

Хрещатий яр

Докія Гуменна

Докія Гуменна

Хрещатий яр

Роман-хроніка

Частина 1

I

Мар'яна раз-у-раз виходить на балкон — переконатися, чи справді війна розпочалася.

Місто-велетень причаїлося в нічних мороках. Може спить? Може, так ось від якогось часу, як спадуть вечірні сутінки, як засяє перша зірка, — безтурботно вкладається усе спати? Може порожньо у цих мовчазних кам'яних велетнях-тінях, нема для кого вбирати місто у вечірній одяг електричних діядем? Може й самого міста нема, а привиділося воно колись раз якомусь фантастові-мрійникові?

Ні, за примарною тінню безлюдного міста, за кожним поворотом, в кожній шпарі чатує мільйоновий вартовий. Чи не світиться де світло, — он така тонесенька, ледве помітна смужечка? Чи не йде диверсант, шпигун, парашутист? Чи не летять мессершмідтівські мотори, чи не заплачуть-заянчать зловісно сирени?

Ні, не спить місто і не сплять його мешканці. Вони бродять по своїх кімнатах, по дворах, ніколи не роздягаючись, ладні кожної хвилини зірватися й бігти до непевних сховищ, — готові до грядущих іспитів.

Яке "завтра" стукає в брами Києва?

В магічно-зеленавих хвилях місячного променя полощуться вежі, багатоповерхи, скляні дахи і сади та площі Києва. Під цією місячною купіллю пейзаж затемненого міста стає ще мертвіший.

— Все це — якесь неправдиве, — каже Мар'яна, можливо, про химерні ажюри від фіранки на відсвіченому від місяця паркеті. — Вчора ще все було таке звичайне, а сьогодні...сьогодні я наче падаю в безодню й відчула глибину її.

— Ти думаєш, — може докотитися до Києва? — питає Ребе.

Затишна їдальня у місячному відсвіті видається святковою. Молочна білість скатерки на столі, лякований рояль, таємничий блиск кришталю на буфеті — все це ніби мирно й задушевно розмовляє пошепки між собою. Клава, Ребе й Мар'яна раз-у-раз виходять на балкон, переконалися, чи справді війна розпочалася сьогодні вдосвіта, або вірніше, о дванадцятій годині дня промовою Молотова, бо ранкове бомбардування ще й досі видається їм лише повітряними маневрами.

Справді, все це нереальне. Оцей примарний Київ, що відразу зробився подібний на старовинні гравюри, окутаний ніччю й кучерявими масивами садів; оцей раптовий зрив усієї звиклої рутини щоденності, оця розвернена безодня невідомости завтрашнього дня, оця боротьба в душі — жаль за навік обрізаними канатами минулого і радісний

подих чогось нового. Яке не страшне, — а незвичайне, небувале. Радість зміни, щохвилинна новина, хай моторошна.

Цю радість бачила Мар'яна на вулицях, у розбурханих розповідях, як хто сприйняв хвилину переходу від мирного часу до воєнного. Війна вже розпочалася, а люди йшли на базар із кошиками, їхали на прогулянки, читали про таврів... а вже були збомбардовані усі великі міста й не були то ніякі маневри. Справжня війна, якої всі чекали й яка прийшла несподівано. Прийшла вона відразу в Київ — модерна повітряна війна, а не якісь там далекі прикордонні окопи, що про них довідуєшся із газет. Тому кожен мав потребу ще й ще раз пережити, передивуватися, згадати останні дні, згадати знаменні події, слова, що ніякого значення досі не мали. Клава аж тепер згадує, що тиждень тому казала служниця. Її милий — вартовий штабу київської воєнної округи — тиждень тому розповідав про наказ попалити всі архіви, приготуватися до евакуації. Виходить, наші знали? Так, але Гітлер випередив на кілька годин. Все таки, при чому тут евакуація Києва?

Мар'яна згадує тепер, як дивовижу... Що то за меблі звантажували сьогодні перед цим будинком? Прекрасні, з червоного дерева, меблі. Хто це ще меблями зайнятий у такий час?

— То з Чернівців привіз собі один відповідальний робітник. Я думаю, він напевно знав, ще за тиждень... То тільки ми не знали, — відказує Ребе.

Що війна не докотиться до Києва, це так ясно. Втім, Ребе питає вже котрий раз: — Як можуть розгорнутися воєнні дії? — Що передавало радіо? — питає Мар'яна.

Вона питає не про московські й київські радіопередачі, а про заборонені. Де тепер фронт?

— Я думаю, німцям уже показали, як японцям на озері Хасан, — надіється вголос Мар'яна, їй все ж трохи шкода звиклої своєї нудьги і затишку своїх татуйованих щиросердних трипільців та тавро-скитів.

— Ой, ні... — так само недоговорено відказує Ребе. — Радіо нічого ясного не каже.

— Але зате, — переймає Клава, — дехто чув німецькі передачі: німці говорять українською мовою до селян і обіцяють повернути церкви, скасувати колгоспи та визволити від жидів-комісарів.

Мар'яна сповнена презирства: що німці знають із нашої дійсності? Лоскіт грубих інстинктів, заклик до повороту назад, а тут уже зовсім інші болячки роз'ятрилися. До тих, що пройшли "вогонь, воду й мідні труби" радянської дійсності та й її заперечують, — не має що сказати німець? До тих колгоспників, що вже не ходять до церкви? Що будували комуні, а потім і самі були прогнані із села? Що понаростали й не мають уявлення про давні часи? Не має їм сказати нічого німець, чи пак ті, які говорять українською мовою? Це також ясно. З німцями йдуть українські націоналісти, виплекані за німецькі кошти. Але в цій хаті сьогодні про це не говориться.

Мар'яна тільки додала до Клавиних слів кінець невисловленого, недодуманого.

— Якби довелося вибирати, — каже вона, якби дійшло до того, що Київ упаде... звичайно, до цього не дійде ніколи, але гіпотезу таку можна в умі поставити, людина

мимоволі ставить собі такі запитання, вирішує, де її місце. Отже, якби... я з націоналістами не залишилася б.

Не знати, чому вона це сказала. Це зарікання було щире в цю хвилину. Ясно, це вони говорять з-за кордону і їх коло ідей, їх звертання до колгоспника, як до селянина двадцять три роки тому, — до жалю вузьке, обмежене, тісне. А може й тому вирвалося це слово, що двадцять три роки тільки й чула презирливе про емігрантську реакційність. Хотілося затаєно знати, які ж насправді, — а от радіо стверджує...

— Я нічого не знаю... — розгублено відказує Ребе. — Знаю тільки, що де приходить Гітлер, там наше життя в небезпеці.

— Почуємо, що то скажуть на мітингу київської інтелігенції.

— Я не піду, я боюсь! — і вже Клава не доказала. Доказала вона, та не все. — Через радіо хтось чув, що Гітлер хвалився післязавтра пити чай у Києві.

Але то — тільки нісенітні плітки, які ще можна переказувати. Мітинг може бути розбомблений, — цього Клава не ризикує сказати.

Закутане страховище тут межі них, — хоч яка мрійна літня ніч, хоч як затишно сидіти без світла і перекидатися незначущими уривками чуток, в яких важко збагнути, що дійсність, що легенда, що вчорашнє старе, а що... І поки вони сидять отак, може вже сталося щось нове, почують це узавтра, а може ось у цю хвилину почнеться.

II.

І те саме металеве холодне зелене світло обливає причаєні передмістя, села, ліси та поля, дороги, шляхи і стежки, що сходяться до свого серця — Києва.

Втім, не стежками вони йдуть, — тисячі київської людности. Просто полями, житами-пшеницями, городами, плянтаціями. Дороги не шукають, толочать усе під ногами. Десь там позаду лишилися окопи, а накази переходять з уст до уст. Негайно покинути роботу і йти додому. Не масами, а бригадами, розсіяно. Біле все поховати. Заступи нести до Корчоватої а там здати...

І от перестали існувати стежки-дороги. Під ногами лускає, хрумтить, тріщить, гнеться. Жалібно пищать живі рослини під тисячами ніг. Вони — чоловіки, жінки, підлітки — бігли б, якби не наштовхувалися на тих, що попереду.

Наказ: тихо, без паніки.

Мрійна місячна ніч. Під Києвом така сама, як і в усій Україні. Мар'яна ніколи не була тут, а так тут прегарно. Мріють білі хати якихось сел, срібно блищать місточки, темрява й світлотіні змішали близьке з далеким, під ногами хрумтить гудиння, розчавлений кавун. Це баштан? Ні, вони вже йдуть берегом, через капустяне поле. Заступи на плечах, попереду химерне бездоріжжя.

Достоменно, це чудесне почуття, — іти вночі серед тисячної юрби, знати, що десь є якась небезпека, всі приписи повалені й усе нічого не варте. Цей ідилічний, подібний на розкошанський, підміський спокій — обманний. Перші викрили цю обману зенітки, вони ось тут десь поблизу вже затріскотіли. Збоку, із якогось ліска оглушив гуркіт з гармати, крики, всі попадали.

— Тихше, не панікуйте, наші стріляють. Держати праворуч...

Небо якось раптом загуркотіло літаками, з них висоталися червонозелені стрічки грасуючих куль.

— Німецькі юнкерси...

— Мессершмідти...

— Хустки... Біле!

— Без паніки... Тихо...

— Не панікуйте! Наша дальнобійна.

Хтозна, чого було більше в кожному серці цього натовпу. Страху чи цікавості? Ховатися нікуди, всі полягали на землю, але ж усі дивилися на небо, на повітряний бій. Хоч страшно, але дуже вже гарно. Оці стрічки, оці широкі й круглі шатра парашутів, що спускаються просто на очах у всіх, мов до себе додому.

III.

Парашутист приземлився і кілька секунд перемагав легке запаморочення. Потім усвідомив: отже, десь серед поля. Мапи, документи, одежа — все в порядку. Чи є листи? Гроші? Втім, грошей може й не треба. У червоноармійця, що відбився від своєї частини, може грошей і не бути.

Тепер... Іти до найближчого села чи хутора. Сказати, що заблудився, питати дорогу на Лівобережжя. Сам — з Розкішної, з Київщини. Як наскочить на військових, сказати, що... Ну, ополченець, чи як там у них тепер кажуть?

Парашутист, Роман Чагир, мав був інший плян, — спуститися таки в районі Розкішної, розшукати, хто живий та цілий. За двадцять років хтозна, що там зробилося, але якусь живу душу знайшов би. Яка тепер Васса? Чи заміж вийшла, може за Павла? Чи пам'ятає Романа? Чи умерла з голоду? Чи вислана? Все це знав би. Та от, — наказ. Наказ змінив плян, може й на краще. Хтозна, чи знайде кого, як то прийняли б? Чи в Сибіру, чи в колгоспі, чи в партії? Боже, Васса! Мусить її знайти.

Здається, це він між Глевами, Білгородкою та Саваркою. Колись малим не раз їздив із батьком цією дорогою до Києва.

IV.

Удень пробував Київ пульсувати нормальним, звичним темпом інерції, але це не вдавалося. Навіть ті кілька раз на день повітряні тривоги відбувалися не так, як навчені були кияни. Раніш усіх заганяли в підвір'ття й там з годину-дві треба було чекати кінця відклику тривоги. Тепер іде Мар'яна Лютеранською й чує гудіння літаків над головою, крики хлопчаків: "Німецькі, я впізнаю по шумові". Як уже перелетіли, — загули сирени... Не варт було б і втікати в підвір'ття. Та й що ж то допоможе?

Тому всі копають "щілини", зигзагуваті окопи. Скрізь — у садах, подвір'ях, у городах. Київ надіється відсидітися у ямках, а тим часом наслухують усі радіо. На вулицях пороздзявляли пащеки гучномовці і як тільки обзивалися, відразу обростали зграями, жадібними почути про "напрямок". Коли починалися слова: "Від радянського інформбюро", — натовп відразу густішав. Після слів: "наші війська відійшли на нові позиції", — відразу танув. Ніхто не хотів слухати прикладів героїзму червоних бійців, хоч радіо ще з півгодини кричало на всю вулицю.

Щось воно не те! Замість "бити ворога на його власній території", чути "Львівський напрямок", а то вже раптом "Новоград-Волинський напрямок". Всі ждуть ствердження поголоски, що вже наші німців відігнали й Львів відбили назад. Довго стоять біля гучномовців, щоб радянське інформбюро підтвердило радісну звістку, але дарма. "Ковельський напрямок", — це вже зовсім іншим пахне.

Брест-Литовським шосе і бульваром Шевченка женеться скажений потік автомашин, набитих людьми й клунками, баліями й фікусами. Дубна й Луцького вже нема, налетіла німецька авіяція й за півгодини скосила міста. Сьогодні вони — а узавтра ми? На вулицях рояться процесії з радіоапаратами в напрямках до пунктів здачі. Не то піднесення, не то пригніченість, не то нервозність, але загалом — клекіт.

Одночасно, як компенсація за відібране радіо та глухість офіційних звідомлень, шалено розвивається народня творчість. Баби на базарах уже достоменно знали, що гетьман Скоропадський покликав до себе Гітлера й сказав йому таке: "Слухай-но, Адольфе! Ти ж, гляди, не розбомби мені моєї столиці, Києва, а то я не матиму куди з парадом в'їхати". І Адольф пообіцяв Києва не бомбити. Так, чи не так, але німецькі літаки справді тільки грайливо з'являлися по кілька разів на день, їх завзято й задерикувато обстрілювали зенітки з дахів Та садів, а вони ще й досі жодної бомби не скинули. Ті о шостій годині ранку 22-го червня бомби на завод "Більшовик" ще й досі в свідомості киян відчувалися, як звичайні маневри.

Дійшло до того, що "мессершмідти" літали над головами, а кияни стояли в чергах по хліб і сварилися між собою, або задирали голови — подивитися. Але ховатися ніхто вже не думав.

Розмножилася сила силенна анекдот. Цю, суґубо легальну, можна було вголос розповідати. Про Гітлера, що пішов до ворожки напередодні свого виступу. І, мовляв, питає ворожка: "Яка твоя професія"? — "Я — шофер", — "Ну, то буде тобі так: поїдеш у далеку дорогу, по дорозі не стане в тебе пального і не зможеш уже вернутися назад". В додачу до цієї цілком благонадійної анекдоти пошепки розповідалося про неспійманих парашутистів, про Гітлерові похвальби такого ось числа обідати в Києві, про заклики до селян, до радянських бійців, про панічну втечу із Західної, де все перемішалось, все летіло й утікало в хаосі й паніці.

Найбільше ж розвинулася шпигуноманська мітологія. За цих кілька днів наплодилася шпигунів і диверсантів сила-силенна. Панна в сукні із шлярочками, себто радіоапаратом; старенька кволла бабуся з кольоровими олівцями в руці біля вікон не то военкомату, не то редакції газети "Комуніст", — а під перукою німецький рудий Фріц; хворий селянин із Дніпропетровського допитується дороги до Наркомздорів'я, а насправді — диверсант із плинами та завданнями... Панночка з букетом, музика із скрипкою... Всі вони з вибуховими речовинами, фотоапаратами, радіоапаратами, револьверами, таємними плянами, списками установ, повідомленнями. І всіх цих шпигунів та диверсантів виловлювали діти. Найбільш підозрілі — фетрові капелюхи. Дуже часто бачиш — гурт дітлахів провадить кудись опасистого статечного громадянина у фетровому капелюсі.

Розрісся новий літературний жанр — плякат із епіграмою. Скрізь на стінах і стендах висіла дегенеративна подоба Гітлера із підписом: "Ох, і буде морда бита Гітлера-бандита!" А поруч — клозетна мушля, в якій написано: "Геббельс". Внизу — "Маленьке, поганеньке, а смердить".

Все це так, все це дуже весело, цікаво — але ніхто не знає, де фронт. "Новоград-Волинський напрямом" і щодня скаженіший темп утікаючих через Київ з фронту машин із бебехами.

V.

Київ дихав своєю соковитою зеленню, своєю душею. Резервуари повітря — Дніпро, численні парки, сади, зелені обочини тротуарів, внутрішні простори подвір'я і кручі в гаях з похованими "щілинами" — наповнюють місто благодатною розкішшю міри. Не задушлива спека, не навратливий вітер із пилом, не їдка вогкість, а курортна живодайна розкіш, де втому твою стирає те, чим ти дихаєш.

Цю гармонію, що робить кліматичною станцією не тільки околиці, пригороди, дачі навколо Києва, але й саму столицю, вінчають численні квітники, щедро накидані на всіх вулицях, де тільки можна. Ідеш Володимирською повз мури Академії під звішеним гіллям внутрішнього саду і упираєшся очима в квітник перед оперою, оточений вічнозеленими соснами. Звернеш на Фундукліївську — лежать килимові газони з канами, ніби на вулиці, ніби на тротуарі. Наче не ходять вулицями тисячі киян, не їздять трамваї, авто, тролейбуси, — зелень і барвистість квітників облямовують річки сірих полірованих асфальтів.

Ще, здається, ніколи Мар'яна не бачила Києва таким гарним.

Особливо любить вона його вдосвіта, коли збудить повітряна тривога. Підкоряючись загальному поривові, біжить і вона у якесь "сховище", у глибину наскрізного двору, в недобудований будинок. Не здається їй, що це — місто. Навіть десь близько зозуля кує.

Може тому так оновлено сприймається, що все не таке, як учора. Нудьга відлетіла, Мар'яна лягає й прокидається з почуттям незвичайности, сподівання новин. Тих новин є через край, вони б'ють у голову, як шипуче, п'янке вино. І шкода ще того нудьговитого, сонного існування в книжках. Вона, як не знає, то відчуває всім еством, що прийшов злам у житті. Від сонного плеса до буреломів, — і шкода. Але бурелом насувається і треба йти йому назустріч.

І Мар'яна виходить на вулицю осяяного своєю красою Києва. Довідатися про "направленіє". Зайти до Ребе. Що чути в Галини? Ні, спершу на мітинг до Франківського театру, на який чомусь боялася Клава йти. Чи це саме сьогодні збирався Гітлер пити в Києві чай?

Отже, біля самого Франківського театру їй кажуть, що мітинг буде в опері, а не тут, як оголошено в газетах. Мар'яна йде туди. В прозорості червненого повітря літають якісь чорні мушки. Мар'яна хоче їх вже швидше обминати. Та мушок дедалі стає більше. Скоро на асфальтовій сірості тротуарів Мар'яна побачила чорний наліт, наче чорну порошу. Чорний сніг? Літом — сніг?

Скрізь-скрізь вони літають, ці чорні пушинки, по всіх вулицях.

Це дивовижне атмосферичне явище, яке, до речі, вилітає з димарів, відразу наклало печать трагічності. Місто посипало собі попелом голову.

Невловима жалоба, хоч руху скрізь багато, витає всюди. Острах складається в слова: що буде узавтра? Що буде зо мною?

VI.

В темряві, боючись засвітити світло, щоб не пробилася яка смужка крізь вікно, знайшла Галина, секретарка академічного інституту, свій протигаз, перечепила через плече і вийшла на свою зміну чергувати. Нічні годинні вартування мешканці будинку мусіли відбувати з емблемою протиповітряної оборони — протигазом. А вона думала, що цей примусово накинений на роботі неоковирний прилад із хоботом ніколи ні на що не здасться, хібащо терти хрін.

Ще не зовсім смеркло. В коридорі снується багато дівчорі, діти розповідають із захопленням про цікаву гру з шпигунами. Дітям війна сподобалась, її незвичайності. Оця п'ятма, замість ясно освітленого міста, оці сюрчки, коли хтось необережно випустить смужку світла чи десь у шибі місяць відіб'ється. Знизу вже невідмінно з десяти голосів: "Світло! Світло"! Так наче така блискотка відкриє ворожим пілотам, що ось тут саме, а не де інде, стоїть Київ, бо інших прикмет у нього нема.

Тут у коридорі можна почути всі новини дня, легенди, плітки і те, що вважається ще воєнною таємницею. Тому легко можна сплутати істину з домислом, обоє часто видаються фантастичними. Проте, Галина вже знає, що...

Це, власне, Максим приходив щойно може й попрощатися.

— Я не думаю, що розголошую державну таємницю, — почав здалека Максим. — Сьогодні про це під секретом говорить увесь Київ, а узавтра це вже секретом не буде. Всі воєнні об'єкти, також і мій авіазавод, евакуюються в глибину СРСР. Ніхто не знає, за Урал чи в Сибір. Можливо, узавтра вибухне в місті страшна паніка.

Евакуація? Майже вчора почалася війна — і вже евакуація? Не може цього бути! Ще де фронт, ще за старим кордоном, а Київ... То долю Києва вже вирішено? Київ уже здано?

От! А вона слухала цих дівчорі про нібито завтрашню евакуацію заводу "Більшовик" та Арсеналу разом з усіма робітниками — і сприймала це, як домисел, фантастику й легенду.

— До того ж, — зовсім не легенду розповідає Максим, — дано надзвичайно стислі строки. За сьогоднішню ніч і узавтра має бути вивезене все устаканування, залишаться тільки стіни й бетон. Узавтра ж — я дістав наказ — узавтра всі ми, інженери, маємо з'явитися о десятій годині з найпотрібнішими речами, готові до виїзду.

Настала хвилина мовчанки. Аж тепер Галина відрізняла плітку від істини. Що ж думає робити Максим?

— А я прийшов спитати вас. Між іншим, можна їхати з родинами. Чи хочете ви зо мною їхати в глибину Сибіру?

Так, годі гратися в піжмурки, "ме-ке-ке", журавля й чаплю, Галина мусить зараз

відповісти їй, заскочена, вона мовчить. Уникнути, обійти нема як. Втім, Максим їй допомагає.

— Як уже бути одвертим і далі, то я ще додам. Не хочеться їхати з України, більше смерти. Це ж може бути так, що вже України не побачиш, а тут саме почнеться справжнє життя. Я маю ще другий вихід. Попробую узавтра зголоситися в діючу армію. Це означає — відразу на фронт.

Дивні заручини! Або на фронт, або в евакуаційний поїзд за Урал. Але Галина ще не каже ніякого слова, вона тільки питає, чи не страшно на фронт.

— Так, це дуже близько від смерти, але мені здається, — краще на смерть, ніж у Сибір. Якщо не вб'ють, то при першій можливості, — Максим знизив голос, — при першій нагоді я здаюся в полон.

Отже, Галина має зараз вирішити. Якщо вона згодна їхати, Максим евакуюється. Якщо ні, — узавтра зголошується до воєнкомату. І Галина, нарешті, признається. І їй же, як умирати, не хочеться з Києва. Та й не може вона.

— Ота Льоля, моя своячка, знову на курорт поїхала. Сімнадцятого її понесло до Геленджіка. Все покинула, матір стару, поїхала. Мирон мобілізований, Женю можуть із комсомольцями вивести пішки строем. А стара на кого залишиться? Вона плаче, просить мене... Льоля вже навряд чи зможе тепер вернутися. Поїхала з двома літніми убраннячками.

— Не знайшла вона іншого часу вибиратися на курорт, як за два дні перед війною? — обурився Максим.

Але він задоволений. Він навіть жартує з курортниці, радить написати їй листа, щоб їхала в Краснодар до його дядька. Він розуміє, що не може Галина їхати, а отже, — узавтра зголошується у фронтову частину. Складається просто чудово.

І все ж, хоч і вирішили, й листа написали й адресу, й марку приліпили, а прощатися треба і то — може назавжди. А тут ще й десята година б'є. Ще заарештують, як шпигуна й диверсанта...

— За одну вашу борідку можуть заарештувати, — вертається Галина до своїх давніх жартів, рада, що воно якимось цим разом обійшлося.

А Максим зовсім по-родинному просить:

— Тільки ж глядіть, не піддавайтеся паніці. Можливо, вона узавтра вибухне. Я чув, що складено вже списки, плян. Вивезуть усе, що можна.

Паніка була вже тут. Вона ось близько, біля сусідного будинку, дому військового відомства. Після чергування Галина, не роздягаючись, як і всі тепер, лягла спати, але гвалтовний гуркіт автомашин на дав їй сну. Цілу ніч приїздили й від'їздили тягарівки, родини командирів пакувалися в них — хоч може й з наказом тихо, без шуму, але так, що вся вулиця не могла заснути. На ранок цей будинок, як і багато інших, стояв уже тихий, покинутий, а біля нього походжав вартовий червоноармієць.

VII.

Паніка ще вчора ввечері розповзлася по Києву й невидимим, ятручим пилом в'їлася в душу міста. Сьогодні вже біля всіх гарних, нових будинків стоять вантажні

автомашини, переповнені людьми й речами. Зовсім так, як ті, що на третій день війни почали пливти і досі потоками плывуть через Київ. Прекрасно зодягнені жінки сьогодні не соромляться нести на плечах клунки, наплечники і не сподіваються послуг носильників. Не спиняє втікачів і те, що машин не вистачає. Вони наймають підводи, довжелезними валками стоять ті підводи по обочинах тихіших вулиць, пасажири зграями юрмляться біля них.

Це пакується в дорогу світ завмагів, касирів, заготовельників та усіх тих, хто боїться розгрому.

Хтось розворушив велетенського комашника, комашки носяться із своїми подушечками. Навіть ті, котрі йдуть вулицею без клунків, замість привітання, питаються: "їдете"?

Одна Мар'яна ходить і на все це збоку поглядає, їй нікуди й нічого їхати. Не належить вона до жадних. Іде от Володимирською, засипаною чорним снігом, і чує ззаду розмову:

— Двадцять тисяч? За те тільки, щоб виїхати за Дарницю?

— Є такі, що дають і п'ятдесят, тільки вези...

— Але хто може платити такі скажені гроші?

— Господи! Вони везуть грошей повні мішки!

— От, паразити чортові!

— Аякже! Забрали всі гроші в банку, склали в валізи — й чому не платити? А шофери, як не дурні, то вивозять за місто й зсаджують пасажирів у полі, ніби щось попсувалося. Ті паразити вилазять, а шофер по-о-гнав машину з усіма тисячами.

Мар'яна хоч і поспішає до Ребе, — а все ж не може відстати від розмови.

— Найкраще ж ломбард! Забрав усе золото та інше найцінніше й вивіз невідомо куди. Нікого навіть не попереджено. Хто що заклав, — хай попрощається.

Поки дійдеш, — живу газету перечитаєш. От учора в їдальні двоє сиділо. "Там усе полізло одне на друге, не розбереш, де танки, де авта, де люди... Там — це десь коло Львова чи Луцького. Там — десять хвилин бомбардування й міста нема.

Погані справи, одним слово. Треба поспішати до Ребе. Він звідкілясь знає найновіші відомості. Де фронт? Чому палять документи, чому такі елегантні дами носять на плечах клунки?

Біля будинку Ребе — той самий рух, що й у всьому місті. Ще так недавно тут звантажували чернівецькі стилеві меблі з червоного дерева, а тепер уже біля кожного під'їзду стоїть по кілька машин.

Того повного принад затишності великого мешкання Ребе Мар'яна не впізнала. Наче корова рогами все розметала. Шафи повідчинювані, ліжка розкидані, речі на підлозі, розчинені валізи, напхані мішки.

— Я ж у вас учора була, що сталося? Ви ж нікуди не збиралися, — не знає, з чого починати Мар'яна.

— А сьогодні ми за дві години повинні спакуватися, взяти щонайменше речей, бо нема місця. Все ж друкарську машинку я беру.

— Що буде, — я не дам викинути кравецьку машину, — уперто змагається з кимось уявним Клава. — Можливо, я зароблятиму нею на хліб.

— Я не поїду! — прийшла знадвору дочка.

— Як то — ти не поїдеш? — строго подивився на неї Ребе. Іншим разом він би сказав: "Як хочеш, Віро!" М'яко, але так, що Віра зробить по-батьковому.

— Як це так? Покинути Київ, десь їхати? Я не хочу! Я не поїду!

— Не говори дурниць! Нам дано можливість виїхати сьогодні. Узавтра може бути пізно. Ми через тебе не можемо залишатися.

— Я сама зостануся!

— Не говори дурниць, Віро! Ти бачиш, що ми повинні взяти мало речей і хтозна, що перше брати, допоможи нам складатися, Добре, якщо ми за два тижні вернемося...

Мар'яна хотіла розпитувати, які новини, може знають, де Васанта, але все це в цім мешканні зараз ні до чого. Вона тут тільки заважає. І виходить вона з охопленого панікою мешкання, звичайно кивнувши головою, із почуттям, що ще, й ще не раз заходитиме. Ніяк їй не вкладається у голову, що люди ось справді кудись їдуть.

З усіх боків сиплеться на тебе, не встигаєш не то що пережити, а й засвоїти, усвідомити. Все летить стрімголов, літ цей шириться й множиться, розколихана буря не вщухає, а навпаки розвихрюється.

І ще: як добре! Нікому вона не потрібна, може збоку спостерігати всю цю метушню, це щохвилинне розвогнення паніки, оці запалені лиця, оцей калейдоскоп і вир, якого нема кому, крім неї, й вивчати.

VIII.

Наша курортниця, Льоля, вже вертається додому.

Але голодна. І хтозна, чи доїдуть вони. Поїзд кожен раз зупиняється, часом на годину, часом на добу. Від Дніпропетровського їдуть уже третій день. І недалеко до Києва, дві години їзди, а от стоять вони перед ямою, де ще ранком були рейки.

Льоля як глянула в ту яму, — світ їй закрутився. Там могло сховатися таких два поїзди. Бомба могла помилитися й влучити у їх поїзд, у її вагон. Десь там удома може вже нікого й нічого нема, адже ж першого дня війни розбомбили німці Київ, як видно з промови Молотова. Відтоді вони всі сиділи, замість на пляжі, біля рупора й чекали, і просили, і благали везти їх додому. Та весь розклад поїздів першого дня зламався, — і не надіялася Льоля, що буде й так: за дві години їзди до Києва.

Всі вони, ті, що вертаються останнім поїздом розламаного розпису руху, мабуть, помруть тут не від бомби, а від голоду. До Дніпропетровського все було, як і в мирний час, навіть розносили у вагонах булочки й чай, війна була десь далеко. В Дніпропетровському дихнула на них розпалена паша, захлиснуло виром машин, клунків, несамопитих і розгублених юрб, піших з наплечниками, отар худоби, — все це пливе, пливе і пливе на схід, з правого берега Дніпра на лівий. Не до булочок тут, наші курортники сидять у вагоні голодні, а з ними й Льоля.

Втім, їм усім несамопито щастить. Мало того, що вирвалися із Кавказу і от пробиваються до Києва, мало того, що не розбомбило ще їх поїзду, як оце вони не один

уже ешелон бачили на власні очі, — ще й приніс якийсь дядько цукру. Ніс він того цукру повен мішок, а побачивши поїзд у полі, спинився спочити.

— Дайте-но яку торбинку, я й вам трохи відсиплю, — гукнув він навмання до вагонів.

А звідти живо відгукнулися: хто з пригорщами, хто з подолом, хто з чашечкою, хто з хустинкою. Одна тільки примудрилася вийняти наволічку й придбала собі повну.

Дядько охоче всіх обдарував, йому важко нести.

— А ви підіть он туди до заводу, там його гори є! Гибель! Всім роздають, хто хоче, — порадив він зголоднілим курортникам. — А як підете до міста, то там крамниці усе дурно роздають. Наберете собі, чого схочете.

Себто як?

— А так, що сказав Сталін в радіо — все розбити, поламати, які де не є трактори, машини, комбайни. Хліб на пні спалити, — щоб не дісталось німцєві.

А-а, так от що то за заграви на обрїях! Палять хліб. Ні, не доїдуть вони додому, розбомбили Київ...

— І ви вже своє спалили?

— А нам не здасться? — запитав і собі селянин, узяв свого облеженого мішка й потяг далі.

Недалеко відійшов він, правда, та й довелось знов кидати. В небі важко й зловісно загуділи мотори. Німецькі бомбардувальники! Всі з вагонів — урозтіч, у жито. Але бомбардувальники не збираються викидати свій вантаж на мізерний ланцюжок у порожньому полі, хоч і довго ще лежать у житі люди після того, як стихли в небі мотори.

— Шпигун! — крикнув хтось. — Ловіть диверсанта!

Сотні дві голів боязко повистромлювалися з жита.

Хтось кричить:

— Он він! Он! Капелюх!

— Ага, попався!

Капелюх, фетровий капелюх, безперечно диверсанта, також удає, що розглядається за шпигуном. От, лукавий! його вже всі бачать, це — елегантно зодягнений чоловік, він зовсім панує над собою й цікаво роззирається навколо, а на нього вже налітають радянські патріоти-курортники, — зв'язати й повести до місцевого штабу.

— Це ви на мене? — здивовано відкидається елегант від рук патріотів. — Та я ж з того самого вагону, що й ви! Та я ж разом із вами їду з Геленджіка!

Регіт. Регочуться й засоромлені патріоти. Але фетровий капелюх! Але хто ж тікає в жито у фетровому капелюсі, білосніжному комірчику й "при краватці"?

IX.

Впевненою ходою іде собі шляхом чоловік.

З постави можна впізнати в ньому вояка. Але чи то червоноармієць, чи один з ополченців, які тягнуться всіма дорогами до збірних пунктів военкоматів десь на тому боці Дніпра, чи просто активіст-колгоспник, що вирвався із Західньої, де будував

колективізацію, вискочив з фронтової каші й поспішає додому, — їйбогу, важко відразу впізнати.

Танкіст, — може бути, що зветься він Петро, — не знає, вилазити йому із своєї криївки, чи ні. Вже пересідав він з танка на трактора, з трактора на корову, а все якось обходилося, не попадався в німецькі руки. Дасть Біг, і тепер...

— Гей, товаришу! Почекай!

Чоловік став.

— Чи там не видно німців?

— Німців? — чоловік здивувався. — А тобі німців захотілося? Я йду додому. А ти хто будеш?

— Та от... — зам'явся танкіст. — Як би тобі сказати? Згубився від своїх, а що виткну носа, та все натрапляю на німецьких мотоциклістів, будь вони тричі неладні. Де ж фронт?

— А де? Під Львовом... — навмання сказав чоловік.

— Розкажуй! Уже Луцьке й Дубно скошили, вже з Малина каменя на камені не лишилося, а ти ще із своїм Львовом...

— Як ти краще знаєш за мене, то чого ж питаєш?

Вони не помітили, як уже йдуть разом широкою польовою дорогою, танкіст не помітив, як уже все чисто розказав про себе, хай йому біс!

Як почали німці наступати гураганним боєм на наші кордони — виявилось, що в нас нема боєприпасів. Такі ж золоті танки, хоч грай, тільки нема набоїв. Що не розкриєш скриню з набоями, а там сухарі. Із двохсот танків залишилося щось шістдесят, як командир закомандував: "Рятуйся, хлопці"! От і почав танкіст, Петро може, на своєму танкові відступати. Однак, танк не хоче тікати, бензини нема, що тут робити? Виглянув — вже німці. Нічого не вдієш — поліз на дерево. З дерева добре видно — німецька кінна розвідка. Петро — снайпер: стріляв — і двох поцілів. Ну, що далі?

— Гайда на конях німецьких, може кіньми втечемо. Коли чуємо — ззаду мотоцикли. Пустили ми коні самі в жито. Блукали-блукали житами — десь трактор гуде поблизу. Тракторист утік, мотор на все поле говорить. Взяли цього трактора, проїхали трохи — відмовив і трактор. А тут знову чути — мотоцикли. Знов наше зверху, вбили й мотоциклістів. Але що з тими мотоциклами робити, як не вміємо їх завести? Мусіли покинути і третій раз у жито. Сидимо та й дивимось: їде німецька моторизована частина велосипедна, за нею — німецькі танки, а ще за ними... їйбогу, наші! От, приєдналися ми до наших, та не надовго, бо...

— Одначе, — нетерпляче перебив слухач дуже довге це оповідання. — Як це ти знову відбився?

— Та нас чоловік із шістдесят пішло в тил німцям, а вони десь позаду нас узялися й кричать: "Здавайся, рус!" Хоч у нас і патронів уже нема, хоч у них і автомати, але бій відкрили. Притиснули нас до лісу, а там із дерева стріляють. Чоловік з дванадцять залишилося, та ось я... Утік. Тепер не знаю, чи німці тут, чи наші. Перемішалось все, як ото буває пиріг перекладений.

— І ти їх, справді, боїшся?

— Хм... Чи боюсь... Вони ж мучать! Відрізують носи, живцем у землю закопують.

— Хто це тобі таке брехав?

— А в газетах написано. Ну, а присяга?

— От, присяга! Що ти, за вільну Україну присягав?

— Та воно ССРСР ніби не Україна, звісно, — повагався танкіст. — Але проти фашиста присягав я. Як світ та сонце, — не бути йому на нашій землі.

— Е, фашист, фашист! Фашист пройде та й піде, це солдат. А як візьмуть німці Київ, то за два тижні постане наш український уряд. Самостійна Україна, — зрозумів?

— А ви часом, дядьку, не той?.. Не віриться мені, щоб німець та Україну дав.

Танкіст ладен із друга обернутися на ворога. Хто його знає, що за люди тепер шалаються по дорогах. Але відразу заспокоюється, щотільки почув:

— Німець тобі й не дасть. Але Україна буде. Як прийдеш додому, (тільки десь переберися!) то так своїм і кажи. А тепер скажи мені... — чоловік вийняв мапу, — скажи мені, чи ти часом не з Розкішної, бо ми вже доходимо до Розсоховатої.

— А, бий тебе сила Божа! — схаменувся танкіст. — То я вже де це? Вдома, ніби? Я ж бачив сьогодні двох німців!

— Ти мені краще скажи, — не переймаючись німцями анітрохи, питає чоловік, — чи часом не знаєш кого з Розкішної? А як знаєш, то чи не чув там таких Чагирів?

Танкіст задумався. Щось ніби чув колись від батька. Та ніби є там такі, є цілий куток. Але за Панаса... за такого не чув. Може старі люди й знають. Васса? Васанта Чагир? Ні, не знає такої. Та тих Чагирів багато вивезли на Соловки, багато вивтікало. А ви звідки будете, дядьку?

Дядько й не чує. Він тоскно, мов про себе, повторює: "Багато вивезено, багато вивтікало"... І голосніше: "То кажеш, нікого нема, не знаєш? Ну, прощай!"

Дороги розділилися, одна на Розкішну, друга на Розсоховату, Танкіст довго дивиться услід згорбленій наче, широкій спині, дивиться доти, аж доки не обертається чудний незнайомий і гукає:

— Пам'ятай же! Самостійна Україна буде!

Х.

Задуматися є над чим, але порадитися... Ні, нема з ким. Тому Мар'яна ночами не може спати. Зводить рахунки. Це ж — відрізаний етап і все зовсім по-новому починається.

З міста гарячково тікають. Невже думають віддати? Установи ліквідуються, виїжджають, всі дістають платню й кожен ладнається. Кожен боїться, не подумали б, що він... Інші ж щиро якнайшвидше утікають. Це ті, що все мали. Не хотять боронити завоювань, якими користуються широкою рукою?

І Мар'яна шукає свого місця. Шукає і не знаходить. Не хоче бути серед цих утікачів, а кортить її опинитися в самому вирі, кипіти в подіях, що насуваються. Вони ж усі виїжджають і кожен мовчить, не признається, чому.

Так і Мар'яна нікому не може своїх думок довірити, — вже тому, що не мають вони

права на життя у ці часи. Мар'яна хоче їх побороти, — та вони є. Думки про хижацтво під вивіскою соціалізму. Про підробку й фальсифікацію народности. А тим часом треба бути з народом. Народ це вічне. І це повинно бути тепер маяком, орієнтиром у ці дні, коли всі, і з ними разом Мар'яна, здичавіли, втратили розум, плутаються й не знають, що з собою зробити. А коли ясно маяк свій бачиш, тоді хоч які іспити та спокуси стоять — людина сильна.

Утікають тільки ті, що нагинали народність розвиватися не самотньо, як вона з кореня може, але як їй наказують зверху. Тепер їх вивозять за тисячу кілометрів від подій і називається це актом героїзму, боротьби. А от Мар'яна хоче на своїй шкірі спробувати, що то таке — фашизм, а не з чуток робити висновки. Безглуздо утікати, місце її тут, у самому казані.

Чи може повинна бути Мар'яна рабом тваринного інстинктивного страху смерті? Бо чого ж іншого вони бояться? Яка ж вільна та людина, що не боїться, яка щаслива.

І для чого їй те життя? Нудити світом? Воно вже їй подостатком набридло. Людина без талану, без особистого, без гурту... Завеликі тортури з цим прибутком жити, ще й для цього рятуватися. І як згине десь, — біда невелика. Інша річ, якби вона, нормально розвиваючись, стала силою.

І думається їй: кожен хотів би побачити фашистів, що то воно за штука. В чому та сила, що за два тижні, — все пішло шкереберть, наші віддають уже Київ? Всі б хотіли зостатися, тільки бояться. Бомб, пошкодити репутації, може знизити свій добробут. І не роблять цього.

Мар'яна й не надіється, що фашизм принесе щастя. Кожну систему, і найкращу, можна спалювати, як от радянську. Справа не в системі, а в якості тих людей, що її проводять. Справа в чесності.

І все звертаються Мар'янині думки до одної, все що думає, кінчає цим: повинні бути чесні, шляхетні люди, а не хижаки, хапуги, повзучі черви, хитруни, фальсифікатори. З цим усім не може будуватися суспільство. Ці явища — ознака загнивання його.

То ж і буде так далі думати. То ж і не рушиться нікуди. Їм страшно, — а Мар'яні, нарешті, стало цікаво жити.. Нарешті, нема нудьги.

Її таємні, нікому нерозказані, думи такі ясні, так світять їй дорогу, куди йти. Їй потрібно все, з чого складається життя, — і вона не має нічого. Миритися з цим, бігти в обоз, евакуюватися заради рятунку — який нонсенс!

І від так вирізьбленої "програми" їй стає легко, легко. Вирішено. Нікуди з Києва. Все, що Києву, те й Мар'яні.

XI

Автобус із утікачами та їх клунками заїхав не до звичайної пасажирської пристані, а десь далі, межі численних забудов та закутин вантажних причалів. Евакуйовані юрбами сунуть в однім напрямі, згинаючись під своїми вантажами.

І Мар'яна намагається не відставати, не відриватися від обох Тополь, матері й сина-підлітка. Вона навіть узялася піднести їхнього кошика, бо в неї менше речей.

Перед дерев'яним високим парканом і його ворітьми зчинився раптом стиск, всі

хотять найперше увійти, а як не увійти, не впхатися, то перелізти по плечах, передати речі, перелізти через високий паркан. Раптом Мар'яну здушили так, що вона вже відчула смертельну хвилину, марноту життя й безнадійність пручання. Мар'яна почала вищати, щоб злякалися всі й випустили її з натовпу, але дарма! Ніхто на це не звернув навіть уваги.

Що їй тут треба? У цім стовпиську озвірілих, очамрілих облич, що дивляться перед себе й не чують благання пропустити її — від воріт, не до воріт. Як опинилася тут Мар'яна?

Шлейки від наплечника відірвалися, в руках валізка, клунок, кошик Тополь, ще й торбина з документами, — а натовп пхає, напирє, щільно затовкає.

Ще одна хвилинка — і натовп чародійно розсмоктався, розтав, вхід у браму вільний, а Мар'яна сидить збоку, потовчена не стільки тілом, як душею.

На акварельній синяві надвечірнього липневого київського неба тонко вималювався золотий серпик, від Дніпра віє озоном, пахне прибережними пісками, — а Мар'яна очамріло питає себе, якої мари опинилася вона тут, серед цієї озвірілої утікацької юрби. Ще ж вранці була вона тільки спостерігачем вибухлої в місті паніки, походжала по вулицях, засипаних попелом, уतिकаних машинами, кінними валками, прикрашених разками черг до крамниць, де все, з доброго дива, продавалося в необмеженій кількості. Вона — поза. Її гнали від мирного життя, облишивши їй роль спостерігача. То ж у цій ролі буде й далі. Може громадянці тисячоліть так і треба.

* * *

А події женуться навзаводи. Учора — мітинг інтелігенції, сьогодні вимітається бюрократичний і спекулянтський Київ всіма дорогами, всіма видами транспорту. Учора на тім мітингу "виділені" промовці кричали завчено про нашу воєнну й політичну міць, всі при словах "наш любий вождь" вставали й ритуально апльодували... І зовсім не здавалося, що цими днями вирішується доля України, а виглядало лише на черговий мітинг, де "виносять постанову просити уряд випустити нову позику".

Мар'яна дивилася з галерії на це все й здавалося їй, що збіглася тисяча папуг і викрикують одне поперед одного завчені фрази, не тямлячи їх змісту. Отже, її й на галерії побачили. Як виходила, — при дверях чатував на неї профуповноважений колективу кінофабрики, куди вона платила профспілчанські внески, і без зайвих передмов запитав:

— Чи ви хочете виїхати? Чи маєте змогу?

А то звідки така турбота? — здивувалася вона. От, була нікому непотрібна, звідусюди гнали, а тепер аж перестрівають. Чи може ще й досі Вікторова рука діє?

— Ні, я остаюся захищати Київ, — терпко відповіла тоді вона, аж профуповноважений скривився й муркнув зневажливо:

— Як знаєте. І от сьогодні вранці цей самий профуповноважений перестрів її на вулиці:

— Я йшов до вас. Ви сьогодні о п'ятій годині виїжджаєте. Будьте готові, з речами приходьте до будинку спеціалістів.

Потаємне саяво веселости Мар'янине померкло від цих слів. Так, саяво веселости. Коли досі Мар'яна не усвідомлювала собі, що й з нею щось сталося в ці історичні дні, то в цю мить мішок нудьги знову навалився на неї. То це було розгрішення від довголітньої нудьги? Так, лід нудьги тріснув, тепер льодолом, бурхливі води несуться у нестримному русі десь у вирій. Строкатість, барвистість, різноплщинність і суперечливість усього баченого прогнали сіру одноманітність, де вже все було за пляном та заздалегідь обіжниково передбачено.

Цікавість знаходить собі тепер поживу, о, так! Вже розгублювалася Мар'яна, але ця розгубленість була чомусь весела, радісна.

І от від слів "ви їдете сьогодні" — провалилося все, натомість інша розгубленість опанувала нею. Її нічого не питають, їй наказують! Вона комусь підлягає, хтось вирішує її долю, незримо стежить за нею, вона не вільна собою.

* * *

— І куди, й по що ви їдете?

Це наче сама себе питала Мар'яна. Але погляд, переведений з ніжнозеленого серпика в небі на чужий кошик, нагадав: спитала це Оксана Артемівна там, біля машини вдень. Вона додала тоді:

— Мало ви натерпілися?

Що відказала Мар'яна? Пригнічена, безвільна, вівцеподібна, розтоптана наказом!

— Кудись везуть. Я знаю? І навіть не сказали, куди? — з легким подивом перепитала дружина професора Тополі.

— Навіть не дали зібратися. То ж усі так. Он позавчора вивезли всіх орденоносців, академіків, професорів та письменників, — хіба їм казали куди? Під'їхали машинами й за дві години вже всі виїхали... А ви хіба знаєте — куди?

— Я їду, бо боюся бомб, — певно відповіла Оксана Артемівна. — І я знаю, куди їду.

Мар'яна видивилася на першу спокійну й цілеспрямовану людину. Цю жінку репресованого професора вона знала тільки наглядці, раз щось із нею розмовляла, удвох із Васантою зустріли її колись. А от, ще нічого не говорили — вже порозумілися вони. Жінка ця вгадала біль пригнобленої безвольності й тихо, щоб не почули з сусідних клунків, каже:

— Я з сином їду до Миргороду, до рідні. Там у мене брат, голова колгоспу.

Раптове напруження й спад його, місячний спокійний серп на акварелі неба, з новою силою підняли в Мар'яні ті дні й години, що століттями відділені від цієї хвилини. От і вона звилася собі гніздечко над безоднею, хоч яке воно. Гніздечко — кімната, в якій стільки пережито. Гніздечко — мрії і марення про досконалу людину, думи про світобудову. Гніздечко — сплетіння песимізму — оптимізму. І навіть гніздечко — нудьга. І от — літ у безодню.

Справді бо: нікуди не збиралася — і ось замішалася у цю отару. Найкраще не заходити в цю браму, а встати, піти, поки не зовсім смеркло, додому.

А кошик?

Скованість власної волі, підкореність наказові шукають виправдання. Неминуче

треба йти, відшукати власницю кошика, віддати. Ні, кошика кинути — й додому.

І хоч думала одне, Мар'яна зробила друге: підвелася, а ноги понесли її в браму.

Нешвидко знайшла вона тих, що від сьогодні мали стати "своїми". Пароплав відійшов, от чому так усі раптом відхлинули. Але Мар'янин бригадир, той що загнав її в евакуацію, потішає, що об одинадцятій годині їм подадуть гарний, добрий пароплав. Коли б не клунки, виглядало б навіть на якусь прогулянку. Ілюзію цю створювало чисте дніпрове повітря, близькість води, чисто вимитий поплавок, вкладені одна в одну довгі стоси верейок від помідорів... Але розмови! Нема пароплавів, це відходить останній. Тих, що вчора навантажилися на баржі, німці збомбардували, потопили. Ті, що виїхали поїздом, стоять другу добу на станції, в розпечених вагонах, невідомо, коли їх вивезуть. В дорозі нема води, за склянку води — п'ять карбованців. Ні, сто карбованців! За літр молока — сто карбованців певна ціна.

Вже й зовсім смеркло, — обіцяного пароплава нема. Мар'яна розглядає інтелігенцію міста Києва. Це ж ті самі, що клялися Сталінові на мітингу, ті самі, що дерлися в браму і хотіли затоптати Мар'яну. Юристи, артисти, журналісти, лікарі, службовці. Диво! Їх, із такими обличчями, як вона та Оксана Артемівна, можна було полічити на пальцях. Це — жидівський Київ.

— Вимітається жидова з Києва, — мурмотіла стиха Тополя, а син її штовхав за це під боки. — Куди вони нас запхали? Он напроти київська річна електростанція. Тільки одну бомбу кинути сюди — пожежа, і ми всі пропали...

І Мар'яна не може з тим погодитися, що Оксана Артемівна пускається на такі репліки серед цього натовпу. Вже вони зійшлися на тому, що ця евакуація — безглуздя, але така неприхованість! Як з такими думками дожити до наших днів? Як швидко злетів з неї напуск радянської лъояльності!

Вона лаяла завмагів, їх золото, яке вони тягають за собою у тих важкенних саквояжах та торбинках. Лаяла "все оце, що скоро вже минеться". Кпила з позик на зміцнення обороноспроможности.

Мар'яна вже збирається й собі штовхнути в бік сусідку, щоб хоч тихіше виливала свої почуття, — як раптом плин думок її урвався. Не зрозуміла чому.

Та тому, що гомін людський раптом ущух. Стало тихо, мов порожньо на пристані. Аж тепер помітила Мар'яна, що ніжна аквареля неба згусла, перетворилася в інтенсивну синяву.

Зате в небі невиразно, але наполегливо й рівно гудуть мотори. І не один, а кілька. І яка тепла ніч, яка зоряна, тиха! І як Дніпро плюскотиться об поміст!

Мотори гудуть чимраз дужче. Прошелестіла команда: звільнити поміст, зійти на тверду землю.

Без паніки! Без паніки! — котиться шепіт попід дощаними парканами і поміж складами, засипаними людністю.

Мовчки, тихо, безтілесними тінями почали сунутися на берег. Рівне гудіння наближається. Хтось один натиснув, — і зробилася затичка, з ризиком упасти в воду. Але тиснуться. Розумніші сидять на помості, навіть не рухаються.

Вже літаки над головою, аж допіру загули сирени. І наче навмисне, місячне сяйво все більше й більше заливає пристань.

— Зніміть білу хустку!

— Сховайте свою білу валізу!

— Це вони летять на Крес!

— Зараз будуть бомбити! Просто на нас!

Оксана Артемівна мурмотить:

— О, а я що казала? Пропали!

Як прокотилася, так і ущухла хвиля гомону. Всі вже дивляться на бій. По небі пішли червонозелені стрічки. Їх рухові акомпанював чіткий речитатив кулеметів. Все це феєрично гарне, мов не смертельний бій, а святкова забава.

Страх і цікавість. Вони переплелися. Жадного моменту бою не хотіла б Мар'яна випустити з-під уваги, але й не поворухнутися, бо, здавалося, тільки варто їй поворушити пальцем ноги, як бомбардувальник помітить її й скине бомбу просто на неї. Трудне Мар'янине становище ускладнюється тим, що мусить же вона озиратися ще й навколо, — як інші?

Інші, як і вона, злякано попрутулювалися до парканів, стін, у тінях позіщулювалися, а витягали голови до неба.

Все це триває яких п'ять хвилин. Потім літаки розлетілися. Київська річна електростанція (Крес) стоїть на місці, пожежа не починається, все ожило, загомніло, заворушилося, хтось згубився, хтось когось кликав. Здається, щойно всі були в чарівному сні.

— Що, страшно? — десь близько Мар'яни озвалася Оксана Артемівна, ще тримаючи за руку свого Юрка.

Тепер уже й Мар'яні здається, що було більше цікаво, ніж страшно.

— Німці Києва бомбити не будуть, — тихо додала Тополя. І голосно: — Коли б уже як із цього Києва вишпортатися, там хоч бомбити не будуть.

Та вишпортатися з цього причалу в сусідстві з Кресом не так то просто. Одинадцята година не прислала чекаючим юрбам інтелігенції міста Києва пароплава, не було його й о дванадцятій, ні о третій. Дехто вже рихтувався на помості серед своїх клунків спати. Приклад перших наслідували й інші, небавом поміст став ночлігом тих, що ось тут, за кілька хвилин ходу, позалишали комфортабельні постелі. Дехто вже й зимовий одяг витягнув, дехто був зайнятий ділом: мінялися мешканнями з доплатою і без, як повернуться до Києва назад, умовлялися вже нікому іншому не обіцяти. А пароплава нема! Нема його й о шостій ранку.

Примостилася й Мар'яна з Тополями поміж лозовими верейками. По ногах ходять, під боки штовхають, у спину щось муляє, якийсь чіп, чи що? Мазилом потягає. Пригніченість, що постала від недоконання своєї волі — піти додому з-під брами, все більше й більше давить її. Звільнитися може тільки тоді, коли завдасть своє майно на плечі та витеребкається з цієї чужої юрби. Хай тільки розвидниться! Тоді вернеться й ясність духа.

І вже розвиднюється. Мар'яна може кожну хвилину піти геть. Пароплава, сподіваного вчора ввечорі, ще й досі нема, вона може це зробити дуже просто.

Треба тільки підвестися з-за цієї гори верейок, а далі вже само собою піде. Та й лежати так, притулившись до залізної бочки, не дуже то зручно. Але влада масового інстинкту опанувала її, щотільки влилася вона в натовп. Склеїла волю. Щось там кажуть, що більше пароплави вниз не підуть? Вже з Києва не виїхати? От, було б добре!

— Це ще дорога й не починалася, а ми вже вивалялися в поросі, як свині, ніч перебули, як волоцюги, — чує Мар'яна голос із-за верейок.

Одна дума в них. Оксана Артемівна висунула голову:

— Ой, яка в вас пляма, на всю спину!

Де? Так, певно! Цілу ніч Мар'яна терлася об якусь просмолену ганчірку і все дивувалася, звідки то такі пахощі.

Зрештою, вже однаково. Хай ще й пляма на спині буде.

Мар'яна збайдужіла. Вона влипнула в гіпноз. Ця маса сидячих і лежачих тіл на помості серед валіз, клунків, пак, вузлів, верейок, бочок — всмоктувала її. Мар'яна не тільки не могла встати, не могла навіть поворухнути пальцем.

Схід сонця. Можна йти. Мар'яна не йде. Чогось чекає. Заздрить отим дівчатам, що в машинах проїжджають через свіжо полатаний після бомбардування міст. Всі з заступами, їдуть копати окопи, будуть бачити, що далі тут робитиметься. А Мар'яна буде в той час у якійсь сірій кацапській "деревне", чи приземому, без деревини, робочому "посьолку", стоятиме в черзі з "котьолком" за "кандьором" для біженців. Вже ніколи не побачить більше Золотої Брами, Аскольдової блакитної Могили. Може там у машині й Васанта? А Мар'яна їде. Якись чужі люди примусили її робити не те, що вона хоче, присилювали покидати батьківщину. І знову той самий фальш. Якийсь Саратов, чи Урал, чи Уфа для неї така ж батьківщина, як Китай, чи Австралія, чи Огненна земля.

Нарешті, знаходить Мар'яна силу спробувати, — чи може вона поворухнути пальцем? Підводиться. Озирається. З-за верейок на неї дивиться зчудовано... Слава.

— Де ти взялася?

— Невже й ти, Славо, тут? І також звечора?

Обидві зраділи несамовито, як ще ніколи за все своє довголітнє знайомство. Боже, яке щастя, будемо триматися разом!

— А де Мишко, тут?

Слава розплакалася. От Мишко з експедиції не вернувся й тепер не знати, чи знайде його. Буде шукати, може в Дніпропетровському знайде, може далі. Якби можна було zostатися на днів кілька, почекати.

— Знаєш, що! Я побіжу додому, може він уже приїхав. Ти гляди тут мої речі!

— Ні! Знаєш, що? Забираймо свої манатки й даваймо тягу.

Слава безпомічно озирається. Боже, як не хочеться їхати, та... Може Мишка знайде?

Слава біжить, Мар'яна застається, має ось наглядати за речами. Никає по пристані, поміж гуртами, що сидять, чекають, сплять. Оксана Артемівна із Юрком снідають,

Мар'яна не може. — Що вона бачила, як ходила? — Нічого цікавого. Чоловік із жінкою свариться: "їйбогу, я забираюся зараз додому!" "А я тобі кажу, — ти як хочеш, я їду!" Чоловік із виразним полтавським обличчям, жінка — виразна жидівка, але сваряться вони київською "російською" мовою. Поруч сидить купка елегантів і елеганток, убраних по-курортному, а не по-евакуаційному. Дівчина розказує про німецькі звірства, а в ворота то входить, то виходить публіка без речей. На воротах — персонал пристані впускає, випускає.

— І доки ви будете швендяти? — надокучило старенькому воротареві.

— Вже зразу в Дніпро кидайте! — визвірився утікач.

Ця сценка була б незрозуміла, якби не придивитися до облич. Та варто було уважно приглянутися до безтурботних виразів пристаневої обслуги, порівняти їх з тими, що чекали останнього пароплава. Сяйво невисловленої радості в очах одних, розгубленість і гризота — в других. Одні нікуди не збираються, випроваджують ввічливо й терпляче других, що не можуть, не хочуть і не повинні zostаватися в Києві.

Як Мар'яна хотіла б бути серед перших! І що ж їй заважає? Хай тому українцеві, одруженому з жидівкою, важко піти на розрив з родиною. Але їй? І все ж, — як вийти з речами у ці ворота? Всі на пристань, а вона з пристані, немов щойно приїхала.

— Слава дуже не хоче їхати, але нічого їй не допоможе, — вривається збоку.

То й Славі теж наказано? Чого ж вона так огинається? Чоловік її, Михайло Івашко, партійний же, колись йому Слава наказала вступити до партії задля наукової кар'єри, Мар'яна добре пам'ятає.

— Дивіться-но на ту, — штовхає Оксана Артемівна, — дивіться, як вона тисне під груди свій саквояж. Там у неї повно золота.

— І що я з ними маю? — тоскно питає Мар'яна.

— Слухайте, я ж знаю, як вас усе життя ганяли. І ви їх ще боїтеся? — Оксана Артемівна повела очима навколо. — Оці всі тікають, бо мусять. А нам з вами нічого боятися. В них свій шлях — у нас свій.

— І ви також вірите, що я — така запекла націоналістка, як у газетах писали? — не стямилася Мар'яна.

— То чого ж жалкуєте, що їдете? От і прийшов час довести, що вас цькували несправедливо.

Оксана Артемівна глузує? Як їй втлумачити, що Мар'яна завжди почувала себе найправовірнішою радянською громадянкою, тільки оці хижаки... Що вона зовсім не поділяє реакційних надій, — але от з цими навколо їй гидко, мило ж з Оксаною Артемівною. А Тополя до того ж згадує, що й ще одна була така. Учениця чоловіка. Доводила, доводила, писала гидоту всяку на свого вчителя. І треба їй було поганитися? Тепер напевно Васанта Чагир десь також тікає. Вона — лояльна, радянська патріотка!

— То й що? Кидати свою землю, цим довести, що ти — патріот? — невтерпець уже стало Мар'яні. — Якщо це й є смертельний гріх націоналізму, — дідько його бери! Хай уже цькують.

— А послухати їх — послухали?

— Послухала, а душа клекотить, — не хочу! Ось зараз піду додому! Хай буде, що буде!

— Їдьмо, як хочете, зо мною до Миргороду. Там перебудемо два тижні, це все довго не протягнеться, — та й вернемося до Києва.

Мар'яна зразу аж не зрозуміла. До Миргороду? Нікуди з України? В другу хвилину вона воскресла.

— Та певно, що хочу! Чому ж ви раніш такої думки не піддали?

— Три рази кажу — ви ж оглухли, не чуєте! Не буду ж кричати.

Мар'яна ніяк не може повірити в цю метамофозу. Як їй дякувати, цій Оксані Артемівні із щербинкою у зубі, що збереглася в своїй цілості, наче й не було двадцяти трьох років, що в своїй безпосередності зовсім забуває, де вона? Мар'яна їде, але їде вона так собі, в гості. Важкий камінь давив її — тепер нема його, вона може ходити по пристані, дивуватися, що так довго нема Слави (певно, вже не вернеться), спостерігати й не мучитися, не каратися своєю долею.

Миргород — це зовсім інше. Тепер можна й пляму на пальті оглянути. Чим же можна цю смолу зняти?

Мар'яна вже не чуває себе елементом отари. Засмучена Слава приходить якраз перед п'ятою, вже прийшов пароплав. Нічого вона не вибігала. Михайла Івашка нема в Києві. Нікого ніде не знайшла, вже всіх вивезли. Тепер буде триматися разом із Мар'яною. Слава має багато речей. Продаватимуть і за те удвох житимуть, не кидатимуть одна одну в біді.

Стоять і дивляться на стовписько збоку, — всі вони пхаються, по головах лізуть, одні одних: відпихають, діти верещать, кричать їх матері. Марно оповіщає команда, що пароплав забере всіх. Отара не хоче слухати.

І оце з цією отарою мала б Мар'яна зв'язати свою долю? Слава ще дужче горнеться до Мар'яни.

Останні пройшли мостиком вони. Пароплав відчалив від берега.

Від київського рідного берега.

XII.

Не більш, як пару годин була на роботі Галина. Цей науково-дослідний інститут закривається, як і всі установи, співробітники дістають повний розрахунок, посадочний квиток на евакуацію. Залишається мала оперативна група, з тих, хто не може сьогодні виїхати, як от стенографістка Галина. Ця група зобов'язана спакувати решту невивезеного майна і забрати його з собою.

З посадочним квитком вийшла й Галина, хоч докладно розплакалася: стара тітка, двоє дітей, швагер в армії, сестра згубилася на курорті і очевидно в цій завірюсі не повернеться. Вона — єдина опора. — То беріть із собою! — Чужих дітей? Он у вагонах діти мруть, їх викидають із вікна на ходу поїзда. Ні, нізащо з чужими дітьми без їх матері! — Майте на увазі, кожної хвилини може прийти наказ залишити місто всім, з годиною попередження.

Що ж, треба ладнати наплечника. Сьогодні весь Київ ладнає торби.

Вийшла Галина й побачила місто зовсім іншим.

Скажено бігли в усіх напрямках машини, одні з утікачами, другі їм назустріч — гармати, танки. Вулиці захаращені валками возів з прив'язаними позаду коровами. Це колгоспники. Трактори — на них усяке хатнє манаття, обтикане дітьми, гусьми, свиньми. Піші з клунками. Комсомольські бригади з наплечниками. Знову вози з жидівськими сім'ями. Вже всі крамниці замкнені, навіть води, тієї газованої, що по три будки стояло на кожному розі, навіть води не дістанеш. Продавці води евакуювалися.

Не те місто, моторошне місто.

Галина хоч не збиралася бігти, й собі наддала ходу. Вже, здається, жарти вбик. Приходить щось страшне. Хоч дещо, хоч дві сорочки треба скласти в вузлик, може справді, доведеться за дві години кидати Київ. Може перебратися на Шулявку?

Вже ніхто не питає, де фронт. Вже й радіо ніхто не слухав, не цікавився, чи воно ще є. Все кудись бігло.

Зустріла Діну, встигла спитати: "їдеш?" Та махнула рукою. — Може візьмеш на переховання друкарську машинку, срібло? — Борони Боже! Я сама не знаю, що з мною буде. — Ми через два роки вернемося. — А як узавтра?.. — Діна вже не дослухала, побігла.

Зустріла ще одного, з переляканим обличчям, зчорнілого, сухого, тільки очі блищать. — Не їдете? — Жінку й дітей відправив до Дніпропетровського, а сам у бригаді Протиповітряної Оборони. — Що ж тепер ці бригади роблять? — Е, тепер уже воно не те, що було! — І цей побіг.

Тихо в порожньому будинку. Сусіди виїхали. Суміжні будинки мертві. Тільки в підвір'ї юрмиться вічно рухлива голота, що муравлється в старосвітських порохнявих дімках, яких ще не встигли приректи на злом, у жертву новобудовам. Всі ж нові, гарні будинки — порожні.

Хотіла б Галина знати, що тепер робити. І хто ж то міг би ще стукати, чи не Максим? А в кімнаті рейвах.

За дверима стоїть... Льоля. Сама Льоля в кокетливій газовій хустиночці, з елегантною валізочкою. Курортниця,

І хто з них більше зрадів — не знати.

— Всі цілі? Не розбомбили?

— Та ніякого бомбардування не було. Першого дня упала бомба на завод "Більшовик"...

— Боже, як я перехвилювалася. Телеграму дістали?

— Яку телеграму? Тепер телеграма йде два тижні, кожне телеграфує до своїх рідних у збомбардованих містах, і телеграф засипаний такими телеграмами. Боже, яке щастя! Ми ж думали, вже тебе не побачимо. Мирон в армії, тьотя сама.

— А це що?

— Збираюся.

— Тікати?

— Тобі також не вадить перше, ніж розпакуватися, спакуватися,

— Але дай мені їсти! Я почуваю, що не дійду додому.

Хвилина минула, а за хвилину не можна оповісти всіх вигуків, всіх новин, які сиплються й валяться на бідних киян з усіх усюд.

XIII.

Хоч вони мають у Кременчуку об одинадцятій годині зійти, але Оксана Артемівна все ж дістала із своїх багажів рожеву пухову ковдру й ладнається передімати,

— О, вже мама загорнулася у свій пух, все в порядку, — сконстатував Юрко.

А мати його додала:

— Що, що, але хоч не будуть над нами літати бомбардувальники. Вже наближаємось до Черкас.

Та тільки вона це сказала — палубою перебігла хвиля тривоги. Хто гомонів, — примовк. Натомість — шепіт.

— Всім — униз. Наближаються німецькі літаки.

Палуба вмить спорожніла.

— Біле, біле ховайте!

Це вже стосується рожевої ковдри. Оксана Артемівна біжить остання, несучи її поперед себе.

— Що це, ваша найцінніша річ? Чи надієтеся, що як загорнетесь, то й бомба не добереться?

Шум моторів завмирає, люди переключаються на веселий лад. Оксана Артемівна здивовано позирає на свою дорогоцінну кладь.

— Це що? — сміється й вона. — Як же це я її вхопила? Ну, й ну! Оце то втікла! Я думала, що за Київ виїдемо, то й забудемо, що то — війна.

— Вчора увесь час бомбардували всі мости на Дніпрі. Куди ви?

— Там мої речі на палубі.

— Нікому ваші речі тепер не потрібні. Ось під'їжджаємо до мосту, зараз налетять...

Виразний шум моторів. Ніхто не сумнівається — німецькі. Щось гуркає, щось розривається, десь стріляють зенітки. За п'ять хвилин усе вже тихо, ідилічно. Зрештою, пора звикнути до цих щоп'ятихвилинних сполохів.

Почали звикати й до незвичайного Дніпра. На мирних водах, серед піщаних кіс і лозових зарослів раз-у-раз випливали військові катери, замасковані гіллям. Все насторожилося, наїжачилося, кожну хвилину ладне озватися пострілами. По зарослях раз-у-раз перебігали вогники світлових сигналів, а шпигуномани на палубі запевняли вже, що то німцям допомагають диверсанти.

Почали звикати одне до одного. Знайомитись. Розповідати свої історії. Не було нікого без історії. Не було нікого, щоб не розгубив сім'ї.

— Моя дочка з онуками виїхала раніш. Чи знайду я її в Дніпропетровському?

— А мій чоловік залишився в Києві, я теж хотіла ще не їхати, але мені сказали, що це — остання змога. Питаєте, чому чоловік не їхав? Е, він там на спеціальній роботі...

— Мамо, я вернуся! Я не хочу їхати!

— Нікуди ти не вернешся. Сиди, слухай старших!

— Чи знайде нас батько? Він на фронті, не знає, що ми виїхали.

— Що нас чекає? Кажуть, у поїздах пошесть. Старих батьків кидають помирати на станціях, а самі бояться відстати від ешелона.

Мар'яна дивиться на ці зажурені, прибиті страхом невідомости обличчя й не вірить. Невже це ті самі озвірілі, що отарою тиснулися в пароплав, у браму? Це не вони!

— Їдемо в гості до Джамбула, — жартує Мар'янин бригадир. Наш ешелон направляють до Актюбінська.

— А я чув — до Куйбишева.

— Ні, ось останні відомості: в Саратовську область.

Ніхто не знає, куди везуть. Але все це цікавить Мар'яну вже лише з погляду кольоритности евакуації. Ще година, ще пів — і вона вже поза ешелоном.

Вже знесли до виходу речі. Вже Кременчук. Вже прощається Мар'яна із Славою. З нею одною їй тільки й шкода розставатися, у Слави такий тоскний вираз на обличчі.

— Прощаймося, Славо! Мабуть, вже ніколи не побачимося...

— Не роби цього, Мар'яно! Будемо разом держатися! — жалісливо просить Слава.
— Як же мені самій бути серед цих?..

— То сходьмо разом! — благає Мар'яна, — Може як повернемося до Києва, може Мишко там тебе чекає?

Слава похнюплено мовчить. Ще недавно вона жартувала, що це їй видається, ніби екскурсія, а в Дніпропетровському вона напевно зійде, як захочеться їй. Та підходить бригадир Мар'янин, Слава похнюплено мовчить. І йому каже на все добре Мар'яна.

— Як? — з інтонацією, що дереться догори, до найвищої ноти, здивувався бригадир.
— То ви не їдете з нами? От тобі й маєш!

Мар'яна дуже зніяковіла. Мар'яна відчула, що винна, що зловлено її на ганебному вчинкові. Він же так сердечно її вмовляє!

— Подумайте тільки, яку страшну дурницю ви робите! Я вам дуже не радив би відриватися від колективу. В такий час? Десь пропадете одна. Ось у Дніпропетровському наздоженемо всіх наших, за вас подбають, приїдемо на місце, станете на роботу...

От, який ласкавий, наче це не він забракував її сценарія і так пихасто колись випровадив із свого кабінету. виявляється, він знає навіть, що її звать Мар'яною!

Але вона розгубилася, розгубилася! Не має грошей, не має з собою чого їсти, — але хіба це рація? Справді, яка її рація? Знову навалилася та сила накидуваної на неї чужої волі і знову Мар'яна не може їй опертися. Вже зупиняється пароплав, вже Тополі завдають собі на плечі клунки, а в Мар'яни позаду стоїть думка, що цей представник партійного комітету витлумачить її вчинок, як зраду. "Німців хочете?" — немов говорив своїми проникливими й ласкавими інтонаціями бригадир.

— Я... так, я... — белькотала Мар'яна. — У мене в селі тут рідня, я до них... у Миргород...

— Воля ваша! Даю вам п'ять хвилин на обдумування. — Останні слова звучать сухо, офіційно, шорстко — ба, наказово.

П'яти хвилин навіть забагато. Треба або брати в руки наплечника, або залишитися. Публіка товпиться біля виходу, Оксана Артемівна вже йде мостиком.

Не дозволяють! "Даю вам п'ять хвилин на міркування", — хоч і з приємною міною, але з сталевими нотками. От Слава, яка доскоцька, та й то їде. Аж пищить, а слухає їх! Невідомо, чим закінчиться це все. А якщо зараз наказу не виконає Мар'яна — не жить тоді їй, не просити собі ласки. І так вона — ізгой, а тоді зовсім зітруть з лиця землі.

Коротко: як сьогодні не тікати на схід, то треба бути готовою до втечі на захід. І повинна це вирішити Мар'яна швидше, як за п'ять хвилин.

За коротку мить зазнала вона незліченні світи переживань. От вона в якомусь Куйбишеві, чи Актюбінську і всі ці, з якими їде, і цей бригадир, і Слава. І слова цього бригадира на мітингу: "Товариші! Всі ті, хто тут із нами, — справді вірні сини соціалістичної батьківщини, нашої сонячної України (звичайно, говориться це російською мовою). Прийшов час на ділі показати, що ми — незламні твердокам'яні більшовики. І ми це показали. Ми готові терпіти всілякі злидні, голод і холод, але не зостатися під фашистською п'ятою. Все найкраще — тут із нами. Залишилися лише буржуазні покидьки, прихвостні фашизму, розкладений елемент, бандити, всі ті що завжди гальмували наше гігантське соціалістичне будівництво. Нам не жаль, що їх нема з нами, нам доводиться радіти, що вони зняли свої маски і не засмічують наші монолітно згуртовані ряди". Це — парадні слова. Вона, Мар'яна, сидить, відчуває себе "безпартійною більшовичкою" в "монолітно згуртованих рядах", а настрої у неї ще зранку зіпсований, гнилий, як осіння погода. Вона три години мокла в черзі за пшоняним кандьором, що роздають біженцям. Вона знає, що цей бригадир і всі ці парадні промовці харчуються в закритій їдальні, носять з таємного закритого розподільника нівроку собі пайки. Вони живуть не в бараках на нарах, як Мар'яна, а мають у місті прекрасно обставлені "квартирки" в новобудовах.

Отак воно стало все увіч перед очима. Вся сіра, убога, фальшива і нудна радянська дійсність. В кожному місті й містечку — вулиця Леніна і його простягнута рука на площі, в кожному селі — колгосп імені Сталіна і канцелярія із плякатами, засидженими мухами; в кожній їдальні — одне й те ж меню, в кожному підприємстві — "догнать і перегнать", "виполнить і перевыполнить". Від такої безперспективності й нудоти найкращий порятунок — під німецькі бомби.

Мало вона цієї нудоти надихалася? До одуру! Чи варто для такого майбутнього жити?

Ні, як тікати, то вже краще на захід! Хоч побачити — від чого нас так відгороджують.

Так от же Мар'яна не через п'ять хвилин, а через п'ять секунд відповідає бригадирові, як муштрований солдат:

— Лишаюся з вами.

— Правильно! — з найвищими інтонаціями потряс ентузіастично руку Мар'яні бригадир. — І не думайте більше відставати від нас, бо буде лихо!

Він значущо підніс догори пальця.

Пароплав уже відчалює від Кременчука. Стріляють зенітки, гуде небо

бомбардувальниками, щось вибухає. Чи вони вже за мостом, чи ще тільки перед ним?

І навіть не попрощалася Мар'яна з доброю людиною, яка хотіла їй добра.

XIV.

Мирон і Льоля працюють, аж курить.

— Мамо, виглянь там у вікно, чи ніхто не йде! Боже, скільки землі, треба ж її якось винести... — бідкається Льоля.

— Увечорі винесемо, — відповідає Мирон із ями.

— Може я зараз трохи?

— Але де ти будеш викидати? Побачать же... Догадаються.

— Я вчора розкидала по дорозі. Непомітно.

Мирон трудиться в поті чола. Яма під підлогою в кухні уже досить велика, йому по пояс. Та нема ось куди подіти землі. Льоля хоче виносити зараз, але вдень, як правило, вони не виносять, щоб не догадалися сусіди. То ж із льохом затримка.

Щиру свою працю Мирон підкріплює такими міркуваннями впівголос:

— Чого це нам невідмінно триматися з москалями? Само ж вчення Інтернаціоналу ставить нарівні всі нації. І як вибирати, то хоч хазяїна хорошого, а не такого, що палить і все винищує.

— Та... вони вже досить нажилися, — відказує їй Льоля. — Он той Копелев, Галя розказувала, так набрався на звільненні Західньої, що на двадцять років вистачило б. Казала вона, — як почув, що війна, то буквально головою об стіну бився. Купив воза, пару коней, спакувався й поїхав. А тут ще незліченні багатства zostалися. Щось там і Галині перепало, а вона вже, здається, вмочила туди свою ручку...

— Ховайтеся, хтось іде! — вбігає у кухню мама.

Женя й Мирон моментально зникли в шафі, а Льолі ще нема місця. Та тривога цим разом фальшива. То хтось шукає двірника. Сховані вилізли й робота закипіла далі.

Завдання їх не легке. Мирон вважається в армії, але сидить удома. Женя має бути зібрана, щоб вирушити з комсомольською бригадою похідним порядком із Києва, але її ніколи нема вдома, коли приносять повістку з'явитися до райкому комсомолу. Льолю "управдомша" вже кілька разів призначала на окопи. То ж вважалося, що в мешканні нікого нема, воно замкнене, всі виїхали. Мама може піти в цей час по хліб, коли хто стукає з повісткою.

Значно легше буде виховатися, коли вже, нарешті, викопують вони льох. Тоді — ніяка сила.

Ніяка сила їх із Києва не викурить. Хай там палять хліб, розбивають і нищать машини, хай викидають тонни цукру в Дніпро, бочки бензини та спирту, хай сам Київ злетить у повітря, як нахваляються оці з Протиповітряної Оборони, хай головою об стіну б'ються, — що то їх у льоху, у спасенному чеканні нової влади, обходитиме? Аби тільки перебути, витримати, а там почнеться, нарешті, нове життя.

— То ж яка сила йде! — знову підпомагає Льоля. — А наші... Показали себе!

— Найперше ми сховаємо сюди радіо. Пошукай-но, Женю, там є така залізна коробочка, ми туди покладемо мій партквиток і тут десь його прикопаємо. Шкода

рвати, може ще колись на щось здається. Клади сюди й свій комсомольський. І профспілчанський.

— Їйбогу, здається, Галина йде! До нас, — вбігає знову мама.

— Нікого нема вдома! — геніяльно-блискавично вирішує Мирон. Навіть і Галина не повинна знати таємниці льоху.

XV.

Оце тобі й Дніпропетровське!

Пароплав майже спорожнів. Тоскними очима дивляться Слава та Мар'яна з палуби на огидну сцену. Майже під самий пароплав подано ще не виметені з-під вугілля та цегли вантажні вагони-платформи, — і вже біля них б'ються, хто перший улізе. Влізло кілька — і звідти вже крик: "Тут більше нет места! Сюда нельзя!". А після того вантажаться та й вантажаться ще з годину у цей самий вагон.

Оце тобі й Дніпропетровське! А Слава хвалилася, що доїде до Дніпропетровського, а там зійде, погуляє у місті, Мишка знайде і може й взагалі нікуди не поїде. А тут — з пароплава в поїзд. І цей поїзд як запустить, то не спинятиметься, аж поки не завезуть їх, куди наказано.

І тут так само недалеко міст, і тут так само щодня бомбить, і тут та ж невідрадісна картина панічної втечі. Ще коли машинами, то людське око звикло, машини на те є, щоб возити. Але от гарно вдягнені жінки із клунками на плечах!

Мар'яні від того отарного атакування коробів з-під вугілля й цегли ноги підгинаються та тремтять, корчі у животі. Нізачо вона туди не сяде, нізачо!

— Славо, що мені робити, я захворіла, — жалібно пищить Мар'яна. — Як же я піду в ту кашу? Я там пропаду.

— Роби, як знаєш, — відповідає, не дивлячись у вічі, Слава, та сама Слава, що вчора благала: "Будьмо разом, не кидай мене, допомагатимемо одна одній". Тепер вона каже: — Будь, як хочеш.

Хоч Славі й важко підняти свої речі та лізти в ту кашу, хоч не наважується вона зійти з зовсім порожньої палуби, але Слава знає, що вона зараз це зробить.

А Мар'яна озирається навколо за порятунком. Де та пароплавна служба, що так щиро дивувалася, чого це Мар'яна опинилася між цими. Нікого нема, крім них двох. І що більше в'яне Мар'яна, то більше уникає погляду Слава. І так, не дивлячись у вічі, бере вона свої важкі бебехи та й іде до виходу. Ні слова прощання, ні погляду. Стільки років подруги, разом інститут кінчали, вже ніколи не побачаться — і так розходяться їх береги.

Одна — зберігатися в запілля, друга — у саму пащу подій, у фашистську саламаху. Та що таке, — ще одна згублена дружба? Он матері дітей своїх гублять у цій дорозі, божеволіють.

Зовсім порожня палуба, — а Мар'яна з пароплаву не зійде. Здається їй, як ступить крок, — знову безвільно ноги понесуть до вагонів і весь опір душевних сил їй нічого не допоможе. І за цією ніччю страшною, тут на палубі пережитою, прийдуть нові, ще страшніші. І дивна ця хвороба. Як тільки здумає, що таки піде в ешелон, — всю її

трусить. Як певна, що витримає, — міць прибуває.

* * *

Отут цієї ночі — на палубі пароплаву "Шевченко" — виважувала Мар'яна свою долю, вибирала сама, власною волею, своє майбутнє. Отут на просмоленій підлозі, зіщулившись від холоду поруч Слави, не спала вона цілу ніч під глибоким синім золотозірчастим небом. Стояло це небо над головою урочисто, мов храм, а Мар'яна шукала в собі і в ньому відповіді.

Нічим не завинила вона проти радянської влади, вважає себе зразковою громадянкою. Але чому проти волі її кудись везуть? Мар'яна хоче померти у Києві. Мар'яна нічого не має, крім свого хиткого вогника життя. Чому ж і ним не має вона права розпорядитися, як сама знає?

Он Слава безтурботно розляглася на своїх валізах, їй нічого вирішувати, вона спить. А в Мар'яниній тузі за рідною землею, яка вислизає з-під ніг, у гіркому плачі, горі, у напруженому смертельному ударі зчепилися силою накинений плохій вівці обов'язок і власна воля.

Від чого втікає вона? Від мук? Вони вже тепер є. Як вижити цей час і годину, коли вони — мука? Як же ж не послухається наказу — віддалить на деякий час муку туги за батьківщиною, якщо вже вона неминуча. То коли вона неминуча, чому зараз її приймати?

Який глузд в її втіканні? Була в них покидьком, та й за цією ж долею побіжить у запілля? Невже ж тікати зі страху "що скажуть"? А от: збайдужніти до їх оцінок, робити, що хочеш ти!

Поняття батьківщини, держави, правди, без яких не може існувати людина, в цю хвилину стали цінностями, а не мідною розмінною монетою. Право на щастя, страх смерті, поняття зради, критика розломаної німецькими танками системи і критика грядущої у світлі антифашистської літератури (а яку ж ще читала Мар'яна?) — усе-все йшло на вагу ось цього вчинку, ось цієї хвилини. Все змобілізувала вона, щоб узавтра, чи вже сьогодні, бо сходить сонце, скріпити свою волю і зробити те, чого хоче вона, а не наказ. Тоді розбита, але затята, чужа оцім усім, заснула.

* * *

Тепер Мар'яна тупо дивиться, як набиваються у вагони втікачі. Це ж як сядеш у цей вагон, то десь у Оренбурзі вилізеш. Залізна сила скувала Мар'яну, вона не рухається. Протест проти вагонів сильніший за безвільний транс, він трощить плоху полохливість вівці-бирки.

Одначе, що за крики на нижній палубі? Мар'яна вже давно їх чує, більше не може витримати. Вона перехиляється через поруччя трапу вниз, а до неї, як до порятунку, кидається простоволоса стара селянка.

— Це ви назад цим пароплавом? Скажіть їм... Я не хочу далі їхати!

— Мамо, їдьмо! — слідом за нею вибігло двоє дівчат-підлітків.

— Скажіть їм... чого вони мене мучать? — голосить мати.

— Мамо, їдьмо, — скигнуть менша, років чотирнадцятьох.

— Ходімо, чого ви ждете? — лютує старша, років п'ятнадцятьох.

Мати бігає по палубі, скидає з себе клунка, — розгублена, непритомна, втративши пам'ять і тям. Дочки від неї не відстають і, плачучи, тягнуть її вниз, силою кладуть їй на плечі клунка.

— Ви мені не дочки! Будь ви прокляті! Їдьте!

І знову до занімілої Мар'яни із скаргою:

— Я в Вишеньках хотіла зійти, так вони мене не пустили. Вже два рази силою садять мене сюди, — й тут не пускають! Чого ви вчепилися до мене?

— Гадино, я тобі кажу, їдьмо! — божеволіла в люті старша.

— А чого ж ви на пароплав сідали, як не хотіли? — забула навіть за своє Мар'яна. Вона вже не може цієї сцени стерпіти.

— А як сказали! Я прибиральницею була в Наркомхарчпромі, — сказали зібратися й їхати. А я хіба думала далі, як за своє село?

Та дочки не давали їй говорити. Вони були самі непритомні, шарпали її, тягли за собою, підштовхували, — хоч мати їх і прокляла. Що за страшна сцена!

І може б відбилася мати від напасницьких дочок, та тут наспіла їм підмога. Влетів розлюченим вихорем начальник ешелону. Він, загинаючи триповерховими словами, почав туряти в спину усіх трьох. Мар'яна інстинктивно заскочила за виступ. Комендант за нею.

— Ви чєво прячетесь?

Пропала Мар'яна!

— Тут мої речі! — відразу стала Мар'яна така ж сама безтямна, як і простоволоса селянка.

— Пріказиваю немедленна в ешелон! — в руці в нього блиснув наган.

І хоч той наган наставлений не знати для чого — чи бити, чи стріляти — ще Мар'яна змагається з начальником ешелону. Вона ж йому ще вранці казала, що захворіла, вона ж казала... "Ви мне наделаете делов..." — промурмотів тоді він, а вона ще й прилякала дизентерією, якою вона може в вагоні захворіти. Цим "наделаете делов" він фактично дозволив їй відстати, а тепер що? Вона ж підходила до нього, як він гладив по голівці дитинча й шепотів до нього ніжні слова. Вони ж домоворилися...

— Что — договорілісь? — оскаженів від останнього її слова начальник і перейшов на дискантові ноти. — Немедленна вон атсюдава! Я тебя тут прістрелю!

В супроводі численних матюків утікала Мар'яна з пароплава. Втім, при виході шепнув їй машиніст:

— Сховайтесь десь убік, а потім підійдете!

Начальник ешелону безпам'ятно-звірячо розлючений носився пароплавом, берегом, заганняючи усіх в ешелон, вимахував наганом, лаявся майстерно, — і ще раз попалася йому на очі Мар'яна.

— Хадіте, хадіте! — блиснув він на неї загрозово.

Мар'яна сховалася десь ще далі в закамарок, їй шкода було цього начальника ешелону. Чи не озвірієш, коли одна частина юрби рветься якнайшвидше влізти у

вагони, а другої ніяк не можна загнати? Він має наказ, — щоб ніхто не смів відстати чи вернутися, а тут одна "договорюється", друга лається, що вона їхала тільки до Дніпропетровського, а він її з наганом примушував у вагон сідати, третя плаче, що їй до матері за кілька кілометрів ось, — він її ногою вдарив, — четверта вже з самого вагону вискочила...

Ой, утікай звідси, Мар'яно!

Та вона вже тепер не та стала. Де й корчі в шлунку поділися, де й стопудове залізо з ніг звалилося! Як радісно утікати!

Та буда, куди вона утікла, була не що, як пароплавна каса. Між людьми ти наче голка, вже тому лютому не впадеш у око. Диво, ще й квитки кудись продаються.

Чи вертатиметься до Києва пароплав? Ніхто не знає. Може піде вниз до Херсону, може вгору, тільки до Черкас. В Київ в'їзд уже замкнений. Дико дивляться на того, хто до Києва хоче. Всі з нього тікають.

Все ж є й такі. Дід-жид у кожусі і з клунком — син у нього директор заводу. Він — відряджений. І все ж до Києва квитків не дають. Але до Кременчука таки взяла Мар'яна. Звідти добереться до Миргороду, таки судилося його побачити. Гаразд, тепер із квитком може чекати пароплава хоч і добу.

Таки судилося Мар'яні вертатися тим самим пароплавом. Вчора — спантеличена, перелякана отара, клунки, тиснява, бруд, знаменита всесоюзна черга за сотнею грамів ковбаси, дві години стоїш і їси, замість ковбаси, злобу обивателів, "прилатування", хитрощі, сварку. Від того все в душі спаскудиться, хочеться абикуди, тільки щоб не серед цих.

Сьогодні пароплав — плавуча санаторія. Свіжовимитий, звідусіль виступило сяйво білоти, — де воно вчора було? Людей дещо мало, але всі — один одному приятель. Спокійні, доброзичливі, милі. В інший світ Мар'яна увійшла. Де гурт, там співають, грають у шахи. Он компанія не то трактористів, не то активістів, сидить на білих ослонах. Вони їдуть із "Западної", "мали там завдання", скрізь об'їздили, а тепер вертаються додому. З ними якийсь Абраша. Він усе вміє робити, — так каже. Він — також колгоспник.

— А твій батько що робив у колгоспі? Мабуть, продавав смердючий квас?

— Ти дурний! — на це відповідає Абраша.

— Так ти ще дурним називаєш? Шкода, якби знав, не дав би тобі своїх черевиків.

— Ми такі хлопці: добродушні, але й злі, — попередив другий. — Якби це на самоті, то ми б тобі так дали...

Спокійна, певна в собі сила.

А вчора на цьому самому місці артисти концерт давали. Таким чином, Мар'яна довідалася, що ці, які влазили поза чергою, на головах карабкалися поперед інших, вони — артисти. Співи, скетчі, деклямація, — трохи ніби запізнілий репертуар, все про переможний вступ червоної армії в Західню Україну. Культурна радянська інтелігенція ідеологічно витримано гаяла час. Вітер підвівав коротеньку спідничку співачки, тієї самої, що не пустила чоловіка-українця вернутися, і показував публіці вилиняле

фіялкове трико.

Та то було вчора, а це сьогодні. Вчора веселилися офіційно, з наказу, крізь сльози, а сьогодні — як Бог на душу послав.

І їде Мар'яна тихими дніпровими водами вгору. Минає ті самі мости, ті самі військові катери, ті самі береги, повні військових таємниць. Що їй чекає там, в огнищі війни, на фронті, — бо ж Київ стає фронтом, — вона не питає і не бентежиться цим. Їй піднесено радісно, що наближається до небезпеки, а не тікає від неї.

Що буде з Києвом, те буде й з нею. Поділить із ним лиху й щасливу долю, яку доведеться. І ясно, спокійно, легко їй на душі.

XVI.

Роман Чагир їде в поїзді серед цієї різношерстної і різноплемінної юрби, яко мобілізований. Він кожен раз нагадує собі, що все чоловіче населення Правобережжя від шістнадцятих до п'ятдесяти років мобілізоване, що він дістає сім карбованців денно, може йти пішки, чи шукати собі якого хоче транспорту. А цей транспорт різноманітними безконечними ешелонами лавою пливе на схід. В документі написано: з'явитися в воєнкомат такий-то, скажімо, Лубні, це може бути через Київ. От він і вишукав собі транспорт. Ї дуть оці з "Западної", — і він тут.

Забавляється немало. І ніхто не сказав би, дивлячись на цього запорошеного чоловіка, відірваного від рідного кутка, між тридцять п'ятьма та сорок п'ятьма роками, ніхто не вгадав би, як він регочеться у душі, слухаючи щиру розповідь сивої дами. Вона — боса і це дає їй нагоду розповісти свою епопею. Тікає зі Львова. Так тікали, що не встигли нічогісінько взяти, ось бачите, подерлося взуття й боса тепер. Довелося йти багато пішки, бо дорогою машину розбомбило.

— Львівське населення нас страшенно не любило! Стоїш у черзі і чуєш: "Як тільки війна, — ми всіх вас рознесемо на шматки". Як почалося бомбардування, — не пускали нас у бомбосховища. Коли ми відступали, вони сиділи в ресторанах і апльодували. Коли казали їм робити затемнення, вони навмисне розпалювали на вулицях багаття. Боже, як ми боялися! Щодня хтось убитий...

Якби то вона знала, з ким говорить!

— Де він узявся на нашу голову, цей проклятий Гітлер, — лементіла друга, соваючи по набитому вагоні величезну дерев'яну скриню, бо де не поставить, — усе кажуть їй прийняти, дорогу перегороджує. — Щоб йому дихати не дало, щоб він повісився на сухій гіляці! Два тижні возять нас, уже по всіх усядах обвозили, а додому ніяк доїхати не можна. Де вже тільки я не була! І в Жмеринці, і в П'ятихатках, і в Дніпропетровському, і в Черкасах, — а ніяк у Гребінку не доберуся.

— Щось цінне везете в тій скрині? — цікавиться Чагир.

— Я й сама не знаю, нащо я її везу! — чистосердно призналася жінка. — Отак, дали вагон, я й упхалася, а в скрині само дерево три пуди важить. Дві ковдри й палатка, оце все, що там є. Ой, подивіться за дитиною, я зараз! — знову побігла вона пересувати скриню з проходу.

— Возили-возили нас, — десь чує уривок іншої епопеї Чагир, — два тижні, та

замість додому, привезли до якоїсь цегельні. Згружайсь! Усі чоловіки — працювати, а нас із дітьми оце кудись далі везуть.

Напроти сидить якась тихіша. Вона зідхає. Вона теж їде зі Львова, телеграфісткою там працювала. Була на нічній зміні, як почалася війна. Ї хала на машині, розбомбило, все згоріло. Ось одного клунка вихопила.

— А скільки там на дорозі з Житомира валяється речей у полі й ніхто ними не цікавиться. Та що... Дітей кидають на евакопунктах.

— Гей, чия то скриня? Заберіть!

— От, кара Божа!

Власниця трьохпудової скрині знов поклала на полиці дитину й побігла совати свої скарби.

Роман Чагир приглядається до телеграфістки. Може бути, що це дочка вже. Молоде.

— Мені здається, я вас впізнаю, — раптом каже він до неї.

Дівчина здивовано, ні, перелякано поглянула на Романа.

— Ви, часом, не з Тимченків будете?

— Себто... Я ...ні... а що? — нарешті протяжливо вимовила.

— Бачите, я тому питаю, що сам я родом звідти. Я шукаю свою сестру й цікавий би знати про її долю. Чи то правда, що її ніби то вивезли на Сибір?..

— Звідки це — звідти? — здивувалася з такого ходу розмови дівчина.

— З Розкішної.

Дівчина зміряла Романа, подумала і все ж заперечливо похитала головою. Ніколи не чула навіть!

— Послухайте! І все ж я вам не вірю... — почав був Роман, але в цю мить щось м'яке бубухнуло йому на коліна, відти скотилося на підлогу і почало верещати.

Гола дитина! З полиці — аж на землю. Всім стало соромно, що стільки їх сидить, а діти, як качани, скочуються не землю. Але дитина верещала тільки з переляку.

Коли всі вже відойкали, Роман спробував ще й пожартувати. Оце як виросте та набересться усякої біди, проклинатиме коліна невідомого, що не дали вбитися немовлям.

— Так ви не з Розкішної? — знову вдався до телеграфістки.

— Чого ви до мене вчепилися? — вибухнула вона. — Ніякої Розкішної я не знаю! Ніяких Тимченків не знаю! Моя мама — вчителька в Києві і зовсім не Тимченко. Я — комсомолка, відряджена в Сталінську область і не маю нічого спільного з тими, яких вивозять на Сибір.

Вона відвернулася.

— Ці гуцули — розбійники, бандити! — розповідає свою епопею пишнотіла, розсипчаста жіночка, що сидить позаду Романа. — Ми жили в Жаб'ю, мій чоловік був там начальником воєнкомату. Ой, як там нам жилося! Які чудесні мали ми меблі, які сервіси, які килими! За безцінь можна було все те дістати. І все пропало! Довелося все-все кидати. Зразу ж гуцули налетіли, дочиста все розграбували! То такі розбійники!

— Не знаю, хто, — до себе бовкнув Роман.

Телеграфістка почула. Зміряла знову підозріло — і одвернулася.

Якби не завдання, він би з нею не так поговорив. Та в потаємному закамарку голови лежить шифр, як дістатися до центру. Він увесь час нагадує Романові: ти — мобілізований, добираєшся до военкомату у Лубнях. Там же в Києві треба розшукати якогось Семена Кучерявого. Одного хлопця Кучерявого він колись знав. Але чи це той Кучерявий? Якщо той, то він може щось певне сказати, нарешті, про сестру своєї вчительки. На біду свою не пам'ятає він, чи то був Семен, той кучерявий хлопчина, що тримав коня, як заскочив Роман на хвилю в Богуслав до Гані.

Адреса також дбайливо захована межи бганками найпотаємніших мозкових сфер. Так робить він завжди, ідучи в чуже запілля. Міняти власну зовнішність — його спеціальність, до неї треба виробити ще от такі комори в голові. Але чи попав він у точку ось тут, чи грубо промахнувся? Ця комсомолка... По тому, як тріпнулися її вії від першого його невинного звертання, він певен що вона — не вона. Та вже остерегається зачіпати більше недотику, вона занадто бурхливо реагує, а це непотрібно в цій рої роздратованих советських ос.

XVII

Жінку-жидівку трудно переперти, але Семен Кучерявий цим разом таки поставить по-своєму.

Захотілося їй дачі! Всю весну вуха йому прогризала тією дачею. Одвіз. А на другий день — війна. Листи, телеграми, лементи. Забери, приїзди, боюся! Тут на роботі в науково-дослідному інституті гарячка, треба все пакувати, всі кудись їдуть, а Семенові по жінку треба. Чим, як? Тут прямий інтерес диктує, що треба допомогти пакувати інститутське майно, а ти бігай, висолопивши язика, шукай, як до Богуслава дістатися.

Все ж перед від'їздом заскочив у інститут, приховав найкращого фотоапарата, щоб не запакували, не вивезли. Здасться. Може, як перелетить усе, своє власне ательє відкриє, буде з чим починати. Такий апарат коштує немалі гроші.

Поки він бігав за цими всіма клопотами, два рази приходив якийсь тип і казав, що ще зайде. Та Семенові ніколи чекати, хай прийде, як він повернеться з Богуслава. І хто ж то міг би бути? Кому тепер якісь невідкладні справи в голові?

Плян Кучерявого не такий, як у всіх. Усе летить із Києва, уже й тесть із тещею, хвалити Бога, виїхали, але Кучерявий їхати з Києва отак на галай-балай і не думає. Тут дай, Боже, перетривати, поки червоні відійдуть, коли б, справді, не висадили міста в повітря, а там уже заживемо! Німці навезуть краму, товарів, там у них є заваль всього, за пару років з Києва зробиться лялька, порядок наведуть, нарешті. Господар їде! А ти, дурний, десь тарабанься, з доброго дива. За яким бісом? Тут своя українська держава буде, наші вернуться! Життя почнеться, за яким увесь вік людина мріє. Може ще своїх хлопців побачить...

Коротше — думає Кучерявий усіх перехитрити.

І от Кучерявий, добрий сім'янин, мудрий політик, надумався переперти жінку. Нікуди й сам не поїде, і її не пустить. Так і сказав їй. Вернемося до Києва й чекатимемо

там кінця. Як злетимо в повітря, то разом, але це так лякають, бо якби не лякали, то всі захотіли б зостатися, крім партійних вершків. Вже всім осточортіло.

— Це ж Гітлер іде!

Гітлер? У Кучерявого на все є відповідь. Поки до Гітлера, то он ті, що поїхали, швидше пропадуть. Чи далеко ті втічуть, які не мають сто карбованців на склянку молока? А в тебе троє дітей. Хочеш викинути з вікна вагону трупика?

— Всі їдуть.

— Чого? Куди? По що? Усі, такі як ми, лишаються.

Та й справді! Кучерявого колись викинули з роботи, з високої посади, добре ще, що не заслали. Добре, що не розгубився, а згадав, що він — путній фотограф, наплював на їхні посади й живе помаленьку.

— А Гітлером нема чого журитися, самі наші газети пишуть, що йдуть українські націоналісти, а там є багато моїх товаришів. Ти — моя жінка, я вже якось та тебе відгороджу.

— Кажуть, що дуже знущаються передові німецькі частини. Відрізують носи, груди, гвалтують, закопують живцем.

— Всесвітня брехня! Газети брешуть! Я вже достеменно знаю. В зайнятих місцях нікого й пальцем не зачепили. А приходять — скликають всіх на площу і питають: "Може хто хоче куди виїхати? До родичів? По той бік фронту? Ми даємо транспорт, перепустки".

— Ой, я не вірю...

— То можеш собі не вірити. У Житомирі одна стара жидівка зголосилася, що хоче до Києва, до дітей. А як побачила, що німці нікому нічого не роблять, вона відмовилася. Тоді її примусили силою. Не хочеш з нами — їдь. Але тут треба перше подумати, де дістати машину до Києва.

Нелегко було причепитися, припасуватися до військової машини, що могла б завезти аж у Київ їх двох, речі й троє дітей. Та Кучерявий тепер прибув у силі, у винахідливості, рухливості, меткості. Зовсім же нове життя починається. Головне — перебути переміну. Їм — нема чого боятися. То завмагі з бебехами і валізами грошей повтікали, а хто любить працю, того й Бог і німці люблять. Вже по всьому видно, що Київ — здане місто, нема куди їхати.

Так заспокоював жінку, собі піддавав духу, бо ще, мабуть, і в Києві доведеться з нею воювати. Машина летіла повз валки колгоспників із коровами, тракторами, повз хати сіл, повз будинки містечок, повз поручні мосту. Від вітру, від руху машини родина збилася до купи під передньою стінкою біля кабіни. Кучерявий — поперед них, щоб хоч трохи захистити від скаженого вітру.

І раптом — посеред мосту щось тріснуло-вибухнуло. Грюкнуло оглушливо. Половина машини, на очах у родини, разом з усіма бебехами зникла в воді, у фонтані, у стовпі води, що знявся позаду них. Передня частина, обломок машини, утікала мостом, що також поволі груз у воду. А Кучерявий відчув, як йому на живіт та ноги навалилось щось важке. Але як болить, — то ще живий він, мабуть.

Чудо сталося так раптово, що ніхто не встиг навіть ойкнути. Десниця Божа їх врятувала й перестерегла. Аж як виїхали на тверду землю, зрозуміли, що то сталося.

— А ти ще хотіла кудись їхати! Це ж по всіх шляхах таке, ніде не врятуєшся, — пробував стати на ушкоджену ногу Кучерявий,

Може й правда? Як не судилося загинути, то навіть і на міну наскочиш, — тебе винесе живим та цілим.

XVIII.

Перше, ніж постукати, стенографістка Галина Полтавченко полюбувалася на "халабуду". Перед будинком, де живуть Мирон і Льоля Березольські, у палісаді стоїть загадкове нап'яття, якась не то землянка, споруджена з мішків і землі, так, як ото на вулицях барикади, не то хижка для баштанника, Березольські звали її "халабуда", а мала вона військово-оборонне значення: бомбосховище. Тепер, коли весь Київ побував на Козлівській вулиці, що нижче будинку Верховної Ради, і побачив вулицю, розвалену від одної бомби, розсіпані двоповерхи від струсу повітря, коли цілий квартал став трісками й ямами, а в околі всі вікна висаджені, — втішно дивиться на цю дитячу хованку. Виникає захоплення людською наївністю.

Щось дуже тихо. Чи є хто? Галина постукала й довго-довго чекає. Ніби нікуди й не збиралися. А вже другий раз приходить і не застає. Ну, Мирон у військовій частині на Сирці. А тітка? Здається, тепер ніяких черг у місті нема. Де Льоля, Женя? Собаки навіть не чути. Дивно!

Ще заглянула у вікно для певности й вирішила, що йшла такий світ даремно.

Вже була біля фіртки, як почула, що хтось її гукає. Тітка. Та от, дрімала й почула, що хтось стукає. Заходь! Що нового в тебе? На окопи не гонять?

А де Льоля? Женя?

Тітка зідхнула. Та от, нема нікого, сама лишилася. Женя пішла з комсомольською бригадою, бідна дитина. Льоля вже третій раз на окопах, не знати, коли вернеться. Мирон часом приходить із Сирця, поки їх частина ще в Києві,

Галина бачить. На буфеті лежить плитка шоколяди, видно, з сирецького інтендантського складу принесена.

— А я оце zostалася сама. Що ж зробиш?

— Боже, як мало стало в Києві людей! Де не підеш, скрізь замкнені мешкання, зідхнула й Галина. — По вулицях, — де-не-де...

— Я думаю! П'ятсот тисяч виїхало з Києва. Зразу повітря стало чистіше.

Це правда, повітря в Києві стало прозоре, чисте. Таке було до переходу сюди столиці та всіх автомашин із Харкова. Тільки моторошно дивитися на оці барикади, на оці протитанкові їжаки, що поперетинали вулиці.

— Чи були ви тепер на Хрещатику? Там аж три барикади, вітрини забиті дошками. Нащо то? Будуть бої? А що, як скажуть за годину вийти?

— Я нікуди не піду, — стара каже. — Мені вже й так недовго жити.

— А я хоч і не збираюся, — таки, мабуть, поїду. Ми перейшли на казарменне становище, кожну хвилину можуть сказати: "Сідай у машину й їдь".

— Боро́ни тебе, Бо́же!

Стара не помічає, що вона зле справляється. Замість того, щоб допомогти Галині викласти свій запас новин — а в теперішній час кожна хвилина родить їх безліч, переходять вони з уст до уст, не треба й газети, яка настільки збідніла, що крім звідомлень від радянського інформбюро з тижнево запізненими "напрямами" нічого не подавала, хіба як діти-"тімурівці" граються у війну, — замість допомогти Галині, вона сама хоче поремствувати, полаяти. Кричать, що Київ був, є й буде радянський, а самі його перші покинули. Мало того, що покинули, ще й скільки вони потопили в Дніпрі продуктів. На десять років! Чому було не роздати людям? А скільки на станції всього гниє, пропадає! Директори усякі повикидали на землю, бо їм треба вагонів. До вагонів під'їжджають рефрижератори і звідти вивантажують бебехи, меблі, роялі. А масло стоїть поруч, розтає на сонці, м'ясо — смердить. Та це ж для армії!

Галина таки встигає вставити:

— Зате ж і німці потопили трохи пархів у Дніпрі, як бомбардували пароплави та баржі. Аж легше стало дихати, як їх не стало. То нічого не було, сто грамів масла не купиш, як не вистоїш у черзі, а тепер он що виявляється. Всього було горами, нам фігу давали.

І кожен раз між цими чутками про грабіж і втечу завмагів та директорів, про знищення, про не знати нащо стягвані позики, коли оборона така, — проходить рефрен. Що з нами буде? Що буде з Києвом? Невже здадуть німцям? Невже правда, що на кожному електричному каблеві висять міни і в одну хвилину ми всі полетимо в повітря? Які то німці? Невже ж такі, як у газетах пишуть?

— А між іншим, про німців розказують багато доброго.

Доброго? Покищо, нічогісінько не чула Галина, хіба-що Кучерявий в інститут принесе часом звідкілясь, що вони не страшні зовсім.

Тітка знає більше, он їй розказували, що один чоловік уже з ними зустрівся. В лісі. Мав двадцять тисяч із собою, бо був такий чесний, що не міг присвоїти, начальник пошти одного містечка під Києвом. То є такі педанти, що мусять бути до копійки чисті. Вже не було як вислати, то сам надумався занести до Києва. І о, жах! В лісі, де він і не сподівався, ідуть йому назустріч двоє німців. Вирішив брехати. Іде він до дітей, а це в наплечнику сорочка й хліб. Ну, якби заглянули! Але вони повірили, скинули тільки на землю, помацали, що м'яке, — і пустили. Він, бідний, перетрусився, думав, що вони йому навздогін кулю, а вони зовсім ним не цікавились. Ну? А якби наші? І так чесній людині ніхто навіть не подякував. Взяли гроші, а він не мав навіть де переночувати.

В кухні щось гуркнуло.

— Ой, це, мабуть, кіт щось перекинув, — перервала свою довгеньку історію тітка й вибігла в кухню.

Їй із шафи Мирон показав кулака. Занадто довго сидять гості? Занадто необережна вона?

"Та чого там! — думає собі стара. Енкаведе вивтікало, і що я таке сказала? Це ж усе правда".

Але кінця історії Галина так і не дочекалася. Тітка почали розповідати про чудеса німецької техніки, хитрощі, про парашути з шоколядою, вином і шинкою, що скидають німці то там, то там. Розповідала вона з насолодою, намагаючись хоч у обуреній інтонації сховати своє захоплення німецькою непереможністю, запозичене в Мирона.

XIX

Через невелику станцію Миргород, як і через усі шляхи на Лівобережжя, безперервно плывуть ріки ешелонів. На платформах безкінечних транспортів накидано усякого залізя, — якісь рейки, шпали, дроти. На заліззі гніздилися з вузлами й без них люди. Ніхто ніякого квитка тепер не питає, а йде поїзд, — сідай і їдь, аби тільки на схід. Ішли ще поїзди з пораненими, біженцями, випущеними кримінальниками. Всіма шляхами безкінечно гнали колгоспну худобу. Що підбивалося, — дорізували. В Миргороді базар завалений м'ясивами.

В Миргороді в'їжно і затишно. Мальовничі мальви і квітники — біля кожного будиночка. Не розбереш — село це чи місто, чи декорація з ідилічної казочки про мальовничу Україну. Але нехай-но тільки дощ — відразу тут непролазне гоголівське болото.

Це видно й по ногах босої дами в гарному шовковому убранні. Миргородський масний і липкий чорнозем обліпив її босі ноги по литки. Але жінка, що колись була дамою, не зважає на це й гістично бігає розпатлана, з дитиною на руках від одного поїзду до другого, від ешелону до ешелону, від начальника до начальника.

Зовсім інше видовище являють поважні й урочисті баби та діди з чистенькими кошечками. З кошечків визирають молоко, вареники, вишні, пироги, яйця. Деякі стоять із відрами й глечиками кисілю. Вони аристократично — терпляче очікують. Проїжджають ешелони з біженцями й різнокаліберним населенням платформ, бачать повні кошики й біжать до них. "Продайте?" — "Тут недозволено торгувати", — спокійно й маєстатично відповідають баби. Налітають всезакупні біженки з важкими торбинками під пахвами. — "Почом молоко?" — Баби презирливо відвертаються, навіть не відповідають.

Лише як спиняється ешелон з пораненими, всі ці чистенькі кошечки наступають на вагони. Заходять, заносять, просять брати. Ще пощастить якому верткому червоноармійчикові, але грошей за це брати ніхто не хоче.

І от Мар'яна знову в дорозі. Утекла, скориставшись дощем і тим, що Оксани Артемівни не було вдома, бо ж тій не потовпиться в голові, що таким болотом можна кудись рушити. Але ж несла сидіти тут і думкою бути в Києві! Щодня ходить Мар'яна до станції. Ставали ешелони з мобілізованими, кожного питала: "Коли з Києва? Що там?" От що, бомбардовано Київ, впали бомби на Татарці й Козлівці. Дарма! Хоч пішки — вертатиметься. Не бути в такий час у Києві?

— І куди ви поїдете? — починала Оксана Артемівна, як тільки Мар'яна заводила про це розмову, — В Київ в'їзд уже замкнено. Вже там фронт. Сидіть і не рипайтесь!

Але все ж вона ось "рипається". Її душа не настроєна до миргородської затишності. Назустріч небезпекам! І от уже частину дороги зробила, найголовнішу. Вирушила.

Вона ось на станції у всьому своєму спорядженні.

Чи ходять ще пароплави? Всі мости на Дніпрі бомбить. Всі великі міста, всі станції. Але — що буде!

Панічній дамі в чобітках з миргородського болота зовсім не треба носитися з дитиною. Були ще тут дві її помічниці-сестри й колиска. Вона й так має жалюгідний вигляд, дитина могла б і в колисці лежати. Але їм треба до Києва, вони вирішили добратися за всяку ціну... О, ще такі неприкаяні знайшлися, як Мар'яна.

Вони бояться в цім Миргороді. Самі жінки, вони занадто почувають себе чужородним тілом, жидівками. Миргородське оточення видається їм неприязним, ось найняли хату, їм навіть не дали соломи, вони валяються на голій землі. Ось поблизу пиячать якісь хлопці, ще прийдуть їх поріжуть? Вже помирати, то в своїй постелі. Мети в них, спантеличених, відгублених, не було. Кожної хвилини вони перерішували. Ї дьмо до Полтави. Ні, до Дніпропетровського. До Бахмачу! Але удома була постеля.

У розгублених сестер є дитина, тому їм легше ведеться. Вже ось дістали вони записку, без якої в вагон на Київ не пускають. А Мар'яна не може такої записки дістати, в порожні санітарні вагони, що вертаються на фронт, заборонено брати будь-кого, то тільки тим із дитиною робиться виняток. Жадних інших поїздів на Київ нема. Отже, хоч мета в неї певна, пляни могли мінятися щохвилини. Гаразд! Якось до Ромодану добереться, там до Кременчука, там хоч до Черкас допливе, там... Вже Мар'яна канючить дозволу хоч до Ромодану доїхати. "Можна подумати, що це — тисяча кілометрів! Сідайте!" — добродушно махнув милостивий товстун-начальник рукою. І три сестри радіють, що їх більше в вагоні, на radoшах і Мар'яна викладає їм свої пляни. До Ромодану, до Кременчука, до... — "Може й ми так поїдемо?" — перерішують уже сестри, їм страшно самим. — "Невідомо ж, куди цей довезе, може тільки до Гребінки, а то — проклята станція, і в мирний час із неї нелегко вибратися". І вже сидять гуртом, угадують. А може й пароплави вже не ходять, тепер щохвилини все міняється...

Але, Боже мій, як у Ромодані сходити? Коли їхала сюди десять днів тому, читала на стелі: "Вера! Іщі мене в Саратові". Тепер замість станції — купа глини, скла, цегли й дерева. Як везе, хай уже й далі везе. Хай уже надивиться Мар'яна на цей відремонтований у Харкові, після збомбардування в Козятині, санітарний поїзд, на цих молодих санітарок із вадливими очима, що й сміються, й плачуть разом. Сміються розтлінним смішком, співають під гітару, яку возять із собою, а плачуть також відразу. "Тут бомбить, тікати хочеться, а всміхаєшся до пораненого, заспокоюєш, в самої ж серце мало не вискочить". Сльози на очах від спогаду, що половина поранених у Козятині згинула, а тут же відразу — вадливий вогник у очах: прибігла подружка кликати на розваги з патефоном. Забуто за козятинські кошмари, недокінчено автобіографію (героїня Хасана, чоловік убитий у фінській війні, дитина в Харкові), вона біжить, з вадливим вогником у очах, веселитися.

Санітарам же, видно, набридли ці, вони шукають "свіжих бабів" по темних вагонах. "Легше на поворотах!" — ображається на це дама з дитиною. — "Я не звикла, щоб при мені грубо висловлювалися. — Яка я вам баба?" "Ну, чорнява!" — добродушно

згоджується санітар, а за хвилину приносить окропу та для дитини бісквітів, цукерок.

Війна! Тут і смерть, і розтління, і грубі звички, і ніжна жалість,..

Ох, ще Гребінку якось узяти, — думає собі Мар'яна, діждавшись світанку в тому небезпечному, темному вагоні з "свіжими бабами". Може ж цей поїзд піде просто на Київ, ото було б щастя! Серце упало, як зайшов той товстун і офіційно, дивлючись на горішню частину стелі, крикнув: "Немедленно ачистіть вагони"...

Юрби облягають Гребінку. Тільки від одного цього можна розгубитися. А ще більше — від жаху на лицах при словах, що ти хочеш до Києва. "Там же вже ні душі нема! Всіх уже вигнали! Київ щодня бомбардований!" — кричить якась на Мар'яну й її попутниця. Друга, з червонохресною торбою через плече, показує всім чорну, як земля, сорочку й плаче. Це все, що вона має. Її послали відпровадити колону малолітніх правопорушників, вона відвела, а тепер не може добратися додому.

Сестри з бебехами, дитиною й возиком знов запаморочилися. "Їдьмо до Полтави!" — одна каже. — "Тобі треба було з дитиною в Миргороді сидіти, а ми б самі до Києва поїхали", — друга каже. І справді, як вони з усім оцим влізуть у вагон, коли треба літати по всіх коліях кілометри, випитувати, який на Київ, знову пробиватися до військового коменданта станції за дозволом, знову шукати перекоченого на інші рейки поїзда, з боєм і спритом сісти, поки не втік, бо тепер поїзди на станціях не затримуються. Коротше, — чудо таке сталося і та, що лякала так дуже, також сиділа разом із військовими, із замученими, спантеличеними докраю сестрами, з возиком і з Мар'яною. На Київ. Магічне слово — Київ.

Поїзд ніде не спиняється, мчить скажено-перелякано, мов від чогось утікаючи. До Києва пригнався він, не встигли віддихатися вони від гребінківських хвилювань.

Але це правда. В Київ уже не впускають. Лише до Дарниці. Дарницький ліс закиданий протитанковими спорудами, порубаними безладно деревами. Ночувати в вагонах не можна, до станції Дарниця кілометр, до трамваю ще три кілометри. Що ж робитимуть миргородські утікачки, чи доберуться вони коли до своєї постелі?

Але Мар'яна вже далеко від трьох сестер. Із страхом наближається до трамваю. Чи ходить? Чи завезе у Київ? Чи справді Київ замкнений? Нікого не впускає?

XX.

Максимова мрія здійснилася. Він, інженер київського авіазаводу, не евакуювався в Сибір, а сидить в Україні за селянською хатою із зав'язаними назад руками і дивиться на криваві плями на стіні, бризки мозку. Недалечко починається вишнячок, у хаті сидять німецькі офіцери з перекладачем і вирішують його долю.

Він у полоні.

Правда, поки дістався він до цієї мрії, багато чого надивився. Бачив він загибель кінного ескадрону в долині, що її залив Дніпро, коли він після висадження Дніпрельстану-греблі вернувся на свої давні місця. Бачив шахти Криворіжжя, залиті разом із повною зміною робітників. Бачив, як обливали бензиною ешелон із своїми ж пораненими й підпалювали, — щоб не дісталися ворогові. Бачив, як розстрілювали за містом цілу тюрму. Бачив, як ішов у воду міст разом таки з піхотою. Бачив, як

перепливали на другий берег вплав, хапалися за човни із щасливими, а щасливі відсікували руки потопаячим, спихали назад у воду, зубами кусали. Він, коли висадили той міст, у те пекло не пішов, а... опинився тут.

Що ж робилося тут, у цім застінку між клунею і селянською хатою? Може й його мозок зараз розбризкається по стінах?

Максим так збайдужів за цей місяць пекла й вогню, йому так однаково, що винесе той німець, чи може українець у формі німецького лейтенанта. Він чогось дуже допитувався, хто Максим, якої національності, зажадав документів, чи офіцер він, чи справді українець.

— Як я можу це довести вам, не знаю. Якби був мій паспорт, ви б переконалися, але ми в армії паспортів не маємо. Я тільки щиро кажу вам, що йдучи на фронт, вирішив при першій змозі здатися в полон.

Перекладач виразно показував йому свою симпатію. Офіцери були сповнені пихи, проте прислухалися, що каже дольмечер. Десь от нараджуються, що з ним зробити.

Довго, дуже довго чекає Максим. Нарешті...

— Отже, — сказав перекладач, сідаючи напроти, закладаючи ногу на ногу, вимірюючи полоненого поглядом. — Я хотів би з вами поговорити. Але чекайте, у вас зв'язані руки?..

За хвилину вже Максим також сидів на стільці напроти перекладача.

— Тут ви довго сидіти не будете, тут або розстрілюють, або пускають додому. Я хотів би знати, якої ви думки про український визвольний рух?

Але ж Максим для того й у полон здався, щоб щось самому про це почути. Він чув різні небилиці, — з радянських газет, серед бабів на базарі. А хоче побачити справжніх дійових людей, які розповіли б йому, як воно насправді є.

— Ми чули, — додає він, — що за два тижні після здачі Києва приїде український уряд. Скільки тут правди, — я не знаю. Але вся Україна в це вірить.

Перекладач подав Максимові руку, міцно потиснув.

— Вітаю вас! — урочисто сказав. — Скоро матимемо свій самостійний уряд.

— Не може бути! — мимоволі вирвалося в Максима.

— Україна, — соборна, незалежна, самостійна Україна постане у висліді цієї війни, — ваговито проस्कандував перекладач, дивлючись пильно увічі полоненому.

— Я дуже, з усієї душі, хотів би, щоб так було, — вигукнув Максим, — але якось важко повірити...

Та який не є він Хома-невіруючий, Максимова радість не ховається від проникливого ока перекладача.

— Ви невдовзі переконаєтеся! Німці нам це пообіцяли, а ми їм для того допомагаємо розвалювати фронт, виграти війну. Бачите, я з вами так відверто говорю тому, що цілком довіряю вам. Щоб і ви мені повірили, — візьміть ось цей документ, підписаний наказ про ваше звільнення. Тепер скажіть мені... Ви курите? Прошу...

Почастувавши, перекладач продовжував:

— Тепер скажіть мені, ми вже не першого вас питаємо, не першою вашою думкою

цікавимося. Нас дивує, що на Великій Україні цілком добрі українці, освічені й свідомі, не вірять у постання України-держави. Застерігаю, — не всі. Багато нам допомагають. Я спустився на парашуті в перші дні війни і допоміг мені поставити перші кроки один видатний київський артист, переховав у себе в Боярці на дачі. Але таких мало. От оцей грубий шар інтелігенції, що вже зформувався за більшовиків, — чи вам так обрізали крила, чи вас тут усіх поробили малоросами? От ви, — кажете, що були юнаком у Петлюри, а тепер вигукуєте: "Не може бути..."

Максим завзявся бути щирим. Папірець у руках, але він ще не вийшов із застінку. Проте:

— Ви докоряєте нам. Але ви забуваєте, що ми вже раз повірили. І тепер, — я за інших не знаю, — я особисто ніким визволителям вже не вірю. Де наші танки, де наша авіація? Таким аргументам я вірю, але їх, на жаль, я не бачу.

Може відбере зараз наказ про звільнення з полону? Але ні. Перекладач круто переходить на зовсім іншу тему.

— Ви з Києва? Так? Може чули коли про Чагир, Вассу Чагир? А Ганну Плахтій?

Максим вперше подивився на перекладача, як на живу людину. Васанта, давно забута дівчина, — і цей застінок.

— Я дуже добре знав одну Чагир, але та — Васанта. Вчився з нею рік. Признаюся, ви мене дуже здивували!

Перекладач не чує останнього. Він схвилюваний не менш за Максима, Але він же й розчаровується. Востаннє бачив її Максим дуже давно. Що з нею, де вона, — він не може нічого сказати. Вийшла заміж. Говорив з нею п'ять хвилин, навіть не знає теперішнього прізвища. Адресу ту Максим може сказати, але чи там вона, чи десь уже виїхала, — нічого, нічого не довідається Роман.

І все ж щось він уже має. Все ж ближче й ближче до дня, коли таки зустрінуться вони. Тоді довідається Роман, чому вона показала його на фотографії, коли по нього прийшли червоні в хату.

Він дякує Максимові, потискає руку, радить якнайшвидше звідси вибратися і наостанку говорить:

— А ту тему докінчимо, як побачимося знову. Пам'ятайте ж, — ми зустрінемося у вільній, незалежній У країні.

— Дай, Боже!

Максим — вільна людина. Може йти додому. До речі, додому ще не може, бо Київ у облозі. Та Васильків у німецьких руках. Падіння Києва — справа кількох днів.

XXI.

Якби не перетинали вулиць барикади, якби не оці протитанкові перегороджі, злютовані з рейок павуки, то Київ нагадував би ті старовинні гравюри, що Мар'яна колись бачила в історичному музеї на Олександрівській. Кучерявий, в зелені, з прозорим повітрям, з далекими перспективами, химерними краєвидами. На вулицях дуже мало людей, це всі ті, що зважилися зостатися, вони нікуди не поспішають. Адже ніяких установ у Києві нема, заводів, фабрик теж. Тихо, незвично, покинуто.

Моторошно!

Це почуття моторошности війнуло на Мар'яну, що тільки ступила вона на Дарницький міст, вертаючись із своєї евакуації. Трамваї не ходили, над містом дзижчав літак, назустріч ішли групи із такими ж клунками, яв і в неї, виходили рештки. Рожеве надвечір'я прийняло в свої обійми мандрівницю, що жадає небезпек. Двісті східців угору до Аскольдової Могили, — і вже Мар'яна спочиває, приглядається до мальовничої групи.

Серед кущів та під розкидистими деревами, милуючись на чернігівські ліси в далекому задніпрянському небосхилі, сиділи на траві троє мобілізованих і заводили патефона. А куди поспішати? Але поруч, за п'ять хвилин ходу вище на Московській, ішов загін ополченців-дружинників і видавав із себе різного темпу та мотиву спів. Друга хвиля моторошности війнула від цього покинутого міста.

І оце почуття близької небезпеки, страху — що буде узавтра, яке майбутнє прийде до Києва? — підносить Мар'яну на легких крилах. Вона наче ширяє над безоднею. Це ж і є та атмосфера, якої так багато років жадала її знудьгована душа. Не певність, не спокій, не м'яка перина лінивого дозвілля, не відпочинок неділі, а оцей колький, бючий дух великих подій, історичної хвилини, зламу. Там на палубі плакала вона доти, аж затялася вирватися з обіймів запілля, з кліщів уготованої їй нудьги й безпеки. Як же мучилася вона в Миргороді без цих п'янок хвилин київської моторошної павзи, поміж панікою п'ятиста тисяч киян та наступаючими невідомими подіями.

Вдома застала вона листівку від Ребе. Просить: "Зайди з двірником у моє мешкання, там забори харчі: масло, цукор, гриби". Благає: "Візьми на столі альбом із фотографіями, листи від рідних, рукописи. Сховай, переховай".

Якщо зможе вона. Всі покинуті будинки під охороною, всі покинуті мешкання під пльомбою.

Мар'яна бродить по мало-мало не втраченому Києву, вдихає це повітря, якого ніде інше нема. Ні з ким їй говорити, та говорити самій і не треба, всі теми з пошептів уже голосно гуляють на вулицях. Ще і ще не перестають дивуватися із збанкротованої обороноспроможності! червоної армії. Як це сталося, що замість "Берлінського направлення" радянське інформбюро подає "Васільковское направлення"? Яка це сила жене наші армії, на які ми стільки позик віддали державі, відриваючи від свого голодного рота? Як і завжди, коли все стає складним і незрозумілим, розбуявся народній фольклор.

Розповідали про незчисленні колони німців, які, хвиля за хвилею, наступають. Їх січуть, одні падають, а слідом за ними нові безстрашні йдуть. І передові частини — це їх партійці. Не так, як наші комуністи, що перші повтікали, позашивалися в запілля, у інтендантства полізли. Німці йдуть вперед, — казали другі, — бо всім їм перед наступом дають впорскування, щоб не пам'ятали себе. Вони всі морфіністи і кокаїністи. Он збили німецького літака, а там сидів безногий пілот, прив'язаний. У них дівчата шістнадцятилітні — пілотки. Ото, що на Козлівській посипалися бомби, — того літака підбили. Там сиділа дівчина й плакала, що вона помилилася, вона мала завдання

спустити бомби в воду. А де наші літаки? А де наша оборона?

Достоменно знали про воєнні хитрощі німців і глупоту нашого військового командування. Фальшиві аеродроми: німці два дні будували з дикти, а наші цілий день бомбардували, поруч же стоїть цілісінький замаскований справжній. Диктові танки, що їх німці ставлять, аби відвести увагу від справжніх, таких, що зариваються самі у землю. У них — малі, зграбні танкетки, а наші танки величезні й неповороткі.

А ота під водою, під Дніпром, фортеця на Жуковому острові, що два роки секретно будувалася. Там же вже сидять німці. І залити їх водою не можна, так зроблено.

Вигадували все, що хотіли, чутки носилися найрізноманітніші. Хто хотів побачити німців якнайшвидше, той розказував хвалебні. Хто не хотів їх бачити, чи може вдавав на всяк випадок, — вичитані з газет, себто лайливі. Ніхто тільки не знав, як же справді поведуться німці на захопленій території.

Київ жив своєрідним неповторним життям, — безгосподарного, бездержавного міста. Погасали зв'язки із владою, — вже вільно дихали груди. Розв'язувалися у всіх язики, — тепер можна все, що думаєш, говорити. Можна критикувати всю вчорашню брехню, добровільно — примусові позики, суд за десять хвилин спізнення, лаяти тих, що нищать і топлять у Дніпрі народне, нами запрацьоване, добро та голосно питати на вулиці, чого це ці "клаповухи" не йдуть на фронт, а тут із барикадами граються, "Нехай Іван?"

Ходить Мар'яна по мало-мало не втраченому Києву, серед "їжаків", чи "зірок", чи "павуків" залізних. Вернулася в цей наїжачений Київ, наче курча під крило квочки, але от іде по перетятих мішках з піском і землею вулицях, звернула на кручі, дивиться на блакитне полотнище Дніпра й не знає, — що ж із собою робити? Чує оце все, а говорити нема з ким. То говорить із собою.

Доходить до Петрівської алеї, — а чого це будинки тут без вікон? Порожньо, як скрізь. Ще кілька кроків — нема будинків, розвалені... Люди риються в грузах, вигрібають свої лахи з-під руїн, шукають трупів. Ще два кроки — нема одної стіни в кімнаті, там сидить на канапі чоловік, читає газету, на столі — обід. Зовсім по-мирному.

Тут же стоять бабусі, пояснюють священне писання. Таємничо нашіптують: "Не журіться, все буде добре, як колись було". Бабусі чекають німців.

І знову Мар'яні млосно на душі. З ким же це вона, з цими порохнявими бабусями? І вона прагне, щоб було, "як колись"? Ні, ясно сказала вона вже собі, що повинна бути із своїм народом, — як народ. Народ же це не ті, що утікають із бебехами й скринями срібла-золота, а ті, що не кидають своєї землі, хай які іспити перед ними стоять. Тоді й сила прибуває, коли певна в вірності свого шляху. Але чи це — "як колись"?

Колишньому — нема вороття. Це вчорашнє, повне фальшу та брехні на кожному кроці, також для неї вже колишнє. Стіна впала. Що за стіною? Ось що хоче знати Мар'яна. І не жде вона нічого доброго від фашизму, але хоче його на своїй шкурі випробувати, а не на віру прийняти з брехливих звідомлень радянського інформбюро, будучи сама за тисячу кілометрів. Що ж, Мар'яна — в центрі боротьби двох партій. Ідеї одної ясні й світлі, милі Мар'яні, але чому від практики вони гаснуть, до чого б тільки

та практика не доторкнулася?

Друга партія несе на вістрях нерівність, аристократів і рабів, расову теорію, видуману для пригноблення меншістю усього світу. Від природи даровані людям однакові права. Народ, якого часткою є й Мар'яна, непричетний до цих вигадок, він вічний, під різними назвами, а все незнищимий. І народня мудрість; "Неправдою світ пройде, а назад не вернешся", "правда і в огні не горить, і в воді не тоне", — це й Мар'янині гасла, бо без них не може жити, не хоче просто. Ніколи не опанує вона й не хоче опановувати науку брехні.

І перед цими трісками над Дніпром питає себе всоте Мар'яна. Що повинна робити тепер? Бігти за одними? Рватися до других? Ні те, ні те. Вона хоче йти своїм шляшком. От такою "мрійницею" без однодумців, як їх нема, самотницею без партії, як нема партії чесних. Вона осмілюється заперечувати тезу, розбуялу за останні роки: "Не було ніколи правди й не буде", "як будеш правдою йти, то ніколи нічого не доб'єшся", А Мар'яна хоче тільки чесних людей, вона кричить: "Де вони?". Їй кажуть: "Ти — мрійниця! Тактика й політика — ось теперішні основи". Ні, не хоче вона для цього тікати в "уфімську" нірку. Яке їх право на Мар'яну? Стіна впала! Мар'яна вільна вибирати собі долю. Лиху, — так доброї однако ж нема.

На небі патрулює літак, київський серпень на кручах обволікає Мар'яну владною ніжністю, вона ще раз, уже з площі, дивиться вниз на тріски руїн, на спокійну розлогість Задніпрянщини, каже собі:

"Що буде, те буде! Сімох смертей не буває, одної не минути. Чи там десь у Челябінську, чи під такими трісками, чи в застінках партій... Мені певно, цікаво бути в Києві, не відділяти своєї долі від долі Києва. А там — що буде..."

XXII.

Гнат Загнибіда, учитель із Пущі-Водиці, востаннє кинув оком на затишок своєї кімнати і дбайливо замкнув двері. Щось казало йому, що він уже не побачить цієї бібліотеки, цих гравюр, роками дбайливо збираних. Не вернеться відлюдність Пущі. Не запустить він уже більше клинка асирійської борідки. Щеміло щось у душі, але вийшов на вулицю — і наче вирвав із серця вчорашнє.

Починається якесь нове життя.

Мобілізований, сім карбованців добових, марш пішим порядком до якогось пункту на Лівобережжі. Ніяких сентиментів.

Разом з іншими мобілізованими йде весь час понад Дніпром петлями, польовими дорогами. Вже дійшли й до баришпільського аеродрому, стали на водопій, а тут німецькі бомбардувальники, засипали все бомбами. Розбіглися, хто куди бачив. Недалеко від Гната розірвалася бомба, його кинуло об паркан, оглушило, засліпило очі. Добре, що паркан еластичний, із тоненьких диктових дощечок, його відкинуло назад. Поранило руку. Так він і йде далі, з рукою на перев'язі.

Може це йому допоможе? Їхніх сусідів, попередній загін, наділили рушницями і ненавчених послали під танки. Так вони там і полягли.

Німці бомблять усе. От чогось поле взялися бомбити. Луплять і луплять по

полукіпках. Чи не потрапляють у станцію, що он збоку, метрів за двісті? Чи що? І бомбили доти, доки не зайнялося все поле, всі полукіпки, поки не розверзлася величезна яма, — з підземним бензиноскховищем. Найбільше дивувалися ті, що їх полукіпки горіли. Як же так? Орали, косили, — і не знали, що під землею десять тисяч тонн бензини? Горіло цілу ніч.

Вже їх загін за п'ятдесят кілометрів, а все ще присвічують їм спалахи із Баришполя. Прекрасно видно все навкруги. По дорозі, за десять метрів від колії, цілі ешелони вагонів лежать перевернуті. Цистерни боком, з них уже давно пальне вигоріло. Де були колії, — величезні лійки. Вже там і колії прокласти не можна, отже, обвели її довкола ям.

І так ідеш — безконечно картина за картиною. Станції, одна за одною, вщент розбиті. Довкола самі тріски, а ще залишилося дві стіни кімнати, там повно пакунків. Так і стоїть, всі за них забули, нікому непотрібні. Колії тако-сяко направили й, покищо, якось проскакують поїзди.

От уже й до Полтавщини добралися. Хвалити Бога, поставили у колгоспі працювати: гній чистити, охороняти врожай. Саме жнива, косять три комбайни. Вранці почали, а увечорі прийшло розпорядження: знищити машини. За ніч уже й справилися. Порозбивали трактори, комбайни, порізали паси — завдання виконане. Вранці прийшло розпорядження: продовжувати роботу. Ну, та чим? Так хліб і залишився некошений, той буйний розкішний хліб, що незапам'ятно коли й був такий, хіба ще в тридцять третьому році. Звичайно, загинув, бо колгоспники не мають права до державного хліба.

Гнат зовсім позбувся рефлексій. Він автоматично нотує все це без жадних емоційних забарвлень. Наближення, віддалювання від фронту, близьке сусідство смерті, безладдя і сіпанина. Він усе це мов увісні бачить. Зняли їх загін, перекинули у другий колгосп, — там не більше порядку. Там уже всі засіки засипано хлібом, нема куди більше сипати, а до станції вісімнадцять кілометрів, машин нема. То насипали під відкритим небом. Дощ іде, хліб проростає. Голова колгоспу взявся за голову. За невивіз хліба — розстріл. Чим же вивезти? В кишені набирати? От Гнатові й усьому загонові робота: розгортати там, де проросло. Але вже половина його пропала.

Уночі ж треба цей хліб охороняти. Приходить ніч, приходять люди. Хто з мішечком, хто з возиком, хто з просьбою. Між охороною й злодіями запановувала цілковита згода. Беріть, люди, хто скільки зможе!

То вже zarazом із хлібом яка жінка й поради попросить. Що ж воно тепер буде? Чоловік у армії, вона з трьома дітьми, куди його тікати? Кажуть, — німці ріжуть, вбивають... А куди вона з трьома дітьми?

Та Гнат же мобілізований, він на військовій службі, охороняє соціалістичну власність від шкідників та розбазарювання, він не якийсь там саботажник і дезертир. Він добре радить!

— Я вам одно пораджу: запасайтесь хлібом, скільки можете, і ховайте його так, щоб навіть ваші діти не знали. Оце й усе, що можу я вам порадити.

— Ой, спасибі ж вам!

XXIII.

Сам Київ затемнений, але спалахи пожежі відбиваються на деревах, на стінах, на асфальтах. Десь чи на Теличці, чи далі горить? Може Дарницький ліс? Червона заграва пойняла пів неба. Кияни сновидами бродять по дворах, то знову лягають, то знову біжать надвір. Ну, де це воно так горить? Може й правду кажуть: цими днями в Києві буде бій?

Відблиски скачуть і по маленькій "емочці", що безшумно котиться київськими вулицями. Ніхто її не контролює, ніхто не питає перепустки чи паролі. Один тільки раз запитала якась дружинниця з протигазом: "Хто їде?" — "Свої," — обізвалося з машини. — "Не відіш?".

Подекуди вона спинялася і люди в машині звірялися з пляном, присвічуючи собі нічним ліхтариком. Тоді можна було впізнати уніформу червоних ляйтенантів. Дивно тільки, що вони так мало обізнані тут, кожна дитина в Києві знає, де барикади-павуки заступили дорогу, а де можна проїхати, — вони перед кожним таким щось собі нотують. Говорили ж щось собі під ніс, майже пошепки.

Тільки раз розреготався один із них голосно на всю безлюдну вулицю. Машина зупинилася, той один вийшов і пильно почав приглядатися до якогось предмета, що стояв на краю тротуару. Чи не замасковані це міни? То ж кажуть, що більшовики підмінували вже все, що тільки можна було, їхні загони Протиповітряної Оборони день і ніч працюють, на кожному каблєві підвішують міну. Але чому так відкрито, на вулиці?

Та приглядається він, а то — дірявий нічний горщик, повний піску. От тоді й розлігся регіт на всю вулицю.

Вийшло ще двоє з машини, з вигляду червоні командири. Під намацувальними проміннями ліхтариків із загальної купи чогось невиразного почали показуватися: каструлі, виварки, відра, мішки з кольорових спідниць та інших лахів. Все це повне піску. Вдень воно, звичайно, мальовничіше виглядає на кожному розі, але ці нічні гості не могли б удень так вільно гуляти по місті, як уночі. Завдання своє, правда, і вночі вони виконують блискуче, навіть ось із такими розвагами. Ї їбогу, ці кияни гумористично й дотепно вміють готуватися до боротьби з пожежами від бомбардувань!

У веселому настрої поверталися німецькі офіцери із своєї нічної прогулянки по Києву, Роман Чагир, їх провідник, принагідно навіть уточнив для себе пару адрес, де йому треба буде побувати.

Якби то ті сновиди, що блукають неспокійно по своїх, відсвічених пожежею, кімнатах і дворах, знали!

XXIV.

Купка людей стоїть на взгір'ї Левашівської, де вулиця сторч падає вниз до Басарабки й відкриває далеку перспективу на Лису гору. Внизу широко стелеться долина, всієї й не видно за зеленими масивами шпитального парку. Сонце йде високо по-літньому.

Скільки не ходить тут Мар'яна, вона не може не постояти, не подивитися на цю

прозорість. Але відколи це вже й інші милуються на красу Києва?

— Вони раніш продали революцію, закопали її, а тепер виїхали... — почула шматок розмови. — Хто zostався, — грудьми захищає, справжній пролетаріят, більшовики...

Мар'яна всміхнулася. Пролетаріят уже давно скасований офіційно, промовою Сталіна, нема вже його, бо мовляв, "робітничка кляса стала заможна". Робітник цей живе заднім числом.

А день такий мирний, розквітло-літній. Стрілянина з гармат починається над вечір, оті блиски таємничі без звуку, що мигають цілу ніч. Вдень же літня київська лагідна розкіш повітря примушує забувати, що ти в облозі. Можеш стояти і слухати про вилляті в каналізацію вино й спирт на лікерному заводі, про олію, випущену на землю... Слухати — і не чути. Ти — десь у прекрасному Ніде, із синявою, прозорістю, ліською луною. Зозуля вдень кує.

Невже ж це цієї ночі по-особливому стріляло? Вікна дрижали. Здавалося, десь на Теличці. Вдень — не віриться.

— А це, по-твоему, не паразити? Замкнув стару, хвору матір, не лишив нічого їсти та й виїхав. На сімнадцятий день хтось почув її стогін, зламав двері...

— Понакрадали та й повтікали, паразити чортові. Комуністи повтікали, а ти, Іване, на фронт!

Такого щодня наслухаєшся на вулиці, тільки стань десь.

Тарахнула зенітка, розмова урвалася. Тепер уже всі знов дивляться в небо, не задираючи голови, бо тут на взгір'ї ти — на рівні неба.

Там летить літачок-мушка, кругом нього кубляться хмарки-кульбабочки, спалахують вогники, — то зенітка обстрілює, чи що? Літачок-мушка зник, підлетів і сховався за хмарину.

В цей час глухо грюкає десь, хоч ще й день. Неначе велетенський сікач рубає, або рубель качає білизну, десь там за тими лісами.

— Вже кум стукає у ворота! — зауважив "справжній пролетар", не перестаючи розшукувати очима мушку в небі.

Але от біжить у долині ящурка-поїзд. Мар'яна ніколи раніш не звертала уваги на поїзди з Дарниці до Києва-Другого товарного. Але тепер... Тепер, у цю хвилину, літачок виринув із хмарки, блиснув проти сонця, спустився низько-низько над ящуркою, на поїзд посипалися вогні. Поки зібралися зенітки обстріляти, літачок зник у синьому етері. Поїзд став.

Та це ж — бомбардування поїзда, а не лялькова інсценізація, не театральне естетичне видовище! А Мар'яна от на ходу, наче буденну річ, побачила й пішла далі.

XXV.

Довкола величезної, на всю стіну, мапи ССРСР бігає один із наукових співробітників інституту і вивчає, як полководець, відстань між Нижнім-Тагілом та Челябінськом, він здійснює в умі евакуацію, примірюється. Куди ж їхати? І нікуди не хочеться. Вже раз їхав та вернувся. І мусить. Бо як прийдуть українські націоналісти, то він — перший на мушці. Не забув він, не забули й вони про посмертний лист того самогубця-академіка,

де виписане й його ім'я, ніби одного з винуватців самогубства. А тут уже припікає, знову вокзал забитий утікачами, по два тижні сидять люди на станції й чекають вагонів. Таки, мабуть, здадуть наші Київ, як тепер не виїдеш, тоді вже буде пізно. І от якраз є добра нагода. Приїхав уповноважений із Уфи, має забрати теплі речі для евакуйованих учених, бо в Уфі вже заморозки, а тоді вибиралися протягом двох годин на два тижні, про теплі речі не було й мови. Має вагон. Ну? Найголовніше — вибрати, куди їхати. Ніжній-Тагіл, чи Челябінськ?

Поміж столами чи в коридорах біля спорожнілих стендів і вітрин вештаються й інші співробітники науково-дослідного інституту, які патріотично всі в кишені мають "посадочні талони" на евакуацію, але ще не можуть виїхати в зв'язку з тим, що треба упакувати цінні експонати. Вони ніби працюють, а насправді просторікують та діляться новинами, це всі ті, що мріють zostатися. З цим вони й не криються. Без змови, але в порозумінні, не ставлячи ніяких крапок над і, всі вони дуже вільно почуваються.

Тому то пасувала так цьому товариству добре толерована недоговореність, мовляв, ми свої люди, енкаведе вивтікало, але не подумайте, борони Боже, що я чекаю тих поганих німців... Ніколи їх нога не буде в Києві!

— Я далекий від того, щоб ідеалізувати тих синьожупанників, зеленошличників та чорношличників, — каже один такий вчений посідач "посадочного талона", кілька раз заарештовуваний за український націоналізм, — але, звичайно, цікаво було б побачити їх тепер. Думаю, — не такий чорт страшний, як його малюють. Зрештою, до того не дійде, німців від Києва відженуть, і ми ще цієї осені може поїдемо в експедицію.

Вікна злегка дзеленчать від гарматної стрілянини на підступах до Києва, наче іронічна посмішка і рефрен до цих слів. Михайло Івашко, що вернувся таки з експедиції за своєю Славою і тепер має за нею їхати, її шукати, а вірніше, певний, що він її пізніше легко знайде, коли вже зникне фронт і кордон, а це буде дуже скоро, — він щиріший.

— Там бідні люди, де зайняли німці, — ні сірників, ні соли, тільки кури, та сало, та масло. А то, — більш нічого! І як вони там живуть? У нас в Києві просять, "купи!", та ніхто не хоче.

Обережний Семен Кучерявий все ж поправляє Славиного Мишка.

— Але я чув, що німці в Китаївському домі відпочинку науковців зробили погром. Портрети вождів порвали, бібліотеку знищили, подушки забрали в окопи, нарobili свинства...

— То кажуть і таке, що жінку в Пирогові наші повісили за те, що привітно зустріла німців та напекла їм пирогів. Всі добрі!

Кучерявий — сама об'єктивність. Він критикує, але все. Він лише фотограф, — що він таке? Трудящий, робітник інтелігентної професії. Втім, як дивитися на його поборознене зморшками зношености обличчя, на колишні кучері, а тепер покуйовджену гриву, — вгадується може петлюрівець, може селянин-гайдамака, що вчився-вчився і після кількох вузів zostався тим, що й був.

А отже, ні те, ні друге, ні десяте. Він — звичайний лояльний обиватель, якому при всякій владі досить добре, аби тільки встигав працювати. А от тепер — у голові за ці

місяці переворот. Не знаєш, як думати, що думати. Кому довіряти свої думки, кому ні, якими очима дивитися? Не певність і очікування, а саме оцей хаос у голові. Так уже набридли всім рутини й фальш, що під впливом іншого віяння психологія найпередовіших розкладається, як законсервований продукт, куди є доступ повітря.

Он у перші дні війни зустрів одного поета, члена ЦК комсомолу: йде він вулицею й, на чім світ стоїть, лає жидів та всі ці порядки. Ось вчорашній комуніст Івашко. Тих, що через радіо вигукують "кров за кров", всяких там Ле й Корнійчуків, називає він крикунами. Партквиток — забірною книжкою. Якби так не замели одного дня протягом двох годин в евакуацію всіх академіків, науковців, мистців, письменників та фахівців, то багато з них, мабуть, щасливі були б на місці Кучерявого та всіх оцих посідачів "евакуаційного талону".

— Та що там говорити? Хто хоче з Києва в такий час? То, хіба, ті, що мусять...

— От академік Стражеско викручувався, як тільки міг, щоб не їхати, на свою астму посилався — йому дали окрему машину. — "Мало вам? Нате вам дві машини!" — аби тільки їхав. А тепер ходить із кошичком на базар, як каже уповноважений із Уфи. Всіх їх там, з України, називають петлюрівцями, а вони газету "Советская Україна" називають "Уфінская Україна".

— А про академіка Кримського різні чутки ходять: не то заарештували його й розстріляли в перші дні війни, не то вивезли, а він десь там попав під поїзд...

— Чув я, що артиста Донця також розстріляли, бо знайшли у нього в льоху на дачі трьох закордонних емісарів.

— Аж тепер зрозуміло, чому це перед самою війною послали на гастролі в глибину СРСР театр імени Франка та хор Котка, — додумується Кучерявий. — То ж уже був прикритий вивіз... Так і попропадають десь там...

Зрештою, Кучерявий здається на "якось то буде". Проймається загальною безтурботністю. Хтось приносить чутку: воєнні кажуть, що цими днями в Києві буде бій. На це Кучерявий відповідає:

— На Володимирській буде бій, а на Хрещатику продаватимуть папіроси.

Справді, спочатку стояли в чергах і лаялися під гуркіт гармат: "Будемо поховані під будинками". Безсонні ночі. З першої години ночі — гарматна стрілянина, нібито з бульвару Шевченка дальнобійна стріляє на п'ятдесят кілометрів. Чи з Деміївки? Чи німці на мости палять?.. А потім — безтурботність.

— А власне, я не розберу, де тепер фронт, — з незмінно квітучою посмішкою запитує секретарка Галина, також із квитком на евакуацію, але також конче потрібна тут для пакування цінних експонатів.

То штука! Ніхто не знає. Найрізноманітніші чутки — і жадного уявлення. З Караваївської вулиці стріляють на Деміївку. З Деміївки відігнали на сімдесят п'ять кілометрів, а німці були вже на Деміївці, прорвалося шість танків. Та ні, до Фастова й Тетерева відновлено залізничний рух, телефонний зв'язок до Фастова є. Зате в Голосіїві цього ранку ішла жінка до сільськогосподарського інституту. Зустріли її німці. — Гальт! Куди йдеш? — До інституту, підлоги мити. — Піді вперед сама помийся.

Галина захоплена почутими в тітки оповіданнями про точність, акуратність і чистоту німецьку. Цього теж чимало доноситься до Києва. Тітка казала, що коли німці заходять до селянської хати, то дивуються, які ці українські селяни брудні. Самі ж вони завжди вичищені, підголені, підтягнуті, — як не на фронті.

— Та в них усе розраховане на хвилини. Розказують, як вони в бою. Він сидить, снідає, голиться, — спокійно, помалу. Подивиться тільки на годинника, прийшла його зміна, — пішов до гармати. А наші без пуття всі разом бігають, метушаться і зрештою відступають. Німці понаставляють диктових танків, а наші думають, що справжні, й палять. Як вистріляють усі набої — німці з другого боку підходять і перемагають...

"На удар врага атветім тройним ударом"! — Мишко Івашко сьогодні в чудесному настрої. Від уповноваженого він довідався, що Слава поїхала на Ташкент, а Середня Азія також відколеться від ССРСР. Хай там Слава поїсть трохи винограду. — А один шофер перефразував так: "Німець ударить раз, але точно, даром не б'є, а наші — гатять і гатять без пуття". — Бо наші партійці всі в запіллі, а німці посилають першими свої відбірні частини есесів, їхніх партійців. Вони йдуть, як автомати, на мінні поля, стають горілим трупом. За ними нові й нові. Одна стіна падає, за нею друга, не звертають уваги на вогонь, цим вони гіпнотизують ворога, примушують тікати...

— Казали, що німці не мають чого їсти. А вони ще й подарунки спускають на парашутах. Шоколяду, вино, ковбасу...

Крім цієї улюбленої теми про німців, з якої завжди впливало, що йде висока культура, порядок і дисципліна, що "кум" сильний і великодушний, а також добре їсть, — крім цієї теми, критикували, головним чином, зведення інформбюро, газету. Вже забули про завмагів із бебехами, але от, — чого це, коли Англія мала поразки, то Черчіль перед усім народом казав: "Ми втратили всю нашу матеріальну частину". Чому це в нас слова правди не почувеш? — От ще, — всесвітній мітинг жидів у Москві. Це ж — націоналізм чистої води! А де гасло "пролетарі усіх країн, єднайтесь!" — Еренбург виступив і сказав, що жиди можуть жити тільки в симбіозі з якимось другим народом. — Чи захотіли б Англія і США підтримувати нас, коли б догадувалися, що ми хочемо запанувати у всій Європі? — Чому це і буржуазія ненавидить фашизм, з ним воює, коли він — капіталістична система? — Якби військо знало, яке запілля, то не воювало б... — В нас усе, що мало проблиск розуму, знищено. А тепер маємо результати...

Які справді милі, радянсько-патріотичні розмови...

XXVI.

Велетенський сікач рубає і рубає, — уже четвертий день без перерви.

Мар'яна сидить у внутрішньому дворі величезного житлового комбінату, що недавно постав у цім парку київських губернаторів на розі Левашівської та Інститутської. Столітні в'язи стоять кружка і слухають гучномовця, що прикріплений над ослоном, де сидить Мар'яна. В руках вона вертить якийсь друкований листок, що лежав у їдальні на столі, а перед очима в неї миготить клюмба з яскравими червоними канамі. Золотий серпневий день, синє, безхмарне небо і безперервне пицання ру-ту-ту-ту — в рупорі, що заважає вслухатися у зміст передачі. Кажуть, що то заглушують

німці.

Невже не сьогодні — завтра Київ упаде?

Мар'яні все здається, що вона повинна втішатися цими золотими днями, випити їх красу до дна, бо може таких днів вже ніколи в її житті не буде. Хтозна, чи узавтра не вийде з міста похідним порядком, з уже наготовленим клунком? Може в санітарну дружину візьмуть, може... Ах, скільки тих "може"! Насувається щось жахливе, страшний суд. В корені все міняється і здається Мар'яні, що треба усе підсумувати, поквитатися, вирівняти. Позавтрім, а може й узавтра, вже не буде часу.

Тому всі епохальні й незначні явища, напливаючі на неї, переводить вона на свою мову може нікому й нецікавих думок. Людність лає "паразитів", Мар'яна думає про основи держави, про демократію і комунізм, про сильну індивідуальність, але добру. Радіо подає оповідання Южного "Васілій Гуцуляк отвоевался". Як то, мовляв, західноукраїнець шукає, де нема панів, от прийшов до людей із п'ятикутними червоними зірками і тут не знайшов панів.

А Мар'яна думає: та той Южний, сам перший — пан, ще й не абиякий! Він не поміщик, не капіталіст, не фабрикант, — тільки директор одної установи цього велетенського бюрократичного апарату, що осклерозив державний організм. Установа зветься "Літературний фонд", складається цей фонд із копійок, що входять у склад ціни за книжку, з трудящих копійок — мільйони карбованців. І от п'ятикімнатне мешкання директора — цінна музейна збірка картин, килимів, скульптури. Авто — не власне, боронь Боже, установа оплачує шофера, бензину й гараж. Безкоштовні крими й кавкази усе літо. Безкоштовне лікування у дорогих спеціалістів. Необмежена цинічна влада над грішми фонду. І хоч Южний за ці роки алюром проскакав від безвісного п'янички до вельможі, мови української він так і не опанував. Книжку стотисячним тиражем випускає він у перекладі з російської.

У видавництві своя кухня. Перед виходом книжки до всіх бібліотек розсилається рекомендований каталог. Звідусюди йдуть заявки. Ще книжка не вийшла, вона вже розкуплена. Потім стоїть на полицях по десять примірників, ніхто Южного не читає.

Мар'яна пригадала собі цього випеченого советського пана, що колись жебрав у неї на півлітра, а тепер не впізнавав, володаря мільйонів, і розсміялася. "Васілій Гуцуляк отвоевался". Сьогодні за столом вона чула розмову. "Гуцули організовались в отряди протів наших. Армія больше сопротивлялась би, если би відела, что население за нас".

Так розквітується Мар'яна з учорашнім світом, порох його отрясає із своїх ніг.

Одначе, що за листівку крутить вона в руках? "Як кидати пляшку з бензолом на ворожі танки?" Що це — партизанська листівка? Партизанка ж починається тоді, як армія відступила вже...

І так от п'є Мар'яна золоту київську серпневу благість із жарчервоними канами. Думу за думою, явище за явищем прогризає вона. Щось велике народжується з уламків старого. Яке воно? Ще ніхто не бачить, але чує Мар'яна провістки...

Раптом щось перешкодило Мар'яні прости свої думки. Чогось не вистачає. Вона

почала озиратися навколо — все наче те саме, такий самий пишний перехід літа в осінь. Але тихо-тихо.

Так, тихо. Замовк гуркіт. І вже немов би чогось не вистачає.

У тиші чує нове оповідання під "ру-ту-ту-ту". Вгадує, хто це міг би бути автором. Хто це спеціаліст у партизанці минулої війни? Хто знає про українського партизана, який у нагороду за здобування радянської влади на Україні дістає від самого Щорса люльку... Ах, Ейльман, спеціаліст у крадіжці шкіряних курток, модна і протегована біографія, від безпритульного уркагана до письменника.

Почало знов "рубати", знову налагодився плин думок Мар'яниних. Радіо вже сповіщає про дії героїв. І конче подає їх імена. Яке це має значення? Має. Це — підохочування того ж порядку, що й ордени, знаки пошани. Це потрібне, — тому, хто відзначився. Для іншого — порожній звук. А він почуватиме гордість, його сусіда теж захоче почути своє ім'я, проголошене на всю Україну. Заради цього й подвиг робить. Заради слави? Свого імени — "я"?

Така індивідуалізована психіка сучасної людини. Як же з комунізмом все ж? Все ж — комунізм чи індивідуалізація?

XXVII.

Панорама — велична, краєвид — наче кримський.

Неозорна лінія взгір'їв з виноградниками, баштанами, садами доповнюється мальовничою живою змією, живим потоком киян і киянок, що копають протитанкові окопи за містом. Це вже третя лінія оборони. Перші дві лінії, копані з самого початку, вже в німців. І напевно ця так само ні до чого буде, німець її обійде, як і перші дві.

За Києвом — прекрасно. Але ніхто краси й величі не помічає, всі заняті дрібним. Бігають до баштанів рвати ще зелене кавуняччя. Розмови, — де вкрасти яблук, скільки й чого дають їсти, як утікати, хто втік, про "паразитів", що виїхали, про "паразитів", що й разу не були на окопах. Про те, як минулої ночі земля гула від розривів бомб, що вже котрий день кругом Києва гуркотить, горять села Мишеловка, Корчовата, горять Теличка, Голосіїв, що все кругом у вогні. Але ні слова про величавість цього, що роблять.

Всяк бачить безглуздість цієї роботи. Проте, окопна кампанія не сходить з повістки дня Києва. Щодня "управдомші" (цю посаду остаточно завоювали жінки) ходять і виганяють своїх пожилців на окопи, щодня їдуть машини з людьми, щодня тисячі людей орудують заступами, копають п'ятиметрові вширшки рови.

І в той час, як Мар'яна слухала під в'язами радіо та милувалася каналами, їй уже була повістка, — з'явитися удосвіта на збірний пункт. Ну, так, усі копають по два — три рази, а вона не може? Вона ж заздрила їм, як сиділа на помості біля Дніпра. Отже, тепер і вона у цій рухливій гадюці, що простяглася неозорно на взгір'ю.

— Дзвонарю, дзвони вже!

Дзвонар-міліціонер лежить біля дзвона. Керівник всього цього змієвого валу, "товаріщ старшій політрук", то лежить, читає газету, то походжає понад ровом, підганяє, то називає дівчат "лялями", то матюкається і обзиває також на "ля", але вже

безцензурно. А ще гіршими словами тих, що розписалися, та й самі повтікали. Час від часу для підбадьорювання він починає промову, пересипану словами "мат і мат", а з промови виходить, що всі отут суцї — злочинці й ледарі. Кінчається промова так:

— Не хочете робити? Почекайте, ще прийде німець, він з вас шкуру здере...

На це, десь під ніс, щоб "товаріщ старшій політрук" не чув, відповідають:

— А що, мені більше за всіх треба? Он ті виїхали, а я буду на окопах?...

Мар'яна почуває себе, немов у концтаборі. Якщо це старший політрук, то які ж у нього бійці? Вона двигає важким заступом із глевкою жовтою глиною і в час перерви бродить межі запущеними, неполотими, потолоченими баштанами. Зустрічаються там пастушки, якісь групи бредуть з рушницями, але не в уніформі. Партизани? Тут же підвозять ліс для дровових загорож. Тут же літають бомбовози німецькі, знизу на них тріскотять зенітки, гуркає, як завжди, люди розбігаються й прилягають до землі. Але літаки мають свою дорогу і не зважають ні на зенітки, ні на змієві вали. Один тільки сипнув листівки, а там було таке:

Дівочки і дамочки,

Не копайте ваші ямочки,

Всьо равно по нім пройдут

Наші таночки.

Одна така летючка залетіла й до сусідки Мар'яниної, але та мала дивну натуру: не читаючи, віддала Мар'яні.

— Це, напевно якийсь білоемігрант віршував цю "поезію".

Так лежучи в ямці, Мар'яна уявила одну із чуваних сценок, а може й тут колись буде таке. Танки перелазять через ці рови у п'ять метрів завширшки, але через трупи, що їх накидали німці, трупи свої й чужі.

Накривши голову заступом, лежить біля неї ця Роза й читає газету. Дивна самоопанованість!

— Я так завжди, — відповідає вона. — Всі бояться, а мені зовсім байдуже.

Поруч копаючи, довідується Мар'яна, що жінка ця добровільно й не раз іде на окопи. Їй нема чого губити. Чоловік убитий, дитина зосталася по той бік фронту, вже ніколи її не побачить. Тому їй усе байдуже. Також довідується Мар'яна, що Роза — сусідка...

— А ти чого лопату ледве в руках тримаєш? — напався на Мар'яну "товаріщ старшій політрук".

Триповерхова лайка увінчала ввічливе запитання.

Невже? А Мар'яна гадала, що вона працює з усієї сили. Це, мабуть, тому, що думає вона про культ бика, поширений у всій Європі, як показує аналіза цього слова та назов народів, місцевостей, річок. Усі з одної коліски, і ті німці, що пройдуть танками через трупи, і оці кияни, що вийшли копати окопи. Один тотем у їхніх предків. Чого ж одні вищі, другі нижчі? Чому цього в газетах не пишуть?

В газетах, он у тій, що читає Роза під час перелету бомбардувальників, величезними літерами написано: "Всеслов'янський мітинг у Москві". От тобі й маєш!

Марксисты замість свого гасла "пролетарі усіх країн, єднайтесь!" пустили в хід позичену у фашистів расистську ідею.

"Слов'янська раса" ніколи не стояла серед лозунгів марксизму. Гітлер хоче поневолити слов'янську расу — це так. Але Мар'яні здається, що було б до речі роз'яснити цю фікцію. "Чиста раса". "Вища раса". Де вона? Хіба на якомусь малому островці з дикунами. Схрещення рас в кількох стадіях дало нації, сучасні нації. Щоб вивчити і зрозуміти дух нації, треба простежити ті схрещення, що дали її. Чому нема цього в газетах? Занадто академічно? До протонародної маси більш доходять фашистські методи, перевернуті навпаки? Її проймуть тільки описи фашистських звірств, — вирізування носів та грудей? "Слов'янська людська маса, як расова покидь, недостойна володіти землею... "Знищити мільйони слов'ян"... Ці слова читаєш, як маячення божевільного. А наші не мають сили вдарити по безглузду, розбити ідею, недоумками витворену? А наші приймають за закон і пристосовуються "всеслов'янськими мітингами" до цих расових теорій ?..

І чогось так: за що Мар'яна не зачепиться оком, усе викликає рефлексію. Так загострено сприймає вона цю строкату дійсність. Не збагне, як ця дивовижна Роза може бути така байдужа й холодна. А Мар'яну пора катаклізмів вернула до поезії думки, Мар'яна хоче охопити духовим зором усе, дивитися понад верх, з висоти літака.

О, як це важко малій людині зробити!

— Роботу припинити! Лопати з собою. Іти негайно до Києва.

— Як? Не дожидаючи машин? Це ж усю ніч іти!

— Слушать, что приказывают!

Були й з цього, як і завжди, незадоволені. "Прокляті паразити! Своїх хайок поховали, а ми повинні тут страждати". Але більшість задоволена. Сказано було на тиждень, тут же другий день — і додому.

— Що це блискає?

— Це міномети. Така штука, що за вісім кілометрів попадає і кругом земля горить...

Ішли через якісь покинуті села. Посідали спочивати, Роза попросила води, винесли якісь чоловіки. Вони вернулися з роботи і вже не застали своїх родин. Десь їх вивезли з усім скарбом.

Групами посідали відпочивати і тут Мар'яна відчула рокованість. Це село, це місце — роковане. Тиша. Хати замкнені. Пасеться самотній кінь.

З довгим свистом над ними летять палаючі стрільна.

— Це з Броварів, дальнобійні батареї, стріляють на вісімдесят кілометрів, не бійтесь, — заспокоює Роза. — Вони стріляють лише чотири рази, до них набої подаються на підйомах, стоять вони на двох платформах, а після чотирьох разів жерло розривається.

Роза заспокоює, а сама мимоволі піддає ходу. Роковане місце. Як не виберуться звідси, то загинуть.

І бігли-бігли! Хоч і звикли до гарматних гуків, але все ж не могли вважати за нормальне ці диявольські траєкторії та свисти в небі. А село довге-предовге, п'ять

кілометрів. Аж на світанку виплуталися з нього та прибігли до трамвайної зупинки.

XXVIII.

Вони наче здоганяють учорашній день. Хтозна, чого бродять по цих згарищах і попелищах.

Ідуть вони, мобілізовані ешелони, ідуть цивільні люди. З Полтавщини, з Київщини. Голови колгоспів. Бригадири, активісти. Везуть усяке майно. Везуть зруйноване, розбите, але везуть. Рейки з колій здіймають. На підбитій гарматі, он там на хоботі, сидить жінка з двома дітьми.

Нарешті, прибув ешелон Гната Загнибіди до місця свого призначення. Харків засипаний попелом. Отже, те саме, що бачив і в Києві: всі архіви вже спалено, навіть бухгалтерський дебет-кредит, навіть подвірні книги, адресове бюро. Ті самі окопи, сто тисяч людей в бік Дніпропетровського й Полтави. Нема чого їсти, — кави не вип'єш без картки. Та в Києві хоч Дніпро поміг, а тут ще безладніше проходить евакуація.

Отже, у Харкові попалася Гнатові газета, яка піддала одну думку. Оповідалося, що дуже велике дезертирство в армії, о, а Гнат не знав, що робити, ламав голову. Так і написано: "Не бросать оружя", а в нього його й нема.

Вістки чорніші чорних. На Поволжжі, себто там, куди все це пливе, — сипняк, дизентерія. Чернігів — згорів. В Сумах — бомбардування. Дніпропетровське — в німців. Одеса — в німців. Ну, й що далі? Потягли, хлопці, на Вязьму!

І знову йдуть ополченці через розбиті станції. Бачив Гнат, як у Слов'янському в сараї групу харків'ян спалили, — і чогось уже ноги не тягнуть вперед. А тут їх командир, наймолодший між ними, приніс таке: хотять їх невивчених, з одною рушницею на десять чоловік, пустити в бій. Увечорі таку новину приніс, а другого дня втікли з ешелону політрук і писар із списками. Тоді й Гнатові настала черга... відстати. Відставав, відставав так, що опинився в Шостці, саме тоді, як там висаджували порохові заводи.

Коли добирався до Києва, всі страхали. Куди їдете? Там бій, Київ у облозі.

Але що робити, як штани розлазяться, нічого коло тебе нема? Все одно, й досі в цивільному, мусів же Гнат додому заїхати перше, ніж під Москву у бій піти?

Довго кружляв під Києвом Гнат. Не залізничним мостом, а тим дерев'яним, вузьким повезли. Та якось так, що Жуляни об'їхали, втрапили на Сирець, тоді аж на Пост-Волинський. Страшно дивитися! Станція без дверей, без вікон, самі стіни. Де були десятки колій, тепер дві. Висять телеграфні стовпи, дроти звисають, як локшина, ніхто не прибирає. По полі бродять червоноармійці з кулеметами, щось роблять.

Зустрів дядька з Пущі. От тобі й приїхав! До Пущі не можна. Там — німецький десант: два тижні сиділи й ніхто не знав. Ну, а Ірпінь? Там також десант. Тепер із Ірпіня всіх виселяють, за те, що ніхто не дав знати. Хто може, тікає в ліс.

Добрався до Києва пішки. На вокзалі в Києві — жінки на бебехах. Звідки ці люди? Та з усіх усюд. З Мишеловки, Святошина, Караваївських дач, Біличів. У Києві не приписують, не дають мешкання. В житлоуправі знизують плечима: це не до них стосується. Жінка кричала:

— То заберіть нас. Непотрібні ми люди! Хата — згоріла. Треба було чоловіка — забрали. Треба дітей було — народили. Тепер нас вигнали — ми непотрібні. Я ось піду йому очі повиколою! В місті повно замкнених мешкань, а нам нема де переночувати. А ті товстопузі повдягали жовті чоботи, форму та глядять мішків із піском. Далі він і дороги не знайшов.

Отак доганяє Гнат учорашній день, об'їхав довкола світу й назад вернувся та додому не втрапить.

А день — золотий, прекрасний. Другий день мовчать гармати, тиша. На вулицях мало людей. Базар уже зійшовся. Тільки вранці удосвіта трохи гуркало за Дарницею, Броварами. Чи вже справді німець обійшов Київ і пішов на Полтаву? Німець ніби зайшов із Канева. Наші — всі сили кинули на Білоцерківський фронт, а з Канева наступу на Київ не ждали. Тепер всі мости на виду, вийти з Києва не можна, тому от підкинуто великі сили й наказано — Київ не здавати.

XXIX.

Все слабший і слабший зв'язок Києва із радянським життям, хоч і не кидає його цей зв'язок зовсім. Ось зібрав якийсь полковник гурт мешканців у дворі великого будинку і зробив доповідь про міжнародне становище під гуркіт дальнобійних. Перехвалив киян за єдність, стійкість і патріотизм, — це тоді, коли кербуди не можуть ніяк наловити людей на окопи. Висловив певність, що Києва німцям ніколи не бачити, — це тоді, коли кругом десанти, в Голосіїві бої, в Ірпіні й Пущі німці, коли захоплених німцями "дотів" (підземних фортець) під Дніпром на Жуковому острові не можна залити водою, так вони збудовані, коли на Мишеловці, в Злодіївці, Корчоватій, Жулянах, — кругом-кругом димлять недогарки хатів, коли німець добіг аж на Деміївку, коли...

Мар'яна стоїть біля стенду, дивиться на поруділу газету "Комуніст", на плякат "Київ був, є й буде радянський", — і намагається вгадати суть цього зашифрованого афоризму. А чого ж здали вже його? Чого вивтікали, якщо не рокований він на здачу? А як буде він радянський, то нащо ця руйнація всієї України? Чого?

Позад неї хтось стоїть. Наближається та сіра година, коли порожнішають раптом вулиці і спадає темінь, а з нею приходить бажання бути вдома, Мар'яна мусить подивитися, — чи не краще швидкою ходою утікати?

Знайоме обличчя. Лисий, з рудими колючими вусиками, старий чоловік з нецікавим виразом. Він її також впізнав.

— А де тепер Васанта? — навернулося відразу Мар'яні на язик, але вона стрималася. По-перше, її не цікавить Васанта, хоч вона часто потаємці думає за неї. По— друге, та вона ж давно вже розійшлася з ним, ще до цієї наркоматської кар'єри.

— Чи не знаєте, де ділася ваша товаришка, Валя? — запитався за те лисий, не помітивши, мабуть, що вони не привіталися.

— Я хотіла вас запитати. Нічогосінько про неї не чула ці місяці, відколи війна. Я думаю, її нема в Києві.

— Тут її хотів бачити один родич.

— Який? — здивувалася Мар'яна.

— Брат.

— Братів у неї нема.

— Він розшукав її стару адресу і так добрався до мене. Але я нічим не міг його потішити.

Лисий попрощався, вже стає темно. Біжить і Мар'яна.

Чудно. Брат?!

Ах, от кого тепер треба було б! Васанти. Всі ці, з ким тепер ділить гарячкові дні зламу, у всіх у них хаос у голові і нуртування, але всі вони не ті, не ті. Вони безкритично кидаються від одної крайности до другої. Лають добровільно-примусову позику, тюрму за кількахвилинне спізнання на працю, жидів, завмагів та їх бебехи, — усе те, що їм допекло, — і чекають німців, шляхетних, великодушних, багатих. "Нарешті, буде хазяїн". Ніяких ідей їм не треба, світ має посунутися назад на двадцять три роки, а не піти вперед. Ні, Мар'яна хоче такого розуму, що критикуючи цю збанкрутовану систему за її забріханість, відсталість і реакційність, проглянув би і шляхи в майбутнє.

Такого нема нікого. Галина: — почнеться блискуче життя, можна буде поїхати закордон, зрештою, її задовольнила б, мабуть, "Малороссія с песнями". Семен Кучерявий чекає Хохландії, — прийдуть синьожупанники й зразу дадуть патент на власне фотоательє. Вони всі хочуть старого, вони думають, що почнеться з розгону життя двадцятьох трьох років тому. А Мар'яні це — вчорашнє, старе.

Називають його ще комунізмом, те вчорашнє. Що це за комунізм, як вивітрилося вже з цього слова все, що дало термін? Де ж комунізм, як усе розвивалося під знаком "нової знаті", нової панівної кляси, верхівки? Чи це може майбутня червона п'ятикутня зірка над усім світом? А тим часом годуймо розпаношений апарат трутнів, дармоїдів, як називає їх маса? Трудова людина зневажає тих, хто пісні складає про труд, сам не працюючи. А ця зграя спекулянтів, що під шумок створення нової касты — "знатних", "героїв", "стахановців", "орденоносців" — злодійським способом виносила заднім ходом на чорний ринок! Її найперше бачила маса, яка тепер на полях бою виявляє свою волю. Результат, — ворог під Києвом, Москвою, Ленінградом.

Не бачить Мар'яна комунізму й засад його в дійсності, сумнівається, чи й може він бути, якщо людство складнішає. Що обороняє червона армія? Безкоштовну медичну допомогу? Так справжня ж допомога — за гроші. Треба заплатити Стражескові сто карбованців — він приїде до хворого, а в поліклініці лікар казенно оглядає на день сорок чоловік. Безкоштовне навчання? Так його ж скасували вже, скоро й за середню школу треба буде платити. Пляж над узбережжям Чорного моря? Для кого, для Южного? Колгоспи? Так самі ж колгоспники годуються з присадибних наділів. Якщо й у місті на базарах полегшало трохи з харчами останніх пару років, то теж треба дякувати цим присадибним наділам у десять сотих та невсипущості колгоспника коло них. Соціалістичну промисловість? Скільки коло неї гріється трутнів-поганяйлів з укачаною соцзмагально-ударницькою фразою на устах. Советландію замість Хохландії, Україну-Го, подібну до маріонеткової Манджоу-Го?

А молоді сили женуться вгору й не знайдуть виходу до чогось нового в цім старечім склеротичнім організмі...

І все це мусить Мар'яна перетравлювати сама, товктися в своєму хаосі. Думки її так само гасають по всіх, розвернених бомбою війни, нутрощах Сьогодні, і нікого навколо нема, хто дивився б уперед, а не завертав очі назад. Можна разом з іншими глумитися над "відрізаними носами", рясно розтиканими по радянських газетах, але як не задуматися над нотаткою про "шлюбні пункти", запроваджені Гітлером для людей? Ця нотатка накидає на Мар'яну чорне рядно жаху. Як же це віра в Бога, Провидіння, містицизм сполучається з запереченням людського права на кохання, із стерилізацією? І скільки правди є в легенді, що коли викрили в одного німця фабрику ковбаси з людського м'яса, то на кожному зразкові ковбаси була етикетка з точним зазначенням проценту товщу та інших складників?

От для чого Мар'яні потрібна була б Васанта. Не сумнівається вона, що й Васанту обвіяв свіжий вітер, що й та відродилася в цій хуртовині, приспане її живе чуття дійсності знову діє, а це така найцінніша риса, що оті всі Васантині вади останніх часів — дрібниці. Це живе чуття допомгло б якось знайти середню між "фабрикою ковбаси з людського м'яса" та тими, знову ж може, байками про живих німців, що облягають ось Київ. Навколишні селяни разом із неперервним потоком різноїїстовини приносять вістки про них.

Кажуть, на Чоколівці німці нічого не робили, свої більше лиха наробили, відступаючи. Ось дві дружинниці — санітарки потрапили в полон і почали ревти. Німці умовляли зостатися в них, їм теж потрібно сестер. Але дівчата почали ще дужче ревти. Їх пустили. Он Галина чула десь, просто аж не віриться... Ішла жінка зруйнованим селом, несла вишні. Чує стогін. Поранений, просить води. Не було води, мала вишні, почала душити йому сік з вишень, аж наскочив німець. Побачила, злякалася, на мигах показує, що помирає боєць. Німець вийняв ножа й — уже думала жінка — буде зараз добивати пораненого. А він відрізав бинта з свого санітарного пакета й перев'язав пораненого. Тоді вийняв флягу з водою, сам відпив і дав пораненому напиться. Пішов, а жінка своєю дорогою.

— Зате ж інші, — ті, ще з невідрізаною пуповиною партійности своїх близьких, або просто нещирі, для замилювання очей, (можна ще є де яке вухо?) — ті чують самі жахи. Німці грабують, знущаються, гвалтують ріжуть, нічого не залишають, усе забирають, навіть сухарів не кидають.

Те, що одному здається правдою, — другому брехнею. Так і агітація. Залежно від переконань та поглядів чує людина тільки те, що хочеться їй чути, а небажане мимо вух пускає.

То тільки одна Васанта могла б підвестися на висоти об'єктивности і Мар'яна разом із нею.

XXX.

Це якась зовсім свійська війна. Кругом гримлять гармати, аж вікна дзичать, а в місті ходять трамваї, стоять за цукром черги, розкидані купи лушпиння з арахісу, як

після свята. В Києві раптом з'явилося багато дефіцитного краму, того, що в мирний час доходив до бюрократичної верхівки в таємних закритих розподільниках, а до рядового населення через чорний ринок. Скрізь ішла жвава торгівля. Допродували ще незатоплене, нерозкрадене, невивезене. Щоб не дістався ворогові арахіс (земляний горіх), на всіх вулицях порозставляли столики, і ото лушпиння з нього купами кілька днів валялося на тротуарах. А що німці навезуть багато харчів і різного краму (думає собі киянин), то чого там ще якісь запаси складати? На другий день після приходу німців життя в Києві почнеться таке, як було до першої світової війни. Вже гірше не буде, як було! Тут аби пережити здачу Києва, бої.

З арахісом вже покінчили, тепер взялися за інший крам. Допродують іржаву тюльку. Ще тільки краби стоять на полицях, кияни не добирали ніколи в них смаку і тепер не зазіхають.

Завзято торгують усім крамом, завзято розпродують київторги, але завзято й кияни купують. Шампунь! Це ж коли ще його бачили. Зошити горами! І дешево! По державній ціні. Запасуються люди й дровами, вугіллям, бо вже можна купити й без запису на півроку наперед.

Ходить і Катруся Богданович по крамницях Галицького базару. Вже купила собі дві комбінації, а ще хоче купити електричну піч. Може б ниток купити? Та нащо? Он німці прийдуть і всього навезуть.

Нитки стоять засіками, але їх ніхто не хоче. Крепдешини розбирають, бо треба ж і гроші збути.

Катруся цілком добре почувається в ролі. Їй, правду сказати, ні ниток, ні ogrівача не треба. І так часом жарко буває, коли тебе почнуть промацувати, як ото в поїзді якийсь тип учепився. Але рейд Львів-Сталіне вже позаду, завдання виконане, зв'язок налагоджено, розпанікована радянська телеграфістка з "Западної" перетворилася на звичайну собі дівчину, що вертається із студентської практики до мамі. Вона вийшла собі дещо купити й дивується: чого це селяни цього хліба не накупляться? їм усе мало. Зачепила одного й не рада була.

— Вже насасилися! — витріщився до неї дядько. — Ти той хліб робила? Ти орала? Тепер — твій хліб? Ти навіть українською мовою говорити не вмієш!

Дістати такого прочухана від дядька, — варто було його зачепити. От і кажи, що не навчила радянська влада української маси свідомости. Раз міська "гражданка", то вже напевно не вміє державною мовою української республіки говорити. І господар цієї республіки, її корінний стрижень, нарешті, під гук гармат, що розвалюють радянську владу, заговорив, владно сказав, що довго думав, та не міг розтулити в цих триклятих чергах уст.

Тепер же, коли вікна в київських будинках по-особливому бряжчать, коли, замість із Василькова, гримлять гармати з Телички, тепер справа зовсім інша. Кум стукає у ворота!

— А чому ви гадаєте, що я не вмію української мови? — задержувато запитала Катруся.

Селянин ще раз зміряв дівчину з ніг до голови й бовкнув:

— Бо на сільську не схожа.

— А хіба тільки на селі плекають культуру нашої мови?

— Та я бачу, що ти культурна. Культура на босу ногу...

— Ні, таки справді, — вчепилася Катруся. — Це як культура, то вже й не вміти говорити по-українському?

Селянинові задерикуватість сподобалася. Він поступився.

— Ну, може... А чого ти тут швендяєш, вчепилася до мене, замість того, щоб копати окопи, біля канцелярії з рушницею стояти, чи там он... Он у Святошині й Голосіїві незакопаного трупу багато. По тижневі поранені лежать, нема кому їх доглянути. А ти тут швендяєш...

— От, швендяєш... — образилася вже Катруся. — Я он скільки набідувалася! Оце в Києві тільки й спочиваю, бо з самої Сталінської області йшла, скрізь бомбить.

Селянин, почувши це, відразу набрався поваги. Он що! На практиці була, студентка, тепер добралася додому, а матері не застала.

— То виходить, — нема місця на Україні, де не бомбило б?

— А виходить... Як уже в Курську розбив шляхи... Тепер не знаю, як і доберусь до Білої Церкви. Мама в тітки, дядько там інженером на заводі.

— Он, чого захотіла! До Білої... У Василькові давно німці.

— І ви бачили німців? — скинулася Катруся. — Які вони? Мучать всіх, вбивають?

— Та тепер не розбереш нічого. Свої, як чужі, чужі, як свої. Ми в Бога перестали вірити, а совісти й так було обмаль. Он у Білилівці прикладами виганяли людей, а я втік вікном та в ліс. Приходять німці, один зайшов до хати, попросив продати їсти. Не вірить, що нема, пошукав сам. А як побачив, що таки нема, — пішов кудись, приніс хліба й два кіла ковбаси. Як побачив дітей, — аж заплакав. "У мене вдома троє таких". Узяв хлопчика на руки, бавиться. Де твій тато? — Пісов німця бити! — Ну, а я — твого тата...

— От, які добрі ваші німці! — встряла якась непрошена збоку. — Он прислав листа арсенальський робітник до матері, щоб сповістила про жінку. А що може мати написати? Жінка з трьома дітьми була в Святошині. Захопили її й сорок жінок із дітьми, виставили наперед свого війська, як наступали. Всі загинули. Такого мати не може написати.

Селянин тим самим поглядом, що й Катрусю перше, недовіжливо й підозріло зміряв жінку. Це мабуть із тих, що в санітарних машинах, замість поранених, возять на вокзал свої бебехи. Але — ні слова. Демонстративно відвернувся і знову вдався до Катрусі, вже на "ви" величаючи міську гражданку з "культурою на босу ногу".

— Ну, а скажіть, чого то воно так? Я думаю, що ця війна — свіжі пиріжки, тридцять ночей замішувані, сорок ночей печені.

Катруся, признатися, не зрозуміла.

— Бо хіба оце весілля могло довше бути?

— Яке?

— Та оця утопія... Це ж усе — утопія, бо я думаю, що Бог, це те, що добре, а чорт, це те, що зле. От тепер і розберіть, хто Бог, а хто чорт. Бог — це зроби собі добре, а потім і другому, що собі бажаєш.

Катруся нічого не каже, але дядько зате додає:

— От, що то воно таке? Нічого не кажеш, а тільки глянеш, і в другого така сама думка, що й у тебе. Наче через радіо передалося. То ви таки думаєте до Білої Церкви? Почекали б...

— А я хочу, навпаки, не чекаючи. Чи ви з цим хлібом назад вертатиметесь? Я допомогла б нести.

— А, про мене...

Отак і знайшла Катруся те, що найбільш хотіла сьогодні дістати на Галицькому базарі. Ні нитками, ні ogrівачем вже вона не цікавиться. До Білої Церкви дорога може бути й через білилівський ліс.

XXXI.

І коли ця Галина згубить свою квітучу посмішку?

Мар'яна й так не мала широкого кола знайомств, а тепер, як позбулася Ребе, згубила Васанту, розлучилася на пароплаві із Славою, — зовсім сама. Інколи знаходить Галину, найпевніше її можна знайти в науково-дослідному інституті, там тепер навіть раді свіжій людині. Тепер же кожен — скриня новин. Поки перейдеш вулицю, то в вуха сама влізе вся міжнародня й київська ситуація. Газети ще доходять до Києва, літаком пересилаються з Москви, вони розвішені на стендах, але так і жовтіють, нечитані. Кияни вголос глумляться над незмінним гаслом "Комуніста" — "Київ був, є й буде радянський". У них інше гасло на устах: "Кум стукає у ворота".

Отже, хай там "управдомша" ходить по мешканнях із списками й міліціонерами виганяти "картошку копать". Ніде вона нікого не застане, бо всі знають уже, що то за "картошка". От і Мар'яна піде подивитися на сяючу Галинину незмінно-вічну посмішку. Хай там десь "управдомша" стукає в двері, десь виправдується: "Что я могу поделать, нікаво нет..." а тут з району треба дати вісімдесят тисяч людей. Якби то так можна й кербудові, як директорів друкарні: забрав невивплачену робітникам зарплатню, змішав шрифти із жужем на смітнику — і тікай! Якби то можна й пожильців, як шрифти, переплавити й забрати на машини сплав, або, як зробили господарі газети "Пролетарська Правда": затопили підвал із папером, порубали столи, стільці, канапи і все це спалили.

А з цим київським населенням ніякої ради не даси. Воно тільки й знає, що вигадувати анекдоти. З насолодою одне другому розказує, що в Голосіїві німці вивісили плякат: "Гітлер їсть ковбасу, а Сталін — тюльку". Це в той час, коли навколо Києва стоїть сморід від неприбраних трупів, коли до поліклінік у чергу стоять машини з пораненими, коли довкола, замість сіл, — згарища.

Не лякаються вже вони й того, що одної певної хвилини весь Київ злетить у повітря, як хваляться ці в жовтих чоботях із загонів Протиповітряної Оборони. Диявольські свисти й траєкторії над головами та кометоподібні, розпечені до червоного стрільна

дальнобійних гармат кияни, очевидно, вважають за розвагу й зовсім це ніяка спонука до виїзду. Їм тільки трохи надокучив уже цей довгий спектакль, все частіше лунає фраза: "Коли б уже туди, або сюди!" Отож то, що ніхто не вірить у "туди", коли б уже швидше кінчалась облога "сюди".

Вже в крамницях залишилися самі краби, їх і досі ніхто не вживає. Вже розпродали іржаву тюльку. За вином — черги. Десять у Дніпрі лежать потоплені тонни продуктів. Ну, а далі що?

А далі, дорогі кияни, що ніяк не хочете евакуюватися, попри всі способи та запрошення, що огинаєтеся від усіх можливостей виперти вас із Києва і ждете німця, а далі — трудова повинність. На два місяці. На те й складали оце кербуди списки. Взяти із собою дві сорочки й теплу одягу. Підуть усі, за винятком матерів із грудними дітьми. Куди — невідомо. Нічого сидіти й чекати, як злетить Київ у повітря.

Всі ці колізії відбуваються під гуркіт дальнобійних. Стрільна перелітають через місто з нестерпним проразливим свистом, повітря гуде після кожного вибуху. Це, напевно, робота тих сорока дивізій, що стоять під Києвом. Ночей не можна спати.

І от — третій день у Києві тихо, не гримлять гармати і всі питають одне одного: "Що це таке?" Зате з одинадцятої ночі до першої години рівно ревів безпереривний грім.

Отож Мар'яні захотілося побачити Галинину посмішку після такої ночі, може почути, що це цієї ночі діялося. В інституті завжди можна вхопити якусь новину. Тут вже переговори про парашути з шоколядою, вином, консервами, шинкою, що спускають німці українському населенню. Сьогодні розповідається про сибіряків. Прислали їх на фронт, прийшли пішки. Місяць іти пішки, — що то за вояки будуть? Води не було в дорозі. Біля криниці перші вип'ють, а останнім нема. І от це військо, що вранці пішло на Святошин, — увечорі все перебите.

Галина ризикнула розповісти про нову парашутну версію, похоплену там же, у тітки. Спустили німці парашут із чимось, зав'язаним у мішку. Думали, що то — поросся. Розв'язали, — а звідти виліз жид, старосвітський, з пейсами. Записка на грудях: "Прислали вам організатора". Нічого, тут усі свої, а Кучерявий ще й не таке часом вліпить.

Але такої канонади, як учора, з одинадцятої до першої, ще Київ не чув. Повітря безперервно ревла, шибки хотіли вилітати, окремих вибухів уже не чути було, лише безперервне суцільне ревіння, а сьогодні кругом до неба здіймаються чорні стовпи. Що це таке було?

Мар'яна дивується. Про це, як про звичайну щоденність, ніхто тут ані слова. Тільки Кучерявий побіжно кинув:

— Що цієї ночі було? А от, вистріляли наші п'ять мільйонів карбованців, — розбили три німецьких танки і п'ять утікло.

Далі йдуть коментарі. Німці в Голосіїві перерізали зв'язок нашим і наші били довго по своїх. Так завжди. Хіба мало збивають наші ж наших з літаків? Пілот махає, просить, — вони ж не зважають. А спустився, — починають перев'язувати рани. Та що, хіба в нас є увага до бійця? У них бійці в легких літніх комбінезонах, з ручними автоматами, все

їм на машині доставляється. У нас — шинеля, скатка, протигаз, рушниця, Гранати — пудів два всього. В спеку йому душно, він знесилюється від ваги, він неповороткий. Німці своїх людей бережуть.

— От наступає десант. Роблять шум, галас, вибухи — щоб створити враження, що їх багато. Кидають Гранати з хемічними речовинами, від яких "земля горить", від уламків яких на тілі робляться чорні опіки. Наш командир не хоче здати в полон свого загону, дає наказ відступити. Потім виявляється, що там усього п'ятнадцять — двадцять німців. Наші відступили, а німці тим часом дають телефоном знати, щоб їм ішла підмога.

У Кучерявого цих коментарів безліч, а котрі з них справдешні, котрі легенди, — він чистосердно й сам би не ручився. Особливо любили вони, Кучерявий і Галина, розповідати, як німці їдять. Ніби то в них сама ковбаса та масло. Вони ще й наших підгодовують.

А ерзаци, які осточортіли? Он на стенді у московській "Правді", є стаття Еренбурґа про ці остогидлі німцям ерзаци..— Еге! Хто тій "Правді" вірить? — Пише, що в Німеччині всі ходять у дерев'яних черевиках... — Що ж, походимо й ми в дерев'яних, як Європа носить.

Що й казати, все це дуже цікаво Мар'яні слухати, але ось, як вийшла від них, як розпрощалася на розі з Галиною, несучи ще в уяві її квітучу, завжди й до всіх однаково люб'язну посмішку, — стало Мар'яні не по душі.

Ні, не ті це люди... Не її вони. І не ті, що отарою утікали, і не ці. Ці радіють, ждуть німців. Як відразу кинулися на дешеву приманку. Відійшли фальш і імітація, а суне реакція, "девочки і дамочки, не копайте ваші ямочки..." І вся "програма" тут. Де ті гасла, за якими хочеться йти на смерть? Кучерявий жде червоношличників, що їдуть у німецькому обозі, це ясно, а чого жде Галина? Чого вона радіє?

Як же захотілося Мар'яні в цю мить сильної індивідуальності! Не оцих, що кидаються від одних ідей до других, що переживають цей загальний переворот у психіці в таких рабських, ласих на дешевинку, формах!

Іде вона вулицею й спостерігає незначне явище. Таке незначне, що наче й думки не може викликати. Людина, за нею друга. Лише факт руху одної людини може гіпнотизувати другу за нею. А що казати про погляди, переконання, вчинки? І які були вони могутні раніш, ці впливи, за отарного мислення, коли вони ще й тепер, в індивідуалізованій людині з окремою волею, міцні. І чи не добре, що росте оця індивідуалізована воля, яка визволяє з рабства й тиранії звичок, відмерлих традицій, диктаторів, можновладців? Це — цілі царини, необстежені поля, полярні країни, майбутнє. В ці дні мільйони людей загіпнотизовані переконаннями, страхом, прикладом, байками агітацій, воєнною машиною. Творять злочин, що обертається проти самого себе. Звірний акт убивства.

Щоб мені було більше. Обволікли це в одержавних, політичних інтересів.

А коли б була розвинена індивідуальність, не підлягала навіянню... (Мар'яна засуває в куток постійно розв'язуване тепер питання, чи сполучний комуністичний світогляд із розвинутою індивідуальністю, щоб воно їй не заступало розв'язати ще

одне, не менш пекуче)... Коли б була сильна індивідуальність, тільки не злочинна. Бо чогось сильні — злочинні, а порядні добряки — ганчірки. Бо сильні натури, особливо політичні, йдуть здебільшого у парі із злом. Хіба не можна перебудовувати світ інакше, як злочином?

Сильні виділялися з ряду, як знаючі, організатори, їм піддавала силу маса, тим що слухалася. А ті сильні свою перевагу ватажка вживали на користь собі, не тій масі, яка їх виділила. Оце ж "собі" й є ембріон насильства, злочину. І от як вона виглядає в наші дні.

Це вже так здавна повелося, відколи з'явилися вожді, збирачі держав, організатори, диктатори. Вилізши поверх народу, вони стають бездушними, егоїстичними в данину тій індивідуалістичності, яка розвивається найперше в них, вони обожнюють лише своє "я". А якби так не одиниці, а всі мали розвинені сильні індивідуальності й не на шкоду іншим? Чи зовсім би завмер дух споріднености, чи аж тоді допіру вийшов із тіні й розквітнув небувалим цвітом?

Ну, то як же? Розвинена індивідуальність, сильна волювість іде в парі тільки із злом?

Ні, є інші приклади. Мар'яна хоче їх бачити, хоче любити. Де вона, та сильна й добра людина? Якщо всі такі будуть, як оці, то нічого нема за тією стіною, що валиться.

Все ж і Мар'яна чекає. Коли впаде Київ, невідмінно побачить вона якихось цікавих людей. То за звичкою, інерцією, вживає вона газетної термінології, — "у обозі в німців". Україна не може не мати їх, деж же вони повинні бути, не всі ж у Сибіру.

А може вона помиляється, є ті люди й тепер у Києві, тільки вони так само мовчки думають і не мають кому сказати свого слова? Коли все вирує, женеться, події переганяють одна одну, за годину обличчя Києва міняється невпізнано... І здійснюючи свою індивідуальність, вони не мріють, як Мар'яна, не роздумують, а діють.

Але коли й нема таких, — Мар'яна з цим, що є, не мириться. Принцип.

XXXII.

Їх усіх, триста киян і киянок, щойно прогнали баби з села. Зловлених і посланих на село проти власної волі, бо без них завалиться сільське господарство. А вірніше, евакуйованих із Києва саме тоді, як вони найбільш огиналися в передсмакуванні грядущих подій.

Жалюгідні й принижені, товпилися вони в подвір'ї радгоспу, розглядалися, де ж це ночувати тут? Надходив вечір.

Конфлікт із сільськими бабами почався з першої ж хвилини, як тільки побачили Кобищі навалу людей.

— О, ще й ці прийшли нас об'їдати! — ділилися між собою враженнями кобищани, але чекали. Ну, чого вони наїхали?

— Та нас на роботу прислали, Бог з вами! — негайно обурилися киянка.

— На яку? — глумливо прищулив око кобищанин.

— Яку дадуть. Казали — буряки копати.

— Оце! Та бурякам ще місяць треба рости! Досі самі копали. Нащо ви нам здалися?

Опозиція кобищан до киян явно виразна. Кияни обсіли сільраду, а ще ніхто їх до хати не просив. А що мобілізовані на трудову повинність зголодніли і не знали, яким боком зайти, то котрась сміливіша попросила огірка. Тут же це однаково, як вода.

— Нема! Посолили вже!

— Ну, то помідора.

— Вже відійшли помідори... Захотілося вам мерзлого в Петрівку.

— Та видко! В вас і зимою льоду не допросишся.

Що робити? Староста десь побіг, до военкомату, чи що? А їсти хочеться!

— Що ви за люди? — почали сваритися декотрі. — Та нас же мобілізували. Сказали тільки дві сорочки з собою мати.

— Беріть собі та копайте картоплю, он там-о, — подобрішала одна кобищанка.

Зголоднілим не треба другий раз казати. Кинулися всі на картоплю, — знову баби лемент зняли. Сарана! Мусів міліціонер у цій справі голос узяти. Не годиться так!

— А чого ж нас сюди завезли? Роботи нема, їсти нема...

Тим то й ба, що сам начальник военкомату не знає. Староста приніс такі новини: майор здивувався, що ще триста чоловік до району прибуло. Учора відправив назад, бо заважали воєнним діям, а тут знов нагнали. Що з ними робити? Де їх діти? А тут ще й дощ. — На вашу відповідальність, можете лишатися. Але де ж ночувати? — В хлівах, у стайнях ті ночували, селяни до хати не пустять.

— Можу вам запропонувати радгосп. Там, правда, тільки шопа, але більш нічого нема.

— Я вертаюся додому!

— Ні, ми мусимо...

— Що там, мусимо? На глум тут, чи що, будемо сидіти?

Хоч і на глум, але довелося таки йти в шопу ночувати. Хто мав із собою що, то повечеряв, а хто надіявся на пайок, то й так заснув.

Мар'яна не зробила так, як інші. Другого дня більшість мобілізованих розписалися, що вертаються, і покинули радгосп. А Мар'яна не могла чомусь так зробити. Правду казала Галина, що Мар'яна — "дурна вівця". Коли всі ховаються від окопів, вона не може відмовитися. Не може вона з почуття сумлінності. Як треба, то треба. Це ж тут, на Україні, всі повинні оборонятися, А що буде, коли всі почнуть тільки себе знати? Он три дні збирають на полях поранених, а якісь завмаги наклали в санітарну машину бебехів і тікали. Це ті, що найперші користуються правами. А ті, що йдуть у бій, питаються: "За кого?" В країні майбутнього комунізму розцвітає крайній вияв егоїзму, і зветься це "тактикою", "боротьбою за себе". А хто не може так, той "несучасний". Але чи може тоді хто з них судити інших? Мар'яна належить до тих, що хочуть таке право мати.

Отже, вона та інші "дурні вівці" zostалися й почали шукати собі роботи. Розглядалися за нею, а очам зустрівся пейзаж не дуже радісний. Хліб незібраний, так і стоїть, — от таки нема кому зібрати? Де покошений, там полукіпки вже проростають. Знов же, нема кому забрати з поля. Ні, забрати та заскиртувати то є кому, та краще хай

може так. Як прийде наказ спалити хліб, то в скирті раз-два, та й уже горить, але не буде ж він бігати від полукіпка до полукіпка.

Нарешті, роботу знайшли. Почали копати радгоспні буряки, аби будь-що робити. І ніякого з того пуття, бо їх залишилася така жменька, що пожаль, Боже, й заходу. А що сам староста їх десь ізник, то не інакше — треба й собі вертатися додому. Ще два дні — та й доведеться разом із військом на Полтаву рушати. Кажуть, що вже Ромен і Лубні зайняті, залишилася лише дорога через Прилуку.

Минулася золота рання осінь. Починаються дощі. І треба тому дощеві йти саме тоді, коли нема де сховатися? Від голоду всі вони так уже збайдужніли, що не ховаються навіть, коли німецькі літаки летять над самою головою. І навіть ніякого хліва, ні стайні нема, щоб на ніч стати. Так і чапують усю ніч у садочку якоїсь розбитої хати біля станції.

Не можна сказати, що жаден поїзд не проходить біля станції. Ні, йде їх гибель, але ніхто не хоче пускати. Дійшло навіть до того, що збунтовані "дурні вівці" заатакували санітарний поїзд. За те їх закинули у якийсь ленінський куток і вони там, замкнені, пересиділи бомбардування станції.

Таки добре зробив той хлопчина, чотирнадцятилітній Костик, що завжди втікав у картоплі, як тільки зачував яку небезпеку. Там його знайшов міліціонер, із докором: "Це утікати? Га?" Зовсім ні бе, ні ме не торопає хлопчина... Чого від нього хочуть? Він же від бомб!

— Вилазь швидше, — там я вашу бригаду посадив на порожню платформу, та дивись мені, щоб ніхто вас не побачив, а то — зженуть. Скажи там своїм.

І сидять бідні "дурні вівці" на платформі, позіщулювалися, покорцюбилися. Так до Дарниці їхали, а в Дарниці зустріли тих, що пару днів тому гордо свої розписки позалишали й подалися додому. Майора, який не прийняв їх, уже нема. Розстріляли. Вони другого дня всі підіставали повістки, — їхати знову на трудову повинність. От і їдуть.

Що ж бідним "дурним вівцям" робити, коли в них ледве душа в тілі, а їсти — аж плаче та душа. Це от назустріч військові, зараз поженуть назад. Злочинці, та й годі, — таке почуття.

— Старайтеся якось швидше, — військові ввічливо кажуть, — бо вже восьма година, вас у Київ не впустять.

До трамваю, хіба, добіжать ще, але ж міліція там заверне...

— Давайте, давайте, громадяни! Останній трамвай відходить. Половина в передній вагон, половина в задній, щоб не було стиску. Оттак! Ну, всі сіли?

Ще залишився міст, там, звичайно, перевіряють, паспортити питають. Але збаламучені "дурні вівці" як ринули всі разом, вартіві тільки встигли крикнути: "Держатися середини". Перебігли міст, по сходах угору, вже військові знову попереджають: "Швидше, швидше, скоро будемо затримувати".

Якби Мар'яна не бігла так, не розігрілася в цім гоні за минущою останньою хвилиною, то напевно занедужала б, так її скрутило це багатоденне поневіряння. Але

коли в господаря застудиться коняка, то він її прогонить.

І пішла Мар'яна до Рози в сусідстві, — сховатися від "управдомші". Принцип зламано. Ховається вже й вона, судити інших не має права.

XXXIII.

"Управдомша" бігає десь там, благає "картошку копати" їхати, а Мар'яна сидить собі в Рози і під невпинне "рубання" гармат читає нариси з історії України. Роза інколи навіть не приходить додому, вона в своєму Київторзі на казарменному становищі, з наплечником там і ночує, кожної хвилини дня й ночі може виїхати. Інколи Мар'яна перемижує студії розвагами, в запасі ще й Шатобріян, Андре Моруа, Ахматова.

В цій кімнаті на п'ятому поверсі з вікнами, що відкриваються на далеку Задніпрянщину, відчуває себе Мар'яна, мов у зачарованому замку, десь на незнаній нікому височенній скелі. Не тільки фізично, але й усім своїм світовідчуттям. Дивиться на цей світ через верх усіх ідеологій.

Десь там унизу зчепилися два хижих звірі за здобич і розтягають на шматки свою жертву. Просторами України, через її міста й села, рудні й копальні, перекочується руїна, заграва, заграда. Сталін так і сказав у перші дні війни, тремтячим-переляканим голосом: нищити, палити все, весь хліб на корені, всю промисловість, усі потуги — машини. Не залишати нічого, крім згарищ. Чи йому шкода України, як вона вже не його? Ця війна така, як скитська, ось Мар'яна читає: "Втягнути ворога в глибину країни, попалити все, позбавити їжі, води, підірвати його силу партизанськими нападами, довести ворога до знемоги..."

І все, що бере в руки Мар'яна, хоч віддалено, хоч складно й химерно, а говорить їй про сьогоднішнє. Ось: "Вже в VII-VI-му столітті до нашої ери скитська родоплемінна організація складалась із сумісі численних тотемістичних груп". Оце ж воно й те, що здивувало Геродота: як один скитський вождь каже "так", то безперечно, другий на те незгодний. Виходить, ще скити передали нам у спадщину цю зворушливу фамілійну українську рису, незгідливість. Оце ж тоді ми й позбулися ідеї рідного князя-вождя, оце ж тоді й народилися гайдамацька душа, незадоволена чужою безсердечною верхівкою. Вже й не буде в нас ніколи своєї верхівки, що росте з кореня, боронить інтереси всього народу?

Так то читає Мар'яна нариси із прадавньої історії України. Читає про скитів, а завела свої думки он куди. А в цей час летять над Києвом німецькі літаки, їх обстрілюють зенітки. Чи прийде Роза?

Історія говорить, що нема держави без органічної одности, хоч вона одразу кожен раз має іншу, то криву — споріднену, то релігійну, то національну. Бо ось: стукнула раз груба сила і штучність нашої есесерської спільноти вмило оголилася. Враз розділилася вода й олія. Одні — тільки втікти, другі — тільки лишитися. Ці, що лишилися: одні надіються на національний ренесанс, другі тремтять від думки про гітлерівську заграду. Одні хочуть повороту України, другі "єдиної неделімої", третім однаково, хто, аби "товарів навезли". Хочуть України, — о, багато, вся УРСР чекає її, — але й це хотіння неоднакове. Одні — куркульської, другі — нацистської, треті —

комуністичної, четверті, — змінити лише окупанта, гіршого на кращого.

І де ж тут одність? Чи може цей склад опертися ударові? А тут всією парою натискає досконала німецька воєнна машина.

І всі вони, ці розбиті атоми загубленої давно одности, кидаються тепер в другу крайність, у головах хаос, ідеалізують "кума", що другий місяць "стукає у ворота".

А Мар'яні нема радості й від "кума". Хібащо, може ось на деякий час нудьга відійде. Бо певна Мар'яна, що ця безглузда війна коштом України не розв'яже всіх болячок, всіх породжених суперечностей. Як і там "партія веде", — то й однобокість, задуха, страх.

Та занадто велика порожнеча зіяє і в учорашнім дні, щоб за нього триматися. Розчарування наше вилилося в сумний скептицизм, а ця гіркість — у нудьгу, в ту смертельну нудьгу, яка затопила й душила Мар'яну останніми роками.

То хоч через згарища, а в майбутнє! Може де на тій страшній дорозі побачить великодушні індивідуальності, геніїв не зла, а добра, добрих не від немічності, а від сили. Може ті індивідуальності вже бачать, як знайти загублену одність? Щоб не накидав ніхто нікому своєї волі. Щоб ми могли здійснити своє бажання вільно думати у всій своїй яскравості. Подвійно думати — для себе потаємно і як наказано — Мар'яна не вміє. То що ж робити їй? От хоче тепер підвести рису під учорашнім днем і почуває скованість. Вона ще радянська людина, вона не вміє бути вільною, яскравою індивідуальністю. Вона затруєна загальною отрутою, страхом за свою "неблагонадійність" і, не вміючи подвійно думати, намагається благонадійно, а з цього виходить щось пожмакане, бездарне, невиразне. А ще висить над тобою, що ось такий і такий необережний вислів можуть цитувати десь, і сама себе людина закопала ні за що.

Ну, і чи є тут у цій мертвонародженій структурі, де "хто щирий, той дурний", де виживає тільки хижак, або хоч маленький хижачок-гризун, чи є тут ґрунт для тієї омріяної індивідуальності? Де і як розвернеться твоя яскравість? А коли б Мар'яна вміла думати, вона звела б до купи ще не одні думки багатьох років.

Вже смеркає. Мабуть, Роза сьогодні не прийде. А Роза тепер — головне "інформбюро". Вчора ночувала дома. Прийшла і сказала, що справи погані. Дніпропетровське, Одеса вже давно в руках у німців. Як горів Чернігів, підпалений бомбардуванням, люди божеволіли від того пекла. Миколаїв уже тиждень горить і не можна спинити вогню. Ленінград здано. Чи правда? Німці за сім кілометрів від Києва. Чи правда? Так, це правда.

Що ж принесе Роза сьогодні?

— На хліб у Києві запроваджується карткова система. Бульваром Шевченка цілий день ідуть колони на Святошин із гарматами, стрільнями, танками. Узавтра не можна буде вийти на вулицю — гази. Деміївка горить. Біля "Більшовика" упало гарматне стрільно, німці обстрілюють передмістя. Сталін наказав: Києва не здавати, за невиконання — головнокомандуючому розстріл.

— Ну, і що робити? Невже не сьогодні — завтра Київ упаде? — після всіх новин

питає Роза.

— Що це у вас таке? Молоко?

— Базар повний. Кругом горять села, а на київських базарах повно всього.

— То ж із околиць виселили!

— Ні, селяни виносять продукти із тих місцевостей, де вже зайняли німці. Німці нікому нічого не роблять, тільки забирають подушки та полотно на перев'язки.

— Розо, ви будете виїжджати?

— Я не можу. Ми покинули в селі сина, у чоловікових родичів. Я не встигла його забрати, як почалася війна, Миколу забито. Куди мені тікати?

Мар'яна зважує.

— Може й справді вам краще виїхати?

— Так мені й директор каже.

Роза борсається. Нікуди не хоче вона, не може, і куди? Чого? Що вона таке? "Совторгслужащая". В другу хвилину вирішує невідмінно їхати. У подвір'ї Київторгу увесь час стоїть наготові машина.

І що може порадити їй Мар'яна?

XXXIV.

Вісім сильних вибухів підряд стрясли будинок і збудили Галину. Вона ніби вважається на казарменному становищі, має бути оце не вдома, а в науково-дослідному інституті з похідним наплечником, бо кожної хвилини дня й ночі може прийти наказ сісти в машину. Але все знаходилась причина, що треба цю ніч бути вдома. Сьогодні вранці вона має бути в лікаря, ну, так... Вона ж хвора! Лікарі довідок не дають, їм заборонено, але ходити до них на лікування можна ж? І це причина, що вона не може їхати.

Чекає Галина, поки радіо почне говорити. Як мовчить, то ще нема сьомої. Можна полежати. Який смішний учора був Кучерявий! Вони йшли разом до Галицького базару й він просторікував:

— Оці ще мені панікери! Та нас повік життя нічого не візьме! — базікав він біля трамвайної зупинки, як завжди, в доброму настрої й веселому гуморі.

Галині ж нетерпеливилося. Коли б уже швидше надходив трамвай! Що там удома робиться? Сьогодні стрільно розвернуло яму на Васильківській і кругом вилетіли шибки. Кажуть, і на Маріїно-Благовіщенській, на Пушкінській, Безаківській — це що Галина знає. Вже німці в серце міста стріляють. Цілу ніч свистіло й розривалося безперервно — десь недалеко. А інститут ще "працює".

Ну, і хто сказав би, озирнувшись навколо по площах просторого Галицького базару, що відбувається бомбардування Києва? Повно людей, всі купують щось, стоять юрби біля трамвайних зупинок. Бравурна музика гучномовців, марш "По долинам і по взгор'ям шла дівізія вперьод" .. Вони обоє щойно по хлібні картки ходили, там черга. От, саме гарячка з тими картками. Німець обстрілює місто, а ми виконуємо вчорашнє розпорядження.

— Жест відчаю... — додумується Кучерявий. — Так само, як із цими окопами. Під

Пріоркою окопів у вісім рядів, а ці наступають із Деміївки.

— Ну, та як же це воно виходить?

— Виходить, що ми замкнені вже. Нашого війська кругом Києва, — голкою не проткнеш. А Лубні, Ромен — вже в німців.

Галина не військова людина. Їй це нічого не каже.

... — А, може це який стратегічний маневр? То ж кажуть, — наші вчора жадного пострілу не зробили, щоб не виявити своїх позицій.

— Кажуть багато.

Над головою верещить гучномовець — переможний марш. Як уже надокучило слухати, чекати цього трамваю, як неспокійно! Галині здається, що вона швидше сяде, якщо перейде на другу зупинку, із Степанівської на бульвар Шевченка. Кучерявий навздогін їй кидає:

— Але я, здається, швидше за вас заїду додому.

І тільки зайшла вона за риг, як засвистіло, грюкнуло— тріснуло, зверху посипалося скло із вікон. Всі юрби попадали, хто міг — тікав. Біг і Кучерявий, біг і кричав:

— Бомба упала! Бомба упала! Бомба упала!

Несли побитих, поранених. Галина із страхом дивилася на те місце, де вона п'ять хвилин тому стояла, а тепер зіяла розвернена яма.

Одначе, радіо мовчить і мовчить. Цікаво, що воно сьогодні скаже? Яке там "направлєніє"? Вчора було незмінно "Васільковское". Крізь сон чула Галина "Шірока страна моя родная", то звичайно о шостій годині подається. Щось дуже помалу час повзе.

Отже, поліклініка. Хай дають спрямування до водолікарні. Як відкрили три дні тому школи, то є ще час і полікуватися. Хай там падають стрільна у середину міста, а ми будемо вчитися, лікуватися, запасатися на зиму дровами.

Не діждавшись сьомої години, Галина встає, збирається, до поліклініки поспішає. Тільки на сходах від сусідки-вчительки чує вона, що вже хоробрі київські діти розпущені. На два дні. — А що передавало радіо? — Радіо вже нема. Висаджено київську радіостанцію.

І ще Галина в святій нетямущості. Вона вирішує йти до поліклініки пішки, вона ще уявляє собі, що може їхати. Якийсь військовий по дорозі ніяково спиняє її, несміливо питає, як пройти до бульвару Шевченка. Можна трамваєм доїхати, — докладно радить Галина. — Нема зв'язку, трамвай не ходить, — соромливо відповідає військовий.

Е... Тут щось серйозне. Машини стрімголов женуться на Дарницю, а йому треба до Брест-Литовського шосе.

— Як можна? — вривається клопоть якоїсь тривожної розмови. Це йдуть повз Галину дві розпасійовані жінки.

— Школа хоче вивезти мого сина...

— В такий час і без вашої згоди? ..

Вони, ці дві, що її проминули, говорили спочатку жидівською мовою, проминаючи Галину — російською, а віддаляючись, знову перейшли на свою. Чого це вони?

Почувають свою ізольованість? Виглядає так, що вони не стільки німця бояться, як місцевої людности. Цими днями бачила Галина, як усі жидівки повиходили з черги. Черга почала лаяти "товстопузих", "кляповухих", які, замість іти на фронт, підіставали собі відстрочки й висиджуються в магазинах продавцями. І ніхто до них нічого не казав, а вони взяли на свій рахунок.

Дві схвильовані жінки проминули її, щось далі, про вивіз дітей говорячи.

І ця деталь нічого ще не каже Галині, мало кого хочуть тепер вивезти із Києва? Вона йде до поліклініки й ані трохи не здогадується, що сьогодні за день.

Три височенні радіощогли, що так струнко й гордо стояли завжди напроти поліклініки, тепер жалібно понахилялися, мов поранені. Вікна в усіх будинках навколо повилітали. І ще нічого не розуміє Галина. Так уже всі звикли до цих вибухів— що ж там таке, коли ще трохи скла посипалося? Ну, поліклініка ціла, але не працює, в вестибюлі бачить Галина директорку, чує якісь останні розпорядження доглядачам — замикати уважно двері, чи що?

Отак залагодивши одну справу, Галина подалася по другу. Треба запитати, чи будуть на картоплю записувати. На Хрещатик із бічних вулиць та вуличок виринають безконечні колони машин, піхоти, і все це — на Дарницький міст, на Печерське. Яка там картопля? Навіть на окопи сьогодні не виїхали "ввіду отсуствія транспорта", як було написано олівцем на клаптику паперу. Машини всі — повні ополченців.

Воно ніби щодня таке — та не таке. Коли вже висаджено радіостанцію, електростанції, коли вже навіть води нема, — лишається ще останній вибух. Висадити міст. Але це вже тоді, як пройдуть всі наші війська. Це ж відступ! Червона армія здає Київ!

І весь оцей потік на Печерське зовсім інший явився очам.

Та треба ще Галині на Поділ, сьогодні — конче. Там у неї перешивається зимове пальто, воно їй дісталось даром, як ліквідувалася кравецька фабрика, але там треба було переробити коміра. Чого доброго, ще після оцього всього кравець не віддасть. Хоч відступаючі частини залили всю Олександрівську, але Галина хоробро пробивається на Поділ за своїм пальтом.

Десь дівся погожий ранок. Галина потрапила у хугу-буревій. Знявся вихор, зірвалася буря, вітер гнав із заходу на схід тучі пороху й пилу, всіх і все засипало піском, скрипить на зубах, не можна дивитися, темно стає. І в цій гущі людей у шинелях, машин, гармат, танків, піску, скаженого вітру — нічого не розбереш, машина на машину наїжджає, на телеграфні стовпи, стовпи ці падають, перегороджують і так забиту дорогу. Все стовпилося, зробилася каша, а в цю кашу прилетів німецький гостинець...

Галина вже видряпалася на гору, на Михайлівський Узвіз. Звідти бачила ті гостинці, — розривалися міни, відламки летіли не вгору, а горизонтально. Перевернуті машини, повалені стовпи, переплутані дроти, побиті люди... А тут накочують ззаду нові хвилі відступу, а на Подолі горить, чорні дими, зловісний вітер, буря... І, далєбі, не варто вже за тим пальтом іти.

Не знати, скільки стоїть Галина. Може десять хвилин, а може кілька годин? І куди тепер? В інститут? Е, ні! Ще посадять у машину. До Льолі? Десь і Мирон може в цій каші відступає, його ж частина весь час стояла на Сирцеві.

До Льолі! Там завжди найновіші новини, яких ще ніхто не знає. Що ж, будемо узавтра зустрічати німців?

XXXV.

Втім, ховатися в Києві означає ходити собі вулицями. І в Мар'яни є пильна справа, треба піти взяти хлібну картку. Можливо, це нова підступна реєстрація населення на евакуацію, але ж без картки не будеш?

На дверях районного відділу міськради висить свіже оголошення. "Інвалідам сьогодні пенсія не виплачується". В канцеляріях, де не зайде Мар'яна, нікогісінько. Нарешті, вона спинила якусь жінку, що вешталася, замикала двері. Де видають картки?

— Які там картки? — розгублено подивилася на Мар'яну жінка.

— Хлібні.

— Ах, відстаньте! Не бачите, що діється? Вже всі повтікали.

Трохи здивувавшись, Мар'яна вийшла на дивно порожню вулицю і лише тепер побачила, що й синьої скляної таблички районного відділу вже нема.

Так пройшла вона трохи. Треба вернутися в житлову управу, там спитати дозволу зайти до мешкання Ребе. Коли ж, як не тепер, виконати його прохання? Учора ще неможливо було, біля того будинку стояла варта, там був якийсь військовий штаб. Узавтра вже може буде пізно. Але ж до кого по дозвіл? Де знайти двірника?

В сходовій клітці будинку Ребе вдарила її несподіванка, що відразу переключила в зовсім інший душевний стан. Поверхами вище жіночий голос плакав і ридав, щось лементів-розповідав. Бачила вже Мар'яна, як ідуть вулицями й плачуть — може кого лишаяють? — це сьогодні не диво. Але цей зойк! Що це вона лементить?

— Німці дали нашій армії термін до п'ятої години вечора залишити Київ, а як ні, то будуть бомбити? — Що ж це?

Десь недалеко у місті гуркотять сильні вибухи. Десь так недалеко, що Мар'яна вже не може тут блукати. На вулиці повз неї бігли й плакали жінки, вибух за вибухом, чорна хмара в напрямку Сінного базару. Сонце сховалося за ці чорні хмари і так зловісно, що вже несила щось тут робити, когось шукати. Біжить Мар'яна додому, як пес у свою халабуду.

Машини, підводи, війська групами, строєм, врозбрід... На воротах — обивателі з завороженими очима.

Вся безконечна магістраль Брест-Литовське шосе — бульвар Шевченка захаращена оцими розбитками. Справді бо, — жаль дивитися, особливо на піхоту. Змучені, зарослі, вивалені в болоті. Бредуть, Кожен із них ліг би тут на камені й однаково вже йому, — перейдуть, чи переїдуть по ньому.

А цей свист-гуркіт невпинний! Втім, усі до нього звикли й кожен робить своє. Один відступає, другий дивиться на спектакль. Мар'яна ж біжить чогось додому, на горі Левашівській видно: горить усе, червоні заграви звідусюди, неначе не день це, а

смеркання, такі зловісні відсвіти. Знову біжить чогось Мар'яна униз, назустріч оцьому війську, що всіма дорогами, через Поділ, Куренівку, Васильківську, Брест-Литовське шосе, Дорогожицьку — всі на міст. Вона згадала, що Роза на роботі, — треба загнати її додому.

Назустріч їй піші, вже без усякого ладу, чередами бредуть Кругло-Університетською, Крутим Узвозом, у вузькі проходи поміж барикадами. Машини переплуталися з возами, одне одному заважає, падає, випадають під гору в пилюку скрині з сухарями, папіросами, люди кидаються підбирати. Котрі віддають до рук збайдужілим бійцям, а котрі чимдуж зникають із цими трофеями.

Це вже й не відступ, а просто біжать. Утікають панічно й безладно.

А в підворітті сваряться двоє. Один ніс мішок муки, став спочити. Другий знайшовся: дай і мені! — Піди собі та візьми. — І почали битися.

Інші ж біжать геть чисто обляпані тістом. Це напевно з тієї ж пекарні. Хто бере муку, а хто й тістові радий.

І кому це потрібно, що та Роза працює? Таке діється кругом, однаково ж наказ: усе знищити, все спалити — списки, справи, гроші.

Та й там іде ділячка. Директор уже наклав повну вантажну машину продуктів. Головбух прийшов і зняв скриньку з маслом, тут же почав ділити. Прибігла двірничка з прибиральницею, нароби́ли репету: а нам?

— Розо, що ви собі думаєте? Кидайте все, ідіть додому!

Роза безпомічно дивиться на Мар'яну. Вона може сісти в машину з директором і вже бути в безпеці. Ні, вона не може. Машина вже поїхала, Розу забирає Мар'яна, вони знову пробираються страшними вулицями.

За цю годину ще безладніша стала картина відступу. Щораз більше збиваються в купу, а гуркіт щораз ближчає, кулі свистять тонко, скло під ногами рипить обридливо. За цю годину не стало пів будинка на площі напроти Критого Ринку, звідти визирають нутрощі мешкань. Знявся гураган, все засипало піском, а навкруги — чорні дими, пожежі, заграви. Увесь окіл Києва, що видко з Левашівської, в огні, то горять величезні нафтосклади, залізничне депо, вокзал... І так весь Київ?

Над смеркання заграви стали ще зловісніші. Небо кругом почервоніло, в кімнаті без світла видно, світять стіни. Що горить? Що вибухає? Все так, наче на сусідній вулиці. Чи це вже Київ злітає в повітря?

— Тримаймось разом, — просить Роза. — Мені страшно на п'ятому поверсі.

Старосвітський будиночок Мар'янин на курячій нозі, але це провінціяльне подвір'я з віковими липами заховалося межі колосів, палаців. Хтозна, чи порохнява будова не розсиплеться від струсу повітря ще швидше за навколишні житлокомбінати й п'ятиповерхи? Від іскри може зайнятися дерево минулого століття. Може оцей сусідній кам'яний колос завалиться й накриє Мар'янин грибочок? Ну, то що ж робити? Краще в хаті, чи надворі? Чи в підвал який лізти, чи що?

Не тільки Мар'яна з Розою не можуть знайти пристановиська й бігають по розсвіченому загравами подвір'ю, Усі сусіди носяться з клунками, бо в хаті однаково не

можна всидіти. Земля двигтить і стрясається, голосу не чути. Тільки тут сидіти покірно й чекати свого кінця, чекати хвилини, як почнуть вибухати й валитися колоси навколо. То що, може ще краще піти, лягти в ліжко й з комфортом злетіти в повітря, чи що там має бути? Але й такі сибарити довго не витримують скаженого гуркоту. За п'ять-десять хвилин вони вискакують з ліжка й знову носяться по подвір'ю, — то під одну стіну, то під другу.

А воно рветься, а воно вибухає! Чи в цій канонаді беруть участь всі гармати з усього Радянського Союзу, чи це вибухають одночасно всі підміновані за ці два місяці будинки Києва, — то чого ж ми ще живі, чому ні сусідний штаб, ні банк не займаються? Чи це відбивають від німців Київ ті гармати, що замасковані в усіх криївках, садах та парках? Де ж це воно так близько горить? Банк? Штаб? Хрещатик? Ще одна хвилина й будемо знати, як виглядає кінець світу.

І так безумно бігає усю ніч по своїх подвір'ях безтурботний, неслухняний Київ, загнізджений у малих кімнатках, у тісноті, скупченості. Великі, гарні новобудови не хвилюються, вони порожні.

Ще й якісь права на сон пред'являє людина у такий час! О третій ночі вибухи, нарешті, притихли, ущухли і — на диво! — нічого кругом не завалилося, не загорілося. Мар'яна навіть заснула і спала вона сном непогрішним кілька годин.

XXXVI.

Там, де колись у паркетному блисківі відбивався рояль, — тепер валяється в поросі на брудній підлозі шмаття. Шафи всі навстежень, все вивернуте з кишками, розкриті порожні валізи. Грабіжники забули здерти мереживні фіранки з вікон, і вони, хоч пожовклі за літо, дивно контрастують з огидою безладдя та розгрому у цім, такім затишнім колись, мешканні Ребе.

Вчора, стоячи під дверима, вона не здогадалася потягнути за ручку. Пльомба була для вигляду. Мешкання це вже пограбоване.

Мар'яну охопив страх, може найбільший за всі пережиті. Вона вибігла, шукає живої душі. Вже не двірника, хоч би сусідку яку, бо що ж це? Утікти й не зробити для Ребе нічого? Увійти й порядкувати, — то це вона зірвала пльомбу й пограбувала?

Все ж тут є ще люди. Служниці, що zostалися доглядати. Може яка стара мати притаїлася? Одну таку знайшла вона, — хоч якась жива душа повинна бути свідком цієї страшної півгодини. Озброївшись так, вона сміливо потягла за ручку дверей.

Ні грибів, ні цукру, ні масла нема й сліду. Висить у шафі зовсім добре, ще недограбоване, пальто, лежать ще ковдри, подушка на підлозі. Але нема ні фотографій, ні листів. Та ні, листи й рукописи є, так само, як і книжки, але в якому непереказаному хаосі! Що ж тут найцінніше, що мусить бути врятоване у тій пачці, яку зможе Мар'яна взяти із собою?

— Це пальто я собі візьму, — вирішує сусідка. — А ковдру візьміть ви, вам здасться. Дивіться, зовсім нова.

Ну, і що ж це? Мар'яна прийшла грабувати Ребе? Саме час безвлади, військо вийшло, ополченці вдосвіта вийшли, міліція вранці строем проходила загонами через

Левашівську, на вулиці валяються вбиті і ніхто на них не звертає уваги, в цю ніч юрби грабували винні склади, їдальні, крамниці перед летом у безодню, — а Мар'яна прийшла в жидівське мешкання по лахи?

— Мені нічого не треба! — без пояснень, відказала. — Я маю доручення: від друга, зберегти папери. От я беру оцей покрів від рояля й сюди загортаю. Я це беру до бібліотеки на схов, бо не знаю, що зо мною буде.

Треба карбувати кожен свій крок. Кінчається один світ, починається другий. Який він? Чорна заслона з гарматних димів, покищо. Але ж Мар'яна за кожний свій крок ладна відповісти і піти на страту. За хибний прийме кару, за непомильний також муки прийме.

І от Мар'яна теж несе пакунок, взятий у пограбованому мешканні. Зовсім так само, як оці всі, що розграбовують магазини, склади, аптеки, навіть кіоски Союздруку.

Того пакунка прийняв від неї сам директор бібліотеки — мовчки, із змовницькими очима. Про що змовлявся він із Мар'яною? Що збереже жидівською мовою рукописи, хоч і входить у Київ Гітлер? Що він так само, як і Мар'яна, залишається подивитися на якесь нове життя, а оце все, що роблять вони, — інсценізація, однаково все піде в огонь?

Перед очима Мар'яниними невідступно стоїть мешкання Ребе. Як увісні, йде вона містом без влади, як увісні, бачить оці натовпи, що снують Хрещатиком і дивляться, де б пожитися. Як увісні, — вибухи, брязкіт скла, пожежі, з яких тягнуть на плечах дошки. Знову струс вибуху, а вони з дошками на плечах так і тікають. Скрізь валяються купи паперу, може десятиліттями бережені в архівах бюрократичної машини. Що за довгі серпентини літають у повітрі, що це за диявольський маскарад? Одна біжить із хутряною шапочкою, друга з перцем, третій з аптечними коробочками. Ось якась уся замаскована в тісто, що тече по всій одежі. На тротуарі біля "Люксу" валяється п'яна у власній блювотині, а в "Люксі" пораються хлопчаки, топчуться на купах нот і викопують з-під них щось для себе цікавіше. Два військових стоять біля розібраного мотоциклу — п'яні. Військові ходять групами, питають, де воєнкомат, щоб хто дав напрямок. А в цей час — вибухи, пожежі, чорні стовпи над базарами, вокзалом...

Впрах розлітаються останні тканини вчорашнього дня. Людина, її гніздо, падає в прірву, у безодню. І не знає, чи жива зостанеться, чи закрутить її вир — чорторий, чи вилетить "на той бік". І що там? Людина заціпеніла, скулилась, чекає свого кінця.

Частина 2

I

По обидва боки широченної Хрещатицької долини, тієї вічно живої київської артерії, куди сходяться всі людські ріки й струмки мільйонного міста, по обидва боки Хрещатого Яру стоять шпалерами кияни й дивляться.

Порівнюють. Ще позавчора цими ж дорогами йшла поморена, розбита червона армія, пленталася-брела жалюгідна піхота, стомлена, а оброслими, заболоченими і байдужими до власних страждань лицами, у брудних, розпанаханих шинелях. Ті, що їдуть на моторах... на легкових, тягарових автах, мотоциклах, велосипедах, знову

гігантських автовагонах, танках, гарматах, — наче прорвалася загата й ринула безконечна моторизована ріка... ці всі — добірні, виглянсувані, сяючі чистотою, молодістю, червонощокістю, красою нордійських облич та дженджуристістю військових зеленавих уніформ, сірих лискучих дощовиків та іншої різноманітності.

Справжні золотоволосі лицарі з фотоапаратом кожний. Ніхто з них не йде, як ті позавчора. Лише гуркочуть безперервно гусеничні колеса та повітря пройнялося незнайомим запахом перегару від синтетичного пального. Тепер машини ці йдуть уже всіма шляхами: з Подолу, з Житомирської, Фундукліївської, Васильківської, бульвару Шевченка — всі в одному напрямку, на Печерське.

Золотоволосі бестії "чистої арійської раси" справляють враження не так фронтових вояків, як цікавих туристів, що відбувають турне в країні зулусів. Кожний, сидячи комфортабельно в різnorodних, але строго одного кольору автомашинах, тримає наготові не рушницю, а фотоапарат. Кожен клацає щось цікаве для себе, а фільм той наповнюється не тільки архітектурними пам'ятками старовинного міста, але й жанровими сценками. Он з магазину Критого Ринку виносять на собі буфети, канапи, роялі. Он жінка тягне на плечах шафу і під нею впала. Її блискучу позу увічнено на фотоплатівці німецької ляйки. З реготом.

Якісь київські вальки й мурки, не захоплені видовищем тріумфального вступу німецьких збройних сил у одну із столиць ССРСР, поспішають винести з магазину українських виробів те, що недограбоване перед ними, — хоч опішнянського глечика на квіти. А їм ці горщики, щотільки виходять вони із здобиччю на Хрещатик, з насолодою тут же розбивають ненависники грабунку. Клацають фотоапарати, регочуться золотоволосі лицарі, а покривджені мурки і вальки загнано-сердито озираються на череп'я, а натовп зловтішно осміює загибіль трофею. В цій місці по побитій кераміці особливо скрегочуть колеса й гусениці нескінченного потоку моторів. І сміх цей мовчазних, ніяково похмурих киян скидається на скрегіт. Дожилися! Німці на Хрещатику в Києві.

Як тільки потік машин спиняється, на нього наступають юрби цікавих і починається знайомство. — А ви нас не поріжете? — А коли буде український уряд? — А хто в уряді? — Поспішають із своїми скаргами на більшовиків. За десять хвилин спізнення на працю — тюрма. Одна жінка-суддя засудила робітницю на рік тюрми за те, що та спізнилася на працю через хворобу дитини. Прочитала вирок і сама знепритомніла. — Комуністи повтікали, а ти, Іване, на фронт! — Пограбували банки й ломбард — і драла! — Понищили все, в Дніпро вкинули.

— Щоб йому, тому Сталінові, тому дурному грузинському кувшінові... його мало на шматки порізати, як він людей намучив. — Мій брат прийшов із заслання, опухлий, сусіди питають, де був, а я не боялася і сказала: "Під сталінським сонцем". — От, цілу ніч пили тут у ресторані воєнні, а вранці підпалили, щоб вам не дісталося. І досі горить. — Від кого це все? Від своїх лихо. Порозганяли всіх, — їдьте, німець усіх євреїв у кучку збирає й підпалює гасом, німець грабує, палить. А хто ж грабує й палить? Самі ж... Людей розігнали по світі, щоб попропадали...

І при цій нагоді хлопці безцеремонно протягують руки до німецьких сигарет. Київ повний чуток, що у німців всього багато, вони не тільки роздають, а ще й парашутами скидають.

Німець також має щось цікаве розповісти. Він показує рукою на шию — таке вони роблять із жидами. — А чому ви їх не любите? — Бо вони ліниві, не хочуть робити. Українці — гут, вони працюваті. — А мені один старий жид казав: тільки їх одних ви вважаєте рівними собі і ви боїтеся їх конкуренції...

Отак наговоряться, поки не рушать знову колони. І знову нових та нових німців бачать ті, що так довго чекали хвилини подивитися на першого німця. Тільки якось всім не по душі від цієї хвилини. Нічого німці й не роблять нікому, а так паскудно на серці, шкода... Наче хтось тебе обухом оглушив, ти опритомнів і в першу хвилину не знаєш, що це діється кругом тебе, що з тобою було.

І йдуть, та й ідуть усіма дорогами Києва переможні моторизовані тріумфальні збройні сили в зеленавих уніформах, час-від-часу пропускаючи синьокомбінезонові колони велосипедистів, танкістів, сіроплащових мотоциклістів. І це вже третій день, і нема слів, щоб віддати ними враження від грізної, колосальної сили переможця.

II.

То дарма, що в подвір'ї у Мар'яни поставлено зенітки, що Левашівську поперегачували танкетками та рухливими гарматками, наставленими жерлами просто на людей. Не знати, чи це фронт, чи променад, недільне гуляння панночок. Вулиця розцвілася людьми, дівчата оточують молодих і струнких білявих юнаків у блідозеленавих уніформах, а як говорити з ними не вміють, то всовують їм у руки записочки. Вояки з цікавістю на них розглядаються, вони на вояків. Так оце той кум, що два місяці гуркав під київськими ворітьми? Сказати б навіть, що німецькі солдати менше цікавляться дівчатами, ніж дівчата ними. А нам казали, що німці при вступі у здобуте місто забігають у хати, все дощенту грабують, знущаються, мучать, вбивають...

Вже й п'яний гультіпака вийшов на вулицю. Він конче хоче познайомитися з трьома блискучими офіцерами в білих рукавичках. Тикає кожному з них свою п'ятірню, але всі троє заклали руки назад, а як і це не допомогло, то презирливо обернулися до нього спиною. І це на п'яничку не вплинуло. Тоді один з офіцерів поставив руки, як міліціонер, що регулює рух на розі... проходь! Здивований такою холодною зустріччю його сердечної гостинності, хлопчина розчаровано побіг шукати привітніших.

А вранці ж стільки страху було!

Страшно, власне, вже три дні, місто зависло в тремтливій невідомості. Коли має настати та хвилина, що один момент, — і все летить у небо? Що зроблять з нами всіма німці? Кинуться по мешканнях, почнеться погром та різня? А може більшовики виступили удавано, а сьогодні почнуться вуличні бої?

Левашівська вранці була чиста, умита, липи розбуялися осінніми золотаво-мідяними барвами, на рівному лискучому асфальті інколи лунко цокотіли поодинокі кроки. Часом група червоноармійців пройде. Десь кулемет застрочить, десь тонко свисне куля. І знову порожнісінько.

Та порожнеча вулиць обманна. Он зазирає за ріг сусіднього будинку найцікавіша з усіх сусідок, скрізь найперша Тихогласиха. Вона махає комусь руками. — Не йдіть далі! Назад! Сюди, в подвір'я тікайте! — Врешті, вона не витримує й вискакує на асфальт, перепиняє бійців.

— Куди ви йдете? Он там на розі німці. Он, біля будинку Верховної Ради.

Двоє з них, почувши таке, злякано завернули у подвір'я.

— Там ми вже кількох перебрали, а рушніці закинули за паркан...

— Застрелю на місці! — крикнув третій. — Я своїх рідних братів убив. Краще смерть під кулями... За мною! Де дорога на міст?

— Та який там міст? Вже висаджений, ще вчора! — умовляє Тихогласиха. — І чого ж то німцям у руки пертися?

Але боєць у напівнепритомному збудженні, він страшний, і двоє не посміли завернути в подвір'я, — та все ж помітно відставали.

Мар'яна своєю особою доповнила купку жінок, а такі самі купки вже стояли і в інших прикриттях, — в під'їздах, за виступами, за парканами, за будинками. Всім хочеться вже побачити тих німців і всі бояться виткнути носа. Що ж вони з нами робитимуть? Всі свердлять очима перспективу рівнострільної Левашівської, увінчаної поміж коронами дерев скляною півкулею будинку Верховної Ради. Вони щось там уже бачать. Щось, ніби танки?

— Німці зайшли з Куренівки й ідуть з Подолу на Печерське.

— О, а я ж там два дні тому копала окопи!

— Дивіться, а то що?

На склянній кулі Верховної Ради затріпотіло шовкове полотнище, червоний імпозантний прапор із чорною свастикою, зовсім такий, ні, більший, як колись на німецькому консульстві у жовтневі свята. Так, німці в Києві.

І ті фігурки, що манячать в кінці далекої перспективи, — то ж вони й є.

— На Арсеналі вже також висить! — приніс новину всюдисущої породи хлопчак.

Але ніхто не наважиться пробігти цих два квартали, подивитися. Ніхто, й Мар'яна також ні. Отже, вони зараз підуть по хатах підряд, будуть знущатися, в кого побачать твори Леніна-Сталіна, — вбиватимуть на місці. І Мар'яна побігла додому. Там десь у неї є книжка "Крах німецького імперіялізму на Україні в 1918 році". Треба знищити. "Історія ВКП(б)" також. Енгельса "Походження держави, сім'ї та приватної власності" — ах, шкода! Та вже треба розв'язати ці клунки — "на великий і на малий випадок". Ще спитають: куди зібралася?

Рішучо Мар'яна не може й хвилини витерпіти на одному місці. Надворі — треба в хату. В кімнаті — мусить бігти на вулицю. Ну, що ж, разом із кумасями! На те й залилася в Києві, щоб усе побачити, нічого не зочити. І як така вже боязка, що не може до Верховної Ради підбігти, то також не винна. Втім, німці вже йдуть сюди. Втім, до Мар'яни не доходять, за кілька будинків зупиняються.

Будинок Хрущова — палаццо з ренесансовими гірляндами квітів та винограду-яблук — наглухо замкнений. Високі понурі мури, стилю й походження сучасного, оточують

його звідусіль. Колись, як ще не було тут мурів, і Мар'яна була в цім палацику, тоді марксо-ленінській катедрі. Слава затягла. Зазирала тоді Мар'яна в дзеркальні стіни та чогось христилася. І от, тепер така картина!

Тихогласиха перша підбігла до групи німців з танкеткою і зблизька дивилася на цю історичну подію. Солдат переліз через ворота, за хвилину були вони навстіж. Та Тихогласиха цікавилася зовсім іншим. Чи будуть її німці різати? Вона не партійка, а чоловік у армії.

— Ми цивільного населення не зачіпаємо, — каліченою російською мовою відповів офіцер. За це добре слово хлопчина почастував його папіросами. Офіцер вийняв сигарети. Обмінялися. Не страшні німці.

Бачать цікаві, що нічого страшного не діється — зразу виросла купка біля розчинених хрущовських воріт. Офіцер їм наполегливо тлумачить, що за два тижні до Києва приїде український уряд. Ну, так, це не новина, у цьому всі певні, про це говорять з першого дня війни. Самостійна Україна. А хто в уряді?

— Ми — солдати, ми тільки переходимо, а ви самі собі вже зробите, що захочете.

Хіба не почули ви від самого німця, що Україна буде самостійна, а в Київ приїде український уряд? От вам, а казали, що то люди вигадують самі те, чого б їм найбільше хотілося.

Боже мій, ще ж треба побігти на Васильківську, там же Роза працює і досі нічого не знає. Вона так вагалася цими днями, з директором не поїхала, потім шкодувала, учора знову вже їхала б, та... Треба їй піддати духу, німці анітрохи не страшні. Мар'яна щодуху побігла Крутим Узвозом униз.

Тут далеко не така ідилія. Кулі свистять. Розвалений ще один будинок, скло під ногами, цегла. З магазинів тягнуть, з розбитих вітрин. Тут ще нічого не знають, ходять, як у звичайний день, пораються, свист куль нікого не цікавить. Всі дуже зайняті грабунком.

— Німці в Києві! — влетіла Мар'яна до контори.

— Де Роза?

Тут також ще не згасла робота. Стоїть черга за розрахунком, Київторг ще ліквідується. Але почули — німці в Києві! — машина стоп. Київторг припинив своє існування. Все, що зосталося ще, понищити, побити, спалити, роздати. Гроші вже нічого не варті, їх треба спалити. Чи може скласти акта про знищення, а заховати їх на пам'ять? Все одно це вже тільки кольорові папірці, а товариш Сталін, отой тупоголовий бандит, сказав нічого не залишати ворогові. Робіть, що хочете, однаково, кінець світу.

— А де Роза? — питає ще раз Мар'яна.

Рози нема, вона вдосвіта вийшла пішки з групою останніх.

— От і даремно! Німці зовсім не страшні!

Мар'яна враз опинилася в центрі уваги. Які вони? Що роблять? Жорстокі дуже? Ну, замикайте все, беріть, хто що хоче... Ходімо, люди, додому, ще щоб чого там не скоїлося, тепер такий час. Не можна поза домом бути.

III.

— Ну, що, бюст цілий? Не відрізали німці?

Таким диким запитанням зустрів Кучерявий Галину на розі Хрещатика й Фундукліївської, біля "Гастронома". Він ніс на рамені кокетливе радіо, а вона стояла й дивилася, як догорає чотириповерховий універмаг "Люкс". Горить він уже третій день, звідти вибухає полум'я — і ніхто не гасить,

— Хай горить! — безпечність Кучерявого невіддавана словами. — Догорає советська власть. Дивіться, он, нарешті, й краби мають попит.

Обмурзаний підліток старанно лупить консервною коробкою об мур "Гастронома", не зважаючи на жадні світові події, ба навіть на поліцая в касці, із страховинною бляхою на ланцюгу. Другий хлопчак доп'яв десь у крамниці портрети Сталіна, Леніна й Стаханова, показує солдатові. Вояк Стахановим заінтересувався, а Сталінові провів нігтем по шиї. Повісити!

Всі, як і Кучерявий, несуть радіоапарати, які тихомирно лежали собі всю облогу у магазині дитячих іграшок, на розі Прорізної. Тепер, хто мав квитанцію про здачу, а хто й не мав, приходять, любісінько вибирають, який кому до вподоби.

На Хрещатику повно людей, майже святково, ожвавлено, ніяк цьому не заважають купи сміття, серпентини паперу, палахкотіння "Люксу". Кожен шукає ще якогось атракціону, бо вже пожежі, грабунок, повинь німецьких моторів промигалися.

— Кажуть, у Києві тепер тридцять німецьких дивізій, — оповідає Галина почуте на вулиці.

Всі ці тридцять дивізій ще й досі пливуть невпинно через Хрещатик. Рябіє в очах від цих довжелезних величезних вагонів, на вісьмох колесах-гусінях, що крутяться, як електричний варстат. На Хрещатику ще не було кому зняти монтовані радянські фотоплякати з героїчного фронту, і німецькі вояки під час зупинок пильно вивчають їх! Досі вони бачили червоних бійців тільки отакими, як оці полонені, що бредуть посеред вулиці — опущені, голодні, зарослі, перебинтовані.

На все інше німецькі солдати не звертають уваги. Хай собі горить, хай собі розлітаються шматки паперу й попелу з того полум'я, хай усі двері й вітрини побиті, хай звідти вилазять якісь личини, хай ніхто не гасить, тільки розтягають. Новим господарям байдуже. А втім... Це ж і є гасло Сталіна: бий, нищ, пали, розбирай, — щоб не дісталоя ворогові. Чого ж іще та наївність, Галина, обурюється?

— Та підіть собі хоч книжку яку виберіть он у книгарні, все одно згорить, — підбиває Кучерявий на грабіж і Галину.

Галина зовсім не в тому настрої. І чого це так стане, що от, раптом, нічого не треба? Світ прийшов до кінця. Почався якийсь новий. Все стало твоє, а тобі нічого не треба.

Кучерявий — навпаки. В ньому сидить біс діяльності, він дивиться на це все, він обурюється.

— І чого українці чухаються? Не беруться до діла? Вже ж пора було б показатися, гей, другий день! А безладдя й досі.

Не поспішаючи, пробираються вони поміж гамірною юрбою. Біля Прорізної,

військового готелю "Спартак", збився густий натовп, напірають на грубий ланцюг. Споглядають якесь диво? Диво те — звичайний вісімнадцятилітній німчик у червоній краватці, як наш піонервожатий. Він походить в прямокутнику, обгородженому ланцюгом, фамільярно поляскує по плечі тих, які хотять зайти за ланцюг. Обмацує, чи нема зброї, а в перервах заскалює око до дівчат, удає, що хоче витерти їм нафарбовані губи своєю хустинкою.

— Це комендантура... Чи як то воно в них? "Ортс— комендантура"? Це сюди мають з'являтися полонені. Та хто хоче перепустку на виїзд.

Постояли й вони. Досить демократично. Наші зараз би навидумували цілу систему перевірок та перепусток. Які вони безпечні, ці німці! Чекайте, що це за об'ява?

Вони стоять під білим папірцем, де надряпано: "Вхід вільний тільки українцям". Що це воно таке? Безкоштовне кіно. Чому ж не всім? Це може починається діяльність того таємничого українського уряду? А їм, Кучерявому й Галині, так незвично це, може навіть і несмачно.

— О, вже й у нас є вища раса!?

— Бо Україна для українців—огризнувся Кучерявий.

Але хоч і так шовіністично запрошують, цікаво подивитися на їх фільми. Галина вже відчула себе в другу мить українкою.

— Може заїдемо?

— Чи маєте із собою паспорт?

Галина паспорта з собою має. Але... Вона розгорнула другу сторінку й показала.

— Ви — русская? — не стямився Кучерявий. — Я ж думав, що ви українка, хоч ви й смалите завжди по-кацапському. Але ж ви — киянка, ваше прізвище — Полтавченко. І раптом — "русская"!

— Ну, от... І до кіна вже мені не можна?

— Та, мабуть, і без паспорта можна пройти, — махнув рукою Кучерявий. — Не пропадати ж безплатному кінові...

Та в цю мить побачили вони таке, що й кіна розхотілося. Під трісками, цеглою і склом лежала рука з п'ятьма годинниками. Тіло, якому ця рука належала, було присипане грузами. Безформенна руїна замість вітрини ювелірного магазину, там далі порозкочувалися персні, брошки, намиста... Воно вабило й відштовхувало. Приманкою й жахом.

А-а-а, це ж і є те місце, де під час грабунку вибухло й поховало сотню людей! Всі ходять, дивляться — і всім байдуже.

— Ну, хто куди, а я потяг додому! — дивлючись десь у себе, промурмотів Кучерявий, і, не попрощавшись, швидко заховався межі юрбами.

IV.

Може найкраще, що є в Києві в усі часи, це ота невелика розміром, але враженням безмежна площа поміж царським палацом, небом, Маріїнським парком, а тепер ще й палацом Верховної Ради УРСР. Вона розганяється, розбігається, щоб скочити у Дніпро, — і зустрічається з небом. Це небо й поширює її розміри до безмежності. Хочеш

підійти до неба, — і раптом у ногах вулиця, ще нижче — синій мінливий сувій Дніпра, за ним піски, луги, ген-ген далека лісова Чернігівщина, нова безмежність...

Посеред лискучого асфальтового паркету цвітуть пурпурові кани. Умиряюча лагідність синьобілої гармонії ліній архітекта Растреллі в перспективі передпалацової площі, Грандіозна імпазантність модерної архітектури українського майстра, Заболотного, і темнозелень, розцяцькована золотом та багрянцем парку.

Сьогодні тут одна тільки невеличка зміна: над палацом Верховної Ради майорить свастика... і хто це вже побив тут вікна, повисаджував двері? Кани так само цвітуть, площа так само біжить до неба.

Мар'яна з Галиною стоять на самому краєчку площі, там, де зустрічається вона з небом. Не порохно розбитої Козлівки, не заворожені синьожовті трамваї, що як спинилися 17-го вересня, так і досі стоять унизу на набережній Дніпра, не димарі Подолу, не заливні луги поймають в цю хвилину їх увагу.

Дивляться вони туди, куди дивляться ось ці вищі офіцери з решетоподібними кашкетами, такими, як давно колись носили в нас поштові чиновники. Може це полковники, може генерали? Може кадр із кіна? Три представники німецької воєнної верхівки не мріють про таку хвилину, а таки справді стоять на командних київських висотах третього дня після завоювання серця України й дивляться в далековиди на жалюгідні ребра та подерті ажтури висадженого Дарницького мосту. Чому ж і Галина з Мар'яною не можуть пристати до гурту київських роззяв, які обступили вищі чини із страхітливими кашкетами та й заводять із генералами розмову? І диво! Розмова нав'язується.

Один вищий чин добірною російською мовою розповідає роззявам, що он там, під Баришполем, більшовицьку армію взято в перстень, жадна душа не вийшла. — Як? Усі ті, що переходили через Київ? — Ті всі, і не тільки ті... Там у тих болотах вся армія Тимошенка згинула. Наше коло замкнулося, їх полляли бомбами зверху. Взято в полон три генерали, з армії зробилася каша. — А чому не пропустили червоної армії? — Бо більшовиків пропустили через Київ з умовою, що вони здадуть місто ціле, неушкоджене, а вони наробили в Києві багато шкоди. — А чи можна вже перебиратися в покинуті мешкання? — Ні, буде розпорядження. Тим часом, увесь Київ зайнятий грабунком. Так скрізь було, так і в Бельгії, і в Голляндії. Всі щось несуть, хоч порожню пляшку, хоч дитячу іграшку, хоч паперовий дашок на лямпу... — А коли буде світло й вода? — Сьогодні — узавтра все буде налагоджене. — А коли будуть відчинені крамниці? Чи знов буде карткова система?

Вищий чин відвертається від безконечних, надокучливих розпитувань і, перейшовши на німецьку, показує далековидом своїм колегам те місце у задніпровій далечині, на яке дивиться сьогодні увесь світ.

— Гм... "Кожен щось тягне..." Ви чуєте? — Галина штовхає Мар'яну ліктем. — А чому вони не припиняють грабунку хоч би одним пострілом в небо, хоч би одним зверненням до людности?

— А їм нема на це часу. Чули, що зробили під Баришполем? Аж мороз по шкірі

пішов. Це, напевно, якийсь запроданець, білий генерал, що дослужився до чинів у Німеччині.

— А чому ви не думаєте, що це — спадкоємний носій німецької військової касты, в обов'язок якого входить не тільки знищувати армії, але й уміння говорити російською мовою?

— Вони такі ж, як були і в вісімнадцятому році. Гм... А кажуть, що історія не повторюється... Дивіться! Малює.

Сивий солдат-малює у зеленій уніформі вже поставив мольберта й накидав обриси Задніпрянщини,

V.

Кияни надивлялися на німецькі дивізії рівно до смеркання. Але при перших сутінках на вулицях з'являлися зелені уніформи й заганяли всіх до хати. "Шляфен, спат..." — майже інтимно приговорювали солдати гульвісам, що вже мали позаду себе усю війну. До повного смерку усе стихає, а вулицю завойовує лунке гупотіння кованого німецького чобота та зрідка постріли.

Мар'яна йде також "спат". Чому це Левашівська, пряма стріла в широких коронах кремезних каштанів та лип, стала якась не та? Оця її розлога, з блискучим асфальтом вулиця, така завжди поважно-аристократично затишна, в найбільшу спеку — тінистий парк. Наче брудна якась? Чи то від цього неприбраного осіннього листя під ногами? Чи тому, що цокотять оті цвяховані чоботи? Чи від тих незвичних німецьких товстих поліцаїв із бляхами на ланцюгах, що стовбичать на цій без жадного магазину, без жадної установи вулиці? Чи від наліпок із незрозумілим словом "бешлягнамт", закріпленим печаткою-пташкою, на дверях кращих будинків? Невловимо витає тут неприступність, як і у всьому Києві. Чогось відразу став він такий брудний, засмічений, валяється неприбране сміття, здохлі собаки та й людські трупи, ніхто не замітає листя, воно, замість бути лірично-елегією осінньою прикрасою, стає надокучливим гноєм під ногами, прахом. І цей, на другий день після вступу німців, Київ позбувся свого чару. Що воно таке? За весь час облоги був він чистий, вимитий, ясний, місто — курорт, кожний ковток повітря — усвідомлене щастя.

Удома Мар'яну чекає несподіванка. Роза вернулася. Звідки? Вона ж вийшла з Києва удосвіта, кілька днів тому.

— Ах, Боже мій, що я пережила! Що я надивилася! Як я жива залилася?

— Та де ж ви були, Розо?

— Та під Баришполем же!

— Під Баришполем? І ви були під Баришполем? Та ж там...

Не доказуючи, Мар'яна знеможено, розгублено сіла. Доказувала Роза.

— Як почали німці бомбити, як почало все летіти сторч, одне на одне дертися... Це було божевілля, все впереміш, людські, кінські трупи, горять автомашини, гори розбитого добра. Тікати, — і нема куди. Люди топилися в болоті, самі стрілялися. Тимошенко й Будьонний, кажуть, утопилися там. І що я мала робити? Там так страшно, так безвихідно, я не могла. Люди ревли від ран і паніки. Я вернулася. І куди я мала

йти?

Учора чула Мар'яна про цю жахливу масакру цілої армії з уст переможця. А це ось сидить перед нею людина, що чудом вирвалася з того пекла. Але ні... Мар'яна неспроможна все те уявити, ані сприйняти. Від цієї хуртовини стаєш, як дерево, і може аж потім усвідомиш собі сьогоднішні історичні події.

— Ви дуже добре зробили, — каже, нарешті, Мар'яна, але Роза хитає головою. А де вона житиме? В її домі — німці. Сама бачила. Сидять на балконі і крутять патефона. На тротуарі — купа побитих платівок.

Мар'яна також бачила. Якраз, коли проходила, на всю вулицю розлягалася "Широка страна-моя родная". А потім другу поставили, почули "Сталін", — і платівка гепнула додола.

— Ну, я постояла і... згадала про вас.

Мар'яна навіть рада, що Роза вернулася. Вночі, коли всі по домах, а в порожньому мешканні тільки вона одна, на вулиці гупає залізний чобіт, — страшно одній. Німці, здається, не зачіпають нікого, вони в такий курничок не прийдуть, але все одно. Ну, ясно, такий будинок, як Розин, вони напевно займуть. Ось біля сусіднього, замість червоноармійця, стоїть уже на варті німець, сьогодні Мар'яна бачила, як солдати кімнатними щітками замітали тротуар. Повиносили на вулицю увесь посуд із мешкань і влаштували роздачу всім, хто хотів. Співжиття переможних збройних німецьких сил і безтурботної людности домів, призначених на злом, налагоджувалося.

З 17-го вересня у Києві нема води, люди ходять у ярі, розшукують підземні водоймища, джерела, дістають воду допотопним способом. Німцям теж треба цієї самої води, вони разом із киянами в черзі буденно тягнуть її відрами й носять нагору, навіть не помічаючи, чи ними цікавляться, аж ніяк не схильні ні залякати, ні пожартувати, Солдати на війні.

Німецькі кухні й колони стоять на кожній вулиці, тут же йде роздача вояцької пайки на заздрість киянам (масло, ковбаса!), тут же відбувається цілковитий і одвертий перерозподіл майна. Двері палаців та комфортабельних окремих мешкань бюрократичного апарату "з ванною й телефоном" вже не заплъомбовані, а стоять навстежень, або й просто виломані. По блискучих паркетах нипають і нюшкують найближчі сусіди з комунальних мешкань, вони вибирають собі: сервіси? порт'єри? електроприладдя? може оцю подушку з синьо-плюшевої канапи? Дві вже хтось забрав. О, матрац добрий! А ліжко! Як би це собі таку шафу перенести? Оце ще добрі чоботи завалилися, хтось не доглядив, здадуться. Вибір великий, аби поспіти поперед інших.

Що ж, вони ретельно перевиконують завдання, заповіджене "батьком народів", блискучо розпочате завмагами, директорами та бюрократичною верхівкою, — щоб нічого не дісталось німцеві.

Німецькі вояки й цим не цікавляться, вони мають свій асортимент. Кожен із них щось несе для свого фронтового вжитку: патефона, гарненьку подушечку. Один, насвистуючи мелодію "Любимий город может спать спокойно..." несе два вазончики. У другого—течка з нотами.

Все було б дуже добре, тільки вже другого дня Роза з Мар'яною йшли, зустріли Розиного знайомого, технолога до випікання хліба, Помазанова. Він згірчено показав на оголошення, надряпане від руки олівцем. "Всі росіяни повинні здати радіоапарати назад, а користуватися ними мають право лише німці й українці".

— То я так ждав німців, на всю вулицю досадував він, — а тепер я — русскій, вони мені відмовляють у правах?..

Але жалі Помазанова передчасні. Ось уже всюди розліплене друковане оголошення німецькою мовою, що радіоапаратами мають право користуватися лише німці та громадяни німецької народности. Хто взяв собі самовільно апарата, мусить здати під страхом смертної кари.

Ну, от! А то чортзнащо городять. "Як приїде український уряд, то на весну всіх кацапів і інших неукраїнців з Києва виселять геть". Так задумали українські націоналісти. Ну, от! Як нема, то нехай нікому! І Помазанов уже спокійний.

VI.

Увесь Київ нетерпляче чекає приїзду українського уряду. Щодня на вулицях та площах роїться людність і чекає. Повинен же з'явитися якийсь трибун, якийсь організатор людських воель проти навіки заваленого режиму, — і всі ринуть до нового життя, так довго здушуваного червоною п'ятернею. Повинен же хтось приїхати, — як не на білому коні, як не з корогвами, не в синьому жупані із зеленим шликом, як не через Золоту Брану, то з вокзалу на автомашині. Ну, кат його бери, пішки прийди, вилізь тільки на балькон недогорілого облпаркому й крикни: "Ми — уряд українського народу — проголошуємо народню волю..." Збіжиться усе, що є в Києві живе, криве, сліпе й хворе. А то — нема нікого! Аж тепер видно, як зачистили більшовики усе найцінніше з Києва, вивезли усіх таких, хто міг би виринути ось зараз та очолити оцю, спраглу бути кимось організованою, масу, оцю неслухняну, невідповідальну людність, що не боялася лишитися в Києві, але й обезголовлену без своєї інтелігенції. Вже другий, вже третій, вже четвертий день, народ товчеться і жде, — нема! Вони повинні засипати оцих, спраглих подуву свіжого друкованого слова, газетами, універсалами, листівками, — а їх нема! Одні тільки "Гітлери-визволителі", більші людського зросту, повивішувані на стендах, стінах та парканах, там, де ще недавно висіли його карикатури з написами Славиної творчости: "Ох, і буде морда бита Гітлера-бандита!"

І в душах поставало якесь прикре нерозуміння. Люди стоять перед цим стомлено тупим обличчям похмурого різника і знизують плечима. Ще один визволитель! А де українська газета? Стоять перед наказом німецької окупаційної військової влади про здачу протягом трьох днів усього награваного під страхом смертної кари, і думають: "Ці хоч правду кажуть: ми — окуповані!" І за все в них смертна кара!

Дивляться на фотомонтажні плякати: "Як добре живеться робітникам в Німеччині". Ясла, санаторії, спортові змагання, світлі фабричні залі, наче науково-дослідні лябораторії. Це й у нас таке буде? Але читають підпис: "Завдяки мудрому проводові Адольфа Гітлера", — і відвертають носи. Вже увірився той "мудрий провід". Стоять усі й чекають, а як хто голосніше трохи скаже до свого співрозмовця якусь лайку на адресу

більшовиків, — нахляють, ладні вже збігтися на очікуваний мітинг.

Але все це виходило убого. Ті самодіяльні агітатори нічого такого мудрого слухачам не оповіщали, вони тільки вголос викрикували те, що тихенько бурчали про себе під ніс за більшовицького режиму. О, двадцять три роки будували ми армію, нас морили голодом, а тепер подивіться на німців і на наших! Подивіться на німецьку техніку! А де наша? Де авіація? Сталін роздавав по сто тисяч премій балеринам, а ти за дев'яносто карбованців живи, як хочеш! Грузинський нальотчик, бандит...

Для ілюстрації всіх цих незаперечностей десь узялися два хлопчаки. Вони тягнуть за собою на шворочці бронзовий бюст Сталіна, десь із якогось червоного кутка доп'ятий. На голові нічний горщик, на спині нав'язаний мішок, шия оздоблена намистом із іржавої тюльки. Ніяк тієї тюльки не можуть "батькові народів" забути. На грудях крейдою напис: "Іосіф Сталін" і віршик з прокльонами.

Забава поїхала далі. Потім лежав "батько" в поросі на розі з відбитим носом. Люди проходили й співчували: "Бідний батьку, що з тобою зробилося!" Та й клали перед ним три карбованці милостині. "На тобі на дорогу!"

Але все це не те, не те, не те! Вже завмирають розмови, що узавтра, нарешті, має прибути український уряд. Це відсувається в невизначене майбутнє. Натомість рознеслася чутка, що головою уряду — Винниченко. Інші ж знають ще новішу новину: Винниченко відмовився. Де ж ті українські націоналісти? Чого їх не видно, дідько їх бери, хай би вже й у німецькому обозі приїхали, як загрожувала увесь час газета "Советская Україна", аби побачити їх. Чи не зфабрикували й цього советські брехунці?

Та марно-дармо! І натяку на уряд, на встановлення якогось ладу. Через місто пливуть ріки-мотори дивізій, пливе невизначеність, неясність. І німці не поспішають із встановленням влади. Кияни й досі втішаються безвладдою, роблять, хто що хоче, шалаються по місті. Ніби в свято. Ходять і любуються, як от, уже не знати який день, горить "Люкс". Розпитують у німців, коли буде світло, вода. Всі ж так вірять у всемогутність німецької техніки! Що для них — налагодити все? А в цей час то там, то там щось загорається. Це вже стає навіть нудно.

І от... Не доморощений мітинг-збіговисько, не промовляє в тій напруженій гущавині якийсь незадоволений сталінським режимом київський обиватель, не обступили німця, — а тиснуться за чимсь свіжим. Деякі вириваються з тисняви, відходять з листком. Газета! Її хапають, жадібно читають, але одночасно й розчаровуються. Нічого в ній на запити й сподівання оцих усіх нема, а все майже те саме, що й тут від кожного почуєш.

Дехто вже сердиться. І роздавати навіть не вміють! Зібрали всі ці тисячі в одному місці, коли можна на кожному розі поставити, щоб роздавали. Кожен жде, хоче знати, як буде влаштовано владу, — а от ніхто про це не потурбувався. Німецька влада — командування військових збройних сил, йому не до цивільних справ, вояки самі кажуть, що вони тільки перехожі солдати. А українська влада? Де вона? Скільки треба їхати до Києва? А тон цієї газетки! Лиже німецького чобота.

Другого листка довелося довго чекати, кілька днів, але ще більше знеохотив він усіх. Там було, що свята Софія дзвонила в усі дзвони, люди падали навколішки від

радості й дякували переможній великонімецькій армії, яка звільнила столицю України, Київ. Гм... Хто це, де це навколішки падали? Які дзвони? Дзвони з Софії вже давно поздіймано й переллято на танки. Так само писалося, що жовтоблакитний прапор замайорів над Києвом, на святині землі української, Софійській дзвіниці. Прапор майорів, правда, кілька днів, зовсім непомітний поруч величезного яскраво-червоного простирала з загрозливою чорною свастикою в білому полі. Того маєстатичного, видно було звідусіль, а в нашого скромного наче й барви зблякли, і от тепер вже ніхто його й не бачить, десь дівся. Там писалося ще про Київську Русь, вікінгів-варягів і князів хоробрих завойовників, а це київську публіку в ці дні мало проймало. Точилися вже інші розмови: нарешті, хазяїн буде, можна буде по-людському, культурно зажити. Німці з їхньою технікою на Україні чудеса зроблять... Там писалося, що прибуде скоро архимандрит, що Холмщина готує духівництво, — а киянин хоче знати, які будуть порядки, що це воно за націонал— соціалізм, як буде з мешканнями, з крамницями, з колгоспами. Хто в уряді?! Може в тому уряді такі люди, що в скрині всі ці двадцять три роки спали, аж оце прокинулися?

Мусять ковтати й давитися німецькими бекантмахунгами, так перекладеними на українську мову, що змісту аж ніяк не второпаєш. А, це щоб знести розграбоване, продукти, це вже друге оголошення. Ніхто й не думає. Вони ж бачили, — чому не спинили, ще й, регочучись, фотографували? Он і самі німецькі офіцери в високих рангах надовго зникають у крамницях, передбачливо поставивши своїх ординарців, щоб слідом і юрба не вдерлася. Одеколон, пудра... Тонкі речі цікавлять німецьких офіцерів (а ненажерна юрба ласо поглядає на ті трофеї в руках німця. І як це не догляділи ми, що ще не всі крамниці розграбовані до тла?

Інші накази також не стосуються хліба, світла, води. Знести всю зброю, військове спорядження. За невиконання — смертна кара. Протигази — також військове спорядження? Всіх же нас примушували їх купувати, навіть для дітей. Втім, цілі гори цього добра повиростали в палісадах, за парканами, у ятках спорожнілих базарів, — тільки не несли в зазначені пункти.

VII.

На розі Володимирської й Караваївської стоїть шерег солдатів і не пускає нікого. Німецькі вояки чемно перепиняють перехожих словами: "Гешперт! Шпренген!" Перехожі не розуміють, але німці ще й руками розмахують: пуф—пуф!

До стенду перед академічною бібліотекою, де стоїть німецький солдат, пильно розглядаючи советський фотомонтаж, підійшло двоє молодих людей. І їх не пустили. Так само, як і інші, спинилися й вони, вгадуючи, що там може бути. Боєприпаси в парку напроти університету? То другого ж дня після отих шалених вибухів в ніч на 18-те вересня, коли всі вікна навколо чотирикутника парку — двох музеїв на Терещенківській, дому "Морозова," університету і Академії Наук — вилетіли, на другий день там прогулювалися кияни, а хлопчаки поралися межі стосами вибухлих набоїв, вишукували щось ще придатне для себе й пускали прегарні тріскучі червоно-зелені вогні. Вони гралися в те саме, в що гралася уночі більшовицька армія на пострах Києву.

— Я вас запевняю, Олегу, що там уже нема чого висаджувати, — каже червонощокій. — Я сам там ходив поміж тими горами гарматних набоїв, скринь із боеприпасами.

— Але то ідея... Звезти в центр міста вибухове, не попередити населення і цілу ніч гаратати.

— Шкода, що ви не були тієї ночі в Києві. Більшовики на прощання влаштували фейєрверк. Щоб веселіше справляла чернь грабіжну тризну. Одні думали, що вже злітають у повітря, а інші, от на сусідніх вулицях, відрами носили горілку й вино, грабували усе підряд.

— Ви, Нарцисе, справді, всюдисущий! Як це ви поспіваєте? І газету організувати в районі, і в Львові побувати, і ще не вийшли більшовики, а ви вже в Києві. А я, всього-навсього, мало не пропав у полоні.

Нарцис, червонощокій, сміється.

— А що мені? Мене в армію не допустили, самі знаєте. Війна застала мене в Погребищах, а там недалеко до Львова. Ну, а Катруся має дар з-під землі діставати перепустки. Я побув у Львові, забавився трохи в редактора газети у Погребищах, але не витримав і махнув сюди.

— Їйбогу, шкода, що Катрусі нема оце з нами! Де вона ділася?

— О, Катруся гасає! Вже три рази переходила фронт. Одначе... Ми тут, все одно, нічого не вистоїмо, ходімо, може Тарасівською обійдемо, тут не пустять.

— Цікаво, що вони будуть висаджувати?

Наче у відповідь на цю приватну розмову долетів до них від купки людей крик якоїсь мітингової баби:

— От, гади! От, паразити! Їм не шкода Києва, не думають вертатися! От, гідולי клаповухі! А вони його будували, що взялися руйнувати? Три пуди міна, як кабан, — бачили? Лежить там коло музею й досі. Два місяці в "Континенталі" обжиралися й міни замурували. Поранені фронтовики з голоду мерли, а вони жерли, пили та навішували на кожному проводі міну.

Вона так мітингувала, що аж солдат біля стенду на її галас озирнувся запитливо. В чім річ?

— Ах, це ж виймають електромагнетами міни! — зрозумів, нарешті, червонощокій Нарцис значення перешкоди в вільному рухові. — Їх сьогодні скрізь виймають. Кажуть, із Роліту, будинку письменників, де був штаб Протиповітряної Оборони, вивезли кілька тонн цих мін. У Софійському соборі на кожному електричному проводі — міна. Та не тільки в штабах, музеях, церквах, — у підвалах звичайних будинків.

— Та... говорять... — ліниво відповів приятель Нарцисів, Олег із білявим чубом. — Всякі чутки, легенди. А скільки то в тому правди? Ви, напевно, чули про головного інженера, що мав у руках плян усіх заміновань? Що ніби він збожеволів і, вже божевільним будучи, віддав німцям цей плян, чи сам перед тим висадив електростанцію. Я цьому не вірю. Ну, ходімо.

Вони вже намірилися шукати іншої дороги, як Олег щось наглядів.

— А, цікаво!..

Поруч советського фотомонтажу на стенді висіло два оголошення підряд. Приятелі заглибилися в розшифрування німецької премудрости каліченими українськими словами. Скептик, що ні в що не вірить, буркав свої зауваження.

— Надзвичайно! Знаменито! Кований німецький чобіт впирається в український ґрунт.

— Тихше! — штовхнув його під бік Нарцис, зизуючи на німецького вояка, що ще й досі не може відірватися від вивчення советських плякатів.

— Та він нічорта не розуміє! Наші ж до німців не підуть доносити, — безпечно відказав високий Олег. — Як я зрозумів, це заборона партій. Я думаю, там у Житомирі їх навмисне переколотили німці, щоб отаке наліпити: "До кінця війни забороняються будь-які українські організації, бо українці ще не дозріли до державного життя". Це здорово!

Нарцис почитав, подумав.

— Певно! Як свій до свого стріляє. Ще не доїхали до Києва, й уже порізалися. Ідіоти! Тут усю надію кладуть на них, — своїх же всіх вивезли, постріляли. Людність жде, щоб хто пальцем кивнув, і вона побіжить на заклик. А вони задумали зводити партійні порахунки!

— Ну, ну! А що то тут ще? "До українського народу"... Гм... Маніфест, чи що? Підпільна листівка? Читайте ви, Нарцисе, що це за набір беззмистовних слів?

— Хай мені Аллах простить, але, убийте, я цього маячення не втну ні слова. "Бруховеччина"... "сервілізм"... "провидіння"... Хто ж таким маячним стилем пише проклямації до народу? Це ж треба, щоб і оця балакуча баба-двірничка зрозуміла!

Олег інтенсивно знижує плечима. І ото з таким багажем наважуються вони йти сюди? Нарцис дочитує до кінця, згукує:

— А-ах, це ж ті самі юнаки, що я в Львові мав нагоду бачити. Слово чести, варто було побачити! Щодня ж не трапиться вам почути, як збереться чоловік сто й проголосить самостійну Україну. Самостійна — під німецьким багнетом. От серед білого дня виступив собі юнак — не такий, правда, вже й юнак — і оголосив: "Цим актом проголошуємо самостійність України..."

— Що ви плетете? А хіба ж досі не було проголошено самостійности? Мені ще тато розказував, що самостійну Україну проголосила Центральна Рада у вісімнадцятому році. А нащо тепер ще раз?

— Я знаю? Може для того, щоб при виході всіх нас заарештували й щоб ми посиділи одну добу? Дам випустили відразу. Але там у них це не лихо на все життя, як у нас було, навпаки, вони гордяться. Побувати під арештом, — це свого роду шик.

Олег ще інтенсивніше знижує плечима.

— Те все, що ви розказуєте, фальшива комедія. Та воно видно пана по халявах, а партію по її маніфестах. Це, мабуть, українські фашисти.

Вони вже відходять і німецький вояк, перелицьований Роман Чагир, що оце й наліпив разом з "бекантмахунгом" підпільну листівку, не чує вже, що відповів на це

червонощокий Нарцис. Він тільки провів їх довгим поглядом. Потім знову заглибився в студіювання советського монтажу. Може ще хто надійде.

VIII.

Галина прийшла пожуритися з Льолею, що Женя десь поневіряється, Мирон може в полоні, може загинув під Баршиполем, — а їй відчиняє сам Мирон. Вернувся?

В хаті, замість журби, злива веселих настроїв. Зміна влади вже позаду, а вони всі не тільки живі-здорові, вкупі, але ще й з прибутком. А скільки всього цікавого щохвилини!

— Коли ви вернулися, Мироне?

— Та я нікуди й не відступав!

— Ми всі ховалися. Тепер уже можна сказати, — вигукує Женя, читаючи свої слова на лицах старших. — Ми ховалися весь час у льоху.

Наперебій хваляться Галині, показують свою спасенну криївку, а від цих вигуків і здивовань в очах ще миготливіші вогники вдовolenня сьогоdnішнім днем, ще більше комізму пригадується в усіх учорашніх жахах-ситуаціях. А напрацювалися! Цілу ніч раз носили гас із сусіднього складу, відрами.

— Ми думаємо перебраться в інше мешкання. І не знаємо... Вкопали льох, а тепер шкода кидати. Дуже зручно.

— Мама лишиться тут, а ми займемо друге, — вирішує Мирон.

— Ф-фу! Чого це в вас так жарко? Топили? Ще ж тепло на дворі.

Навіть і це викликає веселий сміх. Біля плити лежать грубі томи Леніна й Сталіна в червоних та синіх палятурках.

— Оце зранку палю, обід зварила і ніяк не допалю, — похвалилася тітка своєю роботою. — Начорта воно в хаті? Ще хтось комуністами назве. Я тобі, Галино, також раджу почистити трохи у себе в хаті.

Галина ніби пригадує, що Льоля збиралась у кандидати партії, а Мирон не мав би своїх посад, якби не був партійний, але чого там про це згадувати? Ясно, тепер кожен показав своє справжнє обличчя, а ці обличчя занадто радісні й безтурботні. Та й не де, як тут, Галина чула перші гарні вістки про німців. Вони вже давно із старим попрощалися. Як і всі, хто залишився, святкують, радіють.

— Вже гірше, як було, не буде!

Сиплються новини за новинами, повен мішок. А знаєш, для чого то більшовики відкрили були школи? То ж спеціально, щоб школярів вивести. Отих дітей, що просто із школи забрали, червоні не встигли вивести, то взяли на Звіринці всіх постріляли. Недаром діти через вікна стрибали, тікали. — Вже німці Полтаву взяли. — А знаєте, той Копелев, що двома підводами виїхав, теж далеко не заїхав, його завернули, все від нього забрали, а його послали в колгосп працювати. Цікаво, де він тепер?

Галині це цікаво тому, що й вона дещо має на схованці від нього. Він просто нахрапом вкинув їй у хату паку. Тепер прийшов час подивитися, що там, може таке, за що смертна кара?

— Як ви думаєте? Що мені зробити? Дуже гарне чоловіче біле пальто. Я попорю, — бо чого в мене мають бути чоловічі речі? — радиться Галина.

— О! Переший собі! — палко радить тітка. — Будеш мати річ. А що ж? Комусь віддавати?

І то правда!

— Я, як оце йшла до вас, бачила картину: виносять німці плюшеві стилеві меблі і вантажать на авта. Нащо їм? Хіба в них мало своїх?

— То вони, певно, устатковують собі мешкання.

— Та вони ж ідуть вперед, нащо їм? Це ж передові частини.

Дуже багато дивного й незрозумілого в цих німцях, які наче й не бачать тих, кого завоювали, а як побачить, то з погрозою смертної кари, — але ж яка сила, куди нашим! А які організовані! Головне ж, найстрашніше вже позаду. І Галина біжить додому пороти біле пальто.

ІХ.

Вже навіть почав надокучати цей невияснений стан. П'ятий день, а ще нічого невідомо. Чи ми що є, чи просто невиразна окупована маса?

Не то що уряду, — світла й води досі нема. Чи їх направлять? Вчора виймали міні з штабу воєнної округи. Позавчора — з університету, Софії, Андріївської церкви, музеїв. Тим часом, щодня щось вибухає. Згорів також і палац Верховної Ради. Отак третього дня, ні з того, ні з сього, почало горіти. Стіни лишилися, але що з того, коли вся палацова розкіш інтер'єру пішла в дим.

Зате он той в колонах півкруглий палац, що стоїть на місці Володимирового капища з срібноголовим, золотовусим Перуном, на місці візантійської Трьохсвятительської церкви, — цей конструктивно-іонійський білокам'яний колос стоїть завороженою сплячою царівною. Німці мають виразну нехоть до будинку ЦК КП(б)У, ігнорують його. Ніхто його не розміновує, ніхто до нього не підходить близько, бо ніби то міні під цими колонами закладено ще тоді, як дім будувався. А може він і не замінований зовсім?

Наркоматські й воєнного відомства мешкання стоять навстежень, вже дочиста ограбовані. Вже спритніші лаштуються перебиратися. Хто перший захопить, той і житиме. Там, де зайняте німцями, не зачіпати, а решта — вибирай, яке хочеш. На вулиці тільки й чути про захват мешкань.

От! І це все. Ї їбогу, вже навіть трохи нудно. Дивитися, як Тихогласиха увесь час щось тягне: то матрац, то клунок, то шафу, то нікелеве ліжко. І де воно там все потахає в її халупі? Ну, ще треба протигаз занести, бо... бо під страхом смертної кари. Роза сидить уже вдома, бо Тихогласиха бачила, як на вулиці німці заарештували якусь жінку за те тільки, що запідозрили в ній жидівку. А то, їйбогу, не жидівка! То Роза вже сидить удома. Мар'яна ж вийшла пошвендяти Хрещатиком, там здати протигазу в магазин дитячої іграшки на розі Прорізної, може газету роздобути, подивитися, чи на базарі-Басарабці лежать ще ті дві убиті жінки: в чоботях, чорних ватянках, шапках, лицем до землі. Закарбувати собі ті дрібниці, з яких складаються історичні події, може кого побачити... Все ж на Хрещатику повно людей, все ж життя вже почало якось крутитися.

Суха, золота, тепла осінь. Найкраща пора року, а на цій Левашівській чогось так

тепер немило, чужо. Швидше В пробігти Лютеранською та впірнути в хрещатицьку юрбу, позбутися зеленої торби із гумовим хоботом. Та за звичкою, виробленою роками, машинально завернула в продуктову крамницю на розі. Що там може ще бути? Відчинена, то чимось ще торгують. Іржава тюлька, вже кінчається. — За що йде ця війна? Чому вони воюють? — продовжують між собою розмову продавець і покупець, не звертаючи жадної уваги на Мар'яну. — Тут же, в цій німецькій проклямації, ясно сказано, що всі колгоспи й машино-тракторні станції залишаються на своєму місці. — Та я вам кажу, що більшовики й фашисти — два рідні брати. — А я думав, що це йдуть німці вісімнадцятого року... — Мар'яна також могла б вступити в розмову, так уже повелося, що цілком незнайомі люди дружно й щиро обговорюють всі свої, недавно ще потаємні, думки.

Вона так і не діждалася, щоб продавець звернув на неї увагу, запитав бодай, чого вона хоче. Вийшла та й не дійшла до середини Лютеранської, як гримнув сильний вибух. Ну, ми вже до цього звикли. Ще пару кроків — просто на неї біжать люди, залиті кров'ю. Один з мокрою, яскраво-червоною хустинкою на голові. Другий з м'ясно-червоною маскою, замість обличчя. Третій... третій у короткій сорочці, що не закриває сорому. А Мар'яні треба туди, звідки біжать, протигаз здати. Ще один, — вже на ношах несуть. Та звідки ж це?

Знизу щодуху біжать, утікають від чогось. Мар'яна бачить уже, що всі триповерхові скляні вікна універмагу "Людмера" лежать на землі, скло це люто гарчить під ногами, а Мар'яна все ж добігає до рогу. Всі біжать їй назустріч, але ніхто, крім неї, — на Хрещатик.

Що ж скоїлося там?

На розі стала, глянула ліворуч, — ще такого порожнього Хрещатика не бачила! Глянула праворуч, — ще такого Хрещатика в житті не бачила! Мертвий, безлюдний, а замість будинку, де було найбільше завжди стовписько, де молоденький німчик обтирав хустинкою дівчатам яскравість уст, — розцвілася яскравість заграви. Над купою руїн — височенний стовп диму й пилу. По другім боці Прорізної — той дитячий магазин, куди оце мала занести Мар'яна своє протигазове причандалля, горить, як іграшкова різдвяна ялинка. Напроти магазин спортивного приладдя — палахкотить. Посеред порожнечі вулиці ноші, купка військових.

Але ж десять хвилин тому, тих десять хвилин, що вона забарилася в крамниці, тут був багатотисячний натовп! Більше того, була б і вона в тім натовпі!

Як шкодуватиме потім Мар'яна, що не надивилася востаннє на Хрещатик! Цього Хрещатика більш вона вже не побачить, та й ніхто. Відійшов він у країну спогадів, як і той давній Хрещатий Яр, що дав назву цій центральній київській вулиці. На цьому Хрещатику так тепер тихо, як і тоді, коли він ще був Хрещатим Яром. Тільки тоді на лузі корови паслися, річечка жебоніла під вербами, а тепер — вогонь, порожнеча, мертва завороженість, моторошна павза перед чимось страшним.

Х.

Той сивий вояк-маляр, що недавно малював мрійну задніпрянську далечінь під час

винищування червоних армій в болотах під Баришполем, тепер розташувався із своїм мольбертом посеред садочка напроти готелю "Континенталь", аж у самій гущі виру й завірюхи речей. З Пасажу несли й зносили без кінця одержу, меблі, начиння, все це скидалося гамузом, як при ремонті мешкання, і творило фантастичний натюрморт на тлі пластівців попелу, сажі та диму, шаленого розгасання пожежі. Оманний спокій знесених сюди нутрощів мешкань, оманна заціпеніла скорцюбленість постатей біля них. За два кроки в Пасажі — метушня, паніка. На Хрещатику вже через кожних два будинки полум'я. Щоб спинити щораз нові спалахи, німецькі військові команди висаджують сусідні з пожежами будинки. Німецькі вояки — обсмалені, в сажі — бігають по дахах, щось кричать. Люди вибігають із клунками... З побитих вітрин вилазять також вояки, несуть якісь коробочки, будильники. Протиіпритний манекен з оголеної вітрини все те урочисто спостерігає.

Невже ж німці з їх технікою не можуть спинити пожежі?

Але чим? У місті ж нема води! Всі пожежні команди 17-го вересня з Києва вийшли.

На порослій зеленим бур'яном барикаді Лютеранської, саме там, де вулиця сторч спадає вниз, поруч киян стоять розгублені переможці армій всієї Європи із застиглими, зрівняними з переможеними перед лицем вогневої стихії, очима. Вони так безпечно розташовувалися в цім легковажнім, добродушнім Києві, вони ж так повірили, що тут zostалися самі їх прихильники! З готелем разом на Хрещатику вилетіло в повітря вісімдесят осіб головного штабу. Не знаєш, чи не злетиш і ти ось у цю мить. "Для вас війна вже скінчилася," — казали вони киянам ще сьогодні вранці. Отже, для Києва війна ще не скінчилася.

З Лютеранської Мар'яні видно море вогню унизу на Хрещатику, ця барикада — лінія, за яку вже не можна пройти. Німецька варта не пускає. За те можна ще пройти Мерингівською. Як кваліфікована вже роззява, Мар'яна спинилась саме там, де найбільше людей, біля німецької легкової машини, і стала збоку. Атмосфера чекання, хоч побіч горить. Чого ж чекають усі?

А чекають ось якого видовища. Вже тягнуть два німці з будинку розпатлану жінку в одній галоші, в другій черевуку. Притягли, кинули об машину і б'ють. Вона впала, щось белькоче. Підвелася й сперлася об перед машини, до неї кати її кричать, знов кидають її на землю, знову б'ють. Натовп з'юрмився навколо видовища. Чого її мучать? Всім не чути, що там у гущі робиться.

Це — жидівка. Хтось бачив, як вона облила гасом плиту й затопила її. — Це ж ті жиди, що позоставалися, роблять оці пожежі, підпалюють кожний третій будинок. Один прибіг із Баршиполя, запалив своє мешкання й утік... — Ах, розкажіть, он підіть подивіться: просто з вулиці, кого бачили, похапали, триста чоловік уже висить. — Але чого ж вони від неї ще хочуть? Б'ють, кидають на землю, силоміць підводять, садять на крило машини й знову б'ють.

Мар'яна не може відійти. Очі не можуть дивитися на це, а ноги приросли до землі. Ось вони вже прожогом побігли до будинку. Жінка сидить на крилі, — розп'ята, довговолоса, безумна, згублена галоша відкотилася. Ще тягуча хвилина, — прибіг її

кат, скинув з крила лицем до землі й лежачу застрелив. За цим приволокли ще одну, майже голу, — і теж застрелили.

Це відбувається, як пантоміма, середньовічна сцена, на тлі пожежі, вибухів, на очах у натовпу. Мар'яна почуває себе наче співучасницею сотвореного щойно, — тим що дивилася. Хтось поруч Мар'яни виправдується. На Басарабці також зловили хлопця, як він обливав гасом Критий Ринок, — Дивіться, он вже й аптека горить, вона ж згори зайнялася. — А я бачив на найвищому поверсі універмагу повно пляшок із гасом, тільки тоді не міг зрозуміти, нащо. Тепер розумію!

Справді, внизу на одному розі палає універмаг, а насупроти — аптека. Вогні намагаються з'єднатися, але ще не можуть. Мар'яна не може сказати Розі, що вона бачила на Мерингівський. Вона тільки сказала їй, що вибухає й займається скрізь, а сигналом до пожежі був вибух у магазині дитячої іграшки. Хтось заніс туди в радіоапаратів скриньці вибухове. Напевно, німці пожежу погасять, вони всіма силами беруться. Нема води? Ну, так висадять сусідні будинки. Світиться в них у подвір'ї від полум'я? А он Тихогласиха принесла ще величезну паку з білизною, деś ізвідти, з пожежі. Чи можна спати в таку ніч? Треба, бо це ж без кінця, так уже третій місяць. Війна ще не скінчилася, а ми вже хочемо мирно висиплятися.

Ні, війна для Києва ще не скінчилася. Цілий день горить універмаг, а над вечір вогні обох боків Лютеранської злилися до купи й утворили грандіозну вогневу завісу над просвітом Хрещатика. Німецькі військові команди згубили свою безтурботну дженджуристість, вони комахливо рятують чуже місто — і без води безсилі. А вода ж тут близько, у Дніпрі. Тягнути шлангами просто з Дніпра, як не діє водокачка! І вже простяглися кілометрові шланги, кишки з водою, вода гасить пожежу. А якась невидима рука продірявлює шланги то там, то там. Знов ловлять нових підпалювачів.

Чи згасять пожежу? Возять уже воду цистернами з ярів, з підземних резервуарів, що знайшли біля опери та пожежної команди. Ну, що ж, одне згасять, а друге займається...

День безрадности. Не згасає, а йде далі. Літаки кружляють над пожежею, прибула чужоземна, нібито з Варшави, пожежна команда, — а місто горить. Вже всі вулиці по обидва боки Хрещатицької долини у вогні, вогонь повзе вгору, займаються нові будинки, висаджують ще і ще...

Страшно вдень, а ввечорі ще страшніше на червоно відсвічених вулицях. Дійде вогонь і сюди?

І може найстрашніше лишень починається, ось у цю хвилину, як... як лежиш, розплющивши очі, в розвидненій відсвітами заграє кімнати. Чи згасять німці пожежу? — в сотий раз питання. І доки воно горітиме? Сьогодні у дворі біля недокінчених будов знову впіймали хлопця, поливав гасом стружку, а сірники мав у кишені.

В такий час німці ще й концерти дають. Вулицею проїхала радіопересувка, грає музика. Ще й музики їм потрібно! Ця музика перетворилася в грубий німецький бас. Ахтунг, ахтунг! Увага, увага!

— Що він сказав? — питає Роза.

І знову намагаються вони спати, та не виходить сон. На вулиці — гамірно, щораз гамірніше. Збентежені голоси, лопотіння тисяч ніг на тротуарах. Ніч розбилася на мільярди напруг.

— Я зараз встану, вийду, — каже Мар'яна і не має сили. Поки надворі була, усе поривалася бігти, дивитися, що вже горить. Тепер їй байдуже. За себе, за все... Хай хвилюються, метушаться, Мар'яні байдуже.

— Може вже наша вулиця горить? — питає Роза.

Може. Далекі, Мар'яна не встане до ранку.

Та в цю мить настирливий грюкіт у стіну підкинув її. Проразливий жіночий крик: "Виходьте! Наказано негайно евакуювати Київ!"

Ось воно прийшло! Не поїздом, не пароплавом, не машиною, не строем, а ось так, як стоїш. Це вже, мабуть, назавжди.

І ніколи роздумувати. І все розкидане, і темно, не знайдеш хоч необхіднішого. Хтозна, де воно все, а тут же хоч яку сорочку треба з собою мати. Аж тепер — прощай, Києве!

Одна одну підганяють, щось шукають, воно не знаходиться. Чути знадвору Тихогласиху, щось лементить. Та швидше, Розо! Та швидше, Мар'яно! Усі вже вийшли, зостанемося самі, не знатимемо, куди бігти. Щось напхали в наплечники, біжать сходами. Куди? У відсвітах заграє біжать юрби, зникають десь у п'ятні. В Мар'яні обірвалася шлейка, наплечник упав. Десь збоку об'явилася Тихогласиха і знову десь зникла.

І нема в кого спитати. Що це за втеча? Куди? Чи далі від пожежі, чи вже тут горить, чи за місто, чи назавжди виганяють? Від людей не відставати! Але що ж, як Роза й Мар'яна вже самі. А тут чортові клунки розв'язуються й губляться, знову їх зв'язуєш — і з того нічого не виходить.

В Мар'яні нема більше сили. В ній виникає рішення: нікуди з Києва. Хоч на пожарищі, а зостанеться тут.

— Ходімо в парк, там не буде ж горіти.

А назустріч їм уже вертаються з парку такі ж, як вони. Вигнали. Не пускають німці туди. Куди ж? За цими людьми. Вони завертають до Кловського Яру, так і ми.

— Далі не підемо! — заявляє Мар'яна.

У Кловському Яру вже рояться тисячі. Приходять нові й нові, осідають із своїми клунками, — як у великодню ніч паски святити. Згори донизу по обидва боки вздовж вулиці в порядочку складаються речі. І Роза з Мар'яною не останні. Сусіди їх кудись зникають і знову приходять, купка їх речей розрослася вже в добру гору. І не так воно все розпачливо, як здалося в першу хвилину.

— Я сам чув, як радіо оголосило: до шостої ранку вийти, — чує Мар'яна. — Я ще не раз піду, заберу все, що можна. А як згорить?

Сусіди не квапляться, з дому "Гінзбург" усе майно сюди переносять. Аж тепер видно, скільки в людини речей.

Ну, до шостої години ще далеко. І аби не навік із Києва. Знову до Мар'яні

вернулось оте гостре, багатоскладне відчуття, — може єдина їй дана нагорода за безконечні віки нудьги. Це — відчуття легкості, крилатості. Їй треба небезпек, оцього головокрутного холоду від лету в безодню, їй треба перетворення цього найостогидлішого звичайного в ось таке незвичайне. Інші заплющують очі і тікають безвісти, або скнирять, — вона в такі хвилини повна щастям свого здійснення.

Навіть ніяково сказати комусь, небезпечно. Кругом — нещастя. Відсвіти заграє у небі. Так червоно, що видко білі дімки он там нагорі. В яру зловісні пільми огортають тисячі бездомних людей. А в Мар'яні — тремтливі спалахи щастя. Ніякої втоми! То ж радісно — побігти по цих вулицях додому ще раз, щось узяти. Може й Левашівська згорить?

"Коли вирушають у мандрівку заради власної втіхи, то не шукають комфорту". Хто це сказав? Байрон чи Шатобріан? Ні, Шатобріан інакше сказав: "Ми насолоджуємося тим, що виходить за межі звичайного, хоч би це було й нещастя".

І на мить мерещиться, що кругом не сучасний Київ, а бір і пуша велика, несходима, царство диких вепрів та ведмедів. Серед пуші заховалася пустинь — Кловський монастир. Он мерещиться він нагорі, серед вікових дерев... Та в другу мить — не монастир то, і навіть не дівоча гімназія, а лише силуета геологічного науково-дослідного інституту.

Вже світає, із пільми починають вирізнятися люди, предмети. Напроти — "окреме мешкання", кабіна для водотягу з трьома стінами. Там далі — картина в золоченій рамці: дівчина несе на коромислі воду на тлі такого ж приблизно краєвиду, як і Кловський Яр. І яких тільки речей не понаносили! Навіть допотопні самовари.

Посеред дороги простягнувся шланг, унизу повним ходом працює динамка, вода й з цього яру також іде гасити воду.

XII.

Семен Кучерявий тягне своє майно на горбок Кругло-Університетської, туди, де будинки відступили й лишили незабудоване місце. Жінку й дітей він відвів трохи далі, на Басарабку, а оце ще до шостої ранку має багато роботи. Переносить і він, що тільки можна, тим часом сюди. Нащо кидати, коли взавтра все знов потрібне? Коли ще можна винести.

При одній "ходці" затримала його пригода. Мало не позбувся чобіт.

Чоботи він одягнув нові, гарні, хромові. Щоб не носитися. А вони полакомилися.

Авжеж, німці! Ідуть два шваби, питають, де б гарно переночувати. Ну, Кучерявий з дорогою душею. Завів їх, як людей, до такого гарного мешкання, там ще є матраци на пружинах, подушок ще повно. Показав, хотів іти далі, а вони й Кучерявого з собою просять. Семен цікавий, він зайшов. Просьть посидіти в кріслі он біля вікна. Він сів. Розмова йде на мигах. Скидай чоботи! Е, це вже Кучерявому не до смаку. Він вдає, що нічого не розуміє. Морщиться, кривиться. Вони ж — ввічливі, добрі хлопці — почали йому допомагати. Кучерявий удає, що скидає вже, а сам лає себе, свою доброзичливість, свою довірливість. Там уже хтось розтягнув речі, а він тут із німцями забавляється. Але чорта з два, щоб вони взяли нові хромові чоботи.

Ввічливі, добрі хлопці бачать, що не може він скинути сам, кинулися знов допомагати. Один тягне за праву ногу, другий — за ліву, Кучерявий старається не дати. Таки стягли, сидять втрьох і регочуться. Всі троє босі. Кучерявий на кріслі, німці на підлозі, примірюють, кому з них підійдуть Семенові чоботи. А щоб Кучерявий не нудьгував, дали йому міряти свої. Він може взяти собі взамін.

Як би тут викрутитися? Узуває німецькі, уперся пальцем у підбиття і показує, що не лізе жаден на його ногу. Але ж його чоботи підійшли, тільки треба от чемно допомогти закінчити обмін...

— Пане! Пане офіцере! — затарабанив у вікно Кучерявий, заглядівши у відсвітах заграви ще одну зелену уніформу. — Чоботи хочать забрати!

Побачивши в вікні свідка, охотники мінятися знітилися, стали маленькі, винні, почали нишпорити очима, як би втікти. Офіцерових двох-трьох коротких слівцець досить було, щоб чемних юнаків водою змило. Кучерявий і хотів би подякувати, та не вміє ні слова, аж той дивний німець заговорив по-нашому.

— Ви, пане, українець?

— Та певно! Не знаю, як вам і дякувати. Новісінькі чоботи! Перший раз узув! Ну, не бісової віри?

— Чи не могли б ви мені допомогти? Показати...

О, знов показати! З одної халепи не вискочив, як уже в другу чортяка пхає.

— Та я он покинув напризволяще всі свої речі на вулиці, — вимолюється Кучерявий від свого рятівника. — Їйбогу, не маю часу!

— Ну, Бог з вами, — розчаровано погоджується рятівник. — Може хоч так скажете... Я тут шукаю одного свого приятеля. Десять тут живе на п'ятому поверсі.

— Та й я живу на п'ятому поверсі. А як прізвище?

— Семен Кучерявий, може чули?

— Бий його, сило Божа, та це ж я! А який же я ваш приятель?

Не тільки Семен Кучерявий сумнів має, сумнівається й Роман Чагир. Стоять вони один проти одного, один — босий, потріпаний життям і зовсім уже не кучерявий, другий — німець військово підтягнутий. Стоять у чужому погромленому мешканні при відсвіті пожежі і не знають, чи відмовлятися від спогаду давніх літ, чи кинутися в обійми одне одному. Кому, хотів би знати Семен? Хто ж цей німець, що приятелем назвався? Кучерявий вибрав середнє.

— Я дуже радий, пане офіцере, але їйбогу, вибачте...

— Я тільки перекладач, ви помилилися, — сухо відказує й цей. — А ви були тоді кучерявим хлопчиною, як тримали мого коня в Богуславі, біля воріт учительки, Ганни Плахтій. Я тоді заскочив на п'ять хвилин, щоб сестрі сказати: утікай!

Спадають завіси довгих, безконечних літ. Тоді — вир кип'ячий, пекельна кожна хвилина дорога, і от — тепер. Молодий юначе, в чорній кереї із шликом зеленим розмаяним, — на що ж ти перевівся? Німецьким прислужником став...

Та тепер не час просторікувати. Кучерявий ніяково взувається, чого ж шукав його Роман?

Невелику, бачте, радість виявив приятель, але може тому, що в уяві його стоять і все заслонили клунки, покинуті напризволяще там на горбку, і не може в таку ніч нічого важливішого в світі бути? Роман вибачає людську слабкість, йому треба просторішого часу. Добре, хоч відшукав, нарешті, цього притрушеного клопотами чоловіка.

— Ну, ходімо, по дорозі поговоримо. Скажіть мені...

— Та я поспішаю!

— Гаразд, я підійду за півгодини. Де вас шукати? На горбочку? — Хай чоловік трохи до себе прийде.

Але відійшовши три кроки, він все ж ще вернувся, здогнав Кучерявого. Чи чув що коли за сестру Ганни Панасівни, Вассу?

— Розкажу, все розкажу, тільки пізніше! — хапається-розривається Кучерявий. Він уже бачить купку вояків над його добром. От, заберуть останнє!

Та ті німці — тільки вартові. Їм його речей не треба, але ніхто з цивільних не сміє тут бути. Мусить відійти й Кучерявий. А речі? Нічого речам не станеться, це тільки на дві години. Вернеться, — все буде ціле.

Не через дві години, а вранці бачив здалека Кучерявий, як горіло на горбку все те, що він цілу ніч носив. Не було за чим і добиватися, бо то вже була лише купка попелу.

XIII.

Аж із самого долу Кловського Яру простягнувся шланг і безконечно довгою гадюкою повзе догори поміж двома рядами киян. Вода вже йде на боротьбу з вогнем. Безрадні й жалюгідні, як жебраки, згорнувши руки, сидять господарі міста понад краєм дороги на своїх клунках, а тим часом у багатьох із них горить житло. Господарюють німці. Солдати снують вниз і вгору, запрягаються самі, замість коней, тягнуть воду бочками із струмочка. Вони таки напрацювалися вже коло Києва. Чи ж припинили вони пожежу?

Мар'яна покинула Розу "на господарстві", а сама пішла спробувати дістатися ще до хати. Про їжу вони ж і забули! Отже, так і сидітимуть тепер голодні. Рівно о шостій стала на межі виселених вулиць німецька варта й ніякі благання, ніякі переконування "он мої вікна" не допомагають. "П-пу-ф! Гешперт! Ферботен!" — однотонна відповідь. Лишається переключити свій шлунковий інтерес на більш духовий. Скажімо, уявити себе на екскурсії у Помпеї під час вибуху Везувія.

Життя інтер'єрів опинилось на вулиці, вулиця стала табором. Посеред виселених, їх клунків, стоять рушниці, зіставлені кружка. Цілі ряди їх під стінами. На землі спить вояк, притулившись боком до клунків, на клунках сидить дівчина. Поруч стоять у бездіяльності кілька солдат. Тут же автомашини, навантажені вояцьким спорядженням. Тут же польова кухня варить, тут же їдять, комфортабельно вмостившись у м'яких розкішних кріслах, тут же йде роздача порцій ковбаси й масла.

А над цим табірно-інтер'єрним пейзажем літають чорні клапті, стелиться дим.

Диму й чорних пластівців ще більше в Маріїнському парку, вони засипають сірою порошею закутаних, замотаних у ковдри людей. Хто спить на канапі, а хто

нахилившись над своїм манаттям. Поміж погорільцями — групи військових, вони теж цю ніч не спали, а як спали, то напочіпки, напоготові. Військових оточують, розгортаються на дозвіллі жваві бесіди. Німці цікавляться, яке життя було в киян. Мова для порозуміння — польська. Знайшлася одна, що знає польську, й один вояк перекладає на німецьку. Звісно, лають Сталіна. Прибиральниця одержувала дев'яносто карбованців, а черевики коштували двісті. Євреї директорами працювали, а українці мітлою замітали — тощо. А як утікали, то все нищили. Он у консерваторії було сорок вісім роялів світової слави й орган. Все перед відходом побите. Тепер воно горить. Коли розмова заходить про більшовицьку агітацію — "носи відрізують, гвалтують, грабують" — німці весело й дружно регочуться.

Проте, веселощі ці рішучо не пасують до загального тону. Всі пригнічені й здивовані. Що ж далі? Де ще будуть вибухи? Чи не утікати з Києва? Напевно мій будинок горить і ми вже на вулиці. Всі питають одне одного, де горить, ніхто не знає. Миколаївська, Інститутська, зайнявся вже одинадцятиповерховий дім "Гінзбурга". Над містом — синій важкий дим, увесь центр у цьому димові, а небо без жадної хмарини. Що робиться по той бік Хрещатика — невідомо. Еге, по той бік так само всі прилеглі до пожежі вулиці виселені, а далі — таке ж саме манаття й скоцюрблені натовпи. Ще кажуть, що в усіх виселених домах солдати перешукують усе, розшукують динаміт та вибухове, а заодно й грабують, автами вивозять все, що їм подобається.

Екскурсія Мар'янина завершилася одним відкриттям. Нарешті, знайшла вона українську установу. На дверях мініатюрного старовинного дімочка висить жовтоблакитний прапор і скромна табличка з тризубом. "Уряд міри і ваги". Українське життя починається з міліметра.

— Я оце прогнала тут одну дівчину, років п'ятнадцятьох, — каже Роза, коли Мар'яна вернулася з екскурсії. — Вона тут бігала із палицею, а на палиці цвях, і все виграшками намагалася поцілити в шланг, проколоти. Я накричала на неї, а вона із смішками побігла далі.

— Треба було затримати! Це ж послана спеціально! — пошкодувала Мар'яна. — Я чула, що вже всі шланги до Дніпра продірявлені. А я знайшла одне місце, підемо туди, там хоч не на дворі. Хтозна, скільки ще днів отак тут бути...

Роза не перечить. Хай хтось за неї вирішує все. Вона втратила волю до дії й ініціативу, вона лише виконує. Сказала їй Мар'яна нести манатки, вона несе. Завела в якийсь барак — порожню кімнату із столами, тут уночі тепліше буде, ніж на вулиці, — хай буде так.

— Там уже багато з нашого двору. То такі, що все проносять, — розповідає Мар'яна, але Розі байдуже. Байдуже й те, що десь там німці всі мешкання порозкривали навстежень. Хтось бідкається, що мабуть, усе вже винесли, — Розі байдуже.

Порожня установа розкрита навстіж, на дверях у скриньці ще лежить незабрана пошта. Годину тому тут було майже порожньо, а тепер вже ледве є де притулитися. Вже на столах сидять і лежать, а це дало привід до розмов: "О, наші діти коло порога, а

вони знову найкращі місця позасідали. І як це воно так? То не було нікого, тільки ми, а прийшла одна — й весь кагал уже за нею присунув". — "Я чула, німці видали наказ населенню: вигнати з-поміж себе жидів..."

Роза те чує, міниться, але Мар'яна міцно тримає її за руку і вливає тепла та підтримки. Мар'яні теж не подобається, що діти на підлозі коло порога, а ті розкішні молоді жінки порозверталися на столах, але Рози це не стосується. Роза з трохи випнутими губами та чорним волоссям і вологими очима, вона може скидатися на молдаванку, румунку.

Все ж Роза мусить вийти, їй нема чим дихати. За хвилину вона вертається із кавою. Там стоїть польова кухня, погорільцям роздають каву. Якийсь вояк запросив її сам, дав навіть свою посудину.

І всі вже зідхають. От, чого тільки в них удома нема, а тут за три кроки — і мусять голодувати. Тихогласиха хвалиться, що в неї лишилося на півроку продуктів і скринька мила, а тепер, мабуть, нічого не застане.

— Але нічого, я в них украду! — потішає себе вголос вона.

Кожне з них, отих мешканців порохнявих будинків, має якусь кривду від радянської влади. Заарештовані, репресовані родичі. Розкуркулені. — Я була батрачка в попа, і що? Брехали нам усе життя й на ділі нам нічого не давали. Ну, не гади? І жаліти їх треба? Я ще не вийшов з лікарні, як прийшли: "Підпишись на триста п'ятдесят карбованців позики". "Товариші, мені треба підправити здоров'я, я з того світу вернувся, підпишіть мене на двісті". Ні, тільки на місячну платню... А де ж ті кошти, що ми працювали? На другому місяці війни вже збирали пожертви на оборону. А наші позики? Де совість? А за півгодини спізнення під суд! Де це в історії видано?

Роза рішучо придбала собі поклонника. В двері встромилася військова голова, хвилиною згодом, знайшовши очима Розу, остаточно увійшов німецький вояк. Він щось для Рози має. Подарунок. Зубний елексир і одеколон, звичайно, "Теже". Потім він відрекомендувався. Віллі, двадцять два роки. Широка посмішка добродушного сільського парубчака. Віллі виймає з кишені тубочку цукерок і частує всіх. Тільки без пальців, — прямо ротом з його руки. Гітлер дуже розгнівався за цю пожежу. Він мав 28-го вересня в'їхати в Київ з великою парадом, тепер він помститься. Особистого його друга, генерала, забито в штабі, — жидам буде біда. Вони понакладали мін, підпалили місто. І не тільки жидам, — він помститься усьому київському населенню.

Але тим часом добродушний Віллі хоче закріпити свою прихильність до Рози, Він витягає свою фотокартку й підписує: "Цум андекен. Віллі". Дивиться сентиментально, зідхає. Віллі закохався.

Тихогласиха багатозначно переглядається з сусідками. Треба йому сказати, що серед нас є жиди. Почали шепотітися, кудись вибігати, короткі уривкові розмови: "Ми не будемо їх покривати..." "Мої діти он коло порога, хіба й вони не можуть посидіти на столі?"

Віллі зник. Може його колона вже поїхала?

Ні, перед смерком він зайшов знову. Став у дверях, цим разом у касці, не той

добродушний сільський парубійко, а зовсім інший — офіційний, грізний. Гітлерів янгол помсти. Наказав усім бути тихо, потім запитав урочисто:

— Хто тут розуміє німецьку мову?

— Ну, я... — нерішучо сказала Роза.

— Чи є тут між вами юден?

Роза переклала.

— Є... — відповіли з столів.

— Негайно звільнити приміщення.

І вийшов.

Кілька разів ще заходив він, але лише для того, щоб подивитися, чи вже вийшли. Посідачі столів мовчки встають і виходять, не дивлячись ні на кого. Мар'яна тримає Розу за руку. Віллі знову входить і знову обводить очима простір. Зовсім близько біля дверей сидить на важких бебехах стара руїна. Вона із страхом дивиться сльозливими очима на Віллі, що підкидає ногою її бебехи і показує рукою на двері. Вона намагається встати, але не може і їй шкода бебехів. Борсається. Вона жде чоловіка й дочку, їх забрали німці, але вона не знає, їй ніхто не каже, що вже їх нема, німці застрелили. Вона жде, що вони от-от прийдуть по неї, вона благає, щоб молодші взяли її з собою.

— Візьміть її, — хтось неголосно каже до молодих. Але ті тільки знизують плечима.

— Ану її к чорту!

— Не зачіпайте її, ви ж бачите, що вона сліпа й глуха — жінки просять за стару, і Віллі на мить подобрішав.

Але в наступну мить він хижо підскочив до крайнього стола у куток, озвіріло висмикнув кольта і з розгону устромив у стіл. З-під столу вискочив старий дід і прожогом кинувся до дверей, він уже втік, але мішок його залишився. Віллі погнався за старим, приволік назад до кутка і показав на мішок. Забирай!

Мар'яна стиснула Розі руку так, що пальці впилися в кістки. Тільки не поворухнутися! Але Віллі їх зовсім не бачить. Крім кольта, він має ще нагайку. І добродушний, сентиментальний, послужливий Віллі витягнув Розу нагайкою по плечах. — Геть звідси! Вег! — Мар'яна чекає, що й її. Ні, Роза пішла, увігнувши голову в плечі і аж тоді Віллі, прощальним поглядом окинувши очищене від жидів приміщення, зачинив за собою двері.

У цю мить вибухло так близько, з такою силою, що здригнулися стіни.

XIV.

Четверту ніч ночують вони на Басарабці в рундуку і... і що ж далі? Інші хоч надіються, що вже пустять їх до хати, а в Кучерявого хати нема. Фантини нема дітей укрити! Голий, як турецький святий.

Та він із своїм виводком хоч посідає "окреме мешкання", а тут більше таких, що сплять просто на землі під рундуками. Вся Басарабка повна виселених, — і от ще й базар є. Купками стоять люди, лають більшовиків, двадцять три роки, тих, що підпалюють, Сталіна, що викинув гасло палити все й нищити. Дехто виносить дещо, — але не продавати, міняти. Чи не проміняти чоботи за літр молока? Жінка бігла аж до

рогу за тією бабою, просила продати, а та й слухати не хоче про гроші.

Вивіз якийсь дядько картоплю. Думав-думав Кучерявий — і пішов подивитися, чи ще й досі стоїть той самовар. Хтось загубив, учора ще бачив його. Там валялось багато погублених речей (клунки, скатерки, подушки), але в ту мить Кучерявому було не до таких думок, а пізніше вже хтось підібрав, як не сама німецька варта. Самовара ще вчора бачив. Самовар, на диво, стоїть у куточку між двома глухими стінками. Німці напевно не знають, що це воно таке. За мить Кучерявий уже несе присвоєного самовара — міняти на картоплю.

Тільки на возі, як протовпився Кучерявий, стоїть не дядько, а німецький солдат. Він хазяйновито намірює по кіло картоплі кожному й каже давати за це лише три карбованці. Кияни з захопленням славлять вояка та лають наших шкуродерів. От, видно зразу, що, нарешті, буде порядок.

— Вже скоро пустять додому. Аж поки наша пожежна команда не прибїгла з Баршиполя, то нічого не могли самі німці зробити. І гасителі їхні, й пожежні команди нічого не варті, і шланги хтось порізав. А як наші хлопці разом із полоненими взялися, то зразу припинили... — чує одним вухом Кучерявий. — Певно! Пообіцяли їм, що добре годуватимуть і звільнять з полону.

Ну, картопля вже є. Та не сидіти ж отак грибом! Під лежачий камінь вода не тече. Кучерявий обігнув дві вулиці, через Рогнідинську вийшов на Караваївську, на бульвар Шевченка, на Володимирську... Всюди та сама картина, всюди забито людьми, речами. Деякі сидять під голим небом, а деякі вже поробили халабуди, деякі, щасливі, мають ліжка, дехто навіть шафу примудрився притягти. Так би й у Кучерявого було, якби не відігнали його на дві години та не запевнили, що все буде ціле.

І скрізь, де тільки можна, навіть на дахах, стоять і заглядають на Хрещатик.

Але ось кажуть, що вже можна пройти до Думської площі. Може й Кучерявий як пробереться, подивиться, що з його будинком, хоч здалека. Разом з іншими цікавими дряпається по кучугурах каміння, покорченого заліза і не впізнає — де ж тут була вулиця? Яка вулиця? Самі руїни і хаос! Виступили ті кручі, на яких стояли будинки. Одно тільки й можна впізнати: де стоять обгорілі стіни з просвітами вікон та дверей, то будинки давнього часу, а де купа трісок і глини, це — "скоростная стройка", що перед пожежею імітувала мармурові колони.

Люди стоять на димлячих ще кучугурах і озираються на незвичне видовище: кам'яні скелі, уламки стін, гори бляхи, наверханого каміння, цегли з покільченими, фантастично погнутими залізними прутами й каркасами. Грандіозний хаос, не знаєш, на чому спинити око. Подекуди ще дотлівають головешки, ще теплом повіває з-під звалищ, а люди вже теребкаються через це нещастя, як і Кучерявий. Деякі вже збирають дерево на паливо. В подвір'ї крамниці "Риба" розбирають сіль та непогорілі слоники. По тарілках так і ходять.

І скрізь те саме. Вже не горить, але дотліває. Уламки стін з причепленими фрагментами колишнього затишку. Там новенькі шпалери, там столик із букетом квітів, там блискуча кахляна піч із амуром, обвитим гірляндами, там ванна висить аж

на четвертому поверсі.

Публічна бібліотека в гушавині саду стоїть незачеплена. Шиби повилітали, ну, це дрібниця. В садах ще подекуди сидять бездомні погорільці. Та вже менше. По цім боці, справді, людей пустили.

Більше швендяє цікавих, що прийшли подивитися. Це ж чогось та варто, — подивитися, як горить найбільший будинок Києва, одинадцятиповерховий "Гінзбург", скеля серед дрібного каменю. На висячому місточку в саду повно людей — деякі кленуть, деякі плачуть. Звідси добре видно: імпозантно височиться ця скеля, вже тільки половина будинку, з усіма нутрощами мирного життя. Але й вона згорить. Бо хоч і висадили німці одну половину, але в підвалах горить запас вугілля на рік. З комина валує чорний дим, Яка чудова кімнатка он на п'ятому поверсі! Білі скатерочки, килими... Але Кучерявий із своєю може вже попрощатися. Її вже нема.

Та й можна брести "додому", роздумувати про марноту нашого буття. Але як не знайдеться ночівлі сьогодні, то найменше не витримає.

За такими думками Кучерявий зовсім не цікавиться отими блакитними оголошеннями, що рясно поналіплювані на кожному кроці. Тепер, коли вже усе оглянув, увіч побачив, що ночувати йому таки ніде, — і він спинився біля одної такої юрби цікавих на всякі "бекантмахунги". Німецькою, російською й українською мовою оголошується, що всі жиди міста Києва та околиці повинні узавтра з теплими речами, запасами харчів, цінностями та документами прибути на ріг Дорогожицької та Дьогтярівської до восьмої години ранку. — Гм... — міркує хтось збоку. — Це напевно нас хотять вимінати на своїх полонених. Відправка з Лук'янівського вокзалу. — А чого ж за неявку розстріл? — У них за все — смертна кара...

Та Кучерявому нема часу дочитуватися, дослухатися. Він побачив того чоловіка, що врятував йому чоботи і назвався давнім приятелем, дивного німця з українською мовою. От кого йому саме треба! Цей допоможе! Зразу видно, що свій, добрий чоловік, он бач, як підпихає возика жінці над гору.

— Пане! Пане! — гукає Кучерявий, але пан не обертається.

Тоді Кучерявий смикає за рукав. Пан обертається, нарешті, — Кучерявий помилився. Цим разом це таки, справді німецький офіцер. Ну, та вже все одно!

— Пане! Все згоріло, троє малих дітей! Куди йти просити, щоб дали хату?

Кучерявий вимахує руками, показує від землі, яких троє малих, німець терпляче слухає. Він нічого не розуміє по-українському. Кучерявий ні слова не тямить по-німецькому, — а от уже німець знає, чого хоче від нього Кучерявий. — Підемо зо мною, до ортскомендантури. — Та хоч до біса!

По дорозі Кучерявий згадав. Ага! Драй кіндер, шпренген, пуф-пуф! А от як треба було, то йому заорало.

За яких півгодини до Басарабки під'їхала автомашина, звідти вийшов Кучерявий, забрав своїх горобенят із жінкою, — і поїхали. На нове приміщення. Окреме двокімнатне мешкання із кухнею, ванною і центральним ogrіванням. Тільки розграбоване. Нема навіть стола чи стільця. Ще година минула — під'їхала автомашина

з новісінькими меблями, просто з магазину.

Кучерявий ходить із кімнати в кімнату й почуває, як до нього вертається чудесний гумор.

XV.

Огністі, жовтогарячі плями осени розцяткували усю хвилясту гору, по ній збігають перехрещені стежки, пасуться кози поміж деревами. Внизу чітко виділяються дахи й димарі Подолу. Мар'яна збігає вниз до міської управи навпрошки гаями, не хочеться їй обходити офіційними дорогами-вулицями.

В цій прозорості й безмежності краєвиду хочеться Мар'яні широко й крилато думати, може відійти, серцем спочити від безконечних напружень. От в інтервалі між життєвим колесом, тут на горах і кручах, що може й тисячу років були такі самі, Мар'яна дає волю своїм думкам без тенденції. В наступну хвилину вже будуть нові хвилювання, колесо закрутить у триби...

— Роза?

Мар'яна з розгону спинилася, мало не впала. За кущем, обсипаним червоними ягодами шипшини, стоїть Роза з божевільними очима.

— Чого ви тут?

Роза не знає. Роза нічого не знає. В очах у неї тремтить жах, жах цей передається Мар'яні. О, Боже, блакитне оголошення! Пливли ці два дні жиди на Дьогтярівську... Які незначні оці її допірішні жалі, що не можна бути ніколи собою, вчора треба було покутувати за любов до рідного, сьогодні — за нелюбов до цього пересадно гістєричного націоналізму і пошану до інтернаціональних цінностей... Яке мале це перед тим жахом, що в очах у Рози .

— Що мені робити? Ці дві ночі я ночувала вдома. Приходила вночі, тікала вдосвіта. Але так страшно, Боже! Я хотіла викинутися з п'ятого поверху. Що ж мені тепер робити?

Мар'яна не знає. Якщо вона її візьме до себе...

— Додому вертатися ще раз — боюся. Двірник мене бачив і сказав, що в нього є розпорядження. Кожної хвилини мене заберуть, краще мені не показуватися більше.

Так, і в Мар'яні їй теж краще не показуватися. Що ж робити?

— Я підійду до першого німця на вулиці, покажу пашпорт і скажу, щоб мене забрали... Я вже більше не можу!

— Ви здуріли, Розо? Борони, Боже, тільки не це! Ви знаєте, що з тими, які пішли на Дьогтярівську?

Роза дивиться загнаними очима. Мар'яна не може їй викласти тих чуток, які кружляють по Києву. Львівська із світанку була захаращена того дня, як мали виконувати блакитний наказ жиди міста Києва. Вони всі вірили, що мають їх десь перевезти, деякі набрали з собою масу продуктів, для цього купили возики, понаймали носильників. І ніхто не думав, що їх так багато зосталося в Києві! А там, на розі Дьогтярівської й Дорогожицької, відбирали в них пашпорти й кидали в вогнище. Коли в пашпорті не було написано "єврей", таких відганяли вбік, не зважаючи на

протести та намір прийняти долю чоловіка чи жінки. Мар'яна це Розі сказала. Звідти ніхто не вертається, — також сказала. А далі, про те, як роздягали до білизни, як відкидали речі за паркан, а їх вели до Бабиного Яру за кладовищем, як там над яром строчив їх кулемет і змітав у яр, як німці кидали одну-дві гранати й земля присипала тисячі може не достріляних, може живих, як електричним струмом убивали, — всі ті чутки, від яких волосся стає дуба, не може Мар'яна Розі сказати.

— Тікайте з Києва!

— Я боюся! В мене тут поблизу нікого нема, а до Кам'яниччини чи дійду?

— Кажуть, деякі на власні очі бачили плян, десть на Куренівці мали зробити гетто. А ця пожежа викликала блакитне оголошення. І як досі нікого по вже зайнятих містах німці не зачіпали, то тепер по всіх містечках те саме діється. Ні, нібито, як тільки в Києві побачили висаджене, підміноване, — другого дня почали по містечках...

— Ну, то як же я можу? — посірілими губами прошепотіла Роза.

Правда! Що ж робити?

— Ходімо! Ви скажете, що всі ваші документи згоріли. Ваш чоловік українець, убитий на фронті, дитина на селі і вам потрібна посвідка. Це ж правда!

— Але я вже там була. Просила. Без паспорту не говорять.

— Я посвідчу, — каже Мар'яна. Їй стоїть перед очима чуване: сидять на широкій дорозі біля кладовища роздягнені, нищать годинники, закопують золото, рвуть цінні папери, молитовника, тори. Кричали б — не можна, хто починає, того німці палицями б'ють. — Я посвідчу, — вдруге притискає Мар'яна,

— Ні, я не можу, — вагається Роза. — Чекайте... Ви мені піддали думку. У мене є плян. Я таки, справді, піду на село. Якщо там ще що є і дитина ціла. Я тільки візьму, розшукаю чоловікові документи і вернуся. Я не хочу, щоб через мене дитина пропала, краще тут... Я нікого не хочу підводити...

Роза щось говорить, то в надії, то розгублено. Мар'яна ще не може схопити ходу її думок. Ну, добре...

— Ось вам ключ від моєї кімнати. Чому я раніш не догадалася? — Роза вже ожила. — Там за шафою лежить стара свита, — вона вже раз так була допекла мені, що я її хотіла була спалити, та Микола не дав. Як матиму її, — я врятована!

— Добре! — як щастя, вхопила ключа Мар'яна. — А в мене є ще квітчаста хустка. Чекайте мене тут, я швидко...

XVI.

Галина витирає з очей сльози. Дві симпатичні, елегантні панії закордонного вигляду співчутливо спозирають її сльози, а наймоднішої моди біле пальто Галинине робить сильне враження, рішучо завойовує їх. Одна з паній, та в бірюзовому костюмі, лякерках, з штудерно виложеним волоссям, спробувала потішити стражденну Галину.

— Я вас так розумію! Але вам не слід цим перейматися. Ми зробимо все, що тільки можливо, вам виправлять у паспорті...

Галина все ще не може заспокоїтися від свого ненавмисного розчулення.

— Ви подумайте, яка це для мене трагедія! — зідхає вона. — Мама українка, папа

українець, я так люблю Україну — і руская. Я завжди почувалася українкою...

— Нічого, не переймайтеся. Ми дуже раді, що ви до нас зайшли. Ми маємо сатисфакцію познайомитися з вами. Ви перша киянка, що маєте європейський вигляд, а признатися, мене Київ дуже розчарував.

Розмова потроху зсунулася на загальніші теми.

— Боже, я з дитинства мріяла про ту хвилину, коли побачу Київ, — чарівно всміхається друга панія, у хутряній накидці. Мене ж вивезли звідси немовлям. Київ — це було щось святе! Вимріяна кожна вулиця. А тут те вимріяне ніякого враження не справило, його заслонила сірість. В мене аж серце упало, як я побачила цю сірість. Засмічені вулиці, сіра публіка, що не вміє навіть убратися. Жадного капелюха, самі хустинки, ватянки, все таке сіре, убоге, обшарпане... Носять те, що в нас уже три роки тому вийшло з моди.

Як не як, а Галина — чистокровна киянка. За Київ — очі видряпає. Кращого міста за Київ нема, то їм впало в очі сміття, що завелось, як німці прийшли. — А полуплені будинки? — Певно, як пройдете з вокзалу Жилянською, то нічого й не побачите. Київ треба знати у всій його різноманітності, з усіх його точок. — А зле вдягнені. — В Києві ж залилася сама біднота, тепер не до того. Ну, от вони по ній можуть скласти уявлення, що й київські жінки вміють із смаком убратися.

Галина нюхом чула, що тут треба "мати вигляд", що захід розцінює людей по убранню. І це, власне, їй відповідає. О, хто-хто, а Галина про свій вигляд дбає! І перша вигода не забарилася. Вона сподобалася паніям із жіночої служби міської управи, вони їй перероблять у паспорті "русскую" на "українку". Бо ходять чутки, що всі неукраїнці на весну з Києва будуть виселені. Та й взагалі, при владі націоналісти.

— Ось тільки німаки зламують карка, — довірочно каже одна з паній, — наші люди вже подбають, щоб використати слушний момент. Вже все пришиковане, може статися все це дуже скоро.

— Але чого вони з полоненими так жорстоко повелися? Я була оце на Керосинній вулиці, бачила. З бездомними псами краще поводяться. Люди кидають через дроти їжу, бо не можна дивитися, такі виголоджені, а німці стріляють у тих, хто наблизиться взяти...

— Чим гірше, тим краще. Ми, навпаки, боїмось, що селяни будуть задоволені після більшовицького режиму й не захотять боротися з німцями.

Одверто, — але між українцями яке може бути недовір'я? Навпаки, вони тут на те й є, щоб виробляти націоналістичну свідомість у несвідомому збольшевізованому населенні. І це добра нагода — опертися на свідоміші одиниці, що самі приходять, виявляють прихильні інтенції.

— Чи маєте вже мешкання? — питає бірюзова панія.

— Я познайомлю вас із референтом суспільної опіки.

— Яке відношення має суспільна опіка до мешкань?

— Має... Як ми поручимо. Нерозграбоване мешкання...

Панія не доказала. Відчинилися двері... Ця Катруся Богданович, хоч і прожила рік

у Львові, а ніяк не набула західньо-європейського вигляду. Її блакитно-сіре кроляче хутро й досі виразно советського крою, з хомутовою шаллю, як тепер уже не носять, а крім того, вона ще й дитину невміло несе поперед себе.

— Що це, Боже? — перелякалася панія в бірюзовому костюмі. — Жіноча служба має так багато важливих справ, а ви, Катрусю, ще й... Що це таке?

Катруся виправдується. От щойно їй дали. Хтось підкинув під двері управи, власне, біля плякатної майстерні. Співробітники побачили Катрусю й вирішили, що підкинутими дітьми повинні займатися жінки.

— Я проходила там. а вони завернули мене й ось поклали...

От тобі й маєш! Ну, й що тепер? Панії ззираються, безпорадно знизують плечима. Що робити? Дитина!

Перша догадується бірюзова пані.

— Плякатна майстерня? О! Несімо до пропаганди!

Панії знялися й зграйкою рушили до дверей, а Галина, не знаючи, що з собою робити, пішла вслід за ними.

Довгі, темні з аркадами коридори подільської школи тепер жваво розцвічені київською різношерстною публікою. Ходять парами, стоять купками, чекають на когось. Ну, вже міська управа укомплектувалася, тепер почнеться нормальне життя. Цікаво, які установи відкривуться перші? Яку то систему заведуть німці? — Та ні, це ж наша управа, українська. Самоврядування. — От тобі, з уряду з'їхали на міську управу. — Що ви хочете, — все зразу? Як заробите, так і матимете. — А що ж казали, — за два тижні приїде український уряд? — А я чув, що столиця України буде у Львові, або в Кракові. — При чому тут Краків?

Темний ліс, а тут треба б за щось зачепитися. — Я тільки що був у відділі пропаганди, питався, чи відновиться інститут меліорації, а там мені той рудовусий каже: "Чого ви всі за посадами ходите? Беріть у свої руки фабрики, виробні, промисел. Нам треба своїх купців і промисловців, нам треба багатих людей. Якби я був на вашому місці, то я вже давно мав би става чи млина й зробився мільйонером..."

Панії пробігли повз усі ці розмови й влетіли до великої кімнати, повної людей. Сиділи, стояли, курили, чекали своєї черги до отого в чорній довгій шинелі, з рудими, по-франковому звислими вусами, вертлявого чоловічка. Він вимахував руками, здавалося, що в нього їх не дві, а чотири, і говорив з кількома разом. По один бік — шкільне видавництво підручників, виставка вишивок і килимів, по другий — жінка репресованого письменника просить мешкання, бо німці з Московської вулиці виганяють; ззаду — науковець із невиданою книжкою, за ними з-за плеча визирають якісь проекти й пляни... Тут же портрети Мазепи, Петлюри. Плякати. Можна замовити приватно, тепер все на самооплатності. Тут же — сива пані вульгарно кричить: "Я в тюрмі гнила, а ви мені нічим не допомагаєте".

Обіч стоять двоє. Чоловік і жінка, як це можна часто вгадати з одного виразу-печаті на обличчі. Вони значущо спостерігають всі ці стовписька і між собою шепочуться. До них черга не доходить, вона, мабуть, ніколи й не дійде, а тим часом вони мають дуже

важливі справи. По-перше, остерегти від більшовицьких агентів, які вже тут повлазили, по-друге, представитися: голова науково-літературного товариства, заснованого в сімнадцятому році у Ленінграді, але недіючого через більшовицьку навалу. А точніше, — найвідповідніший президент української Академії Наук. Так, Щука, а не Агатангел Кримський до цього надається, бо Кримський пішов на службу до більшовиків, а Щука — ніколи. Рильський продався за тістечка, а Щука жадного слова в більшовиків не видрукував... От що, і ще багато іншого має сказати ця значущо шепітлива пара. Он бачили, бігає тут в управі секретарка? Вона ж в ЦК партії служила! А отой, — той виказував на українців. Видко, вони ніколи не дочекаються. А тому ініціативніша жінка пішла в любову атаку.

— Мій чоловік написав оду Гітлерові, ми в газетах не хочемо її друкувати, а думаємо видати окремою книжкою, — врзалася вона в розмову про шкільні підручники.

— Валерику, прочитай отой розділ, подяку за визволення України.

Рудовусий у чорній шинелі знає вже, чим то пахне, — знову поет, що принципово не видрукував жадного слова за ці двадцять три роки, почне загробним голосом шаманити оду. Щоб запобігти цьому лихові, він уже хотів засипати нав'язливу пару градом свого невичерпного красномовства, як тут влетіла жіноча служба із дитиною на руках.

— Пане Андрію, що ми маємо з цією людинкою робити?

Пан Андрій перше елеганськи поцілував паням-добродійкам ручки, а потім вхопився за голову. То це пропаганда вже й підкинутими дітьми має займатися? В дитячий будинок! А де він? — Добре, я дістаю додатковий приділ, молоко, віддаю цій дитині. — А опікуватися? — Ну, ясно, — не я ж!

Загальні веселощі. Хоч який розкиданий цей рудовусий пан Андрій, а всі в нього почуваються дуже добре, всі йдуть саме до нього, а не до кого іншого, рвуть його на шматки. Та він сам за все водночас береться, в цьому хаосі він — у своїй стихії. Зрештою, рятує його те, що він усіх переговорить, усіх своїх найрізноманітніших клієнтів, і хоч нічого реального в його мові нема, кожен відходить від нього з почуттям, що полагодив свої пекучі потреби та справи блискуче.

А секрет такої надзвичайної популярності пана Андрія крився не в рудих вусах і навіть не в чорній шинелі, яку він носив із гордістю, бо це йому якась жінка подарувала тут у Києві, — був той секрет іще простіший. Бо сам пан Андрій промінював бажанням познайомитися з київською людиною. В кожному одвідувачеві, що прийшов до нього, як до "націоналістичної влади", він вбачав свого можливого найкращого особистого друга і розкривав свої обійми. І хоч позаду висли хмари інших можливих особистих друзів, з цим поспішав він досхочу наговоритися, від цього не міг відірватися... А може це й було саме те, що найбільш потрібно в ці дні, коли на руїнах зруйнованої Картагени починається розбудова національного життя: познайомитися, ба ні, кинутися в обійми обом бокам Збруча, подивитися в обличчя тому, кого так довго виглядали.

— Пані-добродійко! — накинувся він на бірюзову панію. — Чи ви вже, нарешті,

підшукали мені секретарку? Гину, потопаю в справах!

Пані-добродійки переглянулися. Слово честі, є! Вони тільки не спитали в тієї Галини Полтавченко, чи вона хоче. Але хто не хоче мати посаду? Серед цієї азіатської, безформної маси вона, справді, найвідповідніша. Репрезентативна особа. І, здається, знає стенографію.

Галина в цей час стоїть у коридорі, розмовляє з Михайлом Івашком. І він тут? Так, Івашко працює. Завідує відділом архівів та музеїв. От який він! Протекція, чи що? Ні, сам прийшов, зголосився. Кучерявий правду каже — українці чухаються, коли треба ставати до розбудови українського життя.

— А я й не знав, — дивується Івашко, — не думав я, що ви так добре володієте українською мовою. Диви, заговорила по-українському. То ж я ніколи не чув від вас ні слова...

— Ну, певно, я ж українка! Я завжди вміла, але було небезпечно...

О, це вже вона занадто згущує фарби. Мишко із Славою завжди говорили порідному. При згадці про Славу Мишко туманиться, зідхає. Отак по-дурному розбіглися. Тепер чи знайдуться знов? Та Мишко зразу ж заспокоює себе. Советам цими днями капут, німці женуться вперед, червоні розвалюються, повстають національні республіки, в Середній Азії — повстання. Слава незабаром вернеться. Але несила було їхати кудись, коли починається національний розквіт. Між цими двома — Славою й відродженням України — як довелося вибирати, переважила в серці полтавського козака таки Україна. І от він перший став до праці для українського відродження.

Івашко й Галина сміються, як вони в інституті останні місяці "працювали". Тепер уже ніхто не криється, що хотів zostатися. Зустрічав Кучерявого та інших — всі, як на світ народилася, хотіли цілуватися. Одна тільки плямка. Чого та бухгалтерка їхня, Вера Ніколаєвна, не тікала? Невже вона пішла туди, на Дьогтярівську? Краще б вона виїхала. Івашко її бачив ще перед пожежею. Чоловік її десь тут недалеко під Києвом був, могла виїхати, зосталася чогось.

Галина розкриває очі. Бухгалтерка — жидівка? Ніколи не думала.

— Ви не знали?

— Це — жах!

Галина вже цим разом не каже: "Так ім і нада, пархам", як тоді, коли бомбардували німці пароплави й баржі на Дніпрі з утікачами. Нема нікого в Києві, що не гидував би й внутрішньо не здригався від Гітлерової розправи з жидами.

— Туди до Бабиного Яру нікого не пускають, але є такі, що на інших кручах вилазять на дерева, десь згори підглядають. Один, кажуть, виліз — і не міг дивитися. Зліз блідий і вже більше не поліз.

Хто ж сподівався такого нещастя? Це ж zostалися різні ремісники, ті, що мріяли про власну крамничку, хто не мав заслуг у влади, "бывшие", незадоволені, лікарі, вчителі, хто не мав коштів виїхати. Чого ж вони zostавалися, як не для кращої від сталінської долі? Ні, кривава Гітлерова купіль киянам не до смаку, нема тих голосів зловтіхи, на які може Гітлер надіявся. Підло зробив Гітлер із жидами! Краще б вони всі

виїхали, ніж у Києві мало таке статися.

Галина ще щось хотіла сказати, але вже її знайшла панія в бірюзовому костюмі і потягла за собою.

— Чи ви любите Пушкіна? — зненацька поставила вона оце чудне запитання Галині.

Галина не второпала. Себто? При чому тут Пушкін? Чому це треба Пушкіна любити, або не любити?

— Ні, я терпіти не можу російської літератури, — навмання відповіла Галина.

І бірюзова панія рішучо заволоділа її рам'ям.

— Ми вам хочемо дати посаду. Чи маєте бажання піти секретаркою до одного відділу?

XVII

Хоч і згоріло шістнадцять вулиць, хоч і відправили німці звірячим способом частину київського населення на той світ, хоч на найкращих будинках і висять німецькі заборони з "пташками", — у Києві відбувається гамірна метушня переселення. Біля нашвидку зорганізованих районних управ стоять черги: погорільці, виселювані з уподобаних німцями будинків, а між ними такі, що вже дістали по два-три мешкання. Є такі спортсмени. Очищують усе, що застали, вивозять на село, в ще одне одержане мешкання. Поки то там хто доглупається, можна добре вправитися в своїх нахилах до такого спорту. Тільки біля Печерської районної управи нема черги, бо з того району тільки виселяють, в тім районі житимуть самі німці.

І на дверях Мар'яниної хатки на курячій нозі висить оголошення. До такого-то дня всі мешканці мають звільнити будинок. Мар'яна з задоволенням те читала. Може, нарешті, й вона заживе по-людському, в якомусь кальориферному будинкові? Тепер же можна вибирати собі, яке хочеш, мешкання. Піти в житлову управу й сказати тільки адресу, — дадуть ордер. Ну, в якому районі? У самому центрі? Десь на Крутому Узвозі із тими грандіозними, з пташиного польоту, краєвидами аж до Святошина? На Житомирській, вікнами на Задніпрянщину? В районі Гоголівської й Тургенівської, де повно внутрішніх садів та новонасаджених парків?

На такі самі трухляві гриби, як її будинок, Мар'яна й дивитися не хоче, вона вже не бажає ходити тільки попід модерними домами, а воліє хоч раз пожити в них.

І вибирати є із чого. За цю пару днів надивилася вона на порожні, розграбовані дощенту, приміщення, — усе на горішніх поверхах. Забрела раз і на Володимирську... Біля університету вулиця спадає раптом вниз. Ось чудесний район. До всього близько, і не гамірливий центр, і зелені масиви. А якби ще в такому будинку, як живе Васанта, а якби ще з завжди теплою водою, центральним ogrіванням! Теплова електрична станція, правда, тепер зіпсована, але ж німці направлять.

І нема нічого легшого, як ось зайти до Васанти. Може вона в Києві? Цікаво ж тепер з нею зустрітися, коли всі люди змінилися, стали більш-менш собою. Може нова доба випустить нові нитки їхньої дружби? Стара ці нитки зовсім протрухлявила.

Прекрасний новий будинок, чудові сходи з блискучих черепашок, зцементованих у

камінь. Приємно такими, наче перловими, сходами ходити щодня. Але на Мар'янин стук виходить не Васанта. — Валентина Ступина тут уже не живе? — Чому ні, живе. — Є вдома? — Ні, вийшла. Ви почекайте, вона тільки пішла обідати, тут недалеко, в цім самім домі. — А я думала, що вона десь виїхала? — Так, пару днів, як вона вернулася з полону.

О, це вже навіть романтично! Васанта воювала, була в полоні, вернулася. А Мар'яна відсиджувалася. Конче мусить із нею побачитися, позаздрити. Мар'яна просто таки біжить. Ентузіязм новоскреслої дружби викресав рішучість вдертися до незнайомих людей. Ждати — довго. Після цього падіння в безодню, здається Мар'яні, й мерці оживають. Давнє тепло їхньої дружби зажеврило з несподіваною силою, вернулося. Адже ж ні з ким не усвідомлювала вона буття так рельєфно, як із Васантою. Ті Галини, Слави, всі ті, — плиткі й замалі. Які ж зміни зайшли у Васантиному світогляді від цієї завірюхи, що здмухує всі загортки й вуалі? Може вернеться те, чого вже ніколи ні в кому не знаходила Мар'яна?

Але Мар'яна цього ентузіязму, увійшовши, не виявила. Чи тому, що залетіла вона саме в ту мить, як Васанта сідала за обідній стіл? Може тому, що тут — московська мова, хоч на дверях і українське прізвище? Ну, Бог з ними, як же виглядає героїня полону?

— Хто тобі таке наплів? — гостро подивилася Васанта на Мар'яну при цих словах. — Я не була в жадному полоні, в селі була.

Рішучо зле закраюється їх відновлена дружба. От, Васанта тепер уся загорнута в таємниці, боронь Боже тих таємниць доторкнутися! Коли б швидше виплутатися з чужої хати. Тут Валентина Панасівна привітніша із новими друзями, ніж із широко розкритими Мар'яниними обіймами.

І довелося Мар'яні шукати опертя в діловій причині своєї візити. Чи нема де в їхньому будинку вільного приміщення?

— О, і ти також захоплена загальною психозою? Тепер же увесь Київ перебирається.

Мар'яну дошкулила ця патриціянська погорда Васанти до земних справ. Хіба Васанта не знає Мар'яниних вжитків? А хоч би й так, — хіба Мар'яна не має права хоч раз у житті мешкати в модерному приміщенні?

Але любов їх многолітня. Треба прощати спалах лихого гумору друга, треба завоювати, до осереддя дійти, куди нікого не допускається. Мар'яна лагідно каже:

— Ні, німці нащось усіх нас виселяють.

— Добре, ми зараз підемо до двірника.

Проте, перше, ніж до двірника, Васанта запрошує до себе. Мар'яна була тут щось разів зо два. Васанта обставилася. Радіо. Канапа. А дивується, що Мар'яна хоче мати гарне мешкання. — Радіо подароване. А канапу поставили на збереження. — Васанта хоче дотримати позу некористолюбниці.

— Це правда, — міняє вона тему. — Це правда, я вернулася з полону. Але звідки ти знаєш?

— А що ж тут такого? Я думала, — ти пишаєшся цим.

Знову мовчанка. На це Васанта не хоче відповідати. Вона радніша розповісти про ті жахи, що пережила. Гнали їх німці, полонену жіночу санітарну дружину, як худобу, і так не одну добу. Не тільки їсти, — пити не давали, а як спиняли на відпочинок, то вибирали яке найгірше болото. Ні лягти, ні сісти. Ні накритися нема чим. А тут — пронизливий холод, дощ. І ще й підганяють гумовими палицями.

Васанта, трохи всміхаючись, розповідає це, але дві западини біля носа, обтягнуті вилиці, сині обводи очей і злобні іскри говорять більше, ніж ця її скупа розповідь і суха посмішка. Дивна витримка! Як можна, перейшовши через страшні знущання полону, зостатися холодною, такою спокійною? Розказувати об'єктивно про війну зблизка. Німці і наші. Вони, справді, як вища раса, в порівнянні з нашими — оброслими, зачучверілими. Перші, передові німці, що оточили, були всі поголені, чисті, свіжі. Зовсім не перешкодив їм фронт бути пильними до своєї зовнішності. В них же війна — математичне ремесло, виробництво, на всі операції точно визначений час.

— Чи могли ми коли думати, що побачимо німців? — зчудовано питає Мар'яна. — Я, слухаючи ті доповіді про міжнародній стан і поготову до війни, кожен раз була певна, що війна буде аж після мене.

В голові Мар'яні вертиться одне запитання. Цікаво все ж — чого Васанта пішла в цю санітарну дружину? Чи вона вже не мала так себе де подіти? Чи доводила цим свою відданість і радянський патріотизм? Чи її повела жадоба гострих відчуттів? Ну, то вона їх мала. Чого ж ті сухі злобні іскри в очах?

— Я також хотіла в санітарну дружину, але... Що, власне, боронити? Хвалити Бога, ця війна повалила старе. Від німців я також нічого доброго не жду, але хоч не буде тієї брехні на кожному кроці. Здається, — упала неперехідна стіна й бачиш тепер далекі обрії.

— А що кращого принесли німці? — насторожилася Васанта й нервово закурила. В голосі її просковзнули іронічні інтонації, а на обличчі заграла в'їдлива гримаса. — Чи ти може сподіваєшся жовтоблакитної самостійної України?

Ця Васанта таїть у собі страшну озлобленість, — на всіх, на все, на Мар'яну. І хоч як миролюбно прощає сьогодні все змученій товаришці Мар'яна, вона — на випадок випадом.

— А тобі вже її не треба?

Гримаса Васантина ще глумливіша.

— Я вчора бачила на базарі одну комедію. Загін самостійників маршував у синіх шараварах. Карикатура якась. Не знаю, кого вони думають у Києві захопити цією допотопною бутафорною Україною?

— Може й бутафорна... — погодилася Мар'яна. — Але чого ти з неї так глузуєш?

Мар'яна все ще сподівається знайти спільну точку. Вона погоджується, є за що критикувати ці перші прояви. Відозви націоналістів якісь маячні, неділові, інтелігентські ремінісценції з погано й тенденційно складених шкільних підручників історії. Вони не знають нашої дійсності, белькочуть про Київську Русь, вікінгів, — а де

їх конкретні аргументи, гасла? Дуже добре, що вони хочуть самостійної держави, але чи бачать вони ті сили, які могли б не датися в пашу акулам-сусідам? Ніхто від них цього не почує, бо вони й самі не знають, зате вони досконало знають, що все чуже треба ненавидіти й різати. І коли вже братися до історичних аргументів, то наша історія сягає в глибину сімох тисячоліть, а вони, як недоучки, засвоїли пару штампів із шкільного підручника і далі —аніруш. І все ж — це своє, Україна. Оті хлопці, що в сині шаровари вбралися, — це наше, яке треба...

Васанта дослухати не може. Вона виривається:

— Наше? Україна? Лялькова комедія, інсценізована фашистами!

— А УРСР — не суцільна лялькова комедія, не бутафорія? — скипіла й Мар'яна. — Он я в Миргороді також бачила інсценізацію. Славетну "колгоспну поетесу", яка ніби складає пісні про Сталіна у мальовничій хатці під мальвами. Ніяка вона не поетеса й ніяка не колгоспниця. Посміх миргородський. Знахарка, бабам відшпигувала пристрій, зілля варила та бренькала інколи на гітарі народні гуморески "Сидить баба на печі..." А як почали фабрикувати й фальшувати народній фольклор, то спішно для вигляду зробили її колгоспницею без колгоспних обов'язків, портрети її в музей, — а весь Миргород регочеться. Христя Литвиненко — "колгоспна поетеса"! Жадної поезії ніхто ніколи не чув, аж у п'ятдесят років сталінський талант відкрився! Це, по-твоєму, не фальшивка?

У Васанти з'явилося нове. Вона не терпить заперечень. Нервується, сердиться, курить раз-по-раз.

— Як ти можеш порівнювати? Україна окупована, а ти ніби радієш із цього!

— А то вона не була окупована? — здивувалася вельми Мар'яна. — Я не радію, а знаю одно. Добре, що впала одна окупація. А тепер які не є українські вияви, може й допотопні, — але це наше, ми його маємо підтримувати, дати ґрунт, щоб росло. Воно з нашого кореня. Ми повинні на Україну працювати таку, як вона є. Архаїчне, відстале, слабе, під чужими впливами, — але це ж наше!

— УРСР теж наша!

Васанта закурила нову папіросу.

— Так? "Під проводом старшого брата"! Твого батька розкуркулили за те, що продав власну корову, тебе викинули з наукової роботи за те, що...

— Як треба було, то й викинули, — щораз менше панувала над собою Васанта. — Один випадок не робить погоди.

— Один випадок? Чи тільки одну твою сестру згноїли в тюрмі, на засланні? Чи тільки одного твого родича розстріляли, як петлюрівця? Що ти говориш? Я тебе не можу збагнути! Ти ж із славного українського роду! Якби ти знала, як мені прикро тебе слухати!

Мар'яна не знала вже, яких слів видобути, щоб привести до тям цю упертість, продиктовану не інакше, як озлобленим настроєм. Але помиляється, помиляється Мар'яна, — Васанта теж не може її збагнути.

— Як ти можеш апльодувати низьким інстинктам? Як ти можеш прийняти реакцію?

— Я реакції не можу прийняти. Німці — реакція, але те, що було до них, теж реакція, ще й брехлива. Що ти там ідеального побачила?

— Там не кидали в болото людей... Ми мали все, а тепер, як худобу, пхають у багно.

Мар'яні здається, що Васанта й сама не вірить у те, що каже. Вона з якоюсь незрозумілою Мар'яні злістю заперечує кожне слово, гнівається при цьому і все виходить, що за більшовиків було найпрекрасніше, був рай.

Боже, яка прірва розрослася між ними! Вони вже не знаходять жадної спільної точки. Мар'яна у відчаї відшукує свої найщиріші почуття, найпереконливіші слова, вона хотіла б, щоб повернулося років із п'ятнадцять і щоб вони були такі, як колись, — наївні, віруючі одна в одну, віруючі і сповнені сумніву, критицизму, сміливі, непідлеглі модним чи офіційним поглядам.

— Васанто! Старе минуло й уже не вернеться більше. Треба шукати, що тепер робити, що можна зробити. Так, наш жовтоблакитний прапор виглядає анемічно поряд із більшовицьким чи фашистським червоними. Але це ж наше! Так, обоє вони хижаки, може цей гірший ще за того. Але ж ми живемо в часи імперіялістичних воєн, великих державних потуг, і хтозна, котра з них більше працює на майбутнє. Може Гітлерова агресія, оця поголовна окупація Європи, всупереч його намірам і незалежно від його волі, — позитивне явище? Може те, що здійснюється тепер у формі запеклої національної боротьби і ворожнечі народів, може це природній щабель до співробітництва націй?

— Ха-ха-ха! А я й не знала, що ти аж такої пронімецької орієнтації! — в'їдливо, може штучно, розреготалася Васанта.

Мар'яну цей сміх обілляв холодним потом.

— Що я міряю обох окупантів одною міркою, — це пронімецька орієнтація? А краще було б, щоб усе загнивало й далі?

— Коли виправдуєш німецьких запродавців, то як тебе назвати?

— А хай ліпше будуть московські запродавці?

— Твоїми устами говорить зоологічний шовінізм.

— Аж ніяк! Логіка.

— Я сьогодні бачила, — вулицею гнали в самій білизні старих, хворих жидів, виписаних із лікарні. Вони йдуть, підтримують одне одного, опустили голови, — на своєму власному похороні. Назирці йде народ, зглядаються на це диво європейської культури й цивілізації. Матері тягнуть дітей, дитина упирається, а мати знає, що на заріз, — тягне і плаче. Оце таку самостійну Україну принесли нам німці, замість УРСР.

— Ти так до мене, наче я захищаю жидівські погроми!

— Так виходить!

— От і шкода, що з тобою не можна тепер говорити. Я чула, що Гітлер сам у якомусь там поколінні з жидів. То, по-моєму, він тепер нищить своїх власних родичів, позичивши в них же ідею про "месіянізм вищої раси"...

Васанта курить одну папіросу за другою. Мар'яна користується цим і хоч такій Васанті скаже, що лежить на душі, чого нема кому сказати.

— Оцей Бабин Яр наводить мені історичну паралель. Були часи, що селян виганяли з України, розлучали родини, знищили нас десять мільйонів, В муках голоду вимерли села. А місто жило собі... Це, що тепер, — звірство. А то — не звірство? Чому тобі не боліло, як твою й мою рідню гнали зимою чотириста кілометрів пішки в лісах Архангельщини, без дороги, з дітьми? Пригнали — і в лісі на лютому морозі у снігу тиждень люди жили й спали, поки нарубали дерева та збили собі такі-сякі бараки. Найперше вимерли всі діти... але, я бачу, тобі їх не шкода ....— чому такий гуманізм запізнїлий? Тому, що червоні робили це замуровано від усього світу, а ці — відкрито? Чому ти розучилася розкривати очі на всі звірства, чому стала вразлива на одне з них? Чи це моя й твоя провина? Така дійсність жорстока!

Васанта недарма дала Мар'яні так довго говорити. Вона кинула недокурену папіросу й убійчо процїдила:

— Коротше, я думала, що ти тільки профашистски настроєна, а ти вже готова фашистка! Я це читала в цїй їхній газетцї: "Доба, жорстока, як вовчиця..."

— Васанто! Не дивись на мене такими лихими очима! Я ж щиро з тобою говорю, я ж не винна, що в голові мені родяться, при здриганні від Бабиного Яру, такі історичні паралелі. Коли нещирими бути, то не треба здибатися... Ми не автомати, не папуги. Чому ти застигла в старих схемах і не можеш проглянути через них? Життя вже давно переросло їх, вони не покривають його різноманїтносте! Навіть Сталїна життя змушує переглядати вчорашні схеми. Учора ми думали, що будуємо соціалїзм, а сьогодні ясно дитині, що це пародія на соціалїзм, насправді ж — звичайнісінький капіталїзм і проріс він крізь соціалістичні гасла та декрети. Учора ми засвоїли, що національні почуття, це рудимент для дозрілої соціально особи, а сьогодні життя показує, що воля народу до власного вияву зовсім не іграшка... Динамічна сила.

— Все, що йде від Гітлера, не приймаю! І бридке мені все оце, що прийшло разом із ним, — уперто борониться Васанта..

Мар'яні навіть здається, що є ще живе місце в Васанті. Вона пригадує загальновідомий факт на підтвердження живущості національного почуття. СССР втратила Україну через це скресле почуття українців, що не захотїли воювати за якусь СССР.

— В людини мусить бути рідний край, батьківщина, без неї людина — ніщо...

І Мар'яна говорить, говорить, їй здається, що вона вже Васанту завоювала. Та що ж... Васанта скривилася: — Ай... Ти як говориш, то виходить, що ніхто не має рації, тільки ти одна. З твоїх слів так і тхне душком із націоналістичних газет, А зворотній бік націоналізму — вічна гризня, різанина, зненависть, атмосфера "хто — кого".

— А в СССР не "хто — кого?" Чого це нам так усе випадає, що у цїй "батьківщині всіх народів" українець у себе вдома має забезпечене місце чорнороба чи шахтаря? Хто наймичка, кондуктор, двірник? Чи не картинно? Куркулька, себто добра господиня, вигнана з власної хати, спить за велику ласку у коридорі в "совторг-служасїх", в колишніх бакалейщиків. Хочеш ще конкретніше? Ну, нащо і для чого відмовилася ти від свого прекрасного імени, звучистої Васанти, нащо стала якоюсь міщанською

Валею? Це ж і є зразок колоніального психічного рабства! Ти відцуралася вже навіть рідної мови! Ти, що так тонко її відчуваєш, так любила колись!

Тут уже Васанта втратила всяку владу над своїми рухами. Вона пересмикнулася, зблідла, рванулася.

— Чого ти з мене допит здійсмаєш? Я однаково люблю й українську, й російську!

— Не сердься, Васанто, слухай, я тебе прошу! Роздивімося, про що ми сперечаємося. Ти твердиш: усе, що з німецької руки, зле. Я тверджу: така наша історія. Клин клина вибиває. Той клин здавив усе живе, а цей клин ще можна вибити...

Васанта не слухає. Вона затямила: як німці, то заклада. Ми могли розвиватися. А тепер — болото.

— Ти, я — могли ми розвиватися? — втрачала й Мар'яна рівновагу. — А то — не болото? Ми вчилися у голоді, у нужді, покінчали школи — й не маємо належного місця в житті. Я — люмпен, одна мені ще кар'єра залишилася була, — прибиральниці. Ти — науковець, доцент, блискучий початок наукової кар'єри, а стала славною фавориткою наркома, з подарунками... Боже, як ти могла пишатися таким становищем?

— Чого ти прийшла? Обливати мене брудом?

Але вже й Мар'яна зірвалася з ланцюга. Так довго думане, — ось висловить уже тепер.

— Ні! Мені жаль безмежно, що ти так злобно сприймаєш мою правду. Тебе інші обілляли, ті, кого ти тепер так ідеалізуєш. Вони тебе опаскудили в газеті, вони твого батька вигнали десь на вулицю вмирати, вони твоїх рідних погноїли, постріляли, полювали за ними, як за дичиною. А ти вислужуєшся перед ними...

Вся тремтячи, Васанта підвелася.

— Я? Я вислужуюся?

— Бо ти й на фронт пішла, щоб вислужитися...

— Як я пішла для кар'єри... Васанта далі не може говорити, з нею починаються спазми, вона ще стоїть, показує на двері.

— І ти прийшла мене, в моїй хаті, ображати?

Жест її ясний.

— Добре, я можу піти, як тобі не подобається моя щирість.

Жест такий ясний, що Мар'яна вже біля дверей. Васанта невідступно за нею.

— І щоб більш ти до мене не заходила.

— Постараюсь.

Мар'яна вже вигнана, вже за дверима. Все це сталося стихійно, навально, несподівано. Де, коли була та мить, що треба було спинитися? Отже, щиро вони можуть тільки гніватися, докоряти одна одній? Доброзичливість між ними була б нещира? То заради минулого Мар'яна казала все, що думала, Васанта ж сприймала все те, як бруд, лайку, злісність, допит. А в Мар'яні був тільки безмежний жаль. І справді, чи тому пішла вона воювати, щоб вислужитися? Хіба Мар'яна не знає, що вона шукає, де б загубити свою голову, тікає від самої себе, від своєї моторошної душевної пустки?

Не слід було заходити, Васанта ж для неї — тільки дорога могила. Любить Мар'яна

ту, колишню.

І вже ніщо для неї Васанта, а так болить це все. Так боляче дивитися на цю теперішню.

XVIII.

Вчора заслужений діяч радянської кінематографії, сьогодні референт відділу мистецтв міської управи, Мар'янин протектор, відомий режисер, Віктор Прудіус, головує на зборах і посміхається сам до себе.

Яка амплітуда біографії! Може, якби війна не захопила його в Карпатах, і він зазнав би уфимського підсоння. Тепер надихується фашистського повітря та надивляється на цих експонатів з паноптикуму. Але їйбогу, він не шкодує, що так сталося! Замість глибокого запілля, — в центрі київських незрозумілостей. Серед них, цих людей між заходом і сходом, є чудесні, живі уми, вони його зачарували, надихали віру в постання новітньої самостійної української держави. А кілька місяців тому він же про це не смів і мріяти. От якби так того Авеніра, та цього Кандибу, та тих, що в Сибіру, на Колимі, в Соловках, та тих, що підневільно до Уфи виїхали, та цю блискучу Олену, — які чудеса зробили б вони усі разом тут у Києві!

Режисер розглядає публіку, що прийшла на оголошення в газеті про перші фундаторські збори літературно-науково-мистецького товариства. Нікого! Всі сили вивезено... Людей повно, а нікого нема. Щуки навіть не прийшли, образились, певно, що не вони ініціатори. Де ж пак, ніхто не розуміє їх великої місії, найкристальніших, незмінених з дореволюційних часів, у Ленінграді законсервованих, українців. Цей нав'язливий Щука із своєю Щучкою та допотопним "широукрашством", вийнятим із запліснявілої скриньки, самим уже націоналістам остогид. І як воно вмудрувалося так законсервуватися?

Якісь невизначені юнаки, що називають себе мистцями, журналістами, письменниками. Невідомі нікому науковці. Якісь обивательські старушенції, у яких аж на старості літ відкрився таланти. Жадного імени, оголили Київ!

Ба ні! Вже декого бачить він. Пікантне сполучення. Старий поет, що відбув уже заслання у казахстанських шахтах, і секретар комсомольської організації спілки радянських письменників. Цей, мабуть, з полону. Треба буде їх втягти в правління. А он — два актори. Композитор, А де ж його брат? Оголили Київ, та ось не зовсім. А ще скільки притаїлося, чекають, що то з цього вийде...

Всі вони із сподіванням дивляться на режисера і невторопно слухають-прислухаються до незвичної промови. Незвичні слова, незвичний, туманно-красивий стиль, з них найзрозуміліше — розбудова культурного життя, нарозстіж вікна... А що воно таке: "аристократи духа і чернь", "війна російській культурі", "доба, жорстока, як вовчиця", "конквістадорство", "хижацтво", "драпіжництво" — і чомусь це ж і "лицарство"?.. Але головує свій чоловік, якимось то воно буде.

Хтозна, які думки проносяться у голові в режисера в цей час. Може згадуються радянські статті з випадками проти донцовсько-фашистської термінології, емігрантської ідеології, а може мріють із далини спогадів інші, всенародні збори, де були батьки оцих

юнаків із Праги та Львова. Могуче-стихийний, одностайний спів — "Ще не вмерла Україна", "Заповіт"... Боже, який то був час! Як усі сили народу нуртували, які таланти виносилися наверх, яка радість буття вирувала у грудях, як хотілося жити і працювати, а життя здавалося прекрасно-безконечним. Такого тремтливо-радісного часу не знав більше Віктор. Хоч короткий був, а полонив малого тоді Віктора на все життя.

Тепер тут — пара недобитків, зелень, перекручена в советській машині, оці модні західні течії "конквістадорів" та "аристократів духа"... Кілька черепків з одної колись цілої посудини. От і ліпи! А якби національна революція закінчилася державним життям цих двадцяти трьох років?

Тут режисер заглядів щось знайоме, он, аж у задніх рядах. Мар'яна, їйбогу! Сидить, жваво перешіптується з білявим юнаком. Їй пощастило не виїхати? Жива, ціла? Рішучо, симпатія до Мар'яни непорушно й твердо засіла в режисерові.

Перерва на п'ять хвилин. Радісна зустріч, як пісня аварії корабля. Цілий ряд знайомств. Режисер представляє Мар'яну комусь і ще комусь. Мар'яна із щирим гумором признається:

— Ми так довго чекали на вас, хотіли подивитися, які то націоналісти приїдуть у німецькому обозі.

Високий синьоокий, із задуманим виразом обличчя, чутливий до гумору, не ображається.

— Ось той у чорній шинелі із рудими вусами, — каже він, — той приїхав сюди ще в сороковому році, як в'язень концтабору, і якби якась добра жінка не перебрала його, то так би й ходив у тюремному. До відділу пропаганди він прийшов не з німецького обозу, а з більшовицької тюрми.

Ага, то напевно в німецькому обозі приїхав оцей, що має таке картинне волосся на голові — смоляне, починається мисом на чолі й гладенько зачісане. Прекрасно зодягнений, мальовничий молодий чоловік з м'якими й гнучкими рухами обточеної вихованням стрункої молодости.

— Пане Богдане, прошу познайомитися. Ось тут дехто цікавиться, як ви сюди дісталися, — підкликає синьоокий того із гладенько зачісаним смоляним волоссям.

Забавно дивиться, як витягається Мар'янине обличчя, набирається неспостереженої досі на ньому поваги. Он що, їх німці ніяк не хотіли пускати, кордони наглухо замкнені? Не в обозі, а контрабандою? — І все ж ми йшли. Продиралися слідом за армією, впрошувалися до військових возів, ніби утікачі, що повертаються додому... Було всяко.

— Нас зганяють, завертають, а ми відстанемо трохи, — і знову. Де вплав, де вбрід. Одного разу довелося в товариша позичити штанята, щоб перебрести річку, — сміється найелегантніша в залі жінка у бірюзовому костюмі.

"Якісь чудні націоналісти, — думає собі Мар'яна. — Ні синіх жупанів, ні шараварів, "як Чорне море". А де ж шлики? А ми думали, що вернуться такі ж, як вийшли у двадцятому році. Так вони й нас уявляють, що незмінні ми відтоді? І ця доповідь чи, як вони кажуть, реферат, з незрозумілим присмаком. Я таки справді чернь у своєму

старому пальті без моди поруч цієї наймоднішої вишуканости аристократів духа із заходу".

Та добре вихована на заході панія не помічає сірої непрезентабельности Мар'яниної, вона з сонячною люб'язністю оповідає:

— Режисер тому свідок, і він плутався межі зиг'загами фронту. Пам'ятаєте, пане режисере, як ми в Луцькому видали на славу перше число газети? Писали там, що хотіли. Через місяць військову владу заступила цивільна й нас закрили. Кілька днів довелося посидіти в тюрмі. Але то нічого, ми вийшли і прорвалися далі. В Рівному — те ж саме... Так і тут буде. Поки не прийде штадт-комісаріят, ми можемо багато зробити.

Якісь відчайдухи.

— То ви в німців — посиділи в тюрмі кілька днів, та й далі своє робите, — махнув крильми своїх вій Віктор.

— Якби так потрапили до більшовиків...

— Не прирівняти косоокої Азії до високої духовости вільнолюбного заходу.

Режисер пропускає мимо вух репліку, він уже звик. З інтересом прислухається він до розмови. От уже ця неприкаяна Мар'яна в заперечення пустилася. Дивується, чому в доповіді названо Фальківського найвидатнішою, найяскравішою постаттю підсоветської (ще нове слово!) літератури. Як уже говорити про киян, то вона назвала б таким Косинку.

Пані Наталя, що слухає це, охоче пояснює. Бо цей поет був членом націоналістичної організації.

Цікаво! Мар'яна питає, чи приналежність до організації — мірка таланту. Це ж у більшовиків так.

— Знаєте, — вибачливо й обходом відповідає пані Наталя, — нам так багато ще треба в собі зламати, нашарованого різним вихованням! В східних людей, здебільшого, мало розвинена національна свідомість, у нас — свої недотягнення. Все це треба буде нам ламати і зливатися. Треба засипати прірву, що постала за ці роки.

Мар'яна згодна. Національна свідомість, як голос. Голос може зникнути, коли його не розвивати, голос треба ставити. Але ж можна неправильно, фальшиво поставити, — тоді що?

Віктор так і знав! І Мар'яні не уникнути іспиту. Пані Наталя питає:

— Чи любите ви Пушкіна?

— Пушкіна? — Мар'яна знизала плечима. — Я не знаю, чи його треба любити, чи ні... його треба знати, а як геніяльний поет...

Але думку її перебито. Є вже аксіоми, що не потребують доказу.

— А чи не здається вам, що нам треба ціле покоління виховати так, щоб воно про Пушкіна ніколи навіть і не чуло?

— Вилучити Пушкіна? — широко розкрила очі Мар'яна, як і сподівався Віктор. — Тоді й Шекспіра, Бальзака, Сервантеса? Це ж світова література!

— Ні! Європейські клясики близькі до нашої ментальности, а речник азійщини, Пушкін, шкідливо впливає на формування української духовости.

І ця Мар'яна зовсім нетактовно уперлася. Не може вона погодитися на ліквідацію Пушкіна. Чому обмежувати себе, коли ми хочемо бути всебічні? І російську літературу, і Толстого хоче вона читати. Не переконує її й аргумент, що коли палиця перекилена в один бік, а її треба випрямити, то не ставлять прямо, а перекиляють у протилежний бік. За те знов чує вона, що тут усі під великим впливом російської культури, загіпнотизовані, а маси збольшевизовані.

Режисер слухає диспут більш-менш не вперше, бо судила й йому доля, після місячної заблуканости у фронтовій каші, опинитися на духовому заході, подружитися з людьми, побачити, що поза цим віянням, — "доба жорстока, як вовчиця", — це такі ж самі українці, того ж хочуть, що й ми. Він може запевнити пані Наталю, що й по той бік, де нема тиску Москви, є люди, що люблять чуже, — і російське, — та й не згубили своєї української ментальности. — Ну, наприклад? — Ну, наприклад, познайомився в Рівному з чудесним Авеніром, режисером, вихованим на зразках європейських...

Обличчя пані Наталі, зберігаючи світськість, холоднішає. Пан режисер мало був на заході.

— Той, про кого ви згадуєте, — радянський запроданець. Здавна він відомий, як радянофіл.

Тепер спостерігає Мар'яна. Режисер сперечається. В них що не людина, то іншої партії. Що ж у тому злого, коли хтось захоплювався культурним будівництвом на Великій Україні? Авенір із тим не криється. Тим то й цікавий він, що всі течії сприйняв, перетравив і зостався на центральній українській дорозі.

Але жвавість їх дискусії поламалася. Пані Наталю товариство просто розриває, кожен їй щось має сказати, якісь нові знайомства відбуваються. Це ж перші збори відновленого духового життя в Києві.

— Ну, як?

Режисер цікавий. Мар'яна не криється. Ці люди знов їй здаються партійно-обмеженими. Думають нас учити національної свідомости. Режисер махнув віями. Може... Але в них багато запалу, сміливости, революційної жертвенности і головне... Все ж таки, національної дійової свідомости.

— Може... — погоджується Мар'яна.

— В них є один великий мінус. Вони не знають нашої дійсности і всіх нас огулом мають за санчо-пансів, за шельменків, за малоросів.

Перерва кінчається. Режисер закликає до тиші. Збори продовжуються. У прірву, яку треба засипати дружніми зусиллями людей сходу і заходу, емігрантів і підсоветських, заслужених діячів, комсомольців і репресованих, донцовсько-фашистських реакціонерів і збольшевизованих, — падає перший камінчик.

XIX.

Невідомо, нащо командуванню збройних сил переможної Великонімеччини потрібен цей будинок Академії Наук на бульварі Шевченка 14 з чотирма науково-дослідними інститутами, лябораторіями, бібліотеками, експонатами, картотеками, столами, стільцями, шафами, мапами, схемами, майстернями, фотонегативами. Власне,

саме цього всього й не треба, як наочно пересвідчилися роззяви. Все це летить через вікна з третього поверху, грюкається об каміння, розлітається вдрузки, листочки мають у повітрі, відлітають у вирій, скло бряжчить, дерево крекче... Як квочки, бігають коло цього наукові співробітники, що ото так славно висиджувалися в цих стінах із посадочними евакуаційними талонами в кишенях. За струнким офіцером бігає директорка інституту археології і хоч чарівною посмішкою намагається роздобрити новоєвропейське серце представника західньої цивілізації. Але офіцер знає наказ. Німецькому командуванню потрібен будинок, а книжки й інститути якоїсь тубільної Академії Наук завойованому переможною Великонімеччиною народові непотрібні. Все те може йти на смітник. Але може дадуть хоч кімнатку в сусідніх будинках Академії Наук, щоб зберегти хоч те, що уціліло при еквілібристичних подорожах із поверхів на брук?

Хтозна, скільки зусиль, чарівних посмішок та знання німецької мови пішло на те, щоб, нарешті, на горищі зоологічного музею здобули собі історики, мовознавці, археологи й літературознавці куточок. Під дощем, на плечах, у мішках на п'ятий поверх тягають вони свої дорогоцінності, те, що не залляв дощ, не розвіяв осінній вітер. Звільнений будинок стоїть уже замкнений, з грізною пташкою на дверях.

В натовпі роззяв стоїть і Мар'яна з білявим юнаком. Як це, тепер бачене, не відповідає тому, щойно почутому! Нарешті, вільний вияв української духовности, відродження знищеної більшовизмом України. Заклала от Мар'яна науково-літературне товариство, а тепер надивляється і на цей спектакль.

— Ну, як вам подобається? — запитала вона білявого приятеля навздогад, не дбаючи про ясність вислову.

— Деякі крутяться, мов дзига, між комунізмом та націонал-соціалізмом і ні сюди, ні туди не пристають, — відповів на це зовсім виразно Олег. — А другі хиляться то в один, то в другий бік, то до одного, то до другого пристане. В одному розчарується, — жде іншого... Тепер у другому шукає хорошого і, зрештою, й цього не приймає.

"Це — він", — думає собі Мар'яна. Напевно, член партії, бо як би він міг бути до війни секретарем юнацького журналу?

— А все ж, як вам подобалися наші донцовські пташенята?

Пішла вона сьогодні спеціально, щоб подивитися на цей феномен — українських націоналістів. То ж щоб побачити їх, не побоялася Мар'яна порвати з ССРСР там на пароплаві "Шевченко", між Києвом і Дніпропетровським чи Січеславом, як пишуть тепер в "Українському Слові". Можна заспокоїтися, — вони зовсім не в синіх шароварах, і Віктор із ними заприятелював. Але інше збентежило Мар'яну. Здається, вони згорда поглядають на ці рештки, що не вийшли з більшовиками, що зібралися на сьогоднішній заклик. Це напевно автори тих статей у газеті про "козаків і свинопасів", поучувань, якими українцями треба бути, а от кияни не такі.

Мар'яна дивиться з деякою надією на цього щойно придбаного знайомого. Щось у ньому є від янгола, виваленого в болоті, — але яка точна копія батька! Мар'яна, глянувши спочатку, думала, що це — Віталій Михайлович. А потім схаменулася. Та ж

учитель її юнацтва напевно старий дід. Він же засланий! Але Віталій Михайлович ставив її національну свідомість, вона з надією дивиться на Олега. Що ж скаже син! Може й член партії, але він ось у Києві, разом із націоналістами, а не з комуністами. Чи поділяє він усе те, що чув щойно?

— Німцям — гут, жидам — капут, росіянам — петля, а українцям — після. Таке я чув сьогодні з уст народу. — Олег поправляє хвилясту шевелюру жестом свого батька.

— Ніхто не вірить німцям, а отже й їм, бо вони під німецьким крилом тут.

— Їх заарештовували! Не пускали сюди!

— Вони з того горді. Гра в революційність неповна без арешту на пів дня.

— Так пані Наталя вам не сподобалася! — зробила з цього висновок Мар'яна. — А всім — дуже!

— Чудова сальонова дама. А тут, бачте, Академію Наук нищать.

— Вони кажуть: чим гірше, тим краще. Бояться, щоб місцеві у німців не повірили...

— Я трохи ближче їх знаю, бо двоє моїх товаришів вже прихилилися до них.

Хоч і вивалений у болоті янгол, — от він так безпечно признався, вже себе колишнього викпиваючи, що відмовився від свого батька-націоналіста заявою в газеті, — цей Олег сподобався Мар'яні. Нічого він не приймає беззастережно. До всього в нього є застереження, додатки. У всьому він сумнівається. Нагадує цим Васанту. А Мар'яна вірна цьому типові людей. Тільки нігілізму не приймає. Проте, Олег не засуджує нічого безповоротно. Одну тільки дурну німецьку політику. Та це вже всім відома аксіома. Як вони нахабно обдурили: замість уряду, штадткомісаріят має бути. А що вони з нашими полоненими зробили! Ті, що добровільно здалися в полон, кажуть: "Коли б ще раз довелося — не здавалися б, а билися б до останнього". Деякі навіть вбачають у цій дурній політиці їх провал. Німці забули, що сказав їм їхній полководець Бісмарк: "Меч нічого не вдіє, як не буде розумної політики."

Ха! Провал! Німці вже забрали Харків, Ростов. Вже під Москвою бої, з Ленінграду більшовики вийшли, німці не входять тільки тому, що там усе горить, — бояться повторення Києва. Ждуть американської й англійської місії, хочуть задокументувати, що не німці палять міста. Поки вибухнуть міни, вони почекають.

На це Олег щось пригадує з радянських плякатів — про лаври Наполеона, про скитську війну. Ні, він, справді, крутиться, як дзига. Та на німців у всіх уже ясна відповідь, але от свої... Мар'яна, наче в темний ліс потрапляє, коли Олег розповідає, що це в Києві — тільки частина, різновидність націоналістів, а є ще другі... — Граються, чи що? — Ні, ріжуться. — Чи Олег жартує? За що? — За самостійну Україну. — Мар'яна здвигує плечима. Темний ліс!

Чи не грашки й збори ці? — така виникає думка, коли дивишся на оці зігнуті під мішками постаті наукових співробітників інститутів. Чи підіймуть вони, оці виховані поза рідним краєм, озію національного відродження? Та ще й з такою малою вірою в нас?

І тільки одне її заспокоює, що все йде, як слід: Віктор, лицар міри й обережності, золотого розтину, вірить у їх серйозність. Інакше, він би не головував сьогодні.

XX.

Галина вже збирається виходити, коли в кімнаті на порозі став гість. І не хто, як власною своєю персоною Максим.

— Ви ж за Уралом! — скричала Галина. — Ви ж казали, що їдете з авіазаводом!

— Вибачайте, я казав, що при першій змозі здаюся в полон.

— Але по вас не видно, щоб ви були в полоні! Он на Керосинній з полоненими страшно робиться. Не допускають навіть, щоб хто з населення їсти дав. Там на очах умирають!

Максим — свіжий, засмагла cera, чорний трикутничок коханої його борідки в яскравому контрасті з білістю комірчика аж ніяк не нагадують нужденности полоненого. Де ж він був?

— Е, ви ще не бачили тут у Києві жахів, — каже, проте, розкоханий Максим, — Не хочу псувати вам настрою, колись розкажу, чого я надивився. Але ж які вони дурні, ці німці! Вони ж не бачили б Києва, якби Україна хотіла воювати. Я більш не знаю такого добре організованого народу, такої досконалої воєнної машини, й такої політичної глупоти!

Але так стояти на проході не годиться. Галина скидає своє біле пальто. От біда, нема електрики, а то зробили б чай. Із сухарями...

— Все ж таки, де ви так посвіжішали?

— Та де, Господи, Боже мій? На селі! На селі тепер море розливне, село не пам'ятає, коли йому така розкіш була, як тепер. Хліба — заваль, у кожній хаті кабана колють, самогон щотижня варять, гуляють, п'ють, гумор з'явився. Співати почали знову!

— А німці?

— Деякі села ще й не бачили німців, ото тільки ті, де фронт пройшов. Урожай весь zostався в селі, німці не вимагають нічого. От тепер я переконався: як би то розцвіла Україна за пару років, коли б її багатств щороку не грабували.

Видно по ньому. Життєрадісність його, в селі придбана, виливається, насамперед, у світогляді. То ж такий був Хома невіруючий! А тепер він такий, як ті селяни, про яких не може наговоритися, в селі готові Гітлерові ноги цілувати. Землю вже поділили, все засіяне, ждуть тільки, коли вже почне діяти український уряд. І при цьому — перша нотка давнього Хоми-невіруючого скептицизму. Приїхав він, думав, що тут уже є уряд, в цьому вся Україна певна, а тут... Максим знизує плечима.

— Правда, я ніколи не вірив, щоб німці дали Україні самостійність. Може буде існувати військова влада та й годі?

Хоч-не-хоч, а в кожній хаті тепер говорять про політику. Замість побутових, інтимних, чи яких інших буденних інтересів, у всіх на язиці, — як то тепер буде? Які німці? Добро чи зло? Вгадують майбутнє, прогнози ставлять, витлумачують, зважують кожен зазначений епізод, детальну, кадр... Суперечливі враження намагаються збагнути. Чи то окремих який німець брутально-жорстокий, чи це — політика завойовника на окупованих землях? Чи це висококультурний народ лицарів, як

твердить, наприклад, Галина, чи це безоглядні грабіжники, як запевняє, наприклад, Максим? Вони ще ладні погризтися на цю тему, а почалося з невинного.

Максим вирішив, що він наговорив уже досить, почав розпитувати. Гм, Галина, як лялечка. Звідки? Нові меблі. На збереженні? Прекрасно. А це ще й у нове мешкання перебереться?

— О, це дуже легко тепер, — додає Галина. — Я й вам, як хочете, складу протекцію. Там, де. я працюю...

— Один мій знайомий дістав ордер на мешкання, а там знайшов склад мануфактури. Тепер возить на село, міняє.

— А в нас двоє сусідів побилися. Забралися в якусь хату й почали ділитися. Чесно все поділили: сервіси, бронзу, килими, — було багате жидівське мешкання. І знайшли ще цілий мішок шовкових обрізків у шафі. Очі розгорілися, кожен хоче собі увесь мішок. Почали тягнути, рвати кожен собі, потім побилися, потім пішли до німців скаржитися.

— Від такої гуморески очі лізуть на лоб рогом, — регочеться таки Максим. — Але ці добродії винні найменше. Вакханалію грабунку найдосконаліше виконують самі німці. Я лише день у Києві, а вже знаю: вивезли звіринець, музеї, везуть меблі, — навіть ручки від дверей. Невже в них ручок нема? А дивлячись на них, і наша шушваль повилазила.

— Нічого подібного! Німці дуже культурні, — заступилася Галина. — Коли горіло, я ходила вулицями і плакала. І уявіть собі, до мене підійшов офіцер, почав мене потішати. Це був справжній лицар. Він мене провів додому й не дозволив собі жадного образливого слова, ні жесту. Тільки обережно-обережно підтримав мене за лікоть. А якби так наша азійщина?

Максимові дивно. Інтелігентна людина, а не має жадних національних почуттів. Засліплена німецькою зверхністю, зовнішнім полиском. І вже ця посмішка, що ніколи не сходить Галині з обличчя, здається йому посмішкою ляльки. Завжди однакова.

— А по-моєму, — Максим стає ребром, — вони навмисне дають волю злодіям, темному елементу, щоб створити враження, що українці ні на що не здатні. Що вони зробили, щоб припинити хаос?

— Ось побачите, який вони наведуть порядок, — запевняє уперто Галина.

— А чому вони тепер не думають впорядкувати життя в Києві? Чому людність досі не одержує хліба? Ви там в управі не чули?

— Чула. Бо вже друга випічка хліба отруєна, от чому. На лінії Фастів-Київ висаджено поїзд із продуктами...

— Я чув, — із німцями ?..

— Кругом саботаж, диверсія, а тоді кажуть: німці недобрі... — Галина надула губи.

— Щось мені вже це не подобається, — Максим крутнув головою. — І мабуть, подивлюсь-подивлюсь я на це все, та й зашиюсь десь на цукроварню. Те, що вони з жидами зробили...

— Жиди самі винні. Вони позалишалися тут, щоб провадити підривну роботу. Я знаю одну лікарку, — найсимпатичніша особа. Я дала б голову за неї, за її

добропорядність. І що ж? Роблять у неї обшук, — її не знайшли, але знайшли пекельну машину.

— Еге! Щоб себе виправдати, такі баєчки пускає хтось. Розказують також, що як німці роздягали жидів на розстріл, то краще собі забирали, а гірше віддавали. "Бери, рус..." І були такі, що брали.

— А як подумати, то й справді, — уперлася Галина. — Хіба це їхнє? Це ж народне, народ на це працював. А награбоване, однаково, боком вилазить.

Якби то Максим знав походження її білої елегантії!

— Он у нас на Шулявці, — одного жида годували, переховували. А він підпалив мешкання і втік.

Максим хотів їй знов заперечувати — та махнув рукою. Якась дивна стала Галина. Наче й розумна людина, а таке чуєш від неї. Вона й сама не знає, як приймати оце все, А хто знає? Німці йдуть семимильними кроками, вже під Кавказом, вже Ростов зайняли. Брянськ, Калугу, Тверь. Модне слово "капут"... Брехав той перекладач про самостійну Україну!

— До речі, — пригадує Максим. — Ви колись, казали, що в вас є знайома стенографістка Чагир. Як її ім'я?

Що за поворот?

— Валя! — здивовано відповіла Галина. — А що?

— Нічого.

Розмова більше не клеїться. Так довго леліє слово, так довго очікуване — не зривається з уст.

XXI.

Мар'яна здивовано озирається на незвичну затишність та пишноту свого нового мешкання і мусить сама собі признатися. Не вдається бути святою. Ця кругла блакитна кімната з лискучим паркетом, ці білі гардини, що так м'яко звисають фестонами над великими широкими вікнами, ця друга кімната "під дуб", заповнена достатком може не розкішної, але заможної, добре обжитої родини... Мешкання майже не пограбоване, на столі навіть дві тарілки з недоїденою вечерєю і недопитою наливкою. Певне, це німці підкріплялися, як шукали тут бомб під час пожежі. І все це, разом із ордером на мешкання, переходить у Мар'яніне користування, вона тільки виконає одну формальність. Комісія складе акт на приявне майно, оцінить, а Мар'яна протягом часу сплатить відповідну суму. Їй держава дає позику, як вона давала увесь час державі, вона вже, власне, оплатила все це. Але чи не звичайний це грабунок? Хтось тут жив, може яка Роза? Може люди звідси пішли до Бабиного Яру? Втім, Мар'яніну родину також вигнали з такої ж устаткованої хати. Хай же й вона потішиться хоч раз у житті теплом, затишком, людським житлом.

Ні, Мар'яна й не думає капітулювати перед внутрішнім суддею, що досі з погордою поглядав на загальний грабунок у місті і мав право судити. Може тепер Мар'яна й не має такого права, бо яка різниця, — три мешкання чи хоч одна ложка? Але хто мав право зробити так, що вона роками тільки ходила під вікнами цих новобудов і навіть не

уявляла, як то затишно людина може жити? Тут, справді, нема нічого такого, що зветься розкішшю, а Мар'яні здається, що якби був де рай, то він виглядав би саме так. Отже, хай рік, хай місяць, а це належить їй.

Вона завзялася тішитися зваленим їй з неба комфортом. Хто ж, як не небо і двірник спряглися, щоб уготовити їй його. Небо обводило її по порожніх мешканнях не одного району. До вибору було багато, але привабила Мар'яну одна табличка на дверях. "Тут жеветь артист українській Рейнгардт". Цікаво побачити! Нічого легшого, як постукати й запитати, де ніхто не "жеветь". "Артист українській", побачивши її, думав спочатку, що за спиною в неї стоїть ще й Галина Полтавченко. — "Ви тут живете?" — не менш здивувалася й Мар'яна. Коротше, колись водила її Галина до своєї приятельки-косметички, але та частина Пушкінської вже згоріла. Чоловік її — артист російської драми. Розмовляє лише російською. Табличка — кон'юктурна. А ще коротше: "От і добре, будемо сусідами. Напроти нас ще незайняте мешкання стоїть. Запишіть собі номер і йдіть по ордер, поки хто інший не взяв".

Мар'яна й узяла ордер. А на що — побачила, як відкрив їй двірник. Блакитно-жовте мешкання, кругла кімната, центральне ogrівання, краєвид, є на чому спати, є з чого їсти. Трохи там пограбоване, але ж двірник, Омелян Якович, не любить закладати довгої бесіди, він розговорюється аж після наливки, яку забув хтось допити. Оце ще побуде трохи, а на зиму вертається додому. У Володарку. Тут ні світла, ні палива, їсти нема чого, а там же своя хата жде, поле... — А як німці не дадуть землі? — То проженем!

Отака то Мар'яна? Навіть небо, явлене їй у табличці "Тут жеветь артист українській", не втримає, щоб не осудила ближнього, тепер сусіда. Галинині приятелі, як встигла охопити своїм бистрим оком Мар'яна, орієнтації, сказати б, многогранної. "Артист" він "українській" з огляду на націоналістичну еру в Києві. По-правді, він признавався вже, що по духу він — "русскій человек". "Люблю Россію". Але, щоб не образити, тут же підкреслив: "Люблю українськіє песні і сало". Це оте київське монархістичне середовище із старорежимним осереддям, якого не перероблять жадні історичні зміни на Україні. Це ж та твань, з якої не витягне ноги Україна, щоб іти в майбутнє!

А коли б так ще було з ким попросторікувати, — як би розійшлася Мар'яна! Заким навела б порядок у дарованому Омеляном Яковичем начинні, меблях, гардинах із фестонами, заким помила б вікна та натерла до блиску паркет, то й Галині не поздоровилось би, й іншим. Та десь іззаду, невидимо за цим очевидним добробутом, стоїть настирлива думка. Чи втримає вона це мешкання? Чи дивитиметься на цей синій сервіс, а... а ще й досі не давали хліба. Вона думала, що в неї такі запаси, а за місяць — уже трошки сухарів зосталося. Жадних їдалень. Жадних крамниць. Чи буде воно все так гараздно? Чи не прийдуть ще хуртовини, чи не мелькне Мар'яна, як мелькнули мільйони?

Що ж, — заспокоює сама себе Мар'яна, — буду й я летіти в безодню, а сьогодні зачепилася разом із Рейнгардтами за стеблину. Вірніше, за триб колеса. Учора під ним, сьогодні на ньому.

Шкода тільки, що з Рейнгардтами. І ото з таких складається Київ? Там надивилася на Тихогласиху, тут знову Рейнгардт. А єйбо, якщо Київ має бути розігнаний, то й добре. Заповнить його наново справді український елемент, а не оця шушваль старорежимна. Справді! А на кого ж мають спиратися ті, що приобіцяли відродити українську розбудову? На Галину Полтавченко? До речі, вона в них у великому фаворі, а посмішка вже стала лялькова, Застигла навіть. Ще зморшки зробляться, як через міру всміхатися!

Мар'яна зовсім забула, що вона має вікно. Ще роздушиться шибка, як через міру натискати, — сама з себе глузує. Думки під акомпаніємент краєвиду, — а вона ж і не дивиться на нього, — плывуть, як літні хмарини в небі, одна на одну напливаючи, змінюючись, групуючись кожен раз по-інакшому. Далєбі, тут і думається просторіше та химерніше, ніж у крихітнім койчику на Левашівській. От, де база розмаху, розцвіту: просторе світле мешкання. Тільки споконвіку посідають його якісь варяги та всякі інші колонізатори. Це непорозуміння, або недогляд, або усмішка сьогоднішнього хаосу, що й Мар'яна — прямий нащадок корінного смерда-савура-шумера — потрапила сюди. На біду свою, варяги, сівши над смердом, грузнуть у ситій гущі, розчиняються. Постає нове, нова назва смерда... сьогодні Мар'яна — українка. І от суне на голову новий варяг... Що він несе? Чому ніхто досі не дослідив схожості між словом "варяг" і "ворог"?

Мар'яна то зачепилася на цім стеблі в польоті у безодню, але все кругом хурделить. Крижана скеля насунула на крижану скелю, трощить її, але чи й сама розтрощиться, як певні оці націоналісти наші закордонні? І чи є сили у нас? Чи не складається Київ увесь із от таких "артістів українських"? Чи зуміють ті політики охопити й оцінити реальне співвідношення сил? Мар'яна покищо бачить між ними одного реального. Віктора.

Вже й вимите одне вікно. Шибки не роздушені, але й усі ці питання, які насуваються хмарою на Мар'яну, не розв'язані. А тим часом треба ясно ці питання ставити й ясно на них відповісти. Німецький націонал-соціалізм і наш оцей закордонний націоналізм, — чи це одне? Моя нація має пожерти всі інші? В очах "уфімської України" Віктор уже напевно націоналіст і фашист. А в очах у закордонних? Як та пані змінилася, коли Віктор не в лад їй сказав про якогось Авеніра. Отже, й націоналізм — слово збірне, не покриває усіх понять, ним одягнених. І коли піти з ними, то треба пам'ятати, що за це жде, треба робити тільки те, за що ладен голову покласти, а не для вигод сьогоднішніх.

Хто на це все відповість Мар'яні? І коли б не роздушити все ж шибки...

Чи не Гнат Загнибіда ото йде вулицею, розглядається? Далєбі, він шукає мешкання, як оце недавно й Мар'яна. Далєбі, Мар'яна може йому порадити. Цей сусідній бльок зовсім порожній, позавчора звідти виїхала військова частина.

Перехилившись через вікно. Мар'яна гукнула. От так зустріч!

XXII.

Як починає сутеніти, — глухо на вулицях, порожньо. По дев'ятій, взагалі,

заборонено ходити, он одному інженерові, Васантиному доброму знайомому, німець-вартовий всадив у живіт штика навиліт. Сказав "Гальт!", а слідом за цим розпорів живота, навіть не дав збагнути, за що, звідки біда взялася.

Щойно на Ольгинській, біля згарища, бачила вона трупа. Ніхто не прибирає. Вчора й сьогодні весь Київ говорить про загадкове вбивство композитора Ревуцького з дружиною. Як сидів за столом, так у спину й всадили ножа. Жінку зарізано у ліжку. Варіантів подробиць багато, але в усіх варіантах фігурують кашкети з червоними зірками, що їх, ніби, залишено на столі. Як розуміти це вбивство? Розуміють також по-різному, а Васанта знає: от вам фашизм на практиці. Починається розгул фашистського шумовиння, а це ще тільки квіточки. Ягідки будуть пізніше. Як позганяють киян у те гетто на Куренівці, що проектувалося для жидів...

Тим часом уже виганяють із Печерського. Якраз іде з Московської від знайомих Васанта. Все, що в цім районі є, німецьке. Здерли із стіни килима. Їхній килим. З пайового мешкання за три дні вибратися — їхній будинок. Стоять порожні будинки поруч, а вони тих не займають, виганяють взагалі з району.

Васантин район і будинок також на черзі. На черзі й центральний район... Та все, що не піде на злом.

Васанта почуває в собі злісну впертість, яка не бере до уваги жадної логіки й резону. От не піде з своєї кімнати! Хоч би її пристрелили. Шкода, що там на фронті не знайшлося для неї кулі чи бомби. Але нащось жива залишилася, — то ж тепер вона на все піде, так їх ненавидить.

Пустельний, завалений хаосом цегли й каменю. Хрещатий Яр здається ущелиною серед високих скель із ластовиними гніздами приліплених угорі кахляних печей, мушлів водогону. Покорчене вогнем залізо звисає, як паперова серпентина. Крізь оголені каркаси багатоповерхів відкрилися нові краєвиди, внутрішні сади, заховані будинки. На пожарищах поробилися вже стежки навпрошки, не треба вулиць.

Васанта тепер ніколи не йде бульваром Шевченка, щоб не бачити тієї невеликої синьої таблички із написом: "Айхгорнштрассе". Звертає вона аж за Рогнідинською, на розвилці Васильківської та Караваївської. Та дорога їй чомусь приємніша, менше цих огидних зеленаво-сірих уніформ. Та цим разом на розвилці стоїть німецька легкова автомашинка і уникнути її ніяк. Ще ж нема забороненої години? Сміливо пройти повз машинку!

Отже, коли Васанта порівнялася з тією машинкою, з неї випав пакуночок і упав Васанті просто під ноги. З машини — металевий наказ:

— Возьми!

З переляку Васанта припустилася утікати, але металевий голос із машини ще невблаганніше наказав:

— Возьми, я тебе сказав!

Зі страхом Васанта вернулася, нагнулася. Пакунок легкий, не вибухне, як здавалося Васанті. Коли нагибалася, металевий голос із машини різко проказав:

— Прарезная трі. Міросе ат мамі. Павтаряю: Прарезная трі. Міросе ат мамі. Пакет

не раскривать. Панятна? Ми всьо відім і всьо знаєм. Панятна?

І перше, ніж Васанта надумалася щось відказати, машина безшумно покотилася Васильківською вниз.

Вранці, з острахом поглядаючи на загадкову, обгорнуту в сіру бібулу, коробочку, Васанта вже шукає Прорізну три. "Миросі від мами". Якій Миросі? Де її знайти? Прорізна три? Та це ж самі руїни, згарища. Каркаси, купи попелу, цегли, голе небо. Покручені арматури звисають при входах. Шматки стін. Нишпорять жінки, шукають дерева на паливо. На фрагментах стін написи крейдою, олівцем. "Коля, іщі мене на Прозоровской". "Шура, я у Алі". А-а-а... Ага, ось воно. Це воно! "Мама, пріході скорей, Глубочица 35. Миловаренний завод. Мірося".

Васанта могла б і не тягтися аж на Глибочицю. Що простішого? Покласти тут у куточку, присипати попелом і цеглою прикласти, та й піти собі. Хай та Мирося сама за ним прийде. Але таємничість Васанту захоплює, вона вже цікава. Її захоплює, — он той німець із свастикою на рукаві напевно зацікавився б цим пакуночком. Отже, через це тільки треба занести. Все, що проти німців, робитиме із насолодою. І не відкладаючи.

В яру Глибочицької, втиснута поміж двох горбів, стоїть невеличка фабричка. А в ній застала Васанта двох людей, що вичищали саме ленінський куток. Викидали томи Леніна й Сталіна, примірювали, на що могло б здатися червоне полотнище зі столу, пробували удвох потягнути до дверей масивний бюст Сталіна. — Куди подіти цього тупоголового грузинського ідіота? — На смітник, а то ж куди? — Теж мені вождь! — Та то ж дурень! Бандит! Чули? В радіо виголосив промову: "Брати українці! Я не знав, що вас кривдять!" А що ж ти за вождь, що нічого не знаєш? — Еге, як втратив Україну, то стали брати! Гітлер танків глядів, а Сталін танців, — танцюристкам по сто тисяч премій роздавав...

Так дружно лаяли Сталіна нові господарі миловарні, коли на порозі з'явилася якась особа. Вона з вуличного світла примружилася, бачить не одного, а двох, і обое — чоловіки. Проте, хоробро питає, — чи можна бачити Миросю? — А якого вам Миросю треба? — почула з кутка зовсім не здивований голос чоловіка, що стояв спиною до дверей і, так не обертаючись, дуже заклопотано підважував "тупоголового бандита". — Та ось мама передала оце для Миросі.

Мирон обернувся, пронизливо секунду подивився на особу в дверях. Пакунок його анітрохи не зацікавив, він навіть не перервав своєї роботи, тільки сухо кинув:

— Дякую, покладіть там на вікні.

І знову, дуже заняті вичищуванням червоного кутка від більшовицького сміття-мотлоху, почали поратися нові господарі миловарні. Васанта не мала чого тут більше робити і вийшла.

Тільки даремно ноги біла в таку далечінь. Нічого цікавого. Вона навіть не роздивилася, що то за Мирося. Зовсім не жінка, а чоловік. То кличка, напевно.

Та справедлива доля винагородила її іншим атракціоном, замість сподіваного. Видовище, про яке можна, хіба, прочитати в історії середньовіччя. Похорон бібліотеки.

Перед Будинком Червоної Армії на Дорогожицькій полонені викопали величезну

яму, а тепер зносили туди з Будинку книжки. Клясики, наукова література, журнали, енциклопедії — все те летіло в яму. Васанта стояла там і дивилася доти, аж поки почали яму засипати.

Їйбогу, ще щастя має Васанта! Інші тільки читають про це, в кіні дивляться а вона увіч бачить фашизм. Кадр за кадром. Там у Золоторотському саду помирає старий сивий жид, бо не дійшов до кладовища, його стара лежить поруч мертва. Тут — кладовище бібліотеки...

XXIII.

Секретарка німецького відділу пропаганди, наша знайома Катруся Богданович, має сьогодні гарячий день. Почався він тим, що вранці знайшла вона на своєму столі советську листівку: "Товариші українці! Ми вас звільнимо! Сподівайтеся, — буде знову вільна радянська Україна!".

З тією листівкою пішла до шефа. У шефа на столі така ж сама. Хто тут був? Тільки прибиральниця, глуха на обидва вуха, фольксдойч. При вході стоїть вартовий — німець. То хто ж це зробив? Фантом?

Після того посипалися відвідувачі. Багато з них чекає марно, шеф їх не прийме, Катруся не відважується навіть про них йому доповісти. От обтовкає пороги якийсь київський старожил із лисячим писком, із німецьким прізвиськом, таким самим, як і в її шефа. Хоче щоб віддали йому безкоштовно меблі, бо він — погорілий артист. Шеф йому, не зважаючи на прізвисько, відмовив, бо не вміє нічого по-німецькому, а він ще й ще йде... Сьогодні він уже видумав нову версію: він — нащадок остзейських баронів Рейнгардтів...

Потім — ота смішна Марія Проскурівна, селянка-графоманка, із якимись претензіями. От бачте, її, матір репресованого українського письменника-футуриста, не хочуть друкувати. От гляньте, вона має стоси списаних зошитів, бо ще за молодії дівчини писала, а як Мишко став письменником, то навіть і друкував її. Та совєцька власть не дала. — І тиче ця смішна бабуса свої стоси не знати яких жовтопоруділих старих, записаних густо зошитів без абзаців і крапок, а Катруся не знає, як їй відмовити. Не піде ж із цим до шефа, його зовсім не обходять матері українських репресованих письменників, він глумиться, що якісь ще й письменника в цих українців існують. — До літературної газети, до "Літаврів" треба йти, — радить Катруся. — Та там сидять якісь не наші, вони нічого не тямлять, тільки задаються. — Чому не тямлять, там є видатна письменниця, Олена Теліга, чарівна, культурна людина. — Еге, почала мене питати, чи люблю я якогось Пушкіна, а я й не знаю, хто то, — ображено відказувала Проскурівна. — А я вам кажу, все кортить мене, що де почую, побачу, — та й записати. Ото як Мишко вчився у місті, то я йому все списувала, що в нас удома робиться, а він узяв та й надрукував. Казав, що в мене талант... Чи чули що про сина? — Ні, — зідхнула. — Як забрали, то так уже нічого й не чула. — Бідна! Катруся чула більше. Її Михайля розстріляно. Але бабусі цього й вона не скаже. — Може хочете просити, щоб вам безкоштовно віддали безгосподарні меблі, якщо ви їх посідаєте? — Це Катруся може зробити.

Проскурівна відібрала багато часу, а тут відвідувачів уже черга. Шука і Щучка вилізли із дірки, покивають на всіх, підшіптують, що не такі щирі українці, як вони, всі забруднилися службою в більшовиків, продалися... Ці прийшли просити, щоб їм видали "Оду Гітлерові".

Знову ж, морока з тією "Просвітою". Вже не раз підсовувала Катруся статут її на затвердження, — шеф згіржливо відсуває. Всякі українські організації заборонені. — Але ж це культурно-освітнє товариство, не переслідує жадних політичних цілей. — Ах, ми цих українців знаємо! А це що? "Видавнича діяльність, театри, кіно..." Все це належить лише до німецької пропаганди, а не до якоїсь там "Просвіти". — Катруся викликала "Просвіту" для порозуміння. Може б деякі пункти викреслити? От ця "Просвіта" й прийшла — широка пані в окулярах та рудому лисячому сибірському хутрі.

— То це ви, Ганно Олександрівно, організуєте "Просвіту"? — здивовано пролепетала Катруся, побачивши широке лисяче хутро й знайоме з дитинства обличчя.

— Дозвольте... — недовірливо блиснула окулярами "Просвіта". — Я щось не пригадую...

А кинула оком на стіну за Катрусею — й відразу сама себе перебила, та ще й як голосно!

— О, Катруся! Якби не мамина шуба, то далєбі, не впізнала б!

Проклята кролятина, всяк впізнає! Треба, нарешті, набрати західнього вигляду. Але в цю хвилину мамина кролятина не зашкодить.

— Та невже це ти, Катрусю? — вигукувала щораз голосніше широка пані, голосніше, ніж належить у цих стінах. — Боже, як воно виросло! От хвалити Бога, що це ти тут. Оця ж клятуща "Просвіта" не дає мені спати! А як мама?

— Мама? А вічно в школі товчється.

— Вчителює? А чи то правда, що на Волині вже позакривали німаки школи?

Катруся значущо повела оком і змінила розмову:

— Я радила б вам скоротити обсяг діяльності "Просвіти". Змінити трохи статут. Взагалі, мало надії, але може... Як ви викреслите деякі пункти.

Ганна Олександрівна майже з обуренням дивиться на Катрусю. Як здрібніло оце молоде покоління! Наші батьки в найтяжчі, найглухіші, найчорніші часи царської реакції працювали в рамках "Просвіти" й робили велике діло. Катрусі не треба розказувати, обидві вони з когорти видатних українських діячів, записаних в історію. Вона знає, за що Ганна Олександрівна побувала на засланні, батько Катрусі й досі десь там. Мама — есерка, а теж перейшла через "Просвіту". Чого ж дочка?.. І як вона дочка своєї мами, то повинна знати, що "Просвіта" нелегально вже працює. Вже організовано ляльковий театр. Збори "Просвіти" перетворюються на педагогічні семінари, конференції. Он, кажуть, школи закривють, тоді багато ляже на "Просвіту".

Ганна Олександрівна ладна тут же картати ледаче молоде покоління, але вона питає:

— А чого ж у Галичині "Просвіта" існує? То треба пояснити, що в нас "Просвіту" зруйнували більшовики, а ми нічого нового не закладаємо, тільки відновлюємо наші

традиційні культурно-освітні товариства.

Катруся потайки любиться на цю завзяту Ганну Олександрівну, що не спускає прапора дідів. Але вона холодно каже:

— Знаєте, що? Може ви зайдете до шефа, все це скажете йому?

Ганна Олександрівна заїде, гаразд.

— А де тут у вас... — вона нагинається до Катрусиного вуха й шепоче. Голосніше: — Розумієш? Скрізь написано "нур фюр дейче"... Так, наче ми не люди.

— На п'ятому поверсі, там для всіх, ходімо, я вас проведу, — викликала Катруся.

І за дверима Ганна Олександрівна лається. От, клята німота! І тут... — Це ще нічого, а от на дорозі до Житомира на автобусних зупинках — "нур фюр дейче", а ти роби, що хочеш. А на вокзалах! Якись загородки поробили, як для худоби. Все видно, огидно, не можна зайти...

Ото тільки в коридорі й може сказати Катруся і то — пошепки. Хіба ж можна бути такою наївною? Німці душать усе, вони бояться найменших проявів української організованості, на все накладають свій давучий прес. Цей Рейнгардт, до якого вони зараз зайдуть, — звичайний столяр, тупий солдафон. Але ми повинні йти до нього, кланятися якійсь гниді, крихти благати. Катруся їх ненавидить і мусить всміхатися, — так треба.

— Ну, хвалити Бога, а я думала... — з полегкістю зідхнула Ганна Олександрівна. — Твого татка я бачила тридцять сьомого року на засланні. Був дуже марний, не знаю, чи живий досі.

— І ще, — я вас дуже прошу, — говоріть там зо мною якнайофіційніше. Нічого ні про татка, ні про маму. Пам'ятайте ж!

Ганна Олександрівна запам'ятала. Коли її аргументи про традиційність "Просвіти", перервану більшовиками, викликали шефову репліку: "Щоб уміти садити картоплю, не треба "Просвіти"... коли аргументи "на селі хаос, люди без доброго впливу "Просвіти" дичавіють" викликали другу репліку Рейнгардтову, що й худоба, як її випустиш на волю, хоче побрикатися, — Ганна Олександрівна попросила перекладачку сказати таке:

— Я прошу шефа приїхати й подивитися на наші майстерні. Дівчатка дуже організовані, стукни-шерхни, — й вони вже всі біжать. Майстерні вишивок, ляльок, кравецтва, взуття, столярства... От така діяльність нашого товариства і ще для дитячої розваги ляльковий театр...

Шеф глибокодумно пообіцяв приїхати, але статуту не затвердив. Він тільки, не знати для чого, сказав:

— Ми переходящі солдати, а ви самі будуватимете своє життя. Як заробите, так і матимете. — Столяр не зовсім погодив учорашню й сьогоднішню інструкції, але ж що ви від столяра хочете?

Тим часом у Катрусі заостеніла душа, через розчинені двері побачила вона в приймальній гестапівську уніформу. Сяюча її посмішка ані на мить не здригнулася, але в ноги зайшли холодні зашпари, а по спині полізли мурашки.

Ні жива, ні мертва, з застиглою безжурною посмішкою питала, чого бажає

відвідувач.

— Пані будуть ласкаві показати мені списки співробітників Богданівської управи, — відповів українською мовою на німецьку гестапівець.

Катрусі відлягло. А ще якби вона впізнала в ньому того дядька з евакуаційного ешелону, якому на коліна впала гола дитина! Зате Роман Чагир її пізнав, те тремтіння вій ледве помітне.

Катрусі стало легко, безжурно. Це ж дуже просто зробити, списки під рукою. Вона діяльно почала шукати, навіть не питаючи дозволу шефа. Цікаво, якої партійної приналежності цей пан...

І от — знову те тремтіння вій, — констатує Роман Чагир.

А Катрусі в цю мить позеленіло в очах, потім потемніло. Боже! Нема анкет! Всю свою душевну силу напружила вона, щоб зберегти світську безтурботну посмішку на виду й не показати страшною тривоги. Нема анкет, що заповнювали репресовані советами! В тих анкетах вони докладно розповіли: коли, в якому році, за що були арештовані, вислані, як катовані, до яких організацій належали, які мають заслуги у визвольній боротьбі. Вони ж може ховалися з тим, що розказали в анкетах, усе життя! Це ж, якби ці анкети попалися більшовикам, — кінець усім тим людям.

Проте, Катруся витягає потрібні списки, люб'язно подає панові в зелених із чорним відзнаках і навіть слухає, що той пояснює, йому потрібно розшукати одну особу, на ім'я Васса Чагир. Може пані, евентуально, зауважили таке прізвище? Совети знищили адресове бюро, ніхто нічого не може сказати.

Слухає Катруся, але чи чує? Яка страшна робота, — ходити по тонкому канаті з радістю на виду, із смертельним страхом у душі! Скільки людей навіть не знають, що це їй вони завдячують своїм життям. Скількох вона витягла з пазурів, лише давши знати тим, які послали її сюди, що от — пастка, засідка, інтересуються "деякі" докладними даними... Васса Чагир? Ні, не чула про таку. — Є в нього відомості, що ніби ця пані працює в школі Богданівської управи. — Може в управі? Списків шкільних працівників у Катрусі нема. — Ні, в якійсь школі, але він мусить спрецизувати...

"Для чого тобі? — думає Катруся. — Хто ти такий у цій катівській уніформі? Знову якась жертва?"

І якби Катруся цю особу знала, дала б їй вістку, що на неї суне біда, щоб тікала світ-заочі, в нетрі, в село, куди хоче... Але анкети, анкети!

Може шефові на що знадобилися? Може знову треба ризикувати своєю шкурою і попередити? А вона не знає тепер — кого. Всіх, хто зареєструвався, як репресований від советської влади.

Катруся Богданович ще не знає, чи минулася їй остання її акція. Режисер Віктор Прудиус щасливо висмикнувся, звільнився вчасно з посади керівника відділу мистецтв через хворобу. Нарциса Микольського просто випхала на провінцію, хай там ще одну газету організує, але хвалити Бога, уник він цим разом біди. Та бідного Михайла Івашка забрали просто з відділу архівів і, кажуть, уже розстріляли. Хтось доніс, що колишній член партії. Не встигла Катруся!

— Дуже дякую, перепрошую! — кисло сказав відвідувач, повертаючи списки. Видко, потрібної особи він не знайшов.

І відходячи, він неголосно сказав:

— Слава Україні!

— Навіки слава! — твердо відказала Катруся, хоч може це й до відчаю небезпечно, хоч може цей пан чекав: "Вождеві слава!". Адже ж буває й таке на вулицях Києва, що українець на українця нападає, відбирає портфеля з документами і потім знаходять на вулиці труп невідомого.

XXIV.

Ну, й здивував сьогодні Мирон Льолю! Здавалося б, він повинен прийти лихий, як чорт, бо німці відбирають миловарню. Тільки прибрали, вичистили, змонтували побите, придбали на чорному ринку хемікалій, сировини, — як прийшло двоє німців і повісили на дверях листочок із пташкою: "бешлягнамт". А їм сказали забиратися, навіть хемікалії конфісковано. Ніяких підприємств! Вся промисловість, оті дріжджові, макаронні, оцтові фабрички, взагалі, вся легка промисловість, що зусиллями київського робітництва врятована від більшовицького знищення, — переходить до рук німецьких фірм, а тобі — дулю. Тільки напрацювалися гарма-дарма!

А Мирон прийшов із блискучими очима, з усмішкою, захованою між стиском уст, і першими його словами було, як зайшов до хати:

— Рогач зламався!

Що за рогач?

— Сідай обідати і не плети дурниць. Якись рогачі йому в голові, — перейняла на себе лихий настрій Льоля. — Як із миловарнею? Не віддають?

— Вже дали по шиї націоналістам! Прийшла цивільна влада і почала порядок наводити. Заарештували редактора "Українського Слова", Рогача.

А-а-а! Аж тепер зрозуміла Льоля. Так би й казав.

— Ну, сідай, сідай уже, їж, а то я думала, що не знати яка подія...А з миловарнею? Не повертають?

— Оця голота? Та німці ж нічорта самі не мають, все, що бачать, пруть до Німеччини. Вони їм тут таку Україну покажуть, що аж шкура тріщатиме.

Докладніше, — такі новини. Військову владу заступила цивільна. На місто — штадткомісаріят, на Україну по Дніпро — райхскомісаріят. Все переходить у власність німецьких фірм, навіть житло, навіть трамваї. Міська управа повинна тільки стежити за санітарним станом міста, заощаджувати воду, та постачати робочу силу. Ніякого довозу продуктів не дозволено. Так буде й далі: за добре пальто — курку, за купку картоплі — "піяніну, тіточко!"

А чого ж радіє Мирон?

Так, просто, в нього прекрасний настрій. Ще один пакуночок "від мамі". На вулиці, хлопчиком.

— Призначено мене кербудом, — все ж пояснив він Льолі причину блиску в очах.

— От добре! Тепер виберемо собі, яке захочемо, мешкання.

Мирон зовсім і не думає!

— Ти — можеш, а я звідси нікуди ані ногою. А льох?

Так, льох, спасенний льох стає щодня необхідніший. От і сьогодні вночі, як усі вже поснули, як прослухав передачу від радянського інформбюро, розгорнув Мирон пакуночка "від мами". Знову советські листівки. Докладна інструкція, з ким і через кого нав'язати контакт. Тим разом було друковане на машинці попередження декому: як не поховаються, то їм чекати того ж, що дістав уже композитор Ревуцький. Режисер Прудіус десь уже зашився, відразу покинув роботу. Інші в селі, бородами позаростали й носа не показують. Івашко не послухався, — то дістав.

Ага! Ось і нотатка для поліцая та кербуда.

XXV.

Кажуть, що чуд нема, а от воно сталося. Гнат Загнибіда не вірить своїм очам. Якийсь пузатий військовий німець із виряченими очима і триповерховим підборіддям заносить до його новопридбаного мешкання кілограмів із двадцять цукру, його ординарець витягає із військового мішка й кладе на стіл масло, ковбасу, булку. Таня клопочеться, варить у кухні каву. З пограбованого мешкання, якого ще не покинули армійські запахи, і що його оце пару днів тому посів Гнат, зробилося досить таки затишне кубельце.

— Де ти його взяла? Де ти взялася? — питає Гнат сестру.

— Гер Пабст їхав до Києва, а я попросила, щоб узяв мене. Тебе шукати.

— А що це за німець?

— Це — татів начальник. Гебітскомісар Броварів. Тато працює в районній управі секретарем, а я — перекладачкою.

— Ти?... — розреготався Гнат.

— Ну, а що ж? Підучилась. Як кращих нема. Я ж учила в школі німецьку мову. Ну, й ми приїхали до Пущі, а там сказали, що тебе нема, ти перебрався. Ну, й ми знайшли тебе.

— А це все звідки? — показав рукою на багатства.

Та що, в німців нема? В їхніх руках усе. Цукроварня, маслозавод, ковбасна фабрика. Він бачить, що в нас нема, то й набрав із собою. Це для нього нічого.

І от Гнат мусить удавати із себе господаря. Ще й люб'язного. Господарем, вірніше, почував себе гер Пабст. Він екзаменував буфет, який там залишився посуд. Сам Гнат ще не встиг роздивитися, що там є, як звалилися з невідомого ці гості. Добре, що Таня є, вона вмить якось усе причепурила, застелила, вимила, накрила рушником стола. Гер Пабст учив, як треба намазувати масло на хліб, — втричі грубше за скибку, а зверху ще й ковбасою увінчати. Шнапс пити аж по всіх смачних стравах. О, а в українців навпаки! Таня, спотикаючись об "етцт", веде головну скрипку. Гер Пабст підхвалює українців, от скоро вийде закон про дозвіл одружуватися німцям із українками, бо українці — арійці, єдині із слов'ян. Тоді він ожениється із Танею.

Але де ж вони покладуть німця спати? Ліжка є, але матраци хтось позабирав. Та до вечора ще далеко, гер Пабст не журиться.

Він десь ізник. За пів години тріумфально з'явився, позаду шофер несе пружинного матраца. Щедрий німець за послугу дає кіло масла.

Жах! Кіло масла в Києві коштує п'ятсот карбованців. Але це ще не все. Гер Пабст зауважив, що гер Гнат не має лампи. Ось дві настільні лампи, — вони вилазять з німецької течки. Господар, та й годі! За п'ять хвилин шофер принесе ще великого шпигеля — для Тані, як вона сюди приїжджатиме, то матиме в що себе оглядати.

Чудо удесятьється, поглиблюється. Гнат стає щохвилини заможніший, побут його стає щораз комфортабельніший, — і все це, як сніг на голову. А одночасно й обов'язки гостинності ростуть. Питає гер Пабст, чи увечорі могли б вони влаштувати музичну вечірку. У нього є ще приятелі з райхскомісаріату, а тут у сусідстві зауважив він симпатичних фрау. З ними встиг він уже заприятелитися за посередництвом чуда — ковбаси.

Що має на це сказати Гнат? Тато — секретар районової управи, не викинеш же ти німця з мешкання? Доведеться за шмат ковбаси й кусінь масла всміхатися ще цілий вечір цьому пузаневі, хоч на душі й шкребе. Втім, німець, здається, добродушний. Розповів, що був бургомайстром якогось міста та за невічливі вирази про фюрера його покарано, послано сюди — і то ще добре виплутався з халепи. От закінчиться війна, Україна матиме уряд, вони тут тільки переходящі солдати.

— Ми чули, що в Києві вже є уряд, — додає до цього Таня, але Гнат розчаровує її глумливою посмішкою.

То, мабуть, тому чули, що Бровари — на Лівобережжі і тепер відділені кордоном від Правобережжя. Там військова влада, то там ще гуляють баєчки про уряд. Тут — цивільна, крайня точка райхскомісаріату, то тут уже не треба їх. Багато людей приїжджають до Києва й шукають українського уряду, а під Харковом то навіть напевно знають, що в Києві — уряд. Тут уже й забули про це говорити, лише кілька днів повисіла на дверях одної з кімнат Академії Наук від руки написана картка "Національна Рада", та й та зникла. Натомість — ліквідовано вже Український Червоний Хрест, міжнародню установу.

Таня тільки шморгнула носом. Очі її щораз здивованіші.

— А в нас таке говорять! Німецькі солдати ходять на наші вечорниці, гарні хлопці, товариські... Кажуть, що українці й німці — одна раса.

— А в нас ще й досі хліба не дають населенню. Живи, як хочеш. Світла у всьому місті нема, тільки німцям. Тут є, бо стояли німці, але відріжуть.

Е, це вже Тані не подобається! Але музична вечірка все ж має відбутися. Коли прийшла Мар'яна, позаздрити на світло, бо в неї, як п'ята вечора, то й лягай спати, — музична вечірка була в апогеї. Троє німців, три дівчини, одну з них Мар'яна навіть десь бачила, оці вадливі очі. Один висвистує, на столі стоять шнапс і бутерброди. Після того вони всі побралися за руки й ходили кругом столу.

Що це в цього Гната діється? Таке шумовиння сидить у нього за столом. Оцю з вадливими очима вона вже впізнає. Бачила її в санітарній дружині — форма, пілотка, чоботи. Перед вступом німців тягала з якимись військовими додому масло, муку. Як

німці входили, притягла до дому шафу й ліжко. А тепер вона живе в сусідньому домі, Мар'яна часто бачить її на балконі.

Увійшовши в курс справ, як вранці Гнат, Мар'яна сіла. Цікаво подивитися, як розважаються німці. Це може той самий "гибелькомісар", про якого Омелян Якович розказував? Навчав старосту у Володарці. Скликав у селі сход, поставив біля себе старосту й почав лупити його по щоках. А відлупивши, перед сходом же, поляпав по плечі й дав закурити. Таку сьогодні побрехеньку, а може ширий факт, чула Мар'яна, — бо ж усі хочуть знати, як повелися німці на селі, і всі переказують одне одному усе, що хто де похопить.

XXVI.

Трамваї вже ходять регулярно. Київські трамвайники, так само, як і пожежна команда та дніпрове пароплавство, все це виключно українського складу, перші з ентузіазмом узялися за відбудову всього зруйнованого під час відступу більшовиків. Заворожені сплячі царівни на міських коліях ожили, ще й струму не було, — робітники котили їх гуртом до трамвайних парків. Свое ж! Свое життя починається, українська держава. Одне слово, трамвайний рух постав у Києві швидше, ніж українська державність.

Мар'яна заходить у трамвай і відразу бачить знайомого. Семен Кучерявий, ще більше чогось поораний зморшками, очі затуманені клопотом. Не той Кучерявий, що під час облоги хахоньки справляв, запрошував її: "Заходьте, в мене є вино, тюлька, будемо развратнічать". Ні, тепер він — чистий зразок того, що читала раз Мар'яна в газеті, враження якогось закордонця від киян: нема сміху, турбота на лиці і сірість. Де й ущіпливість його вульгарна ділася. Що ж це з ним таке? Невже ж це й на нього, як на багатьох, вплинули ці швидко збляклі надії на національне буяння, оці арешти?

— В передній вагон мають право входити тільки німці, — оголосив кондуктор.

Здивовані пасажери почали переглядатися. Ніби то як? У себе вдома, в Києві, не маєш права зайти в який тобі хочеться вагон?

— Виходьмо, нас не зрозуміли, — кивнув Кучерявий, замість привітання, Мар'яні. — Чорт їх бери, підемо пішки.

— Місцеве населення може їхати в задньому вагоні, — навздогін крикнув кондуктор. Але з образи ні Мар'яна, ні Кучерявий не захотіли. От! За радянської влади було добре, а за німців стало ще краще, — подумала, а може й сказала Мар'яна, бо Кучерявий відповів:

— Та воно було б і з радянською владою добре, якби тільки в наших руках, — зовсім без гумору, лише з мимовільною щирістю подумав, а може й не помітив своєї відповіді він.

Та що це з ним сталося? Він же так радів, що прийдуть німці!

— Оце йду до кооперації, забирати свого пая, — читаючи в далечині свої думки, промовив Кучерявий. — Жулики кругом, якась вакханалія! Дав пая до трьох кооператив і в жадній нічого не дають. В одній їздили-їздили та й дали кілограм гороху. А другі шахраї зібрали гроші з пайовиків, поїхали на село, а звідти приїхали з

небилицями. Не то аварія... не то німці відібрали... не то не доїхали, завернули їх з дороги німці, бо перепустка не така... Тільки витратилися. Ще й хочуть наші гроші повернути в збитки. Біс їх розбере! Мабуть, за наші гроші собі накупили та й спекулюють. З нашого борошна печуть хліб, продають на базарі. Нас обікрали — й ніхто нічого їм не вдіє. Та оце в третій, у кооперативі районової управи, обіцяли картоплю... Так ще й картопля буде. Треба забрати пая.

— О! — потішила ще й Мар'яна. — Тієї картоплі вже ніхто не побачить. Сама на неї надіялася.

— От, і шахрайство нікого й нічого не боїться!

Мар'яна сама лиха на цих жучків із лжекооператив, але тут уже навіть і не шахрайство. Постачання картоплею було задумане широко. Випросила ця районова управа дозвіл у німців завезти для населення картоплю. Скликала всіх візників, просила, трохи лякала, трохи до свідомости примовляла, щоб поїхали валкою в по ближній приміський район. Дозвіл дано лише на десять днів. Минуть ці десять днів, уже перепустка буде недійсна. А притиснуть морози, — тоді картоплі не повезеш.

— Ну, так. Поїхали. Привезли. Раділи, що от хоч щонебудь дадуть. А німці наклали лапу на все привезене і заборонили видавати. Частину самі забрали, а решта померзла й погнила.

Та що вони собі, німці, думають? І самі не організують постачання Києва, й не дозволяють, щоб людність сама собі давала раду. З баришпільських уламків багато вже встигли собі змонтувати машини, але щоб поїхати на село, треба мати якісь спеціальні дозволи, перепустки, таємничо й за великі хабарі видані. По дорозі, хоч ви й з дозволом, можуть усе від вас забрати. Ну, ясно, жирує спекуляція. Хто може, пішки йде на село, міняти. Як приніс трохи чого на плечах, то вже й ціни йому не складе.

— Кажуть, усі шляхи з Києва чорніють людьми. Рух, як на Хрещатику, туди й назад. Виїжджають з усім своїм скарбом, возики тягнуть, а найбільш — з клунками на плечах. А як хто не може? Старий? Ну, от я пішла б... — примірюється Мар'яна. — Розіб'ю останнє взуття, — а тоді що?

— А ви думаєте, мало в Києві умирають з голоду? Ті всі старі, інваліди, що були на пенсії, вони цієї зими не витримають. В мене під боком сусідка живе. Прибігла оце з плачем: намочила в склянці останній горох, щоб зварити, а паралізований син підглядів, підповз, поїв. І більш нічого в хаті нема, "Чом же він мені не залишив хоч трохи?"

Це, справді, якесь чорне крило над Києвом. Роботи нема, постачання ніякого. Як люди живуть? Хто працює на німців, — бо яка ж є ще робота? — то дістає 300-500 карбованців, а кіло масла коштує 800 карбованців, Кинулися на спекуляцію, одне друге обдирати. Всі щось продають. Ще хто має який ремісничий фах, може на яку майстерню патента дістати.

— Німці й патенти не дуже то дають, — знає вже з практики Кучерявий, який колись вірив, що він на другий день після падіння Києва відкриє власне фотоательє.

Не чорне крило, а залізні кліщі. Здавили за горло й тиснуть. І нема ніякого виходу.

Розумні ті, що виїжджають, бо... як не працюватимеш на ці скрутні тарапати, то й тебе змете, капут. А так же хочеться за всяку ціну в Києві втриматися!

Та Кучерявий каже, що в Києві має відбутися багато змін. Із теперішніх чотирьохсот тисяч населення мають залишитися тільки ті, що працюють. А працює дуже мало: дві-три більших фабрики та ще міська управа. Всі оті культурно-освітні заклади — вузи, науково-дослідні різні установи, театри, музеї — не працюватимуть. Школи позакриваються. Отож, усі професори, науковці, вчителі й інша інтелігенція працюватимуть заступом і молотком на відбудові України. Це тисяч із двісті п'ятдесят. Німці своїх фольксдойчів вивезуть, постачати населення вони й не збираються, всі фабрики, що крутяться ще, існуватимуть, поки потрібно на війну, потім їх також непотрібно буде. Київ стане незначним сільсько-господарським центром.

— Не знаю, — правда, чи брехня... Таке я чув від одного німця, таке й вам кажу.

— То ми — непотрібні?

— Ха! А нащо ж ми їм здалися? Он деякі німці, котрі простодушніші, кажуть прямо: "Що це за українці, це якесь барахло! Нам таких не треба. Поморимо їх, понищимо, а простір буде наш".

— Ну, це якась обивательська балаканина, — не захотіла вже цьому повірити Мар'яна. — То це, як жидів?

— А ви думали? — вже просто глузує Кучерявий.

Як наближались німці, щось інше чути було. Із зайнятого німцями Василькова тоді навіть прийшла чутка, що українці — "арійці", єдині із слов'ян. А тепер вони спішно монтують археологічну теорію про Готське панування на Україні та на гвалт відкривають сліди цього панування.

— А що кажуть знавці? — цікаво й Мар'яні. — Ви ж там близько.

— Знавці кажуть, що готи ніяких археологічних слідів не залишили, бо це була короткочасна тонка плівка зверхників, що не мали ніякого зв'язку із людністю. Та от німці для цього й музей наш використовують. Це, здається, тільки одна культурна установа й лишилася в усьому Києві. А то все, — палицею, києм. Я оце раз ішов, і напроти — німець. Не знаю, за що, чого, — він підніс палицю й почав лупасити мене по спині. Невже ж я подібний на якогось негра?

Чи не перебільшує цей обізлений чомусь на німців Кучерявий? Але хіба тільки від нього щодня чує Мар'яна про ці випадки із голодом, із палицями, із "простором"? Он у газеті Гітлер прямо каже: "Мені потрібен на сході простір для замкненого в собі народу".

А Кучерявий своєї править:

— А ви думали! Україна — цяця-цяця, та й в кишеню!

Але чого це він такий обізлений? З усієї розмови по дорозі це — найбільша незрозумілість для Мар'яни. Лютий час, це правда, але ж не можна, щоб і червоні вернулися, бо тоді всім нам кінець буде.

XXVII.

Дійсність стала подібна до теперішнього Хрещатика. Нічого цілого, камінь і цегла

безладно громадяться вищими й нижчими купами, мільярди площин різних форм у безсистемності хаосу, над цим — недорозвалені стіни-скелі, покорчене залізо, що колись було дверима, печами, каркасами... Лише асфальти так-сяк почищені, а по обидва боки вулиці — мертве місто, цвинтарище. Відкрилися тільки горби, сади і кручі, колись закриті поверхами.

І все ж Хрещатик, хоч мертвий, — центральна магістраля. Ним снують взад і вперед люди, безперервними колонами котяться машини. Як і в найглибшу давнину Києва, — куди не йдеш, то Хрещатого Яру не минути. Чи з правого берега на лівий, чи з Басарабки до Подолу, чи із Софії до Печерської Лаври, чи з Липок до Старого Києва...

Калейдоскоп подій, людей, світоглядів, суперечливих незрозумілих чуток, новин починає перетворюватися в центрофугу. Але аж ніяк не в стрункий лад, яким усе можна пояснити. Архітектори кажуть, що невелика біда: зруйновано Хрещатик, — ще й краще, бо тепер тут є широкі можливості збудувати модерну вулицю, замість тих погорілих купецько-міщанських забудов без жадної культурно-історичної вартості, тих свідків і пам'ятників московського панування. Але що ми збудуємо замість "юга Росії", Малоросії", "України-Го"?.. "Радіогрупу України" чи "Райхскомісаріят Україна" із павучною свастикою та хижим орлом?

Центрофуга немилосердно втягає Київ і його людність у свою диявольську лійку, чорна тінь насунулася над містом. Німцям нащось навмисне треба не допускати сюди харчів, не дати світла, виховувати собі продажних людців. Он цинічно оголошує якийсь "ауфруф", що платить тисячу карбованців за голову, хто донесе на кого. Киянам лишилася одна роля: жебраків. Всі ті кооперативи, артілі, ініціативи, почини, відбудовчі ентузіязми пристукнув молоток німецьких заборон.

Все, що є в Києві, — воєнні трофеї. До свідомості киян ще не дійшло, що не тільки промисловість, безгосподарне майно втікачів, житловий фонд, але й самі вони — воєнні трофеї. Кияни ще чіплялися за якісь надії, розповідали одне одному, що в Берліні обмірковуються якісь новітні форми українського самоврядування. Та навіть над тими, які вірили цим чуткам, висів пригнічений, безнадійний настрій, такий, як і ця сіра мерзлувата погода грудня.

Лишалася світла смужка у цій нерозберисі — свої люди з заходу. Вони в газеті взялися задавати тон українському життю, що ринуло було розвиватися у всіх царинах, вони були ніби посередниками між військовою владою та киянами, вони зустрілися вічна-віч із людністю омріяної Володимирової гори. Княжого міста, Київської Русі і... одні в одних розчарувалися. "Хто ви, — козаки чи свинопаси?" — питала газета. "Ви — чернь", — десь у другому числі стверджувала. — "Ви не маєте ініціативи, всі форми ваших організацій — на той зразок, що лишили в спадок совети. Ми — революціонери, а ви — всі збольшевизовані, не маєте національної свідомості, ви — матеріялісти, невироблені, здеморалізовані советським вихованням".

Розчарувалися й у них. Дуже розумні! Прийшли по п'ятах німців — невелика заслуга! — і претендують на вождів над сірою плебейською масою тубільних свинопасів. Вискочки. Засвоїли собі кілька штампів і уявили себе богами української

справи, наперед уже знаючи, що ніхто, крім них, нічого не знає. То чим вони від фашистів різняться, як вони прийшли, щоб панувати? Місцевому й не писни по-своєму, бо це вже й відсталість, і збольшевичення, і несвідомість. А де це видано, щоб начальник поліції та відкрив ресторан? Наїхали і кинулись до ґешефту.

Одні в одних вбачали неуків. Приїжджі певні були, що вони на заході виробилися, вишліфувалися й мають повчати цих східніх большевицьких безформенних недоучок. Місцеві певні були, що вони мають фахи, освіту, а ці — тільки форма блискуча, за нею ж — порожнеча невігласа.

Так шкутильгало українське відродження у звільненому від більшовиків і ще не загнущаному німецькою владою Києві.

XXVIII.

Неначе глуха ніч насувається, як щодня тепер, коли смеркає і надходить час бездіяльної, тупої, скотинячої п'їтьми. В цей час минулого року Мар'яна сиділа в академічній бібліотеці біля лампи під зеленим абажуром. Тепер от бредє мертвим містом серед руїн і хоче зрозуміти цю глупу ніч, що насувається невідхильно на Київ. Всі оці "детальки" й "деталища" німецької окупації варяться і вергаються в голові, Мар'яна хоче їх збагнути, а всі зусилля зводяться до одного висновку: ми — непотрібні! У більшовиків були ми непотрібні і от тепер — ні. Але тоді ми могли зайти до академічної бібліотеки, а тепер туди нікого не пускають. Ми казали, коли "кум" стукав у брами Києва, що гірше, як було, не буде, а тепер бачимо, що може бути ще й гірше, нестерпно.

Мар'яна хоче бачити людей, питати, знати. Чи то тільки на неї така депресія напала, чи й на всіх чорна хмара налягає? Чи є якісь пробіски, чи довго ще будемо без хліба, без світла, чому це німці так немилосердно — вороже поставилися до киян? Може складе як образ цієї епохи, де нема тобі місця. Одна крижана скеля стукнулася об другу, а Україна в руїнах, а ми ходимо по своїй — не нашій землі і не знаємо, нащо ми існуємо.

І з ким не зустрінеється Мар'яна, на кожного чорна депресія налягла, ніхто не знає, до чого все це йде. Хоч би оптиміста якого знайти, щоб проглянув крізь цю глупу ніч, невже нема нікого такого? Якісь там диверсії, підпали, вибухи, — то це ж партизани й ополченці, а не суцільно все населення, що його за це здавили голодом і п'їтьмою. Населення хоче почати нове життя, але кожен його бачить із свого маленького віконечка. А де той, хто бачить зверху вірне співвідношення сил? Може режисер, Віктор Прудіус, знає, до чого воно все йде? Він от уміє говорити з цими закордонцями, для Мар'яни вони якісь незрозуміло-зарозумілі, вони наче б то воліють у своєму колі обертатися, загортаються в шати конспірації. Правда, ота талановита промовниця, симпатична пані Наталя, що познайомив їх Віктор, дуже щиро казала тоді: "Так би хотілося багато поговорити з вами", але зустрічалися ще пару разів, щось не дуже вона поспішала вдовольнити своє хотіння.

От Мар'яні хотілося б. Не тільки про сьогоднішнє кричуще, а й про те, що вже роками не дає спокою Мар'яні, що вона розв'язує самотужки, про ту "контрреволюцію",

"несучасні" думки.

Мар'яні ясно, що двохтисячолітні ткані спопеліли, залишилися лише зовнішні форми обрядів. Християнами що зветься, — давно вже, по-суті, не християни. Заповіту любові ніхто не здійснює. Але мучить Мар'яну інше: це може людство скидає з себе, як стару шкуру, оцю спільноту, і постає доба цілковитої відокремленості одиниці?

Як думають вони, виховані в іншій системі? Одні живуть коштом других; можуть знати, що є пухлі, — і обжиратися; можуть красти законним способом. Чи то — розклад суспільства, чи природа творить новий вид істот, для яких ми, людство, будемо, як для нас тепер усі інші, крім людини, ссавці?

То ж для Мар'яни питання: чи наростатиме надалі почуття спільноти, а чи людська психіка безповоротно пішла іншим шляхом. Було б страшно, якби так.

От Мар'яна має корінь-спільноту з батьківщиною — українською. Без кореня — не жити. Оцю спільноту й треба боронити. На неї працювати. Всіляко її здійснювати, доводити.

Але цим самим Мар'яна — громадянка всесвіту бо робить ту справу, що на цьому етапі людства потрібна, доконечна.

І от Мар'яна знову причадила до "несучасних", немодних думок. В дружній розмові хотіла б їх перемісити ще раз, може яке нове освітлення почула б. Та хіба тільки це? Ще багато улюблених ідей мовчки, в самоті виплекано, хочуть вони на сонце показатися, хоче Мар'яна перевірити на західних світоглядах, як вони виглядають, зрослі в багатолітніх підземеллях. Мовчання. Може і посперечатися. Наприклад, про їхнє трактування української історії. Починають вони історію України з княжої доби, а ми ж родовитіші, родовід свій ведемо без перериву традицій з енеоліту, із сімох тисяч років. От недавно читала в якійсь брошурі, що, мовляв, предки наші не могли досягти до земель південних, до Чорного моря. Авторів брошури й у голову не приходить, що предки наші були споконвічними господарями Причорномор'я в образі кимерійців, які продовжували трипільські традиції, в образі таврів, які полишили нам у спадщину багато слів з цим самим коренем, які заселяли Крим-Кіпр. Наш селянин, мужик — основа, від якого відбруньковуються різні шари — нащадок кимера-смерда, а ще перед тим — трипільця. І божество від Надкавказзя й до Карпат скрізь те саме — тоурі, бик-сонце. Все це не вмерло, живе. Зруйнувати важче, ніж створити... І чи може сучасна операція щось подіяти із цим "геологічним пластом"? Це, як змінити напрям хмари чи організувати зливу.

Як починає Мар'яна про таврів думати, забуває, де вона. З таврами так і дійшла до міської управи, поминувши без уваги мальовничий базар, мимо якого не може пройти, щоб не помилуватися натюрмортами.

Та заходить вона до відділу мистецтв, а їй кажуть, що Віктор Прудіус не працює. — Давно? І хто ж замість нього? — А для чого? Для яких мистецтв? Від задуманого театру "Веселий Київ" вже й вивіски не залишилося. Організувався був театр Садовського, але й його розпустили. Опера? А то в німецьких руках. Взагалі, німці визнають тільки розважальне мистецтво. — А кіно? — Є одне кіно, на Тюрінгенштрассе, лише для

німців. — Що це за Тюрінгенштрассе? — Кат його знає, здається, Катерининська.

Треба хоч до Івашка зайти. Але ж Івашка вже давно нема, вже давно заарештований, здається, розстріляний. За що, — ніхто не знає. — Ні, цього не можна сприйняти, як дійсність, це сняться якісь кошмари.

А де той рудовусий симпатяга у чорній шинелі, що радив усім якнайскорше поробитися купцями-мільйонерами? — Вже не працює. — І жадного бажання щось пояснити, додати на мертвому лиці чиновника Мурзученка.

І видно, що нема куди піти, як таки до пані Наталі. Вона тепер десь із Оленою Телігою та Рогачем у газеті працює. Галину заодно побачить, вона дуже підійшла до смаків закордонників і стала там довіреною особою.

Та заходить Мар'яна до редакції, колись "Комуніста", а тепер "Українського Слова", хоче вже йти сходами, а її не пускають. Треба замовити телефоном перепустку. Знову перепустки? Що ж, це найпростіша річ — подзвонити. Галина, пані Наталя — самі свої.

Не Галина, а сама пані Наталя відповідає в слухавку, Чує вона, що Мар'яна хоче зайти, але не пускають її на сходах. І чує Мар'яна:

— Я не можу вас зараз прийняти. Подзвоніть за десять хвилин.

"Прийняти?" — не повірила ушам своїм Мар'яна. — А хіба я до вельможі на прийом прийшла? Як і за більшовиків, знову це ненависне бюрократичне "прийняти". То вже між прибульцями й місцевими розрослася така дистанція, що не по-товариському зустрічаються, а удостоюють одні, другі ж добиваються "прийому"?

— За десять хвилин я не можу до вас зайти, — сказала Мар'яна перше, що налетіло, й повісила слухавку.

Не ходила до тих на прийоми, — не піде й до цих. Але як скоро закуштували вони смак влади! Ще ж і не вмостилися добре!

— О!

Мар'яна озирнулася. Хтось до неї?

— О! І ви тут?

До неї всміхаються два обличчя. Нарцис, той докучливий юнак-поклонник, якого вона колись передала Васанті, тепер дивно змужнілий і споважнілий. І "янгол, вивалений у болоті", як вона про себе називала Олега, син учителя, що поставив її національну свідомість,

— Знайомтеся! Мій приятель, Микольський,

— То ви — Микольський? — приголомшено остовпіла Мар'яна. — То ваші статті в газеті? Я сказала б, найталановитіші...

Мар'яна не договорила, бо, здається, й Олег там пописує. Але ніколи-ніколи в світі не думала вона, щоб Нарцис здобувся на таке гостре, аналітичне, публіцистичне перо. Чи думала вона колись, що цей червонощокий, на бокових стільцях у бібліотеці, той викинутий з вузу жовтодзюбий ніцшеанець, — такі от бунтарсько-войовничі думки плекає, такий непримиренно викриваючий до советської брехні? А в тій голові, як і в Мар'яниній, родилося, розвивалося і росло заперечення, ось тепер так струнко вилите в ряді бойових статей,

— Мені щастить, — пробурмотів зніяковілий Нарцис. — Приїхав на день, а всіх знайомих побачив...

Олег також здивувався. Вони знайомі споконвіку? Та нікому не хочеться в минулому порпатися.

Мар'яна переходить на сучасне. Оце хотіла вона зайти до знайомої, та не приймають. Цікавий початок знайомства. До них треба на прийом іти, як до наркомів...

— Це ви про кого? Про сальонову даму? — перехопив Олег нюхом. — Що ж ви хочете? Доба цезаризму!

— А в мене слова "не можу прийняти" викликають обурення, гнів, зненависть і огиду до життя. За більшовиків обминала вельмож і за фашистів не змінюся.

— Я також до неї. І певний, що мене прийме!

— Звідки така певність?

— Чарівність у сполучі з революційністю — найкраща прикраса сальону.

— Що ви торочите?

— Я вже навіть засвідчив своє захоплення й тому успіх мій забезпечено, мені не скажуть, як вам, "через десять хвилин", — не вгавав Олег. — Тільки перебили мені німці з кербудом. Вхопили на мости і я ледве вирвався. Втік просто. Тепер потребую довідки, що я працюю в редакції. І дістану.

Нарцис поспішає. Вони можуть собі й до завтра говорити, а йому ще багато справ. Як побачить Олег Катрусю, хай скаже, що Нарцис приїжджав на день...

— Ну, а ви? — дивується Мар'яна, що Олег такий певний — і не йде до пані Наталі. — Вам же посвідчення потрібне.

— А як вона й мені скаже: "за десять хвилин"?

Йому все жарти. Може, справді, краще десять хвилин, ніж десять днів у воді на морозі? Чи то правда, що на мостах дають страшну "баланду" й більш нічого? Що постріляли чотириста жидів?

Олег те бачив. Вони вже зовсім охляли, тоді їх перебили. Але міст будується...

— Словом, німці побачили здійснення своїх мрій. Сто, чи скільки там соток літ, мріяли. Думають запанувати серед мертвої тиші і пільми. Замість шкіл, театрів, інститутів, товариств, лябораторій, фабрик, — всі на мости. Всі за заступ. Заробите собі місце в новій Європі...

— Словом, той самий клопоть сіна...

— Словом, вороття до середньовіччя, як уже хочете одним словом.

— Тим більше треба йти до пані Наталі, — вирішує Мар'яна.

— О, націоналістична ера в нас уже скінчилася. Я сам бачив, що на той бік Дніпра без перепустки не пускають. Там вермахт, тут райхскомісаріят. Там "вільна Україна", висять жовтоблакітні прапори, а в нас скоро за тризуб вішатимуть. Розуміється, там розпускають чутки, що в нас — уряд, розквіт національної культури, нарозстіж вікна...

— А тут...

— А тут у міській управі цими днями гестапівці оточили всі входи й виходи, поставали на всіх дверях і заарештували голову управи, Багазія, та його заступників.

Заходили й у пропаганду, питали за Кандибою, та його товаришами, але тих, кого хотіли, вже не було.

— О... — каже тільки Мар'яна, згадуючи про свої сьогоднішні відвідини управи. — Так от чому ніхто не хотів зо мною говорити.

— По-моєму, гестапівці діяли демонстративно, щоб усі бачили й знали, яку то мають німці важку руку. Щоб ми тремтіли...

— Знаєте, що? — дивиться Мар'яна Олегові через плече. — Он ідуть якісь із свастикою. Дзвоніть, або ходімо звідси, і скажіть мені, що ж нам робити? Втікати з Києва? Вони цього хочуть — всіх нас розігнати. Я нікуди з Києва ні ногою.

Якраз при цих словах вони розминулися з трьома блідозеленими уніформами.

— Що робити? Як хочете, відкріймо букіністичну крамничку. Вони, здається, одне ще дозволяють, це букіністичну торгівлю. Я, до речі, передам Катрусі привіт...

XXIX.

Приватна торгівля, так дбайливо викорінювана до війни, розцвілася буйними барвами. Перші парості її жилилися розграбованим, недогорілим, покинутим майном.

Рундуки наповнилися неймовірно різноманітним крамом, починаючи з нікчемного господарчого начиння і кінчаючи вазами, статуетками, кришталями, картинами, старовинними тканинами, бібліотеками.

В комісійних крамницях крам був ще вишуканіший, вибір ще багатший.

Але найбільш розцвівся знаменитий київський товчок. Галицький базар тягнеться верствами в усі розгалуження від площі. На ньому можна знайти усі асортименти старорежимної, советської й німецької окупацій. Всі ці свідки епох мали одну назву: барахло. Поміж барахлом ходили "мелясники", горохові млинці, "макорженики" та інші ласощі голодного часу.

Галина шукає по комісійних крамницях мереживо "валенсьєн", але треба було його шукати в тих професійних бабусь, що обклалися старими панчохами, клубками перепороті вовни та пляшками з відбитими шийками.

Отож тут, біля цих бабусь, у сусідстві з килимами та золотими "п'ятьорками", і знайшла вона свого барона Фон дер Ванкена, який уже й не відступається від неї, дарма, що вона лише громадянка окупованої країни, а він — виструнчений німецький офіцер.

Інтернаціональну мову очей вони надолужили. Він — ламаною російською мовою, вона — рештками шкільних наук. Правду сказати, Галина в часи облоги потихеньку підучувала німецьку, та й тепер має вчительку, але ця нагода попрактикуватися на живому німцеві не повинна змарнуватися. Галина розпромінила ще більше свою вічно юну посмішку, і вони небавом від оцінки цих усіх безкраїх базарних натюрмортів перейшли до глибших тем. Як думає барон фон дер Ванкен, чи довго ще буде це ненормальне становище? Без світла так зле! І ніякого постачання. Голод. Ще хто на роботі, часом дадуть по два кіла гороху. Звичайно, це тимчасове, але щось довго тягнеться це тимчасове. Чи скоро закінчиться війна? Що означає цей відступ з Ростова?

— Дізе фарфлюхте українер... Хами розхристані, зрадливий нарід! Вони вчора перед нами підіймали догори руки, а сьогодні перед більшовиками.

Галина не здивована такою роздратованістю. Полонені, мільйонна армія, вирвавшись із оточення, жорстоко віддячилася. Вже знали, що їх чекає у німецькому полоні. Довелося німцям, слідом за тріумфальним звідомленням про взяття Ростова подати друге, про "вирівнання фронту", а бабське радіо ще й не таке розповідало. Ростов уже кілька разів переходить із рук до рук, а першого разу, як зайшли німці, то з кожного будинку почали стріляти, бо червоні зовсім його не залишили. Але Галина підтакує баронові.

— Так, я вже чула, що німці розчаровані в українцях...

— Українці не мають честі. Вічні зрадники... Спершу треба розбити спільного ворога, а тоді вже домагатися чогось. А ці кияни! Називає себе інженером, а сам неголений, немитий, обшарпаний. Нам не шкода Києва, хай здихає...

Живий доказ расової вищости — сам барон, з елегантними манерами і білими рукавичками. Він нагадує тих перших, що вступали в Київ, бо ці, що тепер заповнюють місто, — і кривобокі, і зизоокі, і малі, і чорноволосі, і зовсім не відповідають Гітлеровому стандарту вищої раси. Барон же своєю холоднуватою аристократичною лицарськістю видавався Галині зразком блиску й вишуканості, а тому вона не припасовувала презирливих його висловів на адресу українців до власної своєї особи. Джентлмен.

Якби не цей блискучий барон, Галина побачила б і привіталася із Мар'яною, яка стояла біля книжок і їла горохвяника. Але Галина вдала, що не бачить її. А вже зовсім не помітила вона, що продавець рундука з залізо-скобляним, відряним, замковим мотлохом, біля якого вони зупинилися, дуже пильно прислухався до їх розмови, але ще пильніше намагався бути схованим у глибині свого рундука.

Коли ж Галина із своїм блискучим кавалером відходили й замішувалися в базарній юрбі, їх проводило дві пари очей.

Мар'яна провела оком захоплену собою пару, потім почала знову вивчати написи на книжках. От тепер би комплектувати бібліотеку! Якої тільки розкоші не знайдеш на цих запилених бруках! А власне, вона хоче купити собі замка до дверей, бо дбайливий Омелян Якович із запорізькими вусами їй замка таки не вберіг. Поламаний.

Рундук із замками та іншою залізо-скобляною бруктою ось поруч.

— Пробачте, — почула вона над головою. — Чи ми часом не були колись знайомі?

То питається господар цієї будки.

Напівзапитливо, нагіївздивовано подивилася Мар'яна на продавця брукти.

— Колись навіть разом у селі...

— Слово честі... — вирвалося в Мар'яни.

"Не пам'ятаю" вона не договорила. Справді, десь бачила.

— То я тільки тепер сюди зашився, а сам я інженер, п'ятнадцять років був інженером, а тепер — бачите?

— А де ж ваша борідка?

Справді, де цапина борідка Ме-ке-ке? Без неї й Максим — не Максим.

— Став торговцем і борідку зліквідував, як клясу. Дуже зручно! Ніхто не впізнає. От і ви...

Максим хвалиться своїми успіхами. Ще місяць тому прикрутило так, що не знав, за що вхопитися. Позичив грошей, узяв цю будочку й поставив два поламаних відра. А тепер бачите, чого понаносили. Вже борг віддав і ще й непогано живеться. А то, хоч бери та за хмару хапайся. Так навчив його один учитель біології, він недалеко тут теж торгує.

От на що переводиться наша інтелігенція. Але де вихід?

— О! Не знали, що робити? Піти до німців за прислужника, все будете мати.

Максим розреготався.

— Їйбогу, був, аж два дні. Я працював у Білій Церкві в цукроварні, як звідти забрали мене. Вчепилися, — будеш головою міста. Більше, як два дні, я не міг витримати, відцурався й заводу, й їхніх почестей...

Мар'яна дивиться на історичну постать. Третій голова міської управи. Перший десь сидить нишком, другий у тюрмі. За два дні Максим ухопив повний образ. Як прочистили від "крайніх націоналістів" апарат міської управи, відразу повилазила "єдінонеделімщина". І де вони тільки набралися? "Істинно-русскіє", монархісти, їх синки, рідня, знайомі. В яку канцелярію не зайдеш, — скрізь "чісто русскій" київський жаргон... їм німці, бачте, більше вірять. Та ніби треба б не дати їм розсістися скрізь, ніби й треба було працювати, комусь та треба ж... Але...

— Прикликав мене штатдткомісар і так сказав: у політику не лізти, твоє діло — пильнувати господарських справ. Ну, цього вже було мені досить. Я втік! Гнути спину перед німцями, щоб мати право чистити каналізацію ?.. То краще брухтою торгувати.

— Не всі так думають, — розпливчасто заперечила Мар'яна.

— Я навіть оце бачив таких, — ще розпливчастіше відповів Максим. — Ще й думав одружуватися з такими. А як побачив із німцем, то й уся охота відпала.

Здається, вони говорять про одну й ту ж особу. Але чи варто показувати пальцем?

А та особа вже прощалася із своїм бароном (їй найбільш імпонує титул!) біля круглих кам'яних сходів. А "валенсьєн"? Забула! Для різноманітних і тонких обов'язків Галини так же те мереживо тепер потрібне! Зустріч Нового Року на носі, від пані Наталі має Галина делікатне завдання — запросити декого на цю зустріч. Мають бути лише вибрані, виділені з київської невиразно-сірої, національно невиробленої маси бажаючих сподобатися "знатним іностраницям". Має бути лише еліта. В редакції пані Наталя, з-поміж цієї горохом заінтересованої, большевицьким душком пропахлої обивательщини, виділила лише двох. Одного вже Галина запросила. А Мурзученка (гм! літературний критик, голова Літературного клубу, брат його — референт інформації в міській управі) буквально за полу впіймала, коли той біг із коректурою до друкарні.

Зовсім не в'яжучись свідком, також літератором, також знайомим пані Наталі, Галина переказала бажання свого начальства. Цей Олег, що сидить і слухає, не йде, взагалі, в рахубу, пані Наталя йому не дуже довіряє, ігнорує його. Советський занадто,

часом як ляпне щось!

Це "порожнє місце", себто Олег, із насолодою спостерігає чудову сценку. Запрошуваний Мурзученко, що за націоналістичної ери став критиком, кокетує. Чи ж він підходить до такого блискучого товариства, як оточення пані Наталі? Чи не буде він там зайвим?

— Ах, пані Наталя без вас жити не може!

Це вже найвища міра визнання. Пані Наталя, цариця сальону, тонка атмосфера еліти, закордонних навчителів національної свідомости, — а ще без нього жити не можуть. І він уже засвоїв ту фразеологію аристократів духа, що привезла із заходу вища українська раса.

— Чи ж справді? — ще не вірить запрошуваний.

— Буквально, вона захоплена вами! Ви конче мусите бути. Запрошені лише свої...

Відколи то цей "отприск стараво добраво времені" став своїм?

Новоспечений український націоналіст має вже в кишені призначення на посаду співробітника редакції "Последніх Известій", що незабаром виходитиме "на вимогу російського читача", замість "Літаврів" — але він, справді, чарівний. Він дякує красно, обіцяє бути, біжить далі. Галина поспішає ще комусь назустріч.

Олег — порожнє місце — хоче надолужити їдким глузуванням це приниження. Та він же такий самий член клубу, що влаштовує зустріч Нового Року! Хоч би не при ньому запрошували. Хоче Олег глузувати, а виходить гірка дума. Намічається "бомонд", від успіху чи неуспіху в якого визначиться твоє місце. Вони — трибунал, журі. Німці завоювали, а вони поводяться з нами, як ніби це вони завойовники. Вони ущасливлють своїм вибором, і кого ж вони "допускають" до себе?! Як скоро ця мавпочка Галина з вічно-застиглою стандартною усмішечкою засвоїла те, що подобається сальоновій дамі "на замочку". Та й розуміються ж вони на людях, оці прихоськи! Політики! Ще тільки титули влади собі поприсвоювали, без справжньої влади, а вже показують свої фюрерські замашки.

Не знати, на кого досадує Олег, його просто може ссе голод? Матеріал той поки пропустять у газету, — кожен рядок і слово треба погоджувати в штадткомісаріяті. І, зрештою, заробиш у місяць на десять коробок сірників. В хаті вода замерзла. Черевики розвалилися. Тому і "ця мавпочка", і "фюрери", і "зайди"...

Може це й є єдина причина його лихої озлоблености та уїдливих думок. А може й Галина тому так нетактовно виконувала доручення, що перед очима її ще мерехтіло видиво блискучого стрункого лицаря-барона і в своїй повноті не помітила вона Олега?

XXX.

Це не Київ, а чисте неходжене поле. Сонце іскриться на незачепленому нічиєю ногою снігу. Серед білого, іскристого поля, що колись було людною Думською площею з вічнорухливим людським комашником, трамвайною колією довкола садочка, шістьма відногами вулиць, — серед цього білого поля далеко розносить луна радіо музику.

Та й усе місто стало більше подібне на поле. Снігу від початку зими ніхто не вивозить, не відчищає з тротуарів. Люди ходять протоптаними стежечками поміж

високими кучугурами, як у селі. Вже втратили всяку ціну кальорифери, люди здебільшого туляться по кухнях. Там ліжка, квіти, акваріуми. В кімнатах — п'ять градусів морозу. Рури потріскали, вода не йде. Люди лежать у постелі, щоб від холоду рятуватися. От так то тепер у тих гарних будинках. І у всякого на думці: де роздобути трохи гороху, пшона, картоплі? Вже визначився профіль майбутнього сільсько-господарського загумінку. Не великої столиці з кількатисячолітньою тяглістю культурних нашарувань, а глухої провінції, як і приречено Києву новими завойовниками.

Увечорі ще більш схожий Київ на глуху глушину, великий хутір. Електрики нема ніде (хібащо, в німців сто п'ятдесят точок), синя, мовчазна ніч, а що пізно не можна ходити, то вже із смерком настає безлюдність поля.

Яка синя, блакитно-феєрична ніч! В таку ніч прокидається безпредметний одвічний сум. За чим? Катруся не знає. За тим, чого не було і може не буде.

Цей одвічний сум долучується до її безперервної таємної тривоги, глибоко захованої під безжурною люб'язною усмішкою. Може він навіть стає спочинком від тієї навислої над нею небезпеки. Ніхто не повинен знати, яких душевних сил це їй коштує. Вічно стережися, чи хто не підглядає за тобою. Замітай сліди кожного твого кроку, щоб ніхто не мав на тебе жадних матеріалів. Як злодій. А не злодій же Катруся, тільки саможертва!

Комусь же треба робити. Діди, батьки робили в одних небезпеках, Катрусі випали на долю інші, але такий їх рід. Німці трощать усе нещадно, їм страшніша українська стихія, ніж прагнення "єдінонеделімців". Он скрізь насаджують їх, аби не наші. А наші — гризуться, ладні загризти й тутешніх, як вони не думають штампами, виплечаними в закордонних школах.

Мусить же бути чиясь саможертва. Катрусине існуваннячко маленьке. Як загине, — не буде й познаки, життя попливе далі. А що ж? Дивитися на лихо й угинати голову?

Бадьоріше, веселіше, Катрусю! Все гаразд! Так треба і не інакше. Бути невидимим янголом-охоронцем багатьох, відводити петлю, рятувати необачних. Узавтра, найпізніше узавтра мусять провалитись крізь землю, стати невидимками усі, хто прорвався із заходу, усі "крайні націоналісти", усі, хто відкрито співпрацював із ними. З усіма ними буде те саме, що й у міській управі. Прийдуть гестапівці, стануть на всіх дверях і за списком заберуть, кого застануть. Щасливий буде той, хто зникне.

А ці — безпечні! Ще як зліквідували українську літературну газету "Літаври", як "на бажання росіян Києва" почала виходити російська газета, вже їх попереджено, що треба зникати. Вони сміються. Вони вже це бачили, нічого їм не буде! Так і в Луцькому, і в Рівному було, що приходила цивільна влада на місце вермахту й закривала їх, арештовувала. Ну, подержать з місяць. Зате ніхто не скаже, що вони — німецькі запродавці.

Ах, серце тривожне, мовчи!

Це тому воно сьогодні таке, що Катруся за них боїться. Чого вони досі не виїхали? Була машина вже готова, тільки сідай. Ні, їм треба революційної краси, показного

героїзму. Вони ще вірять цим катам!

Катруся майже лиха на них. Хочеш жертвувати собою, то можна це робити так, що ніхто й не бачить.

І знову збентеженій Катрусі вертається спомин. Якби не ця тривога, то нерви не зафіксували б того незначного випадку. В театрі. А спогад силою вривається, і ще раз, і ще раз, не можна відігнати. Де бачила Катруся такий оскал зубів? "Не узнаете?"

В театрі під час антракту Катруся здригається. Хтось на неї дивиться. Мусить обернутися. Так. Навскоси, одним рядом позаду, сидить військовий німець, чекає її погляду і усміхається.

— Не узнаете?

І все.

І от оцей кадр, уривок мучить та й мучить Катрусю. Хто це такий її знає, хто це такий був? Чи якийсь відвідувач її шефа? То чому російська мова? А цей оскал зубів... Якщо якийсь товариш по школі, то чому гестапівська форма? Якби він ховався від неї, не хотів, щоб вона його помітила, то не ждав би так зухвало її погляду. Кажуть, що в Києві є багато жидів із підробленими фольксдойчськими документами, міліція в останні дні відступу червоних попрацювала. Але ж... Що йому від Катрусі треба було?

І від цього настирливого кадру, що не хоче її кидати, Катруся відчуває потребу озирнутися. Здається їй, що за нею хтось назирці йде. А кругом же біло, скрип під ногами, зеленкуваті іскри і синє, як літом удень, небо. Тихо, як у селі. І знову, як помітила красу, той сум.

Цей сум, то вічне, воно їй додає навіть твердості, ґрунту під ногами. Бо часто в цій хуртовині незрозумілих подій тратить і Катруся ґрунт під ногами, хоч який фундамент передав їй дід, діяч української культури минулого століття.

XXXI.

Є атмосфера клопотів. Є підсоння безтурботности. Хто живе в другій сфері, — відчуває першу, як тягар.

Але більшість живе в першій і без неї життя їм порожнє. Творити можна в другій.

Проте ж, клопіт — рушій. Звірі й дикуни живуть сьогоднішньою хвилиною. Егоїзм їх зосереджується в точці минущої потреби. Не убезпечуються запасами. Без клопоту за "завтра" ніякої цивілізації, ніякого прогресу не було б.

Чий це винахід, — ідея клопоту за завтрашній день, передумова створення людських цінностей? Жінки, її любови до дітей, саможертви для них. Про себе вона й не думала б, але як є діти, її частина, то вона винайшла в своїй душі клопотання про запас, про завтра.

І ту енергію, що мала віддати жінка на творчість, вона вкладає у щоденний клопіт, вона не має часу на роздуми.

То ж є два полюси. Чоловічий — відщеплення, егоїзм, розбиття, знищення іншого для свого процвітання. Жіночий — любов, саможертва, спільнота і її продукти...

Чого про таке абстрактне Мар'яна думає, коли щодня страшніша дійсність? Коли такий важкий став тягар життя, що не можна без клопоту.

Вона філософує, — але що то буде? Розвіялися рожеві мрії про українське відродження, що де починалося, — німці пристукнули. Блимають по кухнях каганці, животіє міська управа, — тільки газета ось відновилася, з "Українського Слова" стала "Новим Українським Словом", бо в редакції гестапо зробило засідку й виарештувало всіх "крайніх націоналістів". Може б кияни й не помітили маленької зміни в назві, змагаючись із усіх сил, щоб не виздихати, та відновлена газета звалила всю вину на "крайніх націоналістів". Ніби то вони свідомо саботували, дезорганізували, розвалювали постачання, наживалися, брали хабарі, спекулювали й призводили до хаосу та нездійснених авантур самотійництва. Прагнення української людини розпочати самотійне державне життя газета називала нереальними мріями, національну романтику — анахронізмом, а емігрантів, що прорвалися з заходу, — щурами. Нема більше чого читати, бо заборонено доставляти до Києва українські газети із Львова, Праги чи Берліну, то мусять кияни вдовольняти свій духовий голод штепівською газетою та антижидівськими плякатами, густо розвішаними на вулицях.

І все ж, хоч каганець і сліпає, зливає до купи слова про гаразди, розлиті в Києві після розгрому "крайніх націоналістів" (яке, справді, страшне гріхопадіння у фашистських очах!), хоч після тяжкого дня очі злипаються, все ж знаходить Мар'яна й собі щось цікаве. А саме, вичитала вона, що німці — здоровий народ. Поруч написано, що бушмени ніколи не підіймуться до цивілізації, а навіки приречені бути дикунами. І огнеземельці.

І українці? Само собою напливає дике питання. І що це таке "здоровий народ", "хворий народ"? Негри — хворий народ? Чому?

Хто це пише ці паскудства? Напевно якийсь німець, а українську мову блюзнірно гвалтують, щоб передати нею ці, повні презирства й зневаги, арійські нісенітниці.

Мар'яна перегорнула сторінку, просковзнула оком по "вдячності, киян до німецької переможної армії", по заклику здавати для вояків теплий одяг. Що це за тип засів у цій газеті, що такі огиди пішли українською мовою? Просто верне від цього плазунського тону. Але на останній сторінці привабило її величезне, на пів сторінки, оголошення. А, це заклик їхати до Німеччини на роботу! Так от до чого вели ті статті про ледарів і нездатних до дії українців. То була психологічна підготовка.

А хіба до Німеччини ще не набрали? То ж у перші дні, як оголосили набір, на київській біржі праці того ж дня вишикувалася величезна черга бажаючих негайно від'їхати. Кожне хотіло побачити Європу, от скільки то їх потайки мріяло про таку хвилину в роки сталінських п'ятиліток! В Києві однаково не сидня, а тут ще й на мости гонять у люті морози, у крижану воду, на лід. Голодом морять. Певно, що з високим кожен поїде, світу побачить, західню культуру.

Та от... Жінки можуть виїжджати негайно. А чоловікам ще треба це право заробити. "Чоловіки, які зголошуватимуться з сьогоднішнього дня, повинні відпрацювати на будівництві мостів на Дніпрі шість тижнів. Якщо ви, чоловіки Києва, доведете на будівництві київських мостів, що можете й хочете працювати, тоді й ви можете їхати до Німеччини. Тоді зголошуйтесь на біржі праці".

Мали щастя ті, що до сьогоднішнього оголошення записалися! Видно, то не так просто — потрапити до Німеччини. Треба ще цю честь заробити.

Жінкам привілея. Може й собі записатися, утікти від цього важкого київського життя? Оце голодне, холодне, без просвітку животіння... без надій на щось світліше.

Ні! На те ж ти і в Києві zostалася, щоб усе це, як фашисти порядкуватимуть, побачити власними очима. От хоч би й оцього плазучого монстра, що лле такі брудні помії українським словом на нас. От хоч би й оцю "націоналістичну еру", оцю українську фльору, яка зросла на соках чужого ґрунту і тепер, на тлі німців і Москви, знайшла "ворогів номер один" — Драгоманова, Грушевського. От хоч би й з назвами вулиць. Націоналісти кинулися перейменовувати вулиці, бо старорежимні назви так само не підходять українському Києву, як і більшовицькі. Як же можна Ленінську знов Фундукліївською називати, коли генерал-губернатор Фундуклей був щирий україножер? Чи бульвар Шевченка перевернути назад на бульвар ката Бібікова? Але може б якось і дали раду з назвами, та наспіла німецька заборона. Мовляв, ще не час міняти назви, німці користуються мапами із советськими назвами. А згодом на бульварі Шевченка засиніла емалева табличка німецькою, звичайно, мовою: Айхгорнштрассе. Московська на Печерському тільки змінила окупанта, стала Берлінерштрассе. Ну, і тому подібна гидота. Якщо "єдїнонеделїмці", у зворушливому єднанні із більшовиками, приложили руку до цієї заборони, то мало вони виграли.

І як же може Мар'яна кидати Київ у такі часи? Може через яке столїття про Україну й слїди затруться, буде якась це провінція Великонїмеччини, а якийсь гер Закриничний вважатиме себе расовим нїмецьким патріотом? І нїхто-нїхто не знатиме, як це зробилося, коли Мар'яна не притаїться в ньому і не зафіксує, як то починало діятися, як падали українські когорти за когортами, які підлі сили докладали до цього руку. Це ж не анекдотка, а історичний факт: завербувалися якісь галичани на роботу до Німеччини, їх посадили на потяг і привезли до Києва на мости, у крижану воду. Ті обурені: "Ми контракутувалися до Німеччини!" — "А це вам що? Не Великонїмеччина?"

Правда й те, що нїмцям дозволено буде дружитися з українками. Бо нїякої України не буде, а буде Великонїмеччина. Як же не підновити чистоту арїйської раси? Нїмці не те, що ті базікала-агітатори. Ці застосують витончену науку, техніку. Ну, стерилізують небажаних. Подивляться ще, чи придатна українська порода на підґрунтя для поліпшення арїйської крови, а потім і застосують ту чи іншу операцію. Це ж не варварський, а вищїї техніки спосіб. Ця техніка дана в руки холодним, безсердечним "надлюдям", все ненїмецьке для них — "павловська собака" на експерименти.

І все це звучить, як новий порядок у Європі, милостиво виданий із рук переможця.

Вже й каганець почав кліпати та гаснути, треба лягати спати, а Мар'яні не спиться. Отак тепер завжди, не може спати, все передумує. І всьому цьому один рефрен. А як же буде?

Але й це правда, що нїмцям нїхто не дав їх могутности, вони самі її собі здобули. Вони не байдикували, а столїттями працювали за тим пляном, який тепер втілюється. Мрія їх здійснюється. А хто спав, той нехай сам на себе нарікає. От прийшла важка

година, вирішальний час, — а де наші уми? Наші сильні неогоїстичні особистості? У Києві після спустошення на цю хвилину нема, та й у галичан, в легальних умовах Польщі, щось не зродило. Радянські газети погрожували, що німці двадцять три роки вишколюють українських емігрантів, але де ж вони, ті вишколені в німецькому дусі українські діячі? Та газета — плювачка німецької пропаганди українською мовою, та й годі. А ті, що величають себе найповноціннішими носіями української революційної ідеї, що добивалися до Києва крізь заборони, ті виявилися, справді, мрійниками і, справді, обмеженими. Далі одноманітної пісеньки про хоробрих звитязців Олега й Святослава — не втнуть... А реальність, сьогоднішню Україну, вони не добачили, вона не підійшла під їх міражний ідеал і вони її просто зігнорували, а фактично перед нею скапітулювали. Побачили дійсність — і замкнулися в своїй касті.

Яка безбережна пустеля!

А тим часом Україна висаджена, спалена, — згарища і попіл. Ці "визволителі" грабують недограбоване, заводять щось страшне...

І нема в кого спитати. Як же буде? Чи справді буде це Великонімецьчина?

Мусить питати сама себе. Як і раніш. І сама Мар'яна Мар'яні відповідає:

"Вірю в велику силу народу. Того ядра, що воскресає після руїн, колонізацій, зливань, схрещувань, підбиття. Народ всмоктує усе чуже й зроджується під іншою назвою. А все той самий. Пряма лінія веде мене в глибину тисячоліть до моїх предків, я рівна з ними перед лицем одного: потреби щастя. Вони знали, як його мати — ми цей секрет згубили. Розриваються старі тканини, прогнивають, проростають новими, сенс щастя ускладнюється, щастя все химерніше поєднується з долею. Але цей процес не терпить штучності. Де штучність, — там звироднілість. Людина — все те, що пережили предки. Відкидати будуще — уштучнювати. Цього не можна. Наука і таємниця, техніка і містика, матеріалізм і ідеалізм, — воно все в мені є, бо через усе це пройшли мої предки.

І моє особисте щастя, Мар'янине, — розсунути межі мого буття скільки дозволено людині наблизитися до тьми про безконечність. А безконечність людині не дано спізнати. Можна ще уявити її колом, але що таке коло? Повторення пройденого? В безконечності ж ніщо не повторюється, жадна точка не подібна на другу. Може спіраля..."

Не спить Мар'яна. Заглада зазирає ввічі, а вона мацає зв'язок із тисячоліттями своєї особи — жалюгідної, непридатної до життя-боротьби. Кудись до вічності завели химерні думки, коли тут за пару років Україна знищена буде фізично. Хіба це відповідь на питання: бути нам, а чи не бути?

Так, це відповідь! Мар'яниного щастя не дасть ніхто, — вони усі хочуть лише підновити себе, висмоктавши кров із нас. Нас хочуть запевнити, що ми — бушмени, приречені на угноєння для щастя "великих культур".

То ж наша місія — виявити волю до свого щастя. І це веде до потреби мати свою державу, таку, де Мар'яна може думати про всесвіт і тисячоліття.

Для більшовиків це — "націоналізм". Для націоналістів це — "большевицький

інтернаціоналізм". А для Мар'яни це — воля до свого ствердження, це сік, що тягне вона з великої сили народу.

Це її смак. Занадто короткий вік, щоб ще турбуватися, як хто тебе за це назве. Тут ось треба вирішити безмірно важливіше питання: яку конкретну ділянку повинна здійснювати Мар'яна у цій українській волі до свого щастя?

І аж тепер може заснути Мар'яна міцним, здоровим сном.

XXXII.

Дивна властивість сенсації. Уночі таємничо зникла Катруся Богданович, а вранці вже в конторі кербуда розповідається з подробицями. Одну перекладачку не то штадткомісаріату, не то райхскомісаріату заарештувало гестапо. Приїхали вночі машиною три гестапівці й забрали. На роботі нічого не знають, чекають її. Посилають за нею машину. Мати — в розпуці. Дзвонять до гестапо— ніякого арешту цієї ночі не було. Ніякої перекладачки в гестапо нема. Гестапо її зовсім не заарештовувало. Невідомо, де зникла людина.

— Ну, так хто?

— Я чув, — Мирон завжди щось чув таке, чого ще ніхто не знає, — я чув, що в гестапо є енкаведе, під виглядом гестапо. І саме гестапо не може його зловити.

Дивна, загадкова історія! От тепер і вгадай, як тримати себе. Особливо, в кербудівській роботі. Годитимеш гестапо, — не вгодиш енкаведе, що таємничо засіло в тих самих стінах і стежить за кожним твоїм кроком. От знову прийшла інструкція, — дати списки затаєних комуністів, безробітних, що ухиляються від роботи на мостах; стежити за моральністю, особливо жінок. А тоді, як не доставався або перестарався, — приїде по тебе машина і хтозна, — гестапо заарештувало тебе, чи енкаведе. Треба сказати Льолі, щоб попалила к чорту твори Леніна, сховані в сараї під дровами, та пора вже знищити партійний квиток.

Але не встигла охолонути ця сенсація, як наспіла й друга. Чули? В Літературному клубі зробили засідку гестапівці. Від ранку — до п'ятої години вечора. Всіх, хто заходив, затримували, назбиралося чоловік із п'ятдесят. Тоді декого випустили, решту заарештували. В управі питали за референтом пропаганди, отим у чорній шинелі із рудими вусами, хоч він уже давно зник із Києва, та й самої пропаганди вже нема. З редакції знов багато людей забрали...

Ну, це вже й для Мирона сенсація. В таємних інструкціях, що читаються вночі у льоху, про це нічого не згадується. Але як так, то що з Галиною? Може й вона де попалася? — О, Галині нічого не може бути. Вона ж тепер секретаркою у "Последніх Известіях".

XXXIII.

По дорозі до "пана німця" Олег із Мар'яни кепкує. Мар'яні все здається, що це йде й говорить із нею Васанта. Та сама глузливість, той самий нігілізм, така сама гострокритичність і так само можна мов на самоті із собою бути.

— Отже, лишилося нам із націоналістичної ери лише модне слово. Розбудова. А що ви для цього зробили?

— А що можна зробити, коли одні смикають сюди, другі туди, треті шарпають, четверті притискають і зв'язують? Може ви не знаєте? — Я громадянка тисячоліть. А ось убиваю час на безцільне теліпання, плентаюся з вами до пана німця. Це — насильство над моїм правом жити, якщо вже живу...

— Ви дуже розкішні! Якщо нам пощастить відкрити букіністичну крамничку, то дякуйте небові й мені за ідею. Чим ми гірші за інших? Всі торгують, — будемо й ми. А я думаю, — нам пощастить, там є знайома дівчина, разом вчилися, родичка Нарциса Микольського. Бідний хлопець, приїхав на день, — і треба ж було йому попасти у засідку!

Згадка про арешти збиває трохи гумору Олегові. Мар'яна навіть думає, що його гризе сумління за ті ущіпливі епітети та характеристики на адресу тепер поарештованих. Що не кажіть, а дуже їх шкода, молодий, блискучий наш цвіт. Кажуть, всі вони дуже героїчно трималися, під час арешту, особливо Олена Теліга.

— Вони ж цього хотіли! — здивовано відповів Олег.

— Але ви злі!

— Вони ж знали, що їх чекає. "Потримають, та й випустять... І будемо героями". Концепція! "Німці розбили червоних, а ми хапаймо, покищо, владу над Україною". Німці це зрозуміли, їх використали й поклали лапу на нас усіх, а випустили на арену "єдінонеділімців", а знайшли собі Штепу...

— Я таки думаю, вони через незнання конкретної дійсності зробили велику помилку: оточили себе непевними людьми...

— Фаворитами! Права рука — Мурзученко, ліва — Галина Полтавченко. А Мурзученко при арешті забув, що він — голова Літературного клубу. Коли німці сказали: "Піднесіть руки, хто тут працює", — не підніс. Він підніс тоді, як запитали: "Хто тут не працює?" І спокійненько вийшов. А та Галина...

— Дуже добра людина, що ви від неї хочете? Вона гостро все це переживає. Хліб Микольському носить до тюрми. "Він такий ідеаліст, так любить Україну", казала мені.

— Цікаво мені, котрий раз вона вже перевертається? — на це Олег. — Я її спитав, чого це вона знову російською мовою почала чесати, а вона каже: "Тепер же українською небезпечно!" От на кого вони сперлися, прийшовши розбудовувати українську державу.

— Але в одному можна не сумніватися: що вони щирі. Вони думали, що саме так треба...

— Я оце мав нагоду познайомитися ще з одними закордонними горе-політиками. Трапилася мені берлінська гетьманська газета. І знаєте, що я там вичитав? Їйбогу, гумореску. Про кордони України. Східні мають бути аж за Уралом, на межі з Середньою Азією, як прийде до влади гетьман. От яка то ми імперія! Але зате, — так пише, — звичайно, доведеться поступитися деякими землями на заході. Так, мабуть, від Сяну по Дон. Приблизно, так, як тепер фронт. Але вони занадто розмірялися. Тепер ходить таке прислів'я:

Від Кракова до Берліну

Всюди "слава Україні",

Від Києва до Уралу

Дойчлянд, Дойчлянд ібер аллес...

— Ви — нігіліст! — обізлилася вже Мар'яна. — Всі в вас нікчемні. А де "кчемні"?

— Ми з вами. От відкриємо букіністичну крамничку. Тоді хай до мене сунеться кербуд із повісткою до Німеччини. А я йому — патент!

— Що це, всіх до Німеччини? До мене вже також прислали повістку.

— Гм! До мене не раз!

Самовпевненість Олегова значно осіла, як зайшли до "пана німця". В приймальні, замість Катрусі, побачили вони якогось чоловіка у напіввійськовій одежі.

— Ця пані тут уже не працює, — сухо відказав він, коли Олег запитав, чи можна бачити пані Богданович. — Ви до шефа? В якій справі? Згори можу вас запевнити, що нічого не вийде.

— Але ми — букіністичну крамницю...

— Тепер патенти будуть лише відбирати, а не давати. Хто вже має, — продовжать ще на місяць, а через місяць і ті пойдуть до Німеччини.

— Я хочу пояснити, — почала Мар'яна. — Я зараз не можу... Я й сама хочу їхати, головне, навчитися мови, але думаю записатися десь на весну.

— Усі там будете! — перебив перекладач.

З цим типом трудно розговоритися. Він сухо-чемний, не хоче пускатися в деталі, обрізує, як вони хотять йому "пояснити". Одного тільки разу оживився він, коли Мар'яна сказала, що й за більшовиків не могла вона за фахом працювати, а мусіла стенографісткою...

— Ви може при тій роботі зустрічали коли Вассу Чагир? — гостро подивився "цей тип" на Мар'яну і тій похололо в душі.

От ще почне питати, яких Васанта поглядів на німців та українців, німецьких запродавців.

— Ні!

— Пані Чагир була також стенографісткою, як мені пощастило вияснити...

Та Мар'яна вже має глибоке упередження до цього сухо-офіційного пана. Ні, Васанти вона йому не дасть. Та, власне... Вона ж і сама нічого не знає про неї, вони з того пам'ятного дня, як Васанта вигнала Мар'яну, не бачилися. Чула тільки від Галини, що її виселили, вона дуже гнівалася, обіцяла не рушити з хати... Але напевно виселили. Цікаво, нащо йому?

Хоч Роман і не вірив у дозвіл шефа, як він, зрештою, й попереджав, але заяву все ж узяв. Була в тім своя мета. Мар'яна його не цікавить. Вона не може нічого нового додати до тих скупих відомостей, що він добув уже. (Господи! Людина, як голка. Але мусить хоч знати, де ділася Васса.) Цікавить Романа білявий юнак. Чагир упізнав у ньому того, що колись стояв із приятелем біля стенду під університетом і критикував його роботу, наліплені оголошення. Треба буде сказати боївці, щоб цього пташка трохи покропили свяченою водичкою, з раз перехристили, та щоб знав, за що.

XXXIV.

Повзуть уперті чутки, що Сталіна вже нема, що російську боротьбу очолює "єдинонеделімая" і Керенський, що фронт у Гомелі, бої під Харковом. Наче й не було двадцяти трьох років. Хаос несосвітений. Колишня царська, сьогоднішня червона імперія розпадається. Тувінська, Монгольська республіки відкололись. Повстання в Середній Азії, намагання скинути радянську владу. Кримські татари допомагають німцям, а Туреччина в цей час вичікує, щоб собі Крим відбатовувати. Наші самостійники так само ждуть слушної хвилини...

Хаос, справді, несосвітений. Подумати: пошти нема, світла теж, ані шкіл, поїзди не ходять. Базари закриті. Трамвайний рух ожив ненадовго... За кілька місяців з упорядкованого міста стало таке дике. Країна розчленована на шматки. Село обжирається, місто з голоду пухне. Колоніальні порядки, перспективи деградації, занепаду великого центру, перетворення на провінціальну сільсько-господарську глушину.

Місто з голоду розбігається, а селяни дуже задоволені. Німці в них забрали половину хліба й вони мають ще стільки, скільки не мали за все своє життя. Варять самогон, п'ють, їдять, і більш нічого їм не треба. Навіть експлуатують полонених. Ті за їжу роблять. А ще — посилають полонених заробляти і гроші в них відбирають, їм байдуже про Володимира Святого, вікінгів, князівську добу, про Запорізьку Січ і Богдана. Цим болять наші інтелігенти, селянинові байдуже, хто відбирає. Аби менше, ніж інші. Він знає, що однаково хтось має відбирати.

Селянин нечутливий до потреб міста, — місто не було чутливе до нього. Є хліб-сало, але не продасть. Виміняти може. Як приходять з міста, він цікавиться, що принесли, але не цікавиться, чи голодні, чи не треба обігріти. Повдягалися всі в крепдешини й модельне взуття. Це все принесене в клунках і привезене на візочках, бо ні поїздом, ні автомашиною українське населення не має права їздити. На їзду треба мати дозвіл.

Аби ще не били німці селян, як кріпаків, то вже й зовсім було б добре. Та ще щоб свої бандити не тероризували. Бандит був бандитом, його використовувала радянська влада для своїх цілей, а тепер знов хтось інструктує, як треба робити нестерпний хаос.

Німці не втримаються. Такі погляди. Інші кажуть, що таки втримаються. — Втримались би, якби були розумніші та прийняли плян Бравхіча. Зразу після поразки під Ростовом генерал Бравхіч запропонував плян із трьома пунктами. Перший пункт — перестати знущатися над полоненими; другий — дати самоврядування національним республікам і зробити з них союзників; а третій — не заганятися далі з фронтом. Кажуть, Гітлер відкинув цей плян, а самого Бравхіча відсунув від командування.

Зустрічаються люди, питають одне одного, — що це воно буде? Кажуть, фронт під Конотопом. Що то воно буде? Кажуть, Полтаву червоні зайняли. Поїхало двоє німців до Харкова і вернулися поранені. — А я чула ще й таке: одна баба прийшла з Києва з плачем: "Оце насилу врятувалася, бомби в Києві так і летять на голову..."

А читали на Водохреща, яку вони об'яву вивісили? Це лише церковне свято, а тому

треба працювати. Прийшли визволяти церкви, так і радіо їх кричало, а тепер...

— Та вони в себе так само воюють із церквою, як і більшовики.

Отак, усе само собою приходить у нечувано хаотичний стан. Підпільні чутки без усякої цензури, одна одній суперечливі, правда переплутана з дурною нісенітницею. І хоч підпільні чутки зазначають точне число вступу більшовиків у Київ — п'ятнадцятого лютого, — хоч уже дехто збирається з розкішних мешкань переносити свої манатки назад до убогих халуп, — газета київська невтомно навчає киян, хто вони й що вони, як то вони мають поводитися, щоб заслужити собі належне місце в новій Європі, в тому новому порядку, що закладається оце аж на ціле тисячоліття. Яке воно, те належне місце, трудно було уловити з хитромудрих проповідей "Нового Українського Слова", бо чомусь націонал-соціалісти не поспішають популяризувати своїх ідей, не добиваються, щоб кожен киянин пройшов "нацистську політграмоту" чи хоч мав щастя прочитати нацистську біблію, "Майн кампф", заборонену у більшовиків і затаєну новими соціалістами від визволених народів. З натяків газет ми повинні лише здогадуватися про суть цього вчення. Очевидно, комусь не вигідно, щоб кожен роздумався: воно то соціалізм, але яка наша участь в тому соціалізмові? Будемо переварені на мило, а шкура наша перероблена на рукавички чи дамські торбинки?

Щодня ця єдина духовна пожива приносила порцію образ українському народові — милосердно, щоб легше переніс він свій перехід до рабства.

Говорилося ніби про радість праці, — яка шляхетна тема! — а виходило, що українці то негодяща нація, від неї дарма сподіватися сильного характеру, сміливості дії, культурних цінностей. Їй тільки цілувати німецького ступака. А тому: ледарі-українці, працюйте! Відколи вже це український народ ледарем став? То силою хотіли весь народ обіднячити, за працюватість із села виганяли, а тепер знову якесь зовнішнє накидають. А яке, — ніхто не знає. Нічого не обіцяють, "як заробите, так і матимете". Із чужих рук матимете!

Другого дня читаєш українською мовою, що Україна ніколи не мала своїх героїв, своєї історії, своїх славетних традицій. Хмельниччина — випадковий, незначний і нехарактеристичний епізод. А в вісімнадцятому році пара якихось нечемних, зле вихованих юнаків прийшли до німецької влади й вимагали самостійності... — І такі інші огиди.

Ще третього дня ця газета, на бібулі синього кольору, наповнена відомостями про високу німецьку культуру. От які то німці, в них і Вагнер, і Бетговен, і брати Грімм! А в нас що? Зовсім непотрібно, неактуально відзначати ювілейну дату Михайла Старицького, але вже обов'язково нам треба знати про якогось там зоолога Бурмайстера. Щоб цей колоніальний, поучуваний до послуху й покори, ні до чого нездатний народ день-у-день переконувався: нема чим йому пишатися, сонце світить тільки з Великонімеччини. Недарма редактор цієї німецької, перекладеної на українські слова, газетки послав уже свою дочку-студентку за покоївку до Німеччини з першим транспортом добровольців.

Ще згодом втлумачується, що повстання та революції згубні для народу...

очевидно, колоніального, бо в самих панів-німців слово "революційність" дуже модне. А демократія — облуда, видумка жидів для панування. Але що має бути замість революційности й демократизму, цього не говориться. За логікою, замість демократії — аристократія. Замість виборности — шеф, фюрер, вождь, один верховний, зв'язаний з таємничим Провидінням, самодержець. То це може монархія? Теж ні. Втлумачується: до реакції повернення не може бути. Що ж тоді реакція, як не найчорніша сьогоднішня!

Коротше: не лінуйтесь, не бунтуйте, не мрійте, бо романтика теж шкідливий анахронізм і не дає ніякої користі. Не бунтуйте, як вас поведуть до різниці на заріз, бо все одно ви кращого нічого не варті, ви ніколи не були здібні до самостійного державного життя.

Коротше, газету дано нам для того, щоб вселити зневіру в себе, в свої сили, впоїти безвольність і рабську покору та повну надію, що все хороше нам принесуть, як не "старші брати", то, визволителі", "вчителі". Похапцем висвячують у ці "вчителі" германські народи, без яких ми, нібито, за всю історію не могли й кроку зробити. Щоб довго не трудитися, просто позичено ідею у "старших братів", які нам увесь час простягали "братню руку". Все українське — негодяще, замість нього треба запроваджувати німецьке, бо воно корисніше. За своє змагатися не слід, бо нема за що. А як що й є добре, то воно перейняте не в кого ж таки, як у німців.

Найкоротше ж, — нижче тубільне населення треба не піднести, а присадити, притупити, збити в пилюку.

І за все це редактор Штепа дякує день-у-день, аж захлинається, аж поему видрукував: "За що ми дякуєм тобі, Німеччино!" За це і ще за те, що "вчителі-визволителі" безперервними транспортами вивозять людський і худоб'ячий контингент, кам'яновугільну й залізну руду, цукор, збіжжя, — все те, чого не добрали "старші брати". А в тім будинку Академії Наук, де з вікон викидали чотири інститути, — свище вітер. Він навіть і на один день не потрібен був переможним великонімецьким збройним силам. А всі форми громадського життя тубільців заборонені, недозволені, розігнані. Оце тільки й втішайтесь, українці, німецькою газеткою, перекладеною якимись недолюдками на вашу мову. Чекайте "належного" місця. Воно вже й тепер містить у собі правду: такого, як належить народові безвольному, некультурному, без своєї історії, героїв, державних здібностей...

А під шелест цих проповідей вилазять на поверхню пройдисвіти, що при всіх урядах не змогли зукраїнізуватися, чванливі й загребуші влади. Правда, що хаос, і не первотворний, а з такими всесвітніми "жучками". Вони "влаштовуються". Протекціонізм, лазівки, хижацтво, вигризання з зубів. Без цих плутаних шляхів — пропадай, і то негайно! Хто як може: базар, патент, наспіх склепана "самодіяльна кооперація"... у якій пайовик нічого ніколи на шаг не одержить і не має права нарікати, бо зараз почує: "це вам не совети!"...

Враження таке, що хтось навмисне все це робить. Каламуть пливе на поверхні й ніхто не в силі її втамувати. Все стає дибки. Безладдя й хаос. Німці намагаються якийсь

порядок ввести, але саме в тій дозі, якої потрібно, щоб їм було легше експлуатувати ще нерозтягнене. Німецька сила діє не виховавчо, а по-військовому точно, репресивно. От на хлібному заводі розстріляли цілу зміну робітників — невинних. Розстріляли, бо знайшли уламки скла в борошні. А то дівчата з попередньої зміни, що змащували дека, захотіли вкрати олії й заховали дві пляшки в мішках. Прийшла друга зміна й, нічого не знаючи, взяла ті мішки в роботу. — Он на схрещенні Хрещатика, Васильківської, Басарабки й бульвару Шевченка, де найбільший рух, три дні висять на ліхтарях два повішених із записками на грудях: "українець", "жид". Глухо-глухо тепер у Києві. Після всіх спроб організуватися, відновити те, що притаїлося від евакуації, що придушене арештами, заборонами та розгоном, — життя тепер блимає каганцями по кухнях, та ще от сюди, до Гната Загнибіди, хто зайде. Все знову притаїлося. Або метикує, як би не пропасти, або повтікало на села, пообростало бородами, — щоб ніхто й не знав, хто ти є, хто був.

Єдиний світоч на весь Київ — управа, та й то тут тільки вдають, що працюють, насправді ж ніякої роботи нема. Ну, от відділ освіти. Що, справді, робить у ньому Гнат Загнибіда? З вищих шкіл дозволено тільки медичний інститут, лише найстарший курс, що кінчає цього року. Жадних спілок, жадних "Просвіт" не дозволено. Три театри починали організовуватися — і всі три розігнано. Науково-дослідні інститути, що почали були відновлювати свою діяльність, розігнано. Музеї, крім "Готського", замкнені, з них німці краще вивозять собі. Бібліотеки німці взяли в свої руки, ніхто не має права користуватися ними.

Що ж має робити відділ освіти? Відкрив кілька шкіл, та чи надовго? "За відсутністю підручників" мають бути закриті. От як надрукують нові підручники... А хто їх пише? Науково-дослідний педагогічний інститут? Туди прийшли німці, поставали на дверях і сказали: "Вег!" Навіть не дозволили співробітникам у шухлядах столів забрати свої шапки. Бо фюрер сказав, що освіта шкідливо впливає на ум народу. "Нове Українське Слово" дбайливо спопуляризувало це на своїх сторінках і замкнуло усі входи й виходи цим "афоризмом".

Хто це казав, — "вже гірше не буде, як є"? А воно ось може бути й гірше. Розбито тюрму, випущені з мурів радісно почали розправляти члени, дихати свіжим повітрям, набирати розгону до творчої праці, а тут на них накинута камінного мішка. Задуха, мука, пригніченість.

І от до цього накинута мішка, виявляється, теж можна пристосуватися. Хто ходить на село, хто допродує безгосподарне майно, хто випросив безкоштовно меблі і тут же загнав у комісійну крамницю, хто тільки свої останні лахи міняє, хто застосувався до каганця й гороху, хто вмер, — але триб життя якось крутиться в холоднім, з невивезеним сміттям, темнім Києві.

Все це таке непевне! Фронт, що добіг був до Елісти у калмицьких степах, знову підкотився під Харків. Ті переможуть, чи ці? Таке питання вже стало звичкою і, виявляється, під знаком його теж можна думати про буденні справи, і навіть мислити, і навіть сміятися.

Так, так! Все це виглядає настільки песимістично, що єдиний порятунок — безпідставний оптимізм.

Приходить до тебе по пенсію опухла з голоду пенсіонерка, стара, безпомічна бабуса, вісімдесяти двох років, безсила піти на село (штадткомісар пенсії заборонив і невтомно викреслює з бюджету міста), — і що ти можеш їй сказати? Пенсіонерка ця колись приймала в себе на прошених обідах географа Миклуху-Маклая, приятелювала із Олександром Кониським, Михайлом Грушевським. Молоді Сергій Єфремов та Володимир Доманицький товклися в її сальоні за своїх студентських років. Коротше, бабуса ця — блискуча зірка київської "Старої Громади", уламок чималого кусня громадського українського життя минулого століття. За її п'ятдесят років педагогічної діяльності навіть більшовики не могли відмовити їй пенсії. А тепер ти, Гнате Загнибідо, керівнику відділу освіти районної управи, не маєш ніяких слів потіхи для цього заслуженого ветерана. Як сам переживеш загладу, то в своїх спогадах про чорний день Києва згадаєш померлу з голоду Ганну Берло.

Згадай тоді й про прем'єра Секретаріату Далекосхідної Української Крайової Ради на Зеленому Клині. Про сивого ставного елеганта із незмінним чорним "метеликом" на шиї, з манерами лорда-мільйонера. Глушко-Мова. "Не Василь Мова, а Юрій Глушко-Мова", — кожен раз розмежовував він. Усі ці роки маскувався він під личиною київського зрусіфікованого обивателя. Тепер хоч на старості, може й на вітер, а розповість. Доводилося бути одночасно і прем'єром, і послом, і двірником. Встанеш удосвіта, — треба прибрати резиденцію і вулицю замести біля неї. Двірницький фартух, мітла, відро. Приходить восьма година, — вже в повному блискі засідаєш в урядовому кабінеті у прем'єрському кріслі. Приходить час візит до різних посольств, — одягаєш фрак, циліндра, сідаєш у екіпаж і їдеш на зустріч із японським дипломатом...

І дивлячись на цей прекрасний тонкий профіль, що у старості, під личиною сірого обивателя, не згубив аристократично-гордої постави, дивлячись на цього стрункого старигана, думаєш: "Це ж твоя природня стихія — сальон, висока дипломатія, циліндер. Який же ти тоді імпозантний був, коли ти через двадцять років чаруєш?" А кінчав старий прем'єр словами: "Якби ви мені позичили п'яторку... Ну, вгостіть обідом!", себто водичкою з помийками, що дають у київських їдальнях.

Згадаєш про нього, бо й він із голоду помер. Останнього разу приходив зовсім жовтий, забрезклий, хоч метелик і красувався під чисто виголеною, поморщеною шиєю, на білосніжній сорочці. Згадай, щоб не на вітер розповів він дві-три сценки своїх цікавих спогадів. А що померло разом із ним, того вже не вернеш.

Отак приходять ветерани, уламки, ці живі приклади нашої величі й нашої немочі, і можеш ти їм, хіба, від своєї зарплатні вділити. Мала потіха! Гнат дістає місячної зарплатні якраз на кіло сала, і сам не знає, як йому обернутися, як відкрити секрет інших, що рум'яніють здоров'ям і не скаржаться на порожній шлунок.

Питався в старої Богдановички, за чим живе вона, що така бадьора та енергійна. Чи запаси які в неї, чи з села хто привозить? Тепер же, хто не має нікого в селі...

Марія Павлівна побіліла в ту ніч, як забрали невідомі Катрусю, стала сива, як

голубка. Але й на день вона не припинила праці, все в неї тієї праці вище голови, все о сьомій годині ранку кудись їй треба бігти. Профілакторій, дитячі ясла, пляни, програми, конференції. Про Катрусю журба запала їй десь у таку комірчину, що ніхто ніколи не бачив її на виду. Те "не узнайте?" в театрі і слідом арешт невідомими під маркою гестапо, ті розшуки марні... Якщо правда, що в Києві діє триста точок підпільної советської влади... Але нащо їм здалася її дитина? То хто ж? Хто?

Єдине — ще більше працювати. На те ми народилися. Ми всі — жертви, і ті, що борються, і ті, що зберігають себе в безпечному куточку.

То ж Марія Павлівна воліє не відвикати сміятися. Безвихідна таїна горя не лишає нічого іншого, як будувати настрої. Гнатове запитання викликало також її ясний усміх,

— Вам смішно? — здивувався Гнат. — А я, слово честі, не знаю, як звести кінці з кінцями. Навчіть хоч ви...

Та Марія Павлівна не з того. З себе сміється. Згадала себе, смішну, увечорі. У кухні, в темноті — сидить і крутить, і крутить на ручному млинку пшеницю. Тут і ліжко, й вазони... А в кімнаті три градуси нижче нуля.

От уже вічно жебонить ця невтомна сивоволоса есерка з молодими очима. Кругом уже все завмирає, а довкола неї все кипить життя. Ніколи вона не спускає прапора, все ширяють її крила.

Не бентежить її й те, що й цих кілька початкових шкіл скоро не буде, закриють, що районів управи порозпускають. Все це робиться для того, щоб якнайменше людей було зайнято на службах, щоб було кого до Німеччини брати, щоб розбігалися з міста. — Нічого, і в цих умовах Марія Павлівна не розгубиться, вона знайде, до чого прикласти свої руки.

Тим часом за якоюсь інерцією Гнатів відділ освіти ще тримається, навіть є при ньому підвідділ інформації, звиродніла хирява галузка колись широко задуманого "крайніми націоналістами" пишного дерева відділу пропаганди. Що в тому підвідділі робити, кого інформувати і про що (хіба, про процент голодової смертності та самогубств із голодової безнадії?), — не знають ні німці, ні Гнат, ні Мар'яна. Справа дуже проста, коротка, ясна. Мар'яна діставала повістку за повісткою на виїзд до Німеччини, а в Гната була порожня вакансія. Він і посадив туди Мар'яну.

Покищо, Гнат послав Мар'яну в Липки до райхскомісаріату просити на колектив дріжджі. Щедрі німці оплачують працюючих ще епізодичними прицілами: кістками, дріжджами, сіллю. Дістане колектив двадцять кілограмів, а потім між собою ділить. Мар'янине ж діло — піти по ордер, а хтось уже інший із фабрики привезе дріжджі саночками.

Розуміється, Мар'яна чекала, коли ж то ця, видана тремтячою захланно-супою німецькою рукою, пайка буде розділена. Виходило немало, може навіть двісті грамів на особу.

Та Гнат дав їй, замість дріжджів, триста карбованців. Що це таке? — За дріжджі. — Які? — Та такі, що ніякого колективу й нема, нас тільки троє: я, ти і той, що забрав із фабрики. Дріжджі продані на базарі, і ось тобі твоя частина з заробітку.

Що за цинізм! Такого Гната Мар'яна ще не знала. Де це він вивчився цього... шахрайства?

Гнат сміється зовсім безтурботно. Він також довго не знав, як це інші за свою зарплатню живуть і не голодують. Питав усіх, але ніхто не признавався. Один тільки товариш навчив.

— Та це ще нічого! — заспокоює й Мар'яну Гнат. — Ми на мертві душі взяли, а от є такі майстри, що беруть на живих, голодних людей — і продають це на чорному ринку.

— Крадуть одні в одних? Та це ж хаос, безладдя! Базари ломляться від усього, а докупитися не можна.

— Де не безладдя? Всі оці самодіяльні кооперативи — прикриття спекуляції. А наші дріжджі пішли на самогон...

Та, глянувши на Мар'яну, він замовк.

— Ти, здається, не дуже рада цим грошам?

XXXVI.

Мар'яна вже почала звикати до каганця і навіть здається їй, що найкращою умовою, щоб плелася думка, — оцей маніпусінський жмуток світла в одній точці, а вся просторінь довкруги — темрява.

Здається, п'ята година досвітку. Колись же цю дрібку часу й для найосновнішої частини життя треба дати. Допоміжна паразитарна частина розрослася непомірно, пожирає все. Паразитарна — і сон, і плита, щоб зварити куліш після роботи, і той час, що зветься "роботою". Основна — ось ці хвилини, коли приходять безжально ясні світанкові думки.

Таке воно все перекуйовджене — із початку до сьогоднішнього дня. Починалося в гамі національній: розквіт культури, нарозстіж вікна, розбудова... Стільки років уговтування національного почуття, стільки намагань замирити живий струмінь його із офіційною "інтернаціональною" ідеологією. І на тобі, трах-бах, за кілька місяців усе догори дном перевернулося. Та й от — живе почуття не знайшло відгуку і в цьому недалекозорому й безґрунтному імпортованому націоналізмові. Не встигли ми навіть як слід роздивитися одні на одних, як слід збагнути, що добре взяти навзаєм, а що зле відкинути, — як знову, трах-бах, усе розтрошене. Оця страшна загибля. Арешти. Заборони ввозити поживу. Повішення. Розгін усього українського, що де почало зав'язуватися. Вбивство композитора Ревуцького — хто, нащо і чому? Радіо грає серед руїн. Непотрібність твоя і того, що миле. Ніякого захисту, якась страшна паща проковтує тебе живцем... Та й держись за існування, трусися за життя! Здається, єдині щасливі хвилини, коли спиш. Прокидаєшся й лягаєш із смутком на душі.

Де коріння цього песимізму? Чи може то від того, що де не глянеш, — не Мар'янині люди. Ні ті, ні другі, ні треті — не її. Від цього гризота на душі, пекельна! І нема сили зносити життєвий тягар, усе-все обтяжує. Цей загально-київський голод, ці огиди в газеті, ці безрадісні вістки звідусіль, ця невідомість завтрашньої твоєї долі — і жадного проблиску.

Ні, рішучо мусить Мар'яна щось учинити, обірвати одне, зав'язати друге. Ця

непотрібність така тяжка, що життя тепер волочить вона, як якусь кару. Скалка, що відірвалася від цілоти, падаюча в безодні всесвіту зоря. І великим щастям визволення була б панія Смерть. Звуть це декадентством, занепадом, розкладом. Чи однаково, як звуть? Воно є.

Але нащо кликати цю панію? Треба її тільки не боятися і тоді бути безмежно вільною.

Якби ж не оці примари страшної щоденности! Вони тяжкою масою навалюються на свідомість, давлять, мучать. Он учора в їдальні бачила: прийшов загін мадярів. Нещасні, голодні, підбиті... Із Проскурова йшли пішки. Купив один сто грамів вінегрети, а другий у нього видає. Крізь них Мар'яна бачить інші кадри: он у смітниковій скрині злодійкувато риється чоловік у дірявій шинелі, вигрібає гнилого, мерзлого буряка й їсть. Он женуть наших полонених вулицею, одні кістяки, не можуть ноги підволочки, а їх німці б'ють нагаями, як худобу, прикладами в зад підшовхують. Хто впав, — пристрелюють. Жінка кинула пів буханки хліба в середину, — того, хто кинувся зловити, застрелили.

За цими кадрами встають безжально інші. Оті страшні табори в чистім полі, чи вірніше в непролазнім болоті, де за дротами збито тисячі людських істот. Збиті вони так тісно, що й лягти ніхто не може, всі мусять спиратися один на одного. А під ногами — болото, це спеціально таке місце для табору полонених вибране. Осінні дощі, пронизливий холод, а вони мокрі, голодні роздягнені. Тиснуться одне до одного та згадують, що німецьке радіо обіцяло. Так звірячо обдурили фашисти!

Стоять перед очима всі оті табори — на Керосинній, в Гумані, у Володимирі Волинському, у Рівному — всі ті, що про них у Києві говорять. У Броварах поранених полонених напхали, як оселедців, у школу, а щоб швидше виздыхали, то не дали ніякої лікарської допомоги, ні догляду. Люди тиснулися одне до одного, робили під себе. Щоб якнайшвидше погинули, німці взимку повибивали в школі всі вікна...

Отаке все верзеться удосвіта і від усіх цих настирливих кадрів Мар'яні хочеться... в нірвану.

Яке несучасне прагнення! Не більшовицьке, не німецько-штепівське, не донцовсько-націоналістичне. Злочин проти стаханівства, проти підгону києм "не лінуйтесь", проти "пробоем". Східні лінощі.

Але це найнормальніший Мар'янин, найулюбленіший стан. В цьому — повнота. Мар'яна — без думок. Забарвлення емоційне, густе, пахуще. І нема цьому слів.

Яке право мають відбирати це й таврувати тверезі практики? Це Мар'янині єдині години, що виправдують роки й десятки років безцільних нудьг, страждань і душевної порожнечі.

І зовсім Мар'яна не хоче прислухатися до тих меркантильних утилітаризмів, які не люблять наших степів, яким начхати, чи там рілля, чи скитський полин, сивий туман, простір, розлогість, — все те, що пахне, що навіває снагу й щастя буття. їм не тільки начхати, а безумовно краще із меркантильних міркувань високоякісно експлуатувати чорну ріллю і бути нечутливими до поезії-душі цього степу.

А в цьому ж емоційному тісті заквашуються ідеї. Вони Мар'яні потрібні, а не життєва метушня. їм усе хоче Мар'яна жертвувати.

Тільки нема чого. Мар'яна — бідна біднячка. Хіба оцю блакитну круглу кімнату? Її жертвувати, чи що?

XXXVII

Максим підходить до Сінного базару в прекрасному настрої. Будочка на Галицькому базарі вже забута, зате процвітає біля Сінного комісійна крамниця, повна усякого добра. Добро те само пливе, переходять через Максимові руки різні коштовності — звичайно такі, що знаходять собі покупця. Приносять бабусі свої самоцвіти, ювелірні вироби, — їх і ще килими скуповують, переважно, мадяри. Німці ж купують усе, що бачать: хутра, одержу, взуття. Видко, в них не так, як то казали: за два тижні навезуть усього, повідкривають крамниці, повні усякими товарами, бо в них нема ринків збуту. Навезли! Вони дивляться, як би звідси все вивезти. Голодранці!

Але Максим не може на німців нарікати. В його крамниці вони чемні, коректні, ввічливі. Особливо ті, що вертаються з фронту, кожен із них купує якийсь "гешенк" додому. Не з одним із них можна одверто поговорити. Далеко не всі раді Гітлеровому режимові. Ці ж військові розповіли йому про плян Бравхіча, що відкинув Гітлер, про тертя між вермахтом і партією...

Потім, добрі покупці оці фірмачі, що наїхали великою хмарою до Києва. Вони хоч, здебільшого, й з тупими крамарськими пиками, але серед них багато є інтелігентних облич. Ці устатковуються на місці. Учора один закупив комплект стилевих меблів із червоного дерева чернівецької роботи. Максим ще й подарунок йому додав — шість кришталевих келихів. Німець спочатку не зрозумів. А потім попросив паперу й побіг кудись. За пару хвилин прибіг, — приносить п'ять кілограмів ковбаси. Вони в своїх харчових магазинах "нур фюр дойче" усе мають. А наші — нічого, крім неїстівного хліба, шість кілограмів на місяць. Хвалити Бога, вже ремонтуються "Гастрономи". Може скоро почнеться нормальне життя. Також ремонтують і відкривають двадцять п'ять продуктових крамниць. Там буде все на картки. Це для цього й закрили базари, щоб не перепродували того, що куплять дешево... А Максим слухає ці розмови й щось не дуже вірить. Дай, Боже!

Так мріє собі благодушно Максим, ще відчуваючи смак від учорашнього німецького подарунку, а й не бачить, що біля його крамниці стоять машини і німці виносять з неї паки.

Операція відбулася блискавично. Це ніякий грабунок, це лише штадткомісаріят цього ранку конфіскує цінності, як і в усіх комісійних крамницях. На потіху

Максимові, акуратні і чесні німці видали йому акта, що саме сконфісковано, а самі з паками поїхали. А що всього за один раз не забрали, то замкнули й наклали пльомбу. Дайте знати, щоб забрали свої речі, хто не зголоситься за пару днів, — того речі пропадуть. А комісійну крамницю вашу віднині взяла в свої руки німецька фірма.

Залишилося подякувати й піти. Не відбудеться сьогодні торгівля. Не буде куди носити бабусям своїх перснів із брилянтами, різні статуетки, елегантні дешиці,

мережива... Не буде де про політику, про фронт поговорити, різні чутки звідусіль нанизати. Ба навіть і тих пару зустрічей, що призначено було в його крамниці, не відбудеться. От здивуються, коли побачать замок на дверях!

Ось одна людина, що мала ніби зайти сьогодні, вже й іде.

— Куди це ви так широко топаєте? — привітався Максим до Мар'яни. — Чи не до мене?

— Та до вас!

— Ви саме впору. Ще хвилина й я вже завернув би ось у цей завулок. На крамниці висить замок.

— А що? У вас якесь свято? — здивувалася Мар'яна.

— Щось подібне. Сконфісковано в мене на сто тисяч карбованців речей та ще й людських трохи.

— Коли? — тоном вище запитала Мар'яна.

— А оце півгодини тому! — із тим самим жартівливо-гумористичним відтінком відповів Максим.

— А чого ж ви не рвете на собі волосся? — зрозуміла, нарешті, Мар'яна, якого жанру треба дотримуватися.

— Людина родиться й помирає гола.

Ага! Дуже заспокійлива сентенція. Як так, то Мар'яна почала про своє. Ну, і як же це? Де ж вона тепер з ним побачиться? Казав зайти сьогодні до Максима в крамницю, хоче конче Мар'яну бачити...

— Хто це?

— Та Кучерявий. Якась справа, не знаю, чого він хоче, але заходив спеціально... Я просто заінтригована.

Максим жартувати перестав.

— Кучерявого ви не побачите. В нього велике нещастя. Забрали жінку і вже, мабуть, розстріляли.

— Кучерявого жінку? Що, що?

Так. Три рази за нею приходили. Жидівка. Один раз сховав. Другим разом випросив: подивилися на трьох малих дітей, махнули рукою і пішли. За третім разом уже нічого не допомогло. Віддав чоловік жінку на смерть, а сам за діти та на село. Приходив до Максима позичати грошей. Нема Кучерявого в Києві.

Як це Максим може так діловито-спокійно говорити про такі речі?

Аж тепер ясно стало Мар'яні. Десь на початку зими зустрічалася з Кучерявим. Боже, який він був тоді озлоблений, а Мар'яна не могла зрозуміти, чому. А то вже по жінку приходили. Тільки не міг він Мар'яні цього сказати. Він же ховав її.

— А він же так чекав німців!

— Гм... Багато чекали. Тепер ті, що найбільше чекали, — найбільше їх ненавидять.

— Що ж він тепер з тими малими робитиме?

Мар'яна зовсім забула про свою заінтригованість та нездійснене заспокоєння її. А та особа, що мала прийти сьогодні з Кучерявим, була якраз і не дуже далеко. Роман

Чагир теж наткнувся на замок Максимової крамниці і мусів піти ні з чим. Здається, чи не господаря крамниці, що стояв і розмовляв із якоюсь жінкою, він бачив на Сінному, як ішов сюди? Цікаво, чому нема й досі Кучерявого? Чому склеп замкнений? Фатально не щастить йому із Кучерявим. От-от уже мають стрінутись — і завжди щось перешкодить. А Кучерявий так же певно обіцяв звести його з найближчою приятелькою Васси. Та одна може навести на сліди, де шукати. І от не прийшов чомусь.

Швиденько повернувся на Сінний, щоб впіймати господаря склепу. Та той уже давно розчинився у рухливому перехресті Львівської й Сінного базару.

XXXVIII.

Ще в кращому гуморі, ніж Максим уранці, сьогодні цілий день Мирон.

На radoшах він навіть подарував одну із своїх численних запальничок німцеві Гельмутові, військовому шоферові, що їздить із автоколоною між Лодзю та Києвом. Гельмут сидить і по-ідіотському наспівує:

Добже, добже, тра-ля-ля,

Шталін іст капут...

А Мирон подарував — і гадав, що вже гостя позбудеться. Та Гельмут і не думає йти. Він ще жде чогось... мабуть, чаю з мелясниками, німецька голота! А Миронові конче треба скочити в одне місце, тут недалеко, і нема нікого вдома! Як випровадити німця? Мирон на голках.

Що за торботряси! Думає, як приносить свої соду, камінці до запальничок, сахарину та інший спекулянтський крам, що привозить із Лодзі, то повинні йому по чотири години підряд всміхатися, розважати, ще й чаєм поїти. Він так може годинами виснути й тягнути свою дурну пісню. Де Льоля? Понесло її на базар з тією сотнею грамів дріжджів! Теж мені спекулянтка. Розігналася! Візьме раптом дев'яносто карбованців і радіє. А до них треба додати ще десять, щоб купити літр молока. Як з такою спекуляцією, то сиділа б краще вдома. Ще там десь зловлять, А тут...тисячі втрачаєш...

Хтозна, як би пересівся чудовий Миронів настрій, коли б не прийшов ще один гість. О, це звідки Помазанов? — Із села. Утік. — Знов утік? З Києва ж на село втік він, щоб не взяли до Німеччини. — До Гуманя. Як там оголосили поголовний набір, від п'ятнадцяти до сорока п'яти років, усіх чоловіків і жінок, просто з речами на вокзал, то я втік звідти на село. А й на селі тепер не всидьки. І там хапають, кого бачать. Староста з переговорщиком усе, що хочуть, роблять. Помазанов попав у списки перший і нічого не лишилося, як утікати.

Гм... Гм...

Оце так тепер у селі. Як був Миколка, — хотіли землі й нової власті. За більшовиків — чекали німців. Тепер — коли б знову вернулося так, як було за Миколки. Та й не диво! За більшовиків він повинен був здавати сто п'ятнадцять літрів молока від корови і казав: "Жидів у місті годуємо!". А тепер розписався, що здасть сімсот тридцять п'ять літрів ще й чотири пуди м'яса. А вони думали, що на другий день настане таке життя, як за Миколки.

Мирон попчихує від таких новин, невловима посмішка зміїться межі уст. Він абсолютно нічого не радить, не відповідає. Це й так ясно, що ні в місті, ні в селі нема рятунку. В його кербудській конторі теж лежить наказ: виготовити списки незанятих на роботі. Та й голова Миронова в цю хвилину забита іншим, щоб щось радити. Де Льоля? Де Женя?

Підходить сьома година, він збирається залишити обох гостей, як навернулася й Льоля. Не сама, а з Галиною. Давно вже не заходила Галина. — Холодно, праця... О, а це що за німецький солдат?

— Як хочеш, візьми в нього соди. Понесеш до першої-ліпшої перекупки, продаси й матимеш заробіток, — радить Льоля. Він сам не може, то радий збути. Він до нас часто носить.

— Ще повісять за спекуляцію!

— Миросю, ти знаєш, що ми бачили! Я спеціально ходила дивитися. Знову трое повішених на ліхтарях... От! Казали, що то все брехню про них писали в наших газетах, а тепер бачимо, що все правда.

— Я чув, що в Харкові на кожному балконі висить по п'ять, догори ногами, і не дозволяють знімати... — спокійно відказує Мирон.

Галина незгодна. Це роблять їх спеціальні частини, а німці — народ культурний.

— Культурний? — глузує Льоля. — Розказують, що якісь дівчата запросили німецьких офіцерів на зустріч Нового Року. Ну, зустрічали, їли, пили, танцювали, веселилися, приймали їх, як у нас заведено. А після того німці повиймали з кишень бутерброди і безцеремонно почали, не частуючи своїх дам, їсти.

Добре, що Помазанов почув про соду й завів жваву розмову з Гельмутом. Ось Галина може ще краще розказати про західню культуру, тільки це про мадяр, йшла вона цими днями до лазні. Біля лазні якийсь, дуже інтелігентний з вигляду, офіцер-мадяр пристав до неї — і що ви думаєте, що Галина почула? Це просто сором сказати... Він запитав: "Панночка к...ва?" Галина, як почула, то почала тікати. Але німці? Ні, німець ніколи собі такого не дозволив би, навпаки, коли вона ходила й плакала під час пожежі, то бачила тільки найтонше виявлене співчуття... Вона часто сама йде вночі, як зовсім темно. Зустрічаються німці, — ніхто й словом не зачепить. Навпаки, ще йдуть і ліхтариком дорогу присвічують до самого дому. Це — народ лицарів.

Льоля бачить, що Галина таки дурна.

— Так, так, лицарі. Он у Баршиполі дівчата обслуговували їдальню. Одна вкрала бутерброда, а її за це й повісили. Цим лицарям навіть води шкода для нас, — вже Мирон додає. — Видали наказ, щоб пускати воду для населення тільки пару годин. Зрештою, потріскали всі водогінні рури. Весною не знаю, що буде, як усі будинки підтечуть... Ну, а ми закручуємо. Як наказ, то треба виконувати.

Галина не впізнає ні Льолі, ні Мирона. То ж вона тут уперше почула, що німці — прекрасні. А тепер...

— "Коли вже чорт ухопить цих німців..." "То ж такі голодранці, ще гірші за нас. Все скуповують, що бачать, і гатять додому..." Або: "Оце культура? Ходять чутки, що

платню зменшено буде наполовину, а жінкам на двадцять процентів менше, ніж чоловікам. Це ми як жиди! Взагалі, ми в них на найгіршому місці. Поляків і то вони вище розцінюють. Наші на мостах дістають по вісім карбованців у день, а якась польська група працює на залізниці і платять їм по десять марок, а як перевести на наші гроші, то буде по сто карбованців у день."

Але Галина ні з чим не згодна. Бо українці самі винні. Це — вічні зрадники. Спершу треба розбити спільного ворога, а тоді вже домагатися чогось.

Мирона вже давно нема. Він непомітно вийшов. В двері всунув голову хтось, — Галина його знає, це директор кооперативи "Самопоміч", — і Льоля не докінчила фрази, вибігла, щось пошепталися.

Якась шамотня, якісь секрети, — думає собі Галина. — Мають два мешкання, там посадили тітку. Казала Льоля, що хочуть рундук мати на базарі... їм зле? Все шито-крито, нічого не розбереш, звідки достатки. Чого це вони так на німців ревуть?

— Я ось чула, — повернулася Льоля, — я чула, що з п'ятнадцятого числа ні в Київ приїхати, ні з Києва виїхати не можна буде. Ніяких продуктів не дозволять ввозити, можна буде мати із собою тільки на один день з'їсти. Чи це може бути? А крамниць же вони не відкривають! Ті, що відкрили, то — для населення німецького походження. Тепер ще більший буде голод і більша спекуляція. Базари німці таки закриють.

Саме в цій справі Мирон і побіг. Як — машина з мукою? Проскочила? Директор "Самопоміч" ждав-ждав, не діждався й прибіг. Муку треба пустити негайно, щоб вранці вже було чисто, ніяких слідів. Гроші в кишені, муку продають інші...

І щоб помститися за милих її серцю культурних німців, Галина каже:

— Я цього суб'єкта знаю. Це жучок! Його рекомендував один дуже авторитетний чоловік, Мурзученко, а він тільки й робить, що їздить кудись на села й пайовикам нічого не дає. Тепер ще хоче, щоб долучили до кооперативи три безгосподарні книгарні Культторгу.

От, мовляв, які то твої знайомі!

Та вже Мирон заходить разом із цим жучком, вийняв із шухляди столу якийсь пакетик (їйбогу, то гроші!), дав, той пішов. Вони й не криються з цим знайомством. Мало які справи можуть бути!

І вельми незадоволена, Галина прощається. Прощається й Гельмут, якому надокучило тягнути своє "Добже, добже, тра-ля-ля", а чаю з мелясниками не дають.

А Мирон за цей час, поки мотався, придумав Помазанову добру пораду. Отак буде сім раз переховуватися з міста в селі, з села в місті і колись таки та зловлять. А чи не краще б йому піти в священики?

— Я — за священика? Попа? — щірісінько здивувався советський активіст, технік випікання хліба, Помазанов.

— А що ж? Шестимісячні курси, звільнення від Німеччини. Потім у село на парафію.

Дикий такий проект не вміщується нікому в голові. По-перше, ніхто з них у Бога не вірить, по-друге, це ж реакція, а вони, як не як, коли лають німців, то тому, що німці

заводять реакцію.

— А хто там його розбере, що реакція, а що ні... — заховуючи зміясту посмішечку, відповів Мирон. — Он, кажуть, Сталін зібрав двадцять попів і відслужив молебень, щоб Бог одвернув врага-супостата і дарував перемогу христолюбивому російському воїнству. Я чув на базарі таку розмову, що червоні збирають всі свої сили, жінки навіть озброюються... І правда, фронт розтягнений, німців заманили далеко, може відкритися другий фронт... Можна сподіватися перелому...

Справді, і за німців є вигода стати попом, і як червоні вернуться, то нічого не тратиш. Одне тільки...

— Там же тепер якась українська церква?

— Хто там на цих українців тепер дивиться? Їйбогу, раджу вам!

Одним словом, Мирон у своєму чудовому настрої ладен проспівати Гельмуту пісеньку:

Добже, добже, тра-ля-ля,

Шталін іст капут...

XXXIX.

Лютий хоч і лютий місяць, а Мар'яні завжди весною він пахне. І хоч яка проклята, страшна зима ця, а в весняних вісниках таяться бруньки п'янкої радості.

Небо — синє, сніг — сліпучий. Повітря — п'янке. Сонця — море.

Мар'яна йде вулицями, де зовсім не ступала людська нога, тільки доріжки протоптані через руїни. Сніг покрив усі брили розвалених будинків. Особливо мальовничі під ним вигнуті залізні арматури, що в колишній покірності вогню набули вигляду ніжних велетенських пелюстків. Весь час стояли морози, учора була завірюха, раптом потеплішало, сніг не мав часу вкритися чорним пилом. Диво: центральні вулиці, а ні душі вдень. Це — поле, а серед поля — радіо грає.

Все це таке фантастичне, а не покидає тебе відчуття історичности, радості, що ти в такий неповторний час не де, як у Києві.

Яка чиста зима, яка незачеплена в красі своїй природа, а ми, люди, рвемо-гриземо горлянки одне одному, хлюпаємося в болоті, хто навіть не хоче, то мусить. Чи це вада людського роду, а чи це й є сама природа? Загризання інших зоологічних видів та кляс було й до зформування людського суспільства. А що далі відходить людина від тварини, ускладнюється, розділюється на суспільні групи, то більше стає можливим хапати за горлянку двоногого. Бо коли якийсь тип, поставлений на посаду керівника суспільної опіки, вжив цю посаду, щоб нажитися, то це — кровожер. А спекуляція? Хіба є різниця між тим німцем, який загарбав у Києві бібліотеку, меблі, музейні картини, та спекулянтом, який купив дріжджі за сімдесят копійок, а продає за сто карбованців?

Мар'яна вже давно проминула зруйновані вулиці, досліджуючи київську дріжджево-спекулятивну економіку, яка їй з якогось часу найближче відома, яка гризе її сумління. Є виправдання. Дріжджі виривають із рук селяни на самогонку, а самогонка ллється на селі річкою. Але хто це всю цю спекуляцію організує? Хто робить хаос, щоб вбити в голови: добра не слід чекати. Хто це скрізь дезорганізує, підказує

німцям видавати такі дурні накази? Червоні? Руськошовіністичні елементи, яким потурають німці, щоб змішати карти українським націоналістам? І німцям, і великодержавникам на руку.

Проходячи Трьохсвятительською, мимо колишнього Літературного клубу, Мар'яна не втрималася й зайшла. Хазяює тут Табактрест. Китайських колосальних ваз уже нема, екзотичних пишних рослин також. Портрети Шевченка, Франка стоять у кутку, як непотрібний мотлох. Де ж бібліотека? Отак воно все переходить із рук у руки, на якийсь час. Все це клуб дістав був у спадщину від недограбованого Дому Літератури.

Нарешті, прийшла Мар'яна. Це місце завжди будило в ній повагу до століть. Громадянка тисячоліть має в цім тихім закутку Києва, колись славному на весь світ княжому городі, одну справу.

Кущі бузку обтулюють по обочинах великої порожньої площі малі, старосвітські, мов сільські попівські, будиночки. Червоні шиферні хідники, мабуть, із Володимирової Десятинної церкви ведуть у далеку перспективу, що закінчується модерною будівлею.

Розкопаний фундамент так і стоїть, неохоронений після останніх археологічних тут робіт. Сніг та мороз злютували землю, глину й камінь. Де ж то стояли тут такі ґридниці, як намальовано на Ярославових фресках у Софії?

І громадянка тисячоліть, ледве привітавшись із владною княгинею Ольгою у білій намітці завою, заглядає в двір Кия, тата великого роду, що заснувався на цій горі серед лісів та пущ. З дядьком Києм громадянка тисячоліть помандрувала в материну-відьмину круглу оселю, що здалека вже приваблювала теракотово-золотистими візерунками стін. Прабаба-відьма їх гостила, дядька Кия й Мар'яну. Що казати, добрі діти, не забувають...

Одначе, Мар'яна тут не для мрій. Їй треба до того нового будинку, що в перспективі здається зовсім іграшкою, насправді ж то — п'ятиповерховий, перед війною збудований, художній інститут. Як викинули німці з Лаври музей Шевченка, співробітники перевезли його сюди, бо тут згори донизу порожньо. От у цім музеї й треба Мар'яні взяти матеріали про цінності, вивезені більшовиками.

Три рази тут була і добре знає, на якому поверсі, в якому під'їзді, які двері. Не звернула уваги на свастику в червоному полотнищі над будинком, — вже вона призвичаїлася на кожному кроці її бачити.

Якесь інше обличчя запитливо подивилося, як відчинила Мар'яна двері. На її запитання непорозуміло знизують плечима. Не розуміють! Української мови тут не розуміють. Треба говорити по-німецькому.

Мар'яна не заблудила, в ці самі двері входила вона й пару днів тому, але за ці пару днів український музей Шевченка перетворився на якусь німецьку установу, і ніхто тут навіть не скаже їй, де ж дівся музей Шевченка.

З ятручою образою зачинила Мар'яна двері. От! Де не поступишся, скрізь те саме. Нема місця, де не знайшли б українського закладу й не викинули його, не стоптали ногами. Що не відкривається, зараз на тому лягає заборона. Де ж тепер шукати музею?

Весна лютнева, справді, дошкульна, сонце скрипить склом під ногами, як

Мар'янина зненависть до цих свастичних павуків, які хочуть зжерти все, що є українське. Вона навіть не дивиться на зустрічних і не чує, як услід їй хтось гукає:

— Одне, слід би бути трохи ввічливішою! — накинувся на неї Олег. — Ви могли проминути останню нагоду бачити мене.

— Що сталося, що ви в доброму гуморі? Востаннє я бачила вас зовсім розклеєним.

— Я й тепер такий, але я прощаюся з Києвом. Не годиться псувати останні хвилини. Прийшов подивитися на те місце, де тисячу років тому вперше ступила нога переможної германської раси на київських горах, а тепер, через тисячу років, відкрився німецький педагогічний інститут для німців, що має великі завдання в створенні тут Великонімеччини і де майорить прапор великого німецького народу... — одним духом проторохтів Олег.

— Що ви мелете, який інститут? Я там щойно була, там якась кислоока німкеня пише на машинці.

— Не читаєте газет і я не мелю. Ось, прошу...

Справді, в газеті так дослівно й написано, як проторохтів Олег. З газети виходило, що Мар'яна заходила до нововідкритого педагогічного інституту, німецького, і за рік-два він випустить перших учителів для онімечення "східнього простору". От що то означало: "Школи закриваються, бо мають підготувати нових вчителів, а цих має перевірити гестапо." А тим часом, поки підготують німецьких, школи непотрібні. Потрібна друга робота: очищення цього простору від його людности.

Німецький прапор, що майорить там, "де ступила германська нога на київські гори", хижо стверджує все те написане.

І місце ж вони, блюзніри, вибрали он яке. Це певно їм порадив Штепа, він — професор історії.

— Чого ж ви туди ходили? — дивується Олег.

— Загнибіда задумав влаштувати виставку на тему "Звільнення Києва від більшовиків", а я збираю матеріал про вивіз і знищення культурних цінностей.

Олег регочеться дуже довго, дуже ущіпливо. Це може та підлабузницька виставка, що славословить переможні великонімецькі збройні сили і дякує за звільнення України? А на цій виставці не буде показано руїн Лаври, що висадили в повітря німці?

— Ах, ви підлизники! Ах, ви нікчеми! — межи реготом лається він. — Галичани й донцовці не допускалися все ж до такого падіння. Ті, принаймні, бичували рабство. І вам не гидко?

— Та, признатися, огидно! — не дуже відпекується Мар'яна. — Всі, що коло цієї виставки працюють, називають одне одного підлабузниками, і в кожного таке почуття, наче яку брудну справу робить. А ще краще те, що й німці з нас сміються, мабуть, бо не дозволяють установам давати нам матеріалу жадного, не зважаючи на таку низькопоклонну, стопоцілувальну мету. Але про Лавру ви не маєте рації. Лавру підмінували й приготували до знищення більшовики, німці ж тільки полінувалися витягнути міни й вирішили, що не варт возитися, менше клопоту буде, коли все злетить у повітря.

— То якого ж чорта?

— А такого, що хоч під такою габою треба зберегти хоч трохи наукових сил та охоронити їх від тяганини по арбайтсамтах і депортації. Цей задум створити замасковане огнище української культури треба б вітати, а ви... Якось же треба рятувати хоч те, що можна.

— Всіх до Німеччини вивезуть! Виметуть мітелкою!

З Олегом не можна останніми часами говорити, він такий жовчний, в'їдливий, зовсім, як Васанта. Та хіба ж Мар'яна не знає? Всі про те тільки й говорять. Німці не криються. Спустіє місто. В Києві нема промисловости й розвивати її непотрібно. А те, що є, пристосується для переробки сировини, яку не вигідно далеко везти. Тут зостанеться тільки той, хто виправдуватиме себе. А решта — в сільсько-господарські роботи, в порожні колгоспи, радгоспи. Там теж: хто не зуміє гарно обробити своє господарство, той буде позбавлений права на землю, піде в батраки...

— Не мрійте! — і на це відповідає Олег. — Всі до Німеччини! Під мітелку. "Я хочу здобути на сході простір, звільнений від тубільного населення, і заселити замкненим у собі німецьким народом", — це я читав у промові Гітлера від 30-го січня 1942 року.

— Кажуть же, що то беруть на рік трудової повинности.

— А можна вірити? Он полонені теж повірили.

З Олегом важко говорити. Та вже Мар'яна трохи його знає. Такий він, коли його живосрібний дух пішов униз. Дуже настроєвий хлопець, за те Мар'яна любить із ним одвести душу. Завжди в нього заперечення — і до діла. Лишивши на після переконувати, Мар'яна повернула розмову до вихідного пункту. Чого це вона має останню нагоду його бачити? Зібрався вмирати?

— Майже. Їду до Німеччини. Добровільно.

Здурів хлопець!

— Ви оце зовсім так дико подивилися на мене, як та жінка, що записувала. Всі, хто почує, дивуються.

— Та всі тікають, вириваються, ховаються, а ви... добровільно? Якого біса вас туди несе? Там же ті перші, що поїхали, опинилися за дротами, під озброєною вартою ходять на роботу, за найменшу провину — розстріл. Голодують! Б'ють їх!

— Знаю, знаю, знаю! Але біс тут ні при чому. Всі ми — "цивільгефангене".

— То якого ж чорта? Працювати на німецьку перемогу?

— Вже мені остогидло! Цей холод, цей голод! Воду треба носити на п'ятий поверх, ні дров, ні електрики, ні ogrівання. Ще й з роботи викинули. На весну той район, взагалі, виселять, німецький буде... Вже я не можу...

— То щось друге треба придумати, а не це!

Олег уже на всі боки думав. Ходив навіть...

— Знаєте, куди? Мурзученко водив мене на поклін до німця. "Нами цікавляться! Вам дадуть грошеву допомогу!" А я такий хлопець, що й сам цікавий на них подивитися. Приходимо до тієї Воші, а то — земляк! Чудово по-російському говорить, киянин, всіх прекрасно знає. Засновує театр Садовського: веселий жанр, водевіль,

російська музкомедія і ніяких трагедій. Потрібні сили. Подивився я на того липового Садовського, на отого вискочку Мурзученка, що вдає господаря в сьогоdnішній "культурі". Як із таким шумовинням, то вже краще до Німеччини.

Та це гірка правда. Скрізь старорежимна шушваль повилазила наверх і вже дивиться звідти на тебе начальством. Воно правда, що нема людей. Але чи й треба зараз?

— То ви гадаєте, що я цього самого не відчуваю? — як може, відмовляє Мар'яна. — Часто думаєш: вже остогидло таке життя, поїду до Німеччини. Весь час думай про матеріяльне і нема змоги про інше. Кругом якісь акули. Сам дбаєш тільки про себе. Попереду щось незрозуміле. А може б ви пішли до славної нашої кооперативи? Все ж таки ми її колись засновували,

— Там? Хижаки! Я прийшов, а той ставленик Мурзученка із злодійськими очима й вічно облизуваними губами після "діяльності" вже замітає. Він сказав мені: "Постачаємо лише своїх співробітників. Це вам не в советах, щоб подачки ждати. Все на самоокупності."

Вже всі аргументи вичерпані, Мар'яна не знає, як втримати нерозважного. Виходу нема, але... Вони ж тільки того й хочуть. Ми мусимо триматися Києва за всяку ціну. Ми мусимо тут бути. Хай під потворними масками, але мусимо стверджувати себе й берегти для нас нашу столицю,

— І я так думав, та мене остаточно штовхнула одна історія. Колись, прийшов я був із полону, один хлопець дав мені штани, бо мої розвалювалися. Простий, гарний свій, українець. Я вже й забув за це. Цими днями одного ранку стукає хтось у двері. Відчиняю. А це — той самий свій, український добрий хлопець. Нічого не кажучи, кинувся мене бити. За що? Чого? Так я й досі не знаю. Ніби то я десь насміхався з їх проклямацій, — з яких? Називав українськими фашистами. Ви подумайте! Як уже від свого таке прийняти, то я в той же день пішов, записався. Як усе кругом таке безпросвітне, то вже відразу в петлю...

Якась загадкова історія. І Олег ніколи з цим хлопцем не говорив?

— Ніколи. Взагалі, після того, як він мене обдарував, не бачив. Тепер пропало. Ї ду. Одним словом, "Мамо, я хочу до Німеччини", як віршує тут оця писака...

Олег ткнув пальцем у газету.

— Ну, та вже однаково. Я глибоко переконаний, що німці проваляться. Ми й так, і так приречені. Не хочу зустрічатися з червоними, то вже краще тепер виїхати. А тому я все розпродав за безцінь, меблі забрала комісійна крамниця, гроші я вже прокурих. А оце ще залишилося дві справи: подивитися на те місце, де "найперше ступила германська нога", як пише оця нова українська смердюха, — Олег знову махнув газетою, — та ще купити собі шнурки до черевик, бо в Німеччині, кажуть, і того не дістанеш.

— Невже ж ви й справді їдете, — щось ніяк не може повірити Мар'яна.

І що їй цей Олег? А Мар'яні зробилось щемляче-сумно, журно за оцим бунтівливим братом із нестійкою душевною структурою та таким гострим умом. Сірішає обрій, порожнішає, як і оця дядькова Києва гора, заселена тінями тисячолітнього минулого...

XL.

Даремно Мар'яна стогнала від тягарів "роботи". Штадткомісар також вважав, що це непотрібно, — якась там інформація, якась там виставка "вдячного населення". Виставку заборонив, посаду зліквідував, а Мар'яна наче ковтнула свіжого повітря.

І то буквально. Весна, бурхлива й многоводна, гомоніла по всіх гористих вулицях Києва. Хоч-не-хоч, а радій, смійся. Ну, хоч би й із тієї гуморески, що оце вчитала в емігрантській російській газетці з Берліну "Новое Слово". Правда, була вона у відділі не гумору, а обов'язкових повідомлень. "На великодню святочну пайку видається одне яйце за відтинком таким-то". А в нас навіть найбільші бідаки менше, як про десяток, не думають!

А ще іншими словами: кажуть, що людина під сорок років неминуче стає скептиком. Ну, а як би так, щоб не бути смішним і дурним мрійником, та до смерти zostатися оптимістом? Навіть при таких переворотях, війнах, розчаруваннях, як це випало тим, що живуть у першій половині ХХ-го століття. Не закривати очей, не одягати рожевих окулярів перед лицем зла — і не стати зневіреним, роз'їденим скептиком. Он Слава. Типова рожевоокулярниця, скрізь вбачала саме гарне. Але не мала сміливості подивитися в лице злу. Ось Олег. Занадто вдивився в лице зла і воно його притягло магнетом, втягло і, мабуть, знищило. Поїхав, а чи живим побачить його хто коли?

Олегові все не так. І Мар'яні не так усе. Вона все критикує. Такого не хоче вона, хоче позитивного. Якого ж? Ялового, звироднілого більшовизму у його останній догматичній формі із "сонцем" Сталіном? Нехай Васанта вже держиться за старе, а для Мар'яни життя біжить. Це — вже викинуте на смітник. Українські націоналістичні "революціонери-вчителі" із заходу на закордонний лад? Чи монархія Скоропадського? Це аж ніяк не окрилює. А кований чобіт так і є — кований чобіт.

Тому Мар'яна ні з ким, ні за кого. Вже ж не за цих старорежимників, що повисовували свої голови з-під мамашиних нафталінових кофт двадцятип'ятирічної давности. Мурзученко й її наглядів, тягнув до того, як Олег казав, Воші. "Цікавляться нами!" Мар'яна ж, мабуть, піде працювати до книгарні. Чому? Вона хоче бути незалежною.

Коротше кажучи, — їхати до Німеччини? Чи може зголоситися на Херсонщину, на сільсько-господарські роботи? Оце й усі можливості, отой самий пшик із великих жадань. Звідки вийшов, туди й іди. Ні, нема нічого путнього в цім житті, якась мамалиґа.

Ковток повітря вже затруєний цими всіма думками.

І цей, уже затруєний по дорозі, ковток весняного повітря недовгий. Удома її, як безробітню, чекає, мабуть, повістка. На комісію до біржі праці. Усім жінкам, що не мають дітей. В Києві пройшло спеціальне звільнення із праці і ці звільнені мусять зголоситися до біржі негайно.

А що, вже більше ніхто добровільно не зголошується? Нема черг бажаючих?

Щось таке на киян напало раптом, вже ніхто більше у Європу не хоче. Дуже скоро

якось усі довідалися, що той перший транспорт добровольців мало не замерз у нетоплених товарняках. Другий транспорт українські партизани на Волині відбили і всі розбіглися. Що з тими, що доїхали? Дроти. Концтабір. Голод... Ну, а ще почали доходити листи. "Мамо, мені тут дуже добре, так, як у вересні місяці на Керосинній вулиці". Себто у відомому всьому Києву страшому таборі полонених. "Мені тут так, як було останніх п'ять років". Цей був на засланні. "Годують нас дуже добре, але якби були наші житні сухарі, то було б ще смачніше". Але посилати до рідних у Німеччину можна не більше, як двісті грамів, "Над головами дуже часто літають ворони й сідають на наш город". "Визволяйте, бо пропаду".

Щось воно не так! Та це ж не куди поїхали, в культурну Європу. Там — комфортабельний побут, чистота, всього подостатком, не так, як у нас було. Он, як розказують німці, то в них найгірше село краще, ніж наше місто. Просто, наші люди ліниві.

Але вже не допомагають і приманливі, поетичні заклики в газеті: "їдьте до сонячної Німеччини. Там чекають вас культурні умови й гарна їжа". Заклики ці глумливо приличковують жалобу в місті. Беруть дітей від чотирнадцятих років і скоро братимуть від дев'ятих. Хлопців уже від одинадцятих беруть. Матері їдуть з ними добровільно. Родини розбиваються, розгублюються. Вчора, наприклад, забрали чоловіка, сьогодні й жінці прийшла повістка. Хто їде, збуває все. Декого вертають, — вже в нього нічого нема. Кербуди щодня виготовляють списки ніде незайнятих. А це скоро всі мають іти на комісію, хто працює, хто ні. Якись штампи ставитимуть у паспорттах.

Але цих новин на один день замало. На сходах зустрівся сусід, "артіст українській" Рейнгардт, і оповів, що німці відвідали наш будинок, зараз і до нас прийдуть. Одному мешканцеві виламали двері, бо йому наказано бути дома, а він не був. То виламали двері й забрали меблі. Чи може таке бути?

Може бути. Ми й не знали, а виявляється, що всі мешкання, будинки, все майно в них — воєнні трофеї. І то не вермахту, а саме цивільної влади, оцих жовтляків (як популярно звуться вони в киян) із свастиками на рукавах. Все це належить їм, але ділиться на гатунки.

Перший ґатунок будинків вони вже посіли, перший ґатунок меблів в перші ж дні вивезено з Києва до Німеччини. Другий ґатунок будинків це той, на який накинє німецьке око. Якщо там хто живе, то дістане наказа в триденний термін виселитися. Меблі другого ґатунку можуть бути кожної хвилини в мешканця відібрані, хоч би й із зломом дверей. Третій ґатунок меблів може бути проданий місцевому населенню, а от будинки третього ґатунку це ті, які призначені на злом.

— Я не боюся, — каже Рейнгардт. — Мені віддали всі меблі безкоштовно, я маю документ. Я їм натякнув, що походжу з остзейських баронів, але ні на що не претендую.

У Мар'яни, на її диво, не знайшли німці меблів ні першого, ні другого ґатунку. Хвалити Бога, сподобалася їм люстра із скляними пацьорками. Тут же зняли й пішли. Хвалити Бога!

А Мар'яна думала, що вже скажуть виселятися. В місті, особливо на Печерському, стоїть дуже багато порожніх будинків. В п'ятиповерховому будинку заселене одне — два помешкання, а решта — порожнє. Одначе, ці фірми, що наїжджають щодня, вибирають собі, де хотять. От наглядять якийсь будинок, заходять у середину, оглянуть. Сподобався. Мешканців негайно виселяють, а фірма передумала вже, знайшла собі щось більше до смаку.

Так і з ними всіма може статися, дарма, що Рейнгардт із остзейських баронів. Он уже виселено один бльок, а тепер він стоїть порожній.

Та може ще доведеться й так усе покинути, як заберуть до Німеччини... Ось треба йти на комісію. У кого не буде штампу "звільнений" у пашпорті, того можуть зловити навіть на вулиці й забрати.

Розумно зробив Омелян Якович, сивовусий двірник. Він цілу зиму возив на село санчатами плоди своєї щирої двірницької праці, а тепер на весні й сам утрясся в свою Володарку. Всі, хто може, виїжджають, хто куди бачить. Мабуть, і собі треба... Але від цієї думки, щораз частішої, Мар'яна відмахується. Треба бути у Києві! Та й куди? Як по селах та малих містах оголошено: від п'ятнадцятих до сорока п'яти, усі — на Німеччину.

Невідомо, з якими надіями йшла вона на ту комісію, але йшла. Їй не снилося ніякої дороги, вона не поїде.

І перша, кого вона зустріла в великій канцелярії районової управи, де відбувалася ця комісія, була... Васанта. Вона діловито сновигала від одних дверей до других розгалуженого комісійного апарату. Мар'яну вона ледве помітила, ледве впізнала. Тільки зробила свою гримасу, подібну до усмішки, але не згадала про їх останню розмову.

— Працюєш тут? — холодно запитала Мар'яна.

— Працюю.

— А я ось, мабуть, потраплю до Німеччини.

— Маєш якісь лікарські довідки? Нема?

Холодність і чужість її убійча. Вона взяла Мар'яниного пашпорта і зникла за дверима. За п'ять хвилин винесла і, мов незнайомій, подала. Мар'яна розгорнула. Є штамп звільнення!

Але як Мар'яна замішалася в юрбі, деє біля дверей поруч неї опинилася знов Васанта. Вона виштовхнула Мар'яну першу і вже в темнім коридорі прошепотіла:

— Я зробила тобі. Не кажи нікому. Я їм шкоджу, де тільки можу!

Васанта незлопам'ятна, шляхетна. Ще й ще раз переконується Мар'яна.

XLI.

Тут можна писати симфонію краєвиду,

В різних варіантах він постає перед очима. В туманах, в синіх димках чверть Києва лежить під ногами, а ти ластівкою ширяєш над ним, — так здається з балкону четвертого поверху. От одна смуга синіша, друга прозоріша. Головна, центральна суть цього краєвиду, це величезний обшир неба з найрізноманітнішою гамою, кожної пори

дня іншою. Іншим разом — усе яскраво видно внизу, всі деталі землі: ліси, передмістя, залізниця, базар, зелені масиви... За півгодини заволокли сизі хмари, знявся вітер, чорні птахи почали літати, як листочки. Пішов дощ. А тепер там, де була щойно чорно-синя хмара, позолотішало, порожевішало. З'явилася блакитна смуга, прояснилася зелень. І знову зараз засяє сонце, можна буде вигріватися високо над землею...

Заради цього краєвиду й перебралася сюди Мар'яна, хоч може це й по-дитячому нерозважно. "Вони" ходили зовсім не за Мар'яниною люстрою із скляними пацьорками. За кілька днів уже висіло оголошення: всі мешканці мусять звільнити будинок і залишити в чистому стані.

От тобі й кругла блакитна кімната!

Мар'яна з почуття образи взяла й переселилася в ще краще помешкання — може якого наркома? На шпилі — вони знали, де вибирати собі краєвиди. Просторі світлиці з яснозеленим дермантиновим оббитям, кухня, обкладена білими кахлями. Тільки цей, може наркомський, будинок цілу зиму стояв з навстежень розкритими дверима, вже дочиста ограбований. Звичайно, рури всі попсовані, жити зимою тут не можна буде. Та, взагалі, цей район приречений на виселення, може через два тижні й звідси попросять. Але хай два тижні, — Мар'яна хоче знати, яке то самопочуття в розкішному мешканні, збудованому на наших кістках для одних панів... поки не виженуть тебе от другі.

І хоч кімнати панського мешкання, в яке помилково потрапила Мар'яна, просторі, хоч гарно тут, як у санаторії, світла багато, паркети блищать дзеркально (зразу інший літ і розмах думки), хоч кольори неба міняються щохвилино, хоч на ньому "птахи із видом діви крила розпускає, море закриває", — а на душі в Мар'яни все ж так, як бувало в дитинстві, коли нема вдома мами. Незатишно, холодно, важко. Так тепер.

Цього не відчувала Мар'яна ніколи. Була викинута звідусюди, принижена, упосліджена, щирість її неприйнята, вона відвернена від усього світу. Але було ще щось. Було куди утікати, було як відвернутися і здійснити таки себе. А тепер — беззахисність, холод. Петля затягається. Нема чим дихати. Петля. Був корінь, що глибоко розростався в надра ґрунту. Тепер корінь сам виривається.

Події виром несуться на тебе, не встигаєш їх навіть усвідомлювати, як уже накладаються на них нові. Те, що усвідомлюєш, ані сотою частинкою не відбиває всього потоку цього життя-петлі, цього диявольського калейдоскопу, цього шаленого колеса. Наче в огні, і горить усе разом: у Києві, в цілій Україні, в найглухішому куточку. Увесь Київ, уся Україна живе думкою: чи попруть до Німеччини? І так усе життя — страх.

Кожне наготові. Всіх вивозять. На роботу приймають тільки інвалідів і хворих. А хворим теж не можна виказатися, он у лікарнях усіх хроніків постріляли. Одної ночі всі ліжка стали порожні. Де ділися хворі? Знищили, як непотрібних.

Люди тепер, як ті продукти, що відбирають по заставах поліцаї... Скидають на купу в полі, вітер все те роздмухує... Люди висять на ліхтарях. Людей ловлять, як собак, у будку. А тут — поставили камінь на Лук'янівському жидівському кладовищі з написом: "На прохання українців у Києві знищено сорок п'ять тисяч жидів". А тут — відкривають будинки розпусти. А тут — вже на вулиці лунає філософський клич: "Ми раби речей!"

Ніхто вже не хоче "меблів", що їх так завзято розтягали з панських мешкань. Деякі літом рубають на дрова, щоб не мучитися з ними у цих безконечних переселеннях.

І як передати пульс епохи цієї незрозумілої, ще нами неусвідомленої? В який страшний і трагічний час живемо, — навіть не можемо збагнути собі, так втяглися. В це тяжке життя, повне турбот і скрадливих небезпек.

І все це приводить до одної думки. Ми — непотрібні! Нас змітають — брутально, безоглядно.

То що? Зневіритися, як Олег, і вклонитися з жахом потворі Зажері? Сталевою лапою трощить вона прекрасні міста з музеями, палацами, бібліотеками, лябораторіями, фабриками. Нацьковує нації на нації. Зверху придавлює все хижою свастикою. Вішає і б'є. Перетворює індустріяльну країну на селянську, без освіти, без шкіл, університетів, мистецтва. Будить низькі інстинкти своїм власним прикладом, а потім вішає за прояви їх. Під пишними ідеалістичними фразами прикриває свою зажерливість. Так виглядає найновіше видання прогресу, нова Європа.

Коли мислити в межах одної епохи чи писаної історії, то може й так. Вся цивілізація зросла на пожиранні двоногими двоногих і це її вінець: "арійські расові" двоногі над усіма "неарійськими". Яка різниця, — зарізати свиню, запрягти коні, видоїти корову, чи перестріляти сто тисяч жидів, видушити населення України? А оця потреба — мати усе те саме, що й інший двоногий, — лише рудиментарний нерв втраченої людством назавжди рівності, та її дитини, справедливости.

Але є ширші обрії, далекоглядніші висоти. Десь є люди, хай одна людина, що ніколи не вклониться Зажері. Людина, що містить у собі світ минулого й прийдешнього. Епоху минулого, і цю, короткий відтинок у поході людства, і наступну. Наступної не буде, як переможе Зажера. Але Зажера не переможе, людство з цієї епохи вийде в іншу.

І це окрилює. Віра в ту, бодай одну, людину. І її візію. З'являються сили, воля до життя. Оптимізм. Мар'яна пристає до партії справедливих, справедливих не від кволости, а від великої сили. І як без цієї віри жити? Без неї — каторга, животіння.

— Невже це ви тут живете? — почула Мар'яна за спиною.

Сполошені думи відлетіли, Мар'яна бачить перед собою Оксану Артемівну. Вона з неба впала просто на балкон і всміхається своєю милою, з вищербленим зубом, посмішкою. В очах миготить невіра.

— Боже, як у вас тут розкішно!

Оксана Артемівна! Вернулася до Києва? Була весь час у Миргороді? Мар'яну пориває радість. Ще не все втрачено, от віднайшла найближчу родину, опору. Дивитися на цю посмішку — вже опора. Як вона тоді не пускала Мар'яну, аж ця втікла...

— Але невже це справді ви тут живете? — все ще озирається Оксана Артемівна.

Мар'яна заспокоює перелякану невіру Оксани Артемівни. Це не надовго. Місяць, два, мабуть. Вже Печерське виселяють, вже всю Левашівську виселили, весь район Липок, що не погорів, скоро дійде черга й сюди. А Мар'яна заради балкону забралася в це панське мешкання. Помилилася доля...

— А я оце як надивилася, що діється в Києві, то чогось ночами не можу спати, —

призналася Оксана Артемівна. — В Миргороді нічого цього нема. Живе собі кожен, як хто хоче, німці не втручаються, межі солдатами багато гарних людей, ходять собі на вечорниці до нашої молоді, танцюють, жартують. Уже деякі дівчата й заміж повиходили за німців. А тут...

— Бо ви ще під військовою владою, а ті зовсім не такі.

— Що ж це воно буде?

Крізь милу посмішку прозирає вже жах, тривога. Оксана Артемівна ще занадто повна своєї миргородської життєрадості. І в Київ привела її радісна вістка. Дали їй знати, що син у полоні, їде забирати. Юрко, менший, у миргородській школі вчиться, виховала від більшовиків. Добре, що виїхала тоді з Києва, товаришів Юркових в останню ніч вивезли на підміноване поле за Печерським і там вони загинули. Отже, обидва сини цілі, чого ж їй не тішитися? Та от...

— Вже тиждень добиваюся скрізь за перепусткою до Володимира Волинського і не можу дістати. А син там у таборі сидить, нічого не робить і голодує. Двадцять тисяч їх там, чиїхось таких синів...

Може Оксана Артемівна вже від кого іншого почула, як то в полоні? Мар'яна хоче тільки порадити щось. Чи зверталася вона до голови міста? Все ж чоловік її відомий вчений, репресований...

— Зверталася я! Каже, що йому заборонено клопотатися про полонених. А мені ж аби дістатися, я б уже його на руках звідти винесла, видерла б...

Не треба їй розказувати, вона знає й так, що вони з нашими полоненими виробляють.

— Ну, й співробітників добрав же собі голова міста! Якись ляльки, мерці... Зайшла я в одну-дві канцелярії, — сидять там, як мумії, як бонзи, гробова тиша...Що вони там, мухи лічать?

А їйбогу, Оксана Артемівна має бистре око. Мар'яна теж не може повернутися туди, як побачить ті великодержавницькі пики, то тікає світ-заочі. Це якби повторювалася історія та знову з'явилася б книжка "Крах німецького імперіялізму на Україні" тільки вже 41-4... року, то той Мурзученко фігурував би там, як "пуппе".

— Цих прилизаних "пуппе" наплодилося вже чимало. То все синки "єдїнонедєлімої", що гараздно перебуває собі при всіх умовах у Києві.

— А українців нема? — розгублено питає Оксана Артемівна.

— То ж такі українці. Чекають "єдїнонедєлімої". Вони відразу полізли, поробилися найбільшими націоналістами, а як тих збили, то вони знову нагорі. Німці їх фаворизують, бо нас бояться. А таких "пуппе" їм і треба. Бачили їх, то не дивуйтеся, що вони не мають права ні в що втручатися...

— Та бачила... — стомлено відказала Оксана Артемівна. — Ніде тільки не бачила ні нашого прапора, ні тризуба... Чи правда й це, що німці заборонили? А в нас скрізь висять, тризуби носять... Що ж це, до Миргороду вертатися? Пішки йти до сина? Мені ж до Рівного треба...

— Знаєте, що?

Мар'яна метикує. Може... Може Гнат що видумає? Він має якісь знайомства в Цукроцентралі, там самі галичани, звідти увесь час їздять машини до Рівного, до Львова. Може... Вони, напевно, що зможуть, — зроблять.

— Ходімо! Довго не відкладаймо й ходімо!

Мар'яна вже готова, Оксана Артемівна нагадує не забути замкнути двері, а то вона стукала-стукала, потягнула, а двері незамкнені.

Вони вже йдуть, навпрошки через руїни стежечками до Хрещатого Яру, для Мар'яни звичною дорогою, а для Оксани Артемівни якоюсь моторошною фантастикою. Як і завжди, Хрещатик, хоч зруйнований, а повний різноманітного руху. Натовпи людей сунуть уявними тротуарами, асфальтами миготять безконечні верениці авт, легкових і вантажних, військових, — до Дніпра, від Дніпра.

Мали звернути на Фундукліївську, та уперлися в довгу, безконечно довгу валку селянських дівчат із торбами, клунками, кошиками, скриньками на плечах. Поморені, заплакані, похмурі лиця. По боках — німці-гестапівці, а ззаду наші поліцаї. Живий товар пішки женуть до вокзалу.

Понуро стоять і дивляться ті, що чекають вільного переходу.

— Це ще ж тут, удома! А що там? — питає Оксана Артемівна.

Поруч буденно сновигають, зазирають у вітрини комісійних крамниць і виходять із грубими пакунками з "Гастроному" сірозелені уніформи та якісь зелені брилі, уквітчані едельвайсами й квачиками до голення.

Дивіться, — штовхнула під бік, як колись на пароплаві, Мар'яна. — Київ наповнюється закордонною шушваллю із тупими безвиразними крамарськими пиками, а ми заповнюємо рабські ряди.

Частина 3

I.

Чорний німецький орел із свастикою в пазурах мав успіх неабиякий у перетворенні Києва на німецьке місто. Народні школи вже закриті, вчителям і учням треба відбувати трудову повинність. Студентів медінституту, єдиного живого вузу, скликали на подвір'ї і сказали, що в навчанні робиться перерва, а всі студенти їдуть на роботу до Німеччини. Як хто протягом трьох днів не з'явиться на вокзал із речами, родина такого не одержить хлібних карток, а майно конфіскується.

Трамваї ходять тільки в години переїзду робітників німецької промисловости, а людність міста Києва не має права увійти в трамвай, хіба хто впроситься й заплатить кондукторові десять карбованців. Крамниці, на які ото з надією поглядали кияни, вже відремонтувалися, все в них є із українських виробень та фабрик і все те — "нур фюр дейче". Кооперативи вже закриті, перукарні, фотографії, комісійні крамниці конфісковані. Театри вже четвертий раз розігнані.

Газета, що перейшла на чудернацький розмір вузьких і довгих обрізків, покищо, залишається, але вже ненадовго. Видавництво переходить до німецької торговельної фірми, а в Луцькому виходить "Німецька Газета на Україні" німецькою, звісно, мовою на вісім сторінок великого формату із ілюстраціями. Матрицю її пересилатиметься до

Києва й тут торговельна фірма її друкуватиме.

Штадткомісар думає ще над тим, чи зліквідувати районів управи і залишити одну міську, чи навпаки, зліквідувати міську, а з пару районів залишити. Тим часом уже кількох районів управ нема, а відділи освіти взагалі зліквідовані.

Про заборону тризуба й українського національного прапора вже й говорити перестали. То ж нормально! Хто приїжджає з Харкова, — наївно дивується. А в них ніхто не забороняє! Скрізь висить тризуб, пиши про Україну скільки хочеш, що хочеш, в Харкові розквіт національного життя, тільки від голоду люди, як трупи. А нам казали, що в Києві вже є український уряд!

Еге, еге, тут навіть житловий фонд весь переходить у руки німецької фірми. Фірмачі вже постараються. Гірші будинки підуть на злом, на їх місці будуть садки, в кращих житимуть лише німці, а Хрещатик буде просто зеленою парковою долиною.

То про які там театри та кіно може бути ще мова? Для німців є опера, на Печерському десь є кіно — і досить, покищо. Коли вже геть чисто все тубільне населення буде вивезене на роботу, а Київ стане суто німецьким містом, тоді...

Легкі перемоги чорного орла із свастикою в пазурях все ж неповні. Кияни, які ще не вивезені на роботу, хоч як їх викурюй, вони не вдовольняються шістьма кілограмами просяно-каштанового хліба на місяць, що чесно, акуратно й без черг почали оце недавно видавати хлібні будки. Їх навіть не розчулює, не підкуплює красивий золотисто-іскристий від щедро вмішаної просяної луски колір цього хліба, вони кажуть, що хоч який голодний, а вкусити такого хліба не можеш. Вони розлазяться по селах, міняють, приносять на плечах, привозять на саночках-візочках богзна звідки, і богзна, чого тільки вони не навозять-наносять.

Базари наповнилися всім, чого тільки душа бажає. За якийсь час базари розрослися до розкоші часів Шехерезади, кожен перетворився в продавця, щоб стати покупцем, бодай, гасу для мікролампочки новітньої техніки, бодай, буханки їстівного хліба, так званого "німецького", себто того, що видається німецькому солдатові, а потрапляє також на київський базар.

Цю першу поразку в змаганні за німецьке місто розлючений чорний орел із свастикою в пазурях припечатав постановою — заборonoю довозу до міста будь-яких продуктів. Всі базари віднині непотрібні вже, назавжди закриваються. На всіх шляхах, мостах, входах, в'їздах до Києва поставали застави поліцаїв і гестапівців. Ці відбирали все те, що несли київські нуждарі на плечах. Масло й мед забирали, а крупу й муку розсівали по полю. Окупант воює з народом, стріляє в того, хто несе двісті грамів масла.

І що ж! Три дні — порожнісінько на базарах, а по трьох днях розкіш продуктів споживання, тільки ще дорожчих, розкіш та побільшала, може навіть перевершивши багдадську, якщо вірити казкам Шехерезади. Винахідливість доставки, справді стала віртуозна, ціни знов упали від надміру пропозиції, і київський обиватель сяко-такотягнув біду, до всього вже призвичаєний. Часом навіть і "літру" молока за сто карбованців купить. А славнозвісний горох, про який ще зимою так багато лише

мріяло, то навіть кожному доступний.

Перекупки вдавали, що вони не чули постанови про закриття базарів. Вони собі жваво продавали, що Бог послав та люди нанесли. їм цю постанову лагідненько втлумачили ще раз, подавши до загального відому тверді ціни на всі продукти. Слава Богу! Як цінник є, то можна й далі торгувати. Хай собі там застави стоять, поліцаї, як наберуться, то все одно через спекулянтів пустять на базар. Але продукти вже й так не ходять дорогами, а прокрадаються полями, ночами, нетрями, ярами й неходженими стежками з багатой країни до голодної своєї столиці. — А цінник? — Гроші все одно тільки умовні безвартісні папірці, всі чимось міняються.

Орел із пазурями сердився. Все переміг, на Кавказі вже собі гірські вілли будує, асфальтовані шляхи прокладає в горах, до Елісти доскочив, під Сталінградом найбільші в світі битви провадить і виграє, — а неохайної широкостегної київської перекупки не зборе. Київська людність не хоче помирати й шукати рятунку від голодної смерти у сонячній Німеччині.

Оточити базари! Забрати все, що є, звантажити на вози! Розігнати базари! Наловлених — до Німеччини! Стріляти в тих, хто тікає!

Це дуже добрий, дуже ефективний захід! Аж цілий тиждень, ба ні, два тижні, всі столи, ятки, будки, рундуки порожні. Вже базари київські ліквідовані, а поліція гарненько пожирувала тих два тижні награбованим. І всі задоволені. Німці задоволені, що вже, нарешті, унеможливили життя в Києві, вже досягнули ефекту, — ну, ясно, ці українці ні до чого нездібні! Підпільна червона влада задоволена, що, нарешті, викликано найбільше незадоволення киян та збуджено мрію про гарне, тихе-мирне советське життя. Хай знають, що таке німці!

Базар порожній, зате у прилежних вуличках, в під'їздах, подвір'ях, — якісь тіні й примари виймають щось із кошиків, з-під поли і, озираючись злодійкувато, передають одне одному. Ще трохи згодом, десь уже над вечір, поруч похмуро-порожнього закритого базару виростає веселеньке збіговисько, в руках у кожного щось є до продажу, кожне оглядає критично те, що хоче собі придбати.

І скільки не розганяли базари, скільки не було облав, — не дуже то довго тривало, аж знову виповнювалися вони тим, чого душа бажає, крім, звичайно, пташиної сметани. Та замість пташиної сметани можна було знайти подостатком закордонних делікатесів, богзна, якими шляхами завезених сюди.

Поєдинок чорного свастичного орла з київською перекупкою закінчився безсумнівною твердою перемогою перекупки. Самі німці із "пташками", тими таки орлами із свастикою на уніформах, никали поміж рядами й скуповували щедрими кілограмами подарунки додому, усе те, що в райху можна дістати лише в грамах.

II.

Мар'яна могла пройти побіч Басарабки, але вона любить цю мальовничість базару, єдиного місця, де б'ється живчик. Це — щоденний клуб киян. Поки пройдеш повз ряди, то й міжнародне становище простудіюєш. Тепер хоч яке тяжке життя, хоч як душать німці, а величезна свобода слова. Ніхто не боїться, що на нього донесуть. Всі так

одноставно ненавидять їх! Хоч цю одну волю мають.

Тут можна, отак проходячи, довідатися, яке сьогодні становище на фронті, про переговори між Гітлером і Сталіном ("Він може разом із Гітлером вдарити на Англію"), чи навпаки — між Черчілем і Сталіном, чи ще навпаки, — про змову проти Гітлера і наступний переворот у Німеччині. Все це аґенство ОБС (Одна Баба Сказала) передавало досить близько до істини. Корективи наводило друге аґенство — ВБГ (Всі Баби Говорять), і тоді вже можеш покластися на достовірність. Тут можеш почути солону анекдоту на всіх фюрерів, вождів, батьків народу. Тут можеш побачити всіх твоїх знайомих, які держать у руках, хто черевики, хто трикотові штанята, хто парфуми "Шіпр"... Тут, нарешті, можеш побачити ще один варіант грабунку України. Мадяри мають грошей паками і скуповують усі килими, усе золото.

А поруч стоїть парубічко у зеленавому німецькому убранні з дерева і мітингує: "Я втік із Німеччини, там я був у таборі за дротами, бомбили весь час. Голодував, били... Дурний був би я їм працювати, голодний... Я й утік!" Хто слухає й вірить, а хто не хоче вірити, бо десь чув: "Там у них бараки не те, що в нас. Електрифіковані, з центральним опаленням, з усіма вигодами, а в убиральнях так, як у Кремлі не буває. В ті бараки ви тільки заглянули б, то почували б себе щасливими!"

— "Еге! На соломі сплять, як свині в барлозі! На нашій вулиці одна вже вернулася. А їй вдруге прислали повістку, то вона взяла й на вікні повісилася. Я сама бачила!" — "А в нас теж одна вернулася. Поїхала здорова, а тепер вмирає від апендициту. Ніхто не дивився, що їй треба лікувати, а вже зовсім хвору додому відіслали." — "Просто страшно, що вони з нашими людьми виробляють! Шістнадцятилітня дівчина, одна донька в мами, попала до німки..."

Мар'яна вже хотіла йти далі, але знову вернулася. Ну, й що? — "...сина забили партизани на Україні під Черніговом. Того дня німка замкнула двері і почала бідну дівчину щипати, голками колоти, волосся виривати. Хотіла її замучити. Дівчина за день зчорніла й мало сама не збожеволіла. Пише: "Мамо, заberi, бо повішусь".

Всі ці, що оце негайно вимішуються в базарнім тісті, кожне має якусь страшну історію. За ту годину наслухаєшся і про Німеччину, і про село, і що тут діється. Все це, одне на одне накладене в свідомості, виливається в єдине слово: Загида. Різні тільки образи її, а як німці попанують так ще з рік, — усім нам кінець. І де ділися ті золотокоші лицарі, інтелігентні обличчя, що переїздили Києвом у перші дні? Тепер кожне обличчя в зеленавій чи жовтій уніформі видається звірячим, тупим, всі вони ані трохи не мають даних зватися вищою расою. Кривобогі, горбаті, хирляві, обмежені — якесь сміття назлазилося в Україну.

"Моя дочка не вийшла на роботу, то прийшов її начальник аж додому..." — Вже Мар'яна знов хоче дослухати, спинилася. — "...чого ви плачете? Виселяють вас? Ось я дістав телеграму з Берліну, що моя сім'я сидить на вулиці. Ваші розбомбили пів Берліна, цілі вулиці горять. Вам дають мешкання, а ви ще ревете..."

Справді, може той чоловічок, у якого сім'я на вулиці сидить, нічого й не винен. А все є якісь "ваші", якісь "наші". Світ ділиться, кришиться, розщеплюється. Люди

вигадує нові й нові системи, щоб віднайти цілість, а прірва розщеплення росте й росте. Марні зусилля, кожна система зазнає поправок реальності і стає протилежністю задуманого.

Віднайти цю цілість. Може вона буде все ж лише національна? Але чи існує де місто з однонаціональним населенням? Ні, нема, світова культура не дозволяє цього. Ідеї, витворені в надрах одного народу, переймають інші, розвивають їх на славу світових досягнень і в основу майбутнім ідеям. І ідеї схрещуються та творять нове, як народи.

Проте, Мар'яна не може згодитися, щоб українська цінність була тільки добрим для якоїсь іншої — "вищої", "старшої" — культури. Для Мар'яни українська цінність — частина її буття, її повітря, її природа, її корінь. Без неї Мар'яна не може жити. Ця українська цінність надихує Мар'яну ходити не по останніх десятиліттях, а по тисячоліттях мандрувати і бути в такі хвилини щасливою. Своїх бачить вона і в трипільцях, і в майбутніх громадянах всесвіту. Хоче знайти одну провідну нитку, що єднає й примітивне, і інтелектуальне. Цю ідею цілоти. Вона набирає різних форм, а, проте вічна, всемогутня, одна. Держить людське суспільство, надає йому сил до поступу.

Чи може шукати її в цих вічних коливаннях, — то в бік ідеалізму-містики, то в бік раціоналізму-матеріалізму? То нехай хто скаже, де межа і відрубність цих двох світоглядів. Сталінів матеріалізм перетворився на схоластику, церковщину і талмуд, став лише догматичною вірою в "царство небесне", а за раціоналістичною термінологією — в "майбутній комунізм". Чи не чистий це ідеалізм? А в німців — на словах ідеалізм і містика, на практиці ж — застосування останніх досягнень науки-матеріалістики. Стерилізація людини, — що це, може ідеалізм? Цим "ідеалістам" ніколи не було діла до нашої духовності, а як є, то на дні цього інтересу лежить ринок, земельний простір, цукор, нафта, сало і робоча сила...

Хтозна, доки мріяла б Мар'яна, якби не знялася кругом неї хурделиця. Люди та їх речі зметнулися, як зграї горобців, як осіннє листя перед бурею, і почали розбігатися, розсипатися, губитися. Папіроси падали в болото, яблука під столи, молоко розливалось, скло бряжчало об камінь, на столах стояли сулії з медом, мішки з маком, — але нікого коло них не було.

Що це таке?

Всі кудись біжать, чогось розбігаються, перелазять через паркани, ховаються в підвороття. Побігла й Мар'яна, але прямо на якийсь натовп.

Натовп навколо танув, і скоро (занадто пізно!) Мар'яна зауважила, що то перегородили дорогу сірозелені уніформи, всуміш із чорними київськими поліцаями. Це ж облава! Мар'яна попалася!

Декого таки випускають, Мар'яна озирається. Чи не можна вийти звідси й без них? Але куди не зиркне, — всі виходи й проходи закорковані цими шинелями, мусить іти в чортову пельку.

— Авсвайс!

От якраз Мар'яна цього й не має. Ось пашпорт, штамп про звільнення. — Цей штамп уже недійсний, мусить бути ще один і авсвайс із місця праці. Ага, нема, — то мусить ставати до гурту збоку і чекати, що з нею буде далі.

От тепер ніхто не знатиме, де вона ділася, будуть розказувати, як про інших, ще пішла з дому — й більше не вернулася, невідомо, де зникла.

— У мене мама хвора, я вийшла тільки купити вишень на компот, — плакала одна.

— Я залишила двоє малих дітей удома, думала тільки змотатися сюди й назад...

— Я працюю, я піду додому, принесу свої документи...

Де там! Німець не розуміє, він навіть не хоче слухати. Він має наказ: добрати до транспорту означену кількість людей. А де їх взяти, — це вже його справа.

— Але нас пошлють на комісію, — потішає себе і всіх одна товстуля. — Я маю хворе серце, вони серцевиків не беруть.

На комісію? Мар'яна трохи відіхнула. Там вона подзвонить... Куди? До кого? Гнат уже не працює.

Коли це було? Мар'яна бачила на вулиці Києва кадр із біблійної історії. Жиди возили тачками каміння з руїн. Гірші за арештантів, ганчір'я з них так і падало, вони самі так і падали. На спинах — шостикутні зірки, крейдою виписані. Такі чорні й здичавілі обличчя, що й не впізнаєш на них нічого людського, — а може то які твої знайомі?

Другий кадр тієї ж картини: група обдертих чоловіків і жінок, на спинах номери виписані, попереду, по боках, іззаду — поліцаї.

А третій кадр — паки з шампанським, любовно обгорнутим у солом'яні кульки, звантажують біля готелю "Київ". На дверях цього готелю написано: "Українцям і росіянам вхід заборонено". Перехожий читає вголос, запитує: "І собакам?"

Та тоді все те було поза, а тепер ось вона й цей гурт вирваних із природнього оточення, тепер оточений озброєними гестапівцями, — четвертий кадр тієї самої картини. Ще сьогодні вона в цілому, чистому, а узавтра як? Куди ж їх женуть?

А женуть їх бульваром Шевченка, вибачайте, Айхгорнштрассе. Куди може це бути? На Безаківську... Та на Безаківській ніякого вербувального пункту нема, він на Львівській. О, Боже! Це ж на вокзал, відразу замкнуть у вагони й уже звідти ніяка сила тебе не вирве!

Мар'яні стало шкода самої себе, своїх гордовитих мрій про її велику місію, шкода стало своєї непочатої роботи, до якої готує себе усе життя, якої не давали змоги робити червоні, а тепер другі гицлі... Ішла й сльози беззвучно котилися їй на виду.

Як часто почувала вона себе непотрібною. Але тепер їй ясно стало, на що вона потрібна. Бо вороги наші тільки того й хочуть, — звести нас до бидла і то увесь час голодного, щоб ніяких інших думок, як про заспокоєння голоду, не ворухилося в нас. Вони хотять нами, гіршим ґатунком худоби, керувати батогом.

Так ні ж! Ми повинні, ми хочемо працювати тільки на себе, стояти на сторожі наших надбань, нашої слави! Яка не є Мар'яна недосконала, вона свою маленьку силу віддасть на сяйво рідне. А Німеччини вашої не хочемо!

Так, так! Кричи, бийся об камінь, — ніхто тебе й не почує. І всіх вас зараз вштовхнуть, ще й нагайкою підстьобнуть, у товарняк.

Пригнали зловлених саме впору. Голова величезної змії-валки з наловленої людности по селах і містах України була ген далеко на коліях, хвіст аж біля входу до вокзалу. Долучили ще й цих.

Хто це придумав таке? Ще й оркестра грає від'їжджаючим. Але що вони грають! Похоронні марші. Від цієї музики дівчата розливаються-плачуть, репортерка, що узавтра напише нотатку до газети, як то щаслива і вдячна молодь радісно їде працювати на перемогу Німеччини, — вона ридма плаче.

Помалу всмоктує в себе станція змію-валку. Поліцаї ділять ясирних на групи, кожна група має чекати окремо. Поміж наловленим скотом ходить німець. Репортерка й про нього напише, що до Києва прибув опікун від'їжджаючих на роботу, Заукель, що він обіцяє якнайкраще поводження й опіку над робітниками в райху, — а він ходить і б'є палицею свій скот.

Частина вже в вагонах, це хлопці, що зголосилися були до поліційної служби, аби не до Німеччини. Замок похоронний марш — заспівали вони. Замокнути! Он ходить опікун! Але хлопці хоч поспівають з горя, що так попалися, вони не чують окрику. Тоді сам опікун, розлючений непослухом, прискочив і почав лупити палицею по спинах, по головах. Звичайно, замовкли.

Сусідня з Мар'яною групою — дівчата-школярки по 13-14 років. Їх брали до сільсько-господарських робіт на Херсонщину. Матері й не знають, що вони ніколи може й не побачаться.

Легкі вечірні сутінки спадають на колії, на вагони, оркестра вже відіграла всі похоронні, які знала, марші, хто прийшов прощатися, тих прогнали, — а транспорт ще не готовий. Наловили сьогодні більше, ніж є вагонів. Вже й холодок ходить поза спиною в Мар'яни, а в неї ж нічого нема, нема кусня хліба, жакета...

І пригадала собі Мар'яна Васанту та її полон, і пригадала, що в неї вдома є легка пухова ковдра, і пригадала, що одна інтелігентних батьків дівчина з середньою освітою пішла до німця-фірмача за покоївку. Він мав звичку щодня лапати п'ятернею на шафі і коли на руці в нього хоч трохи залишалося пилу, розмахувався п'ятернею й бив дівчину по лиці. Пригадала це Мар'яна і затялася: "Однаково, утічу! Хай пристрелять, а буду тікати! "

Заблищали вже численні переплутані колії-рейки під електричними сонцеграями, а вони й ще чогось чекають. Можна було б і тут тікати, та надто вже на очах. А втім... Якби ж то не ці прожектори, що наче навмисне повилуплювали свої баньки на цей нещасний живий товар, німецькі трофеї.

І наче в Мар'яни око чарівниці: тільки вона про них подумала, а вони згасли. Раптом усе згасло, зробилося темно й невидимо, не стало ні поліцаїв, ні юрби, одна тільки ти сама з собою і п'їтьма. Мар'яна не стямилася спочатку, почувала тільки якесь лопотання, якісь верески, крики, мов собаче гавкання, "Гальт! Гальт! " і стрілянину. Але й вона також уже бігла, а куди, то й сама не знала. Бігла.

Опинилася в якомусь рові, слово чести, вона навіть знає, де це. Ще пару кроків і буде поворот на Борщагівську вулицю, це ж уже Шулявка! Тут же недалеко й парк політехнікуму... Мамо рідна! Над якою ж небезпекою-безоднею висіла вона, аж тепер тільки втямила!

І все ж Мар'яна не може собі відмовити, висунула голову: як "там"? Світла-прожектори знову світять, наче й не гасли ніколи, а "там", на платформі лежать безладно розкидані клунки скриньки, одежа... І ні живої душі.

III.

З легкової німецької машини, поруч німецького офіцера, світ видається зовсім не таким, як ти звик його знати. Всі оті туземці з цих м'яких пружинних подушок, що приємно погойдують в русі машини, всі оті тубільці, що їх переганяє авто, що згинаються під своїми клунками, всі вони — така ж частина ландшафту, як і он та череда корів, що пасуться, що продукт їх піде на переробку до масловиробні і з'явиться потім на столі круглим швейцарським сиром, маслом у пергаменовому папері.

Але світ, взагалі, став не такий. Гнат Загнибіда здивовано усвідомлює, що поки не побував у Броварах, то не помічав зміни світу. Втягнувся в цей бедлам і сам став його елементом. А Бровари, ці Бровари сьогоднішні, приголомшили його, дійсність в порівнанні з уявним образом звичних Броварів встала у всій своїй строкатості та невблаганності. Але це ж діється всюди, це ж такі вісті з усіх кінців приходять, тільки не бачив їх у зв'язанім комплексі.

От щойно він пройнявся на мить самопочуттям колонізатора, сусіда в машині. А в Броварах, у батьківській хаті, — найповніше переживань тубільця, і в цих переживаннях Гнат просто скупався.

Вже зовнішній вигляд Броварів навів перший настрій. Все чомусь розгороджене, паркани рознесені, парк вирубаний, у кіні, колись переробленому з церкви, — німецька стайня, коні там. Німецькі солдати хазяюють у кожній хаті, як у себе вдома. От приходять і лізуть самі до шафи. їм треба склянок, тарілок, офіцери їхні влаштовують бенкет, то нема посуду. Ніхто не певен, чи якому німцеві не сподобається його власна хата і чи не загадають такому господареві негайно викинутися. Це може бути вчитель, лікар. О, то саме тому! Така хата більше відповідає смакам культурних німців. Двоповерхової школи вони не хочуть, там усі вікна вибиті, вітер свище. А вибили вони ж самі, ще зимою. Нащо? Щоб скласти туди поранених полонених.

Гнат усе це слухає й пригадує собі щедрі, пудові подарунки гера Пабста. Ото саме цей гер Пабст багатіє тут. Жидів побили, залишили тільки кравців і ті їм шиють, переробляють усе з жидівського. А скільки вони пруть усього пудами до Німеччини! Все ж у їхніх руках.

Гнат не витримує й питає Тані, як може вона мати роман із німцем. — Який роман? — дивується Таня. — А чого ж цей Дітріх у хаті вічно висне? — А ти знаєш, що на Різдво було? До нас прийшов мадярський офіцер, музика з фаху. Ми сиділи, весело розмовляли, як вдирається цей Дітріх. Побачив мадяра, вхопив за шию, почав душити... Вигнав його. Мадярський офіцер не сміє бути там, де є німецький солдат. Тато

розсердився і другого дня замкнув двері. Дітріх у двері, в вікна стукав, кричав, що виламає двері, — тато не пустив. А в найбільші морози, на Водохреща, приїхали німці до управи, вкинули тата без шапки роздягненого в незакриту автомашину, повезли десь за двадцять п'ять кілометрів, не знати за що побили й напівживого привезли назад. Ото з того часу тато й хворіє. А Дітріх собі й далі висне та погрожує, що як я не буду його, то він мене забере до Німеччини. Оце тобі такий роман. Не знаю, чи тато довго ще протягне.

Власне, щоб побачитися з татом, який, мабуть, помре, і добився Гнат з таким трудом додому. Але він же не знав, що тут діялося на Різдво й на Водохреща. Бідна Таня мусить рівновагу в своїх руках тримати, захищати якось і батька, й себе, і всю родину.

І невже це все дійсність, не кошмарне сновидіння стомленого мозку? Не одна їх хата, — кожна має побитого, пограбованого, стоптаного. Сусід-поліцай якусь жінку пустив, щоб не гнали на роботу, — зібрали на площі людей, побили до смерти того поліцає. А тут ще й літаки якісь літають та скидають листівки: "А що, Омелечку, получил земелечку?". Отже, ці настрої зафіксовані в анекдоті, що почув у Броварах таки Гнат. — "Селянин дістав двадцять п'ять різок і не встає. — Вставай! — Не встану! — Чому? — Дайте ще. Я вас двадцять три роки ждав." — І зовсім не дивно, що поїзди летять у повітря, що партизанка там...

Все це передумує Гнат, сидячи побіч німця, все це наче навмисне підібране, але Гнат нічого веселішого не почув і не побачив. Тільки таке можна побачити й почути. Німці не дають місця для жадної ілюзії, кожне бажання її створити (у своїй людській слабості ми все хочемо бачити кращим, ніж є), німці негайно розвіюють отакою дійсністю. Він закатавав батька і він же робить ласку, що Гнат без перепустки може проскочити через кордон на живому тілі України.

На Дарницькому мосту їх машині довелося трохи почекати. Обоє, і колонізатор, і тубілець, бачать таку звичайну сценку! Таку звичайну, що не варто навіть до неї приглядатися. Там зібралося багато людей із перепустками, всі до міста, в кожного щось у клунку. Навколо них — озброєні німці. Почали бити палицями, щоб ішли на роботу, а свої клунки тут же на купу склали. Але не всі можуть іти на роботу. Он дід, несе пляшечку меду. Мед відібрали, а діда побили. Ось вагітна жінка. Її так побили, що вона, здається, тут розродиться. Крик! Плач! "Я ж несу дітям фунт масла, в мене діти голодні!" Цю помилювали, не так побили, масло відібрали й через перекладачку пустили її з такими словами: "Скажіте спасіба, что живой уходіте атсюда!" Найрозумніші були два чоловіки. Вони втікли. Хоч у них стріляли, проте, не влучили. Ще пощастило жінці з двома дітьми. Її пропустили й вона пошкандибала, обвішана клунками, з одною дитиною на руках, а друге ведучи за руку.

Нарешті, шлях відкритий. Може німецька легкова машина їхати без затримки. Звичайна, не варта навіть уваги, сценка зараз забувається. Це ж скрізь, щодня так. Це ж тут зимою чотириста жидів постріляли, коли вони вже не змогли працювати, пили тільки водичку. Їх із жалю постріляли, щоб уже не мучилися. Поробили ними, скільки

було їх сили, й знищили.

Отаке ж буде й з усіма нами. Чи вони думають нас понищити ще перше, ніж закінчать війну, щоб були вже вільні ті простори, які мають роздати заслуженим у війні солдатам? А ми й справді будемо даватися їм на поталу, звільняти їм "простір"? Мусить же бути хтось, що й у цих умовах працює, а не допомагає їм очищати терен.

Тільки хто ж це? Оті "діячі", на яких нападає курячий страх, як тільки побачать щось не таке в обличчі німця? Он пропадають найцінніші скарби в руках у приватних людей, які може з голоду помруть, тоді шукай їх, от пропадає спадщина Амврозія Ждахи, а нікому нема до того діла. Пропонував їм відкрити Будинок Учених, щоб хоч трохи культурні київські сили захистити.

— "Треба трохи почекати! Зараз не час", — важно відповів йому державний муж, отой пологливий Мурзученко.

Гнат намагається проїнятися духом ще й Мурзученка. Ніяк не вловиш його, на кого він працює, з націоналістами був найближчий, він у них починав свою кар'єру маленьким службовичком, а тепер уже набирає рис "державного мужа". Дуже вірно німцям служити і боїться зробити крок самостійно. Чи це такий собі кар'єристик, чи за тією маскою прилизаного святенничка криється ще якась сила?

Про ту фігуру, що вискочила, як прищ, на київському тлі, Гнат би й не думав, та от від неї залежить Гнатів задум шукати ще якихось форм самоорганізованості.

Вони переганяють жінку, що згинається під клунками, саме в ту хвилину, як дитина спотикається й падає. Жінка нахилиється підвести дитину, а з-за пазухи в неї викочується пакуночок. І жінка не дитину підіймає, а пакунок, пологливо озирається на машину. Лиха доля ще й пожартувала, пакуночок розлітається дрібними листочками.

Гер Пабст з розгону спинив машину. Пальцем на листочки — що це вона несе? Жінка зблідла. Гер Пабст каже Гнатові прочитати і Гнат не вірить своїм очам. Він шукав форм організованості? То вона діється без нього.

І Гнат, пригадуючи, як то на нього кричали в полоні німці, таким самим криком накинувся на жінку. — Де взяла? Хто тобі це дав?

Він так люто кричав, що дитина почала верещати, а жінка все ще мовчить. — Хто дав? Звідки несеш? Це певно ті двоє тобі передали, що утікли? — кричав ще лютіше Гнат. І що більше він кричав, то переконаніше виправдувалася жінка. — Так він же сказав мені, що це харчі для дітей! Масло! — Котрий? — Отой, що побіг ліворуч... — Гнат сумлінно переказував усі відповіді німцеві і навіть прочитав, що написано в листівці. Що робити з вражою бабою? Брати її на авто й здати при виїзді з мосту? Не годиться возити брудних обдертих тубільців, Гнат кривиться...

Отже, дурну бабу, що злакомилася на масло для дітей, пускають, а Гнат несподівано зробився героєм, вірним прислужником німецького орла. Гер Пабст навіть забрав його в коло своїх приятелів і відрекомендував, як найкращого свого друга, що прекрасно зміг би мати якусь посаду...

Одну листівку Гнат все ж якось затиснув і заховав у кишені. Значить, є якийсь

зв'язок і треба не спати...

IV.

Осяяна численними успіхами, сама до себе чарівно всміхаючись, ішла Галина вулицею й раптом чомусь їй спала на думку Валя Ступина. Давно її не видко ніде. Може де виїхала? Така жалюгідна приходила останній раз, така голодна. Без роботи. Галина має добре серце, шкода її стало. Нагодувала, просила заглядати. Може вона з гордості більш не показується? Треба її відвідати. І навіть ось у цю хвилину, має якраз вільний час.

Галина не раз обіцяла зайти до Валі, але ще ніколи не була в неї. Химерна вона. Ніколи не знаєш, чи розкотиться веселим сміхом, чи вибухне жовчною іронією. А втім, вона дуже самотня. Такою жалюгідною, як останній раз, Галина ніколи її ще й не бачила.

— Зайду! — сказала сама до себе.

Вона вже мимоволі вибирала навіть, що можна говорити Валі, а що ні.

Не варт їй розказувати, що, нарешті, знайшла Галина людину на свій смак. Ще позаздрить. Але хай що хочуть про німців кажуть, — їйбогу, він дуже милий, цей фон дер Ванкен. Як делікатно приносить він свої подаруночки. Принесе, покладе, й забуде. Розгортаєш, а там десяток яєць, півкіла масла. А що він культурна дуже людина, то з ним завжди знайдеться про що розмовляти. Це навіть Валі цікаво буде послухати, його товариші, лікарі, здивовані високою моральністю нашої молоді, як це виявляє медогляд завербованих. Вони приготувалися, після тих всіх розмов про деморалізацію в більшовиків, до богзна-чого, а наша молодь без порівняння моральніша, ніж французька та й німецька.

Галина з того горда. Ще невідмінно розкаже, як вражені німці талановитістю наших людей у німецькій промисловості. Їхні стоять ціле життя на одній операції, а наш за два місяці може весь процес освоїти й уже показує високі норми. Фон дер Ванкен пояснює це тим, що це все діти кохання, а не шлюбів з економічних розрахунків. Тільки що дуже малокультурні ці українці...

Непомітно місточок Галининих думок перекидається на той берег, з якого вона вже каже про українців "вони". Так, певно, вона вже перейшла в фольксдойчі. Її бабка з дому баронів... Дядя в Ляйпцігу свою фабрику має... І от мало-мало не проговорилося уявно перед Валею, — цього ж не треба говорити. Інша річ, у Рейнгартів, то свої люди, вони вже так само дістали документи.

Галина приблизно так підготувалася, перебрала, що говориться, а що ні, і підступила до тих дверей, де, здається, живе Валя. Ще в останню хвилину спав їй на думку брат, — єдиний клопіт на безбережному полі успіхів. Запропонували йому за ріст, білявість і блакитні очі піти до поліції, як не хоче на роботу до Німеччини (це ще поки вони не були фольксдойчами). Брат згодився. А вони, замість поліції, забрали його до німецьких есесів, Галина дуже боїться за нього. Їх же, цих найкращих юнаків, напувають і посилають розстрілювати жидів, вішати саботажників. Якби не фон дер Ванкен, Галина ніколи й не знала б цього. Шкода, молодий хлопець, він там морально

пропаде. Так би хотілося з Валею поділитися цією журбою, але...

Відчинив Галині чоловік. Сусід, мабуть. — Заходьте!

— Чи дома Валя? — Прошу, прошу!

Чоловік люб'язно пропускає Галину вперед, показує дорогу, Галина заходить. В кімнаті чомусь повно людей. Спочатку Галина бачить на канапі дві жінки, потім молодого чоловіка. Якась бабуся. І за столом... два гестапівці. Вони навіть не звернули уваги на новоприбулу, продовжують собі свою роботу. Вони переглядають книжки й папери на етажерці.

— Я не сюди прийшла? — запитливо озирнулася довкола Галина.

— Безумовно, сюди! — люб'язно відповів той, що відчиняв їй. — Чи можна знати ваше прізвище?

— Полтавченко...

— А чи можете ви сказати, в якій справі ви до Валі?

— Я?.. Я без справи... одвідати... — бліднучи, пролепетала Галина.

— Ага! То прошу сідати ось тут.

— Як нема її, то чого ж я буду сідати? — Галина рішучо не має ніякої охоти тут zostаватися. Вона рушає до дверей, але чоловік гостинно перегородив їй дорогу.

— Почекайте, вона може прийде. Вона ж умовилася з вами?

Чоловік навдивовижу ввічливий. Він підставив їй стільця, бо на канапі вже нема місця, але Галина не сідає.

— Мені пора на роботу. Я працюю в редакції, мене чекають... Я зайшла випадково, по дорозі, на хвилину. Що ви від мене хочете?

Ввічливість злетіла, під нею сухість.

— Ви нікуди не підете звідси. І робіть, що вам наказують. Ви — заарештована.

Тоді Галина сіла й почала плакати. Чого це вона опинилася в цій мешканні, у цій гестапівській засідці, яка лиха година її сюди понесла? Це ж ясніше ясного, що всі вони, Галина й оці зовсім незнайомі люди, зв'язані із долею Валі. Але чому її самої тут нема?

Кругом темна ніч загадки. Та тепер уже все пропало. Плач, не плач, звідси не випускають.

Довго так сидить Галина, пробує звернути на себе увагу тих, але вони навіть не чують. Вони чогось шукають. На деякі книжки й газети не звертають уваги, а деякі перегортають, сторінку за сторінкою. Роботи в них дуже багато. Виймають шухляди із стола, дивляться, чи там нема подвійного дна, чи нема де якого тайника. Чи в стінах нема якої порожнини? Потім попросили гостей встати, оглянули канапу. Що ж вона наробила, ця Валя, і де вона сама?

— Чи можна нам розмовляти?

— Можна.

Ці люди — сусіди, гості сусідів. Всіх, хто в це мешкання стукає, всіх просять сюди. Сусіди не можуть піти навіть до своєї кімнати, щоб узяти шматок хліба. Ну, але ж колись цьому кінець буде?

Не кінець, воно ще тільки починається. Кожного з них підкликають до столу й докладно списують дані. Тоді підсувають купку фотографій й питають: кого ви тут знаєте?

І ця робота доходить вже до кінця, а господині нема! Вже сутеніє, вже, нарешті, Галина звільниться. Її дані настільки ясні й самі собою зрозумілі, що ці не посміють її затримати, випустять. А її, замість цього, посадили разом із усіма спійманими в авто і повезли в темну ніч. В кімнаті ж залилася тільки засідка, що має впіймати цієї ночі ще й Валентину Ступину, або може кого іншого.

V.

Валя Ступина у смертельній муці борсається по місті. Куди піти? Де дітися? Де сховатися?

Настав її судний день.

Хоч вона готувала себе до цього, чекала щохвилини цього в своїй грі із смертю, може й жадала побачити її увіч, щоб заглушити страшну душевну пустку, хоч у цій грі були моменти насолоди й перемог, але от, коли воно прийшло, — тваринний страх опанував її, "Вони вже в вас", — так сказав їй хлопчик, назустріч висланий.

— "Увечорі на розі Степанівської Калашніков чекатиме, як смеркне".

Цей час до вечора мусить вона десь перебути.

І може в ту саму хвилину, як Галину потягло відвідати її, в цю саму хвилину з тайників підсвідомости у напрузі шукання, виринула Валі одна адреса. Колись давно Галина мельки згадувала, що в неї є на Шулявці тітка. Тоді навіть не почула цього добре Валя, а тепер от точну адресу згадала. Якщо вона сховається там, ніхто в світі не додумається, де її шукати. Вона ж ніколи не була там, не знає тітки, тітка не знає її.

Де береться сила, де береться винахідливість, де береться певність рухів? У незнайоме мешкання сміливо заходить усміхнена Валя. Вона здивована.

— Добридень! А що, ще не приходила Галина?

Тітка, — напевно це тітка, стара жінка, — здивована не менше.

— А вона казала, що прийде?

— Так, ми умовилися, що зустрінемося у вас і підемо погуляємо. Я думала, що вона вже тут!

— Дуже шкода, що не застали. Але як казала, то, мабуть, скоро буде.

— Чи можна почекати мені?

— Та прошу! Посидьте собі, ось альбом, подивіться собі журнали...

Але сили Валю кидають. Вона от-от упаде. Боже, десять хвилин полежати!

— Даруйте мені, — вибачливо просить Валя. — Але в мене чогось так розболілася голова. Можна мені прийняти аспірини й трохи полежати?

— Та прошу! — ще здивованіше відказала тітка. — Може якраз і Галя надійде.

Галя, звичайно, не прийшла, але за пів години без стуку увійшли гестапівці. Пташка далеко не втікла.

VI.

Діяльність кербуда не обмежується тільки тим, щоб доглядати каналізацію,

заощаджувати воду та постачати людський контингент. Кербуд покликаний ще й стежити за моральністю своїх мешканців, особливо жінок.

Моральність київських жінок абсолютно обходить німецьку цивільну владу. В місті відкрито три важливих заклади упорядкованого, цивілізованого світу — три будинки розпусти з вивіскою "Нур фюр дойче". Добирати до нього відповідний штат — нелегка справа. Хоч які спокусливі умови праці, — ця невихована розпущена советська молодь воліє щодня брати шлюб і розвід, воліє мати дітей-безбатченків, а комфортабельним закладом гидує. Одній миловидній жіночці з трьома дітьми запропоновано було розкішну пайку і прекрасну платню за те, що вона відробить два дні на тиждень. І вона відмовилась! Доводиться, при вербуванні до райху, вишукувати найкращих і комплектувати штат закладів. Але вони тікають звідти. Цими днями три пробувало втікти, то розстріляли тих, що їх пустили.

У зв'язку з цим наказано... Лікарням: коли приходить яка й заявляє, що хотіла б не мати дитини, а батько тієї дитини — німець, — ставити в паспорті штамп "повія". Кербудам: наглядати за мешканцями; як десь дуже часто веселяться, частенько туди заглядають військові, — кербуди повинні про те знати. Після таких кількох вечорів кличе домоуправа свою мешканку, за столом сидить німець (може той самий, що розважався?) і чемненько просить покласти на стіл паспорта. В ньому ставить штамп "повія". І так готуються кадри до цивілізованого закладу.

Мирон у тому щасливому становищі, що має дуже цікавого двірника. Двірник його все знає. Він завжди на вулиці, а як ні, то хоч у вікно дивиться. От стоять два мешканці серед двору, десь догори дивляться, а двірник із жінкою радяться.

— Це вони, певно, на літака задивилися... Чогось сьогодні розліталися... — догадується жінка.

— Та ні, вони роздивляються, як би електрику вкрасти, щоб не видно було проводу...

— Як же ти знаєш?

— Хіба ти не бачиш, як вони руками махають?

Ще ніхто не знає, що колишній советський активіст, технік хлібопечення Помазанов, уже висвятився на священника, бо він те тримає у великому секреті. Тільки от жінка його вертається з вокзалу, випровадивши чоловіка на парафію, — вже стоїть двірник на воротах, зустрічає:

— Здрастуйте! А в яке це село поїхали ваші за попа?

І цікавість Миронового двірника така невгамовна, що навіть хворість її не зборе. От лежить він на канапі, а все в вікно позирає. Все схоплюється та до вікна біжить. Не витримав, вхопив шапку й побіг,

— Куди це? Ти ж хворий!

Е, йому не до цього.

— Де це наш батько? Що це таке? Дощ іде, а його нема.

— Тату, де це ви були так довго?

— Та ото, біс його знає, якийсь новий поліцай чи німець пішов до Олі, а я й не

бачив, який... От жду, щоб вийшов. Як же це так, щоб я не побачив, хто це?

Ото ж, від недріманого двірникового ока нічого не сховається. Миронові від того вигода. От прийшла з району поліції телефонограма: простежити, чи не проскочив хто чужий у подвір'я, може німецький солдат, може яка машина заїхала? Чи, взагалі, які незнайомі люди не шалаються?

У двірника вже й відповідь на язику,

— Та ні, нікого наче! Тільки якась чорнява в другі двері зайшла...

А собі двірник занотував: німецьких солдатів дошукуються, Це десь, певно, вже дезертири є німці. А машину, — то, мабуть, Калашнікова шукають. Кажуть же, що якийсь лейтенант Калашніков роз'їжджає містом у німецькій машині, у формі німецького офіцера й прекрасно по-німецькому говорить.

VII.

Тиха вулиця Леонтовича знала довжелезні черги, але ті студентські, де й Гнат колись вистоявав за обідом, були стрункі й рухливі, а ця — безформно розпливлася на купки, гуляючі пари, натовпи. Дехто сідав під розложистими деревами, біля квітників, і тоді вибігав сам офіцер із гумовою палицею та гавкучим криком. Щоб на його квітах не топталися!

Заради своїх квітів він навіть забував удягати мундур і являвся всенародно перед тубільною юрбою у крамарських шлейках над розіпханим черевом. Замилування в квітах затримало ще на деякий час видачу перепусток та дозволів на їзду поїздом.

Залишається чекати та слухати, як ось бородань-полонений із старчоводською торбою через рам'я, облатаний, із трьома літерами — OST — на спині, розповідає:

— На тій стороні, за Харковом, колгоспів уже й сліду нема. Хліба повно! Церкви йдуть повним ходом, сам Молотов ходить до церкви. Явреїв уже нема, а їх називають жидами...

— Та й чого ви туди не йшли? — дивується хтось із натовпу. — Як там так добре... А ви чогось до Румунії перепустку хочете.

— Я — додому.

— В Румунію?

— Авжеж, у Вознесенське, Одеської області.

То як це, Одещина вже стала Румунією? А то відколи? — Ви з місяця впали? Німці ж віддали Румунії все по Бог: Одесу, Кам'янець-Подільське, Вінницю. — І Вінниця — Румунія? — Вже з Басарабії виселяють мільйони українців, — А я чув, що ось кінчається договір з мадярами й румунами, вони вже не хочуть воювати, то німці Румунії ще й Київ віддають...Якась Трансїстрія буде.

Це жах! Ніколи ще Україна не була пошматована так, як тепер! Советська Україна, Райхскомісаріят Україна, Дистрикт Галичина, мадярське Закарпаття, румунська Буковина та ось ще й Трансїстрія — Румунія по Бог, Київ румунський! От, розхапали! І то так воно буде?

Бюро перепусток, нарешті, починає працювати. Виходить німець, уже в мундурі, і черга починає розтягатися довгою гадюкою на вулиці. Всі, що сиділи, стояли й ходили

купками, — знали, хто за ким, тільки дві манашки посварилися й почали вигукувати одна одній: "Ти — спекулянтка!" — "А ти — советська активістка!" — Втім, даремно ці секрети були обнародовані, німець дуже швидко відібрав усякі папірчики і нікого не впустив, а черга знов розсипалася на кусні. Що то винесе? Відмовить, чи поставить "пташку"? Той квітолюбєць у шлейках не дуже то милосердний вигляд має, що йому, як комусь там треба на похорон батька?

Застане похорон чи не застане, а Гнат за перепусткою стоїть. Справді, це довга мука — із самого ранку канючити тут дозволу доїхати до Броварів, швидше зайшов би вже ногами. Але й надивишся, наслухаєшся!

Оцей чоловік із Вороніжу в одному новісінькому черевикові, а в другій подертій галоші, обв'язаній мотузкою, з рукою на перев'язі, — цей ще страшніший за полоненого, за оцього пухлого щасливця з Німеччини. Ці хоч живуть надією, що таки додому доберуться. Але чоловік із Вороніжу дому не має, перепустку він просить, а куди — й сам не знає.

Найстрашніше в ньому ~ цей черевик. Жовтий, елегантний. — Не встиг узутися, босий вибіг, в темряві вхопив тільки щось, аж потім роздивився, що то — черевик...— відказує він уже котрий раз. — Німці до хати вже не пустили, вигнали за місто. Всіх. Привезли сюди, тут вісім днів годували: десять грамів хліба і юшка раз на день. Багато вже наших померло. Тепер нічого не дають, то розбігаємося, хто куди може.

В чийх же руках все таки Вороніж? Всякий уявляє собі: все місто таке, як теперішній Хрещатик. Переходив із рук у руки, бомбили й німці, й червоні. Це й Ростов такий, і Севастопіль. Чернігів згорів, Дніпропетровське наполовину згоріло. В чийх же руках все таки Вороніж?

Питання зовсім не з мотивів "замилування в політиці". Це вже фронт знову наближається до Києва? Хтось чув від німця певну новину: Курськ і Вороніж уже в більшовиків.

— Це й з Києвом буде таке саме, як із Вороніжем?

Вороніж все ж ще далеко, але от... Полтаву бомбили червоні. Мало кого цікавлять розмови про другий фронт, про англійський десант. Але от... вже йшли частини з гарматами через Житомир на захід. Українців від двадцятьох до сорока років мобілізують німці на французький фронт... Німці програли війну!

І хоч тиха вулиця Леонтовича, а що то буде? Клекотить усе. Тут хоч і який далекий будеш від політики, то нема сили вискочити з її фуги. Ні про що більше київська людина не думає, як про оці залізні кліщі міжнародніх подій, в центрі яких от недавно був, а тепер знову стає Київ.

— І ви тут?

— І я тут! — здивовано відказує Гнат.

Знайома стандартно-люб'язна улєслива посмішечка, складена з дрібних зморщечок виголеного обличчя. Щось знайоме, а далебі, Гнат не може пригадати. За цей час стільки перевернулося людей, аж у очах рябіє. Але сивий добродій вважає Гната абсолютно давнім знайомим, він питає:

— Як ви думаєте, чи дістанемо ми перепустку? Я оце хочу поїхати до Бесарабії, відшукати брата. Щасливий буде, хто тепер виїде з Києва. В мого брата — маєток, бабка наша була румунська поміщиця...

А-а! Це колишній Мар'янин сусіда з трьома ознаками, "Артист українській", прізвище німецьке, мова московська, Але він має ще четверту? Щаслива людина, скрізь забезпечився. Крім того, хоче ще на зиму забезпечитися. В Києві зимою буде катастрофа. Палива ж ніхто не підвозить, донбасівські шахти залиті...

А якби й не залиті? До Києва потрапило б вугілля чи до Берліну?

Поламані шматки черги в цю мить знову шикуються в довгий хвіст, бо показався німець. Та ота грядка з квітами все псує. Вже хтось знов на неї ступив ногою, і німець, замість видавати винесені папірці, почав орудувати нагайкою. Аж людина з чотирма ознаками обурилася,

— Що за народ? Ніякої самопошани. Через них не дістанеш перепустки. Німці всю повагу втратили до нас, як побачили оце деморалізоване населення,

Гнат потакує. Нема хребта. Може й добре, що б'ють, може хребет виросте.

Німця розсердили. Тепер знову хтозна, скільки чекати, і хтозна, з яким результатом. Щоб скоротити час чекання й заодно вилити своє обурення, колишній Мар'янин сусід розповідає одну історію. Цю правдиву історію розповів йому офіцер, дуже культурна людина.

"Він дістав наказа: вибити різками селян. Але в нього було дуже добре серце, — знаєте, такий сентиментальний, молодий чоловік, — він віддав наказа до виконання, а сам на час екзекуції навіть поїхав геть із села, не міг на те дивитися. І так його мучила совість, такий його жаль брав, що мало не плакав. Між ними є такі прекрасні, чисті, старого виховання, романтичні люди.

Цілий день він десь їздив, вернувся додому пізно, — а з думки не сходить. "Як то ті бідні селяни, як вони мучаться, як їм болить!" У нього ж від одної згадки про це стискається серце. Напевне стогнуть, бідні, кров із них біжить, не можуть підвестися. Може їм треба подати води? Може перев'язати? " М'якосердечний молодий чоловік навіть не заходить додому, поспішає просто до тієї хати, де відбувалася екзекуція, підкрався, припав до вікна, серце стукає... От почує крики, стогін.

Що таке? В хаті темно, а там розлягається сміх. Що таке? Їх же били, — а вони регочуться. І так регочуться, аж стіни ходором ходять. Офіцер із романтичним добрим серцем прикипів, зацікавився... Та чого вони так? Може наказа не виконано?

Ні, вони регочуться, сміються один з одного, як хто тримався під час екзекуції, пригадують смішні пози й інші комічні моменти.

Офіцер тоді плюнув, сам на себе розсердився. А він так переживав. Та ну їх к чорту, як вони такі нікчемні, підлі душі! Ти його б'єш, а він: "зживе, як на собаці!"

— І справді, — кінчає оповідач, — народ, до якого нема ніякої поваги після цього.

Гнат міниться, блідне, червоніє. Він також має одну правдиву історію, не так про непереборну козацьку силу, як про вихованих, з доброю старою культурою, сентиментальних і романтичних німецьких юнаків.

— Є час. Хочете послухати?

"У одному містечку під Києвом жив колишній мировий суддя, репресований більшовиками. Як тільки прийшли німці, він із першого дня, як і багато українців, що вірили в український уряд, пішов працювати, став секретарем районової управи. Був і з ним такий епізод, що вхопили в кип'ячий мороз та двадцять п'ять кілометрів на відкритій вантажній машині без шапки возили на екзекуцію. Але я хочу розказати про другий.

Одного разу в неділю приходять до хати два дуже добре виховані юнаки — чемні, рожеві, з невинними блакитними очима... очевидно, з гарної родини. Вони дуже скромно попросили дозволу поснідати. Були такі чемні та скромні, що навіть не дозволили собі нічого вимагати, в них є усе своє. Під час їхнього снідання загадано всім чоловікам містечка й села зібратися на площі, і то так нагло, що старий чоловік навіть не їв нічого, побіг. Чемні молоді люди запропонували хатнім, що можуть віднести татові сніданок. Відразу видко стару, давню культуру із повагою до старших.

Вони пішли, а одночасно загадано було й жінкам та дітям зібратися на площу. Посередині площі, оточені загонами есесів, стояли вже в ряд усі чоловіки містечка та села. Кожного десятого есеси відбирали, ставили окремо. Тато був якраз десятий. Цих відібраних мали зараз повісити. Мали зробити це українські поліцаї, але вони трусилися, руки в них тремтіли, один знепритомнів, другий почав плакати. Вони не вміли. Тоді ті двоє чемні, з невинними блакитними очима, добре виховані юнаки, спеціалісти вішання, відштовхнули незграбних, ні до чого нездібних українських поліцаїв і майстерно, фахово блискавично повішали відібраних десятих, в тім числі й старого чоловіка. А їх колеги оточили людей, жінок і дітей, щоб не розбігалися та дивилися, як вішають їх рідних. Там були крики до неба, ридання, божеволіли, сивіли."

— Подобається вам моя історія? Правдива, бо той старий чоловік, повішений сентиментально-романтичними юнаками, — мій батько, — так закінчив свою історію Гнат.

VIII.

Прожектори випустили з-під землі велетенські комети на чорний неозір над головою і всі ці комети зчепилися хвостами в одній точці. Потім вони розчеплювалися, бігали по небі, нищпорили, чогось шукали.

Заради цієї хвилини згадуватиме Мар'яна усе життя це мешкання-санаторію, в якій пощастило Мар'яні жити аж цілий місяць. Узавтра її не буде тут, узавтра вона вже не дивитиметься з цього балкону на неозори, простори, гармонії барв.

Нижче поверхом бенькетують німецькі генерали. Святкують вони вістку, що, нарешті, здобули німці Севастопіль, Хоч то вже самі руїни, але грізну фортецю здобуто.

Спочатку генералам трохи заважала фортеп'янна музика зверху над ними. Тоді почула Мар'яна гавкучу команду-крик на сходах та сльозливу відповідь сусідки: "Я ж граю німецьких композиторів! Це ж — Бетговен!" Але генерали й німецького композитора заборонили грати. Музика вмовкла, зате внизу свистять на всі пташині голоси та ревуть щось на мотив "Стенькі Разіна" — "Вольґа, Вольґа..."

Можливо, ще й довше пожила б тут Мар'яна, якби не здали німці Сталіного та не зайняв цього будинка генеральний штаб, що втік звідти.

Ну, тепер уже не може сказати Мар'яна, що тільки загарбники України живуть у розкішних палацах, пожила й вона місяць. Видерла таки від долі те, що їй правом належить, хоч і платить за цей місяць із далекими краєвидами кляту ціну.

За цей місяць ще більше зробився Київ німецьким. Вже нема чого й думати, щоб оселитися десь у центрі. Всі райони довкола центру — німецькі. Хто ще живе тут, — під такою ж загрозою. Інших уже шостий раз виселяють. У порожні будинки страшно йти, — або узавтра викинуть, або попсоване все, побите, загиджене.

Коротше, — вже палаців Мар'яна закуштувала, тепер з неї годі. Треба десь на околиці старосвітського будиночка шукати, що вже ніяк німцям не знадобиться. От тільки стала вона рабом своїх "меблів". Вона рада їх також порубати серед літа й попалити, як деякі, та й сказати: "Я така щаслива, наче народилася на світ". Німці витончують наш обивательський мозок до філософського пізнання.

...Сині волошки... Невже це пташині співи з генеральського бучного святкування навіюють їй у цю прожекторну ніч на балконі спогад про сині волошки в житах, і ясний ранок, і сонце, і свято неділі в полі? Ні, ті сині волошки — привиддя кошмару.

Сині волошки, засушені, за образом. Знову бачить їх Мар'яна. І ще цю ціну має платити за любов до далеких краєвидів. Якби не шукала хати з краєвидами, Роза була б для неї завжди жива, така, як востаннє, у селянській свиті і квітчастій хустці.

Ще одну кімнату, вже з краєвидом на Дніпро, знайшла вона. Двірник відчинив їй двері. Оце така в нього кімната вільна. Жила тут одна жидівка, яка видавала себе за православну, але хтось на неї доніс, прийшли німці й забрали, певно розстріляли. Тут теж балкон, в кімнаті навіть рояль є, на роялі ноти, книжки, альбом, а в кутку — Пречиста, завітчана засушеними волошками.

Гляне Мар'яна на балкон, — хочеться їй тут жити. Гляне на образ із волошками, — страшно їй тут жити.

А як вона візьме в руки цей альбом, то напевно побачить ту, яку повели звідси на розстріл. Може то вона її і бачила раз на вулиці? Обдерта, змучена, розхристана тяглася за німцем і все показувала йому хрестика на шиї, все просилася, а він не слухав і тягнув далі. Або може якась старенька богомолка, якщо судити по образіві, може й не жидівка зовсім? Мар'яна знає таких, що вихрестилися ще до першої світової війни, найпильніших православних. Знає таких, що десь у третьому поколінні мали в роду жидів. Їх німці позабирали, знищили.

Мар'яна бере в руки альбом. З першої сторінки дивиться на Мар'яну Роза. Молода, з німбом щастя, у парі...

Мар'яна поклала альбом, схвильована. Вийшла на балкон і довго дивилася на блакиті Задніпр'янщини. Вона не може ще вернутися, перегорнути першу сторінку альбому.

Може помилилася вона? Може тільки обличчя, схожі на Розу та на того, хто був цілою епохою в її житті? Невже ж Звабливий, горбатий із багатим і ціломудрим

поглядом, а потім Мар'янин зневажливий рецензент, — невже це Розин чоловік? Розі вірний. Правда, Роза, якою знала її й Мар'яна, варта того, щоб бути їй вірним.

Тепер їх обох нема. Ледве вловимі павутинки з'єднали їх трьох. Один — убитий на фронті, друга — пішла на мученицьку смерть. А Мар'яна ось стоїть над прірвою на балконі, прожектори блудять по чорній безодні... Всі ми над безоднею, всі на павутинці над нею висимо.

Обоє були їй милі. А які могли б бути ходи життя, якби хтось із них був менш принциповий? І Мар'яна знов вертається думкою в ту кімнату із засушеними волошками за образом. Вона знову перегортає альбом, знаходить ще й ще фотографії, і того хлопчика, що Галина бачила колись в інституті, який лишився на селі, і Роза через те не мала сили евакуватися. Чи рятувала б Мар'яна її, коли б знала, хто це — Розин Микола?

Ну, аякже? Хіба духовий образ Рози їй неприйнятний? Хіба не ходила вона на окопи, не закривалася заступом і не читала газету, коли летіли літаки? Хіба Роза не прийняла на себе всіх тягарів цього страшного часу?

Мар'яна і в ній не помилилася. Цей тип людей, принципових і чесних, їй завжди був милий. Інтуїція її не обдурила. Тільки так усе чогось виходить Мар'яні, що частину вона знайде, а цілого ще й досі не було. Того, що хоче вона. Ціле — розбилося. Одробини, крихти визбирує Мар'яна... Тому може йде крізь життя сама?

Мар'яна думає: так треба. Так треба, що вона стоїть самотня, ні з чим не примирена; і як нема жаданого, ладна краще згинутися, ніж прийняти немиле. Оці хуртовини, оця непотрібність, оце безоглядне змітання, німецька загибля — все це тільки розкрило її сенс її, непотрібного немов, існування. То ж був час, що Мар'яна ладна була піти слідами Олега. А тепер переконання підперло душу, як стовпи. Оця шарпанина, вербування на німецькі роботи, оця мізерія щоденного клопоту, загроза знищення Києва й України зродили в ній волю. Не датись.

Прожектори раптом згасли. Внизу клекотить бенкет п'яних. Мар'яна стоїть серед своїх милих тіней і вдивляється в темінь завтрашнього дня.

IX.

За короткий час своєї нової кар'єри Гнат Загнибіда навчився багато чого. Безоглядно кокетувати з перекладачками й секретарками штадткомісаріату. Пити шнапс із німецькими друзями, яких йому залишив гер Пабст після пригоди на мосту. Зате він має добру посаду — голови районової управи. Крім того, він майстерно орудує новопроявленим талантом — несамовито кричати.

Ось зараз він тупотить у своєму кабінеті на службовця управи, високого худорлявого юнака, що дивиться на нього завороженим поглядом, як на удава.

— Так оце ви так працюєте? Так ви хочете, щоб мене через ваші махінації розстріляли? Ви мені скажіть, — для кого ви це зробили? Як ви посміли мене підводити?

Нещасних сто продуктових карток із підробленим підписом голови управи лежать на столі. Гнат то тупотить ногами на службовця, то підходить і бере картки в руки та

роздивляється на підпис. Кладе — і знову розпікає службовця.

— Забирайтеся мені зараз звідси, щоб я вас тут ані хвилини більше не бачив! — раптом тихо сказав він. — Чого ж ви стоїте? — розкричався ще більше він, бо отетерілий юнак від тихого слова ще більше стерявся.

Гнатів настрій справді лихий. Там удома лежить у нього в дровітні тонна газетного паперу і ця тонна тримає його в напруженні вже другий день. Завезли її військові німецькі шофери на вигляд, а насправді — наші хлопці. Десять украли в німців папір на підпільну газету й ото сховали в нього до вечора. Чого вони не забрали вчора, чорт їх голову знає? Щойно був телефонний дзвінок, що сьогодні ввечері — невідмінно, от сиди й до вечора ворожи, чи не налетить на дровітню гестапо. А тут ще й цей ідіот із картками та підробленим підписом...

Картки й документи Гнат сам уміє добре підробляти та роздавати, кому треба. Як жінка з двома дітьми може переносити підпільну літературу, то чому ж Гнат не може забезпечити потрібними документами нелегальних гостей, що конче мусять бути в Києві.

Худорлявий юнак уже прогнаний. Сердитий голова управи на самоті довго роздивляється на свій фальшований підпис і міркує, чи варто знищувати картки. Чи не краще пустити їх у дію та й не турбуватися новими стома підписами.

Доводиться коригувати бездарні німецькі порядки, що поперетинали циркуляцію крові в живому організмові. А тут нема жартів, зв'язок із Лівобережжям, Волиню, Галичиною не сміє бути перерваний ані на один день, історія не буде питати, чи дозволяли це німці, чи забороняли.

Х.

Розбита станція Жуляни, з замінованими й досі полями довкола, стала діючою станцією київської людности. Проїзна плата на всі відстані — десяток яєць у руку німцям. Комфорт — буфери, тендери, платформи, товарняки. Розклад їзди — перший поїзд, який стане. Пасажири — всякий, хто має до кого поїхати в село.

Мар'яна надумалася. Єдиний вихід — утікати. Є в неї Омелян Якович у Володарці. Перекрутиться там зо два тижні, а тоді видно буде. Інші вже разів по сім так переховуються. А як, скажімо, вдома виламають двері й конфіскують усе майно? Хай конфіскують!

Омелян Якович, як утрясався, то тлумачив їй дорогу, щоб, бува, вона не заблудилася у Володарці, а про те й не подумав, що потяги возять тільки німців. Є ще, кажуть, дві "теплушки" для худоби, то там наб'ється тих із дозволами... Хто вміє, не боїться, то підробить собі ще яке відрядження, з буряковою-картопляною печаткою. Щоб мати якісь півлюдські права на своїй рідній землі, треба їх украсти, або треба зфальшувати. І так усе життя.

Коротше, Мар'яна утікає з Києва. Ця її втеча збігається в часі з новою перереєстрацією всього населення, сортуванням усієї людности Києва: "до Німеччини", "на місцеві роботи", "звільнений". А що цей набір ніколи не припиняється ні в селі, ні в місті, то найкраще бути весь час у дорозі. Ще коротше, — Мар'яна вже на Жулянах,

чекає тільки, до якого б поїзду вчепитися.

Поїзди ідуть один за одним, але не всі спиняються. Коли й спиняються, то коротко, на секунду-дві. Та таки один поїзд став. їм усім, хто хоче сісти, пощастило. Це якісь добрі німці попалися. Не то що не пускають, а навпаки, ще й запрошують. "Ком! Ком!" Всіх посадили, повних дві платформи набралось, межі них і німці: сміються, жартують, дівчат цукерками частують, з дітьми бавляться. Одно з них ніби Мар'янине. Якась бідолаха аж із двома їде, — одному п'ять років, а друге ще на руках. Мар'яна їй допомгла, бо їйбогу, та не сіла б.

Тільки ті, що до Боярки, Мотовилівки їхали, так і не зійшли. Поїзд мчить, не спиняючись. Від Жулян аж до Фастова.

А тоді, як спинився, — добродушні й веселі німці враз відмінилися. Платформи з усіма пасажирами оточили озброєні, нікого не випускають. Есеси, призначені ловити людей по містах, селах, базарах та вокзалах, а не підвозити безквиткових пасажирів, узялися до свого фаху. Дуже швидко всіх розсортували. Виявляється, і в дорозі не найкраще бути.

Молодших, яких найлюб'язніше частували цукерками та жартами, відразу пересадили у поїзд на Німеччину. Старшим перевірили документи і всіх замкнули. Місяць примусових робіт на станції та п'ятдесят карбованців кара за безквиткову їзду. Тих лише, котрі з дітьми, пустили. Ну, а як Мар'яна також має дитину, то людоловство на залізницях цим разом закінчилося для неї щасливо.

— Я вже так п'ятий раз їжджу, — аж тепер призналася хитра баба, як відійшли вони трохи далі від лиха.

— Хоч діти трохи й поморяться в дорозі, але ж зате не боюся Німеччини.

Мар'яна дивиться на це спекулянтське завзяття з побожним захопленням. П'ятдесят, а часом сто кілометрів пішки, клунок із продуктами й мала дитина на собі, друге крокує поруч матері, йому привілеї. Хтось підвезе на возику часом. Але як доводиться не раз гнутися на тендері, то нехай уже Бог милує! Часом і масла того відхочеться, чуєш, як воно тобі тече за пазухою.

Але от, — п'ятий раз!

— Глядіться ж, щоб вас де на дорозі не зловили! — навчає досвідчена, як на Мар'янину думку, героїня, поправляючи щось за роздутою пазухою. — Бо часто трапляється, що йде яка жінка через село, а її староста з поліцаями вхоплять та, замість своєї якої, посадять і вишлють до Німеччини. Стережіться!

Жінка з двома дітьми ще раз полапала на грудях пакунок із підпільною літературою і пішла своєю дорогою, а Мар'яна звернула на Володарку.

Ага! От і Володарка! Звичайне містечко, тільки чого ж це?..

ТУТ Б'ЮТЬ І ЗААРЕШТОВУЮТЬ!

на самому коловороті великими літерами оголошено. Хоч бери та вертайся назад, бо як тут б'ють і заарештовують, то що це за країна така?

Проте, наважилася трохи ближче підійти. Дрібнішими літерами написано, що не всіх, а тільки тих, хто хотів би тут торгувати. Ну, хвалити Бога, Мар'яна тільки свого

Омеляна Яковича із запорізькими вусами шукає.

Казав, десь убік звернути, тоді ліворуч, тоді вигін, тоді площа. Тільки чи не з другого боку зайшла Мар'яна? Уперлася в якусь датовану понуру загорожу із написом:

УКРАЇНЦЯМ ВХОДИТИ ЗАБОРОНЕНО

Місце таке непривітне, що Мар'яна й так би не зайшла. Та не пройшла вона й двох кроків, як натрапила на ще одну заборону. На дверях будівлі, може кіна, висить:

ЖИДАМ ВХОДИТИ ЗАБОРОНЕНО

Цікаве містечко. Чи це по всіх містечках тепер так?

О, а ось іще якась заборона. Кому це?

Над рожевими шинками, круглими сирами, батонами масла, бакалією, городиною — транспарант:

ТІЛЬКИ ДЛЯ НІМЦІВ

Оте перше привітання, яким зустрічає Володарка, якнайвлучніше втілює понурий дух цього містечка. Справді, бійся, щоб тебе не набили, не заарештували, щоб не вскочити в яке не про тебе місце... Коли б уже швидше площа, вигін, яр чи навпаки... Ото ж напевно та площа, що про неї Омелян Якович торочив. Мар'яна пішла певніше, сміливіше. Чи чекає він гостей?

Гумористична настроєність Мар'янина шубовснула раптом униз-униз. Вона йде просто на трьох повішених.

На справжній шибениці, посеред площі, висить три чорних людських тіла — і кругом ні душі. На звичайній прозаїчній площі, на якій молоком та вишнями торгують, — тепер голгота.

Вже далі йти й не наважується. Треба було б пройти якраз повз них, а Мар'яна не може. Отже, кругом ні душі. А на площі їх для того й повісили, щоб усі дивилися.

Вона звернула в першу вуличку, але й тут... Якийсь список. Оголошення:

ЗА СЛУХАННЯ СОВЕТСЬКОГО РАДІО

Ці люди висять за радіо. Тут не тільки б'ють і заарештовують!

Мар'яна вже не хоче ні на що роздивлятися, ніяких оголошень та написів читати. Та тут чорний страх має крильми над кожною хатою! Швидше б побачити сиві вуса, опору в цьому страшному світі.

І сивих вусів уже в Володарці нема. Вся Володарка знає Омеляна Яковича, та тільки він не виходить її зустрічати. Старенька порається біля хати, курчат скликає.

— А де ж ваші?

— Оце, як ти, Господи, бачиш! Сама зосталася. До Німеччини старого забрали.

Мар'яна не хоче вірити. Та Омелян Якович уже, нівроку, літня людина, ще й не дочуває трохи. Куди йому?..

— Та от насілися дочку взяти. Дочка пішла в ліс, а тут накопалися, щодня ходять та й ходять. То старий мій каже: "Беріть мене за дочку, а де дочка, — не знаю". І взяли!

Мабуть, з дороги вернуть. Не може бути, щоб такого старого...

— А кого це болить? В поліції — самі ті, що були колись активістами. Отака то лиха

година... Що вони з нашими людьми роблять! А це ви, мабуть, чогось купити? Якби мали яке пальто, хустку чи чоботи. За гроші ніхто не хоче.

Гм! А Мар'яна думала тут трохи побути. Чи всидить? Як тут таке чуєш, аж волосся дуба стає. Але на столі вже повна миска білого сала. Мар'яну аж у страх вкинуло від такої великої маси. На столі самогонка. Ну, та як же тут без цього бути, як щодня якогось поліцая треба загодити. Але що Мар'яна до самогонки не звикла, стара десь добуває чарку вишнівки. Для того й тримала, що колись приїде Мар'яна, удвох вип'ють.

— Дай, Боже, щоб це минулось, а старе не вернулось!

Мар'яна аж і чарку з вишнівкою поставила. Та це ж найкоротша формула, яку тільки можна придумати для сьогоднішнього дня! Певно, що можна було б тут пожити, навіть з місяць, якби не засіли в мозку оті повішені. Чому їх не здіймуть?

— Та в нас ще не так. А он у Смілі, кажуть, як тільки що, то зараз понавішують кругом управи людей... І не дозволяють здіймати. А шибениця — в кожному селі. Люди спочатку злякалися цих шибениць і пішли, а тепер уже ніхто не боїться, тільки молоді в лісі ховаються. А ми, старі, ото товчемося вже вдома. От маю пів корови...

— Пів корови? Зарізали?

— Живої! Ще й молоко мушу їм здавати.

Молоко з "пів корови" переконало Мар'яну, що таке чудо природи може на світі існувати. Старенька раділа живій душі і потроху Мар'яна всмоктувала все, чим живе сьогодні село. З тією пів коровою так вийшло, що "гибелькомісар" наклав на кожну корову по тисячі літрів молокоздачі. Наші баби як узялися виконувати! Бо лякав, що котра корова мало молока видасть, — забере. А воно вийшло навпаки: котра найбільш видала молока, — перші ті й позабирав. Всі забрав, але вернув на двох господинь одну корову.

Таки пів корови!

— От, якби ви його бачили! Там такий, ширший, як довший, а як ще здалека заглядають його люди, то чисто всі розбігаються. Бо він має звичку всіх бити, щоб робили. Буває так, що машина молотить, а хтось крикне: "Гибелькомісар їде!" — і всі, як горобці, розлетілися, а машина трахкає й трахкає...

Краще б його не бачити, того вилупка нової Європи!

І здається Мар'яні при цій сухенькій бабці, що світ перевертається догори ногами десь, а тут усе нерушиме, міцне, вічне. Як вона виклала на стіл усе, що має найкращого, вишнівки десь добула для гостей! Як вона щиро, без жадних задніх думок, усе, що з душі пливе, ділить із Мар'яною! Ні, нема нічого в світі тривкішого, як українська селянка. Вона все перебуде, все переможе. Як її не ламають, не переробляють, а вона уперто вертається до своєї одвічної норми — доброти й щирости. Щедрости душі своєї.

Вона ж нічого не може змінити, а, Боже, як біля неї затишно! Боже, як людині бракує цього, почуття опори!

Хотіла стара Омеляниха догодити Мар'яні якнайкраще, щоб спочила та виспалася з дороги. Вже крізь сон чула Мар'яна масу прецікавих історій. Все воно, смішне й

трагічне, спліталось в змореній напівсвідомості, колисало... і щоразу частіше впліталось: "Ой, рятуйте!"

... Спочатку був колгосп "Думка розійтися", а потім "Думка скріпитися", щоб легше німця обдурити та щоб не лазив по коморах... Ой, ховайте хліб по городах та бур'янах, бо йдуть німці грабувати... — Полонений...

— "Та в мене вдома жінка й діти". — "Побудь, хай дочка хоч трохи поживе"... — "Ах ти чортів німчура, я для тебе викохала поросля?" — І знов: "Ой, рятуйте..."

Мар'яна розплющує очі: чи їй привиділося?

— Та це, мабуть, і досі женяться! — заспокоює Омеляниха, а сама припадає до вікна.

Мар'яна не розуміє.

— Весілля тут у нас уже з місяць одне. Дівчина в церкві повінчалася з одним, а з другим у "загс" ходила, та і не знати тепер, котрий шлюб справедливий. Оце вчора весь куток переполошили. Приїхав "загсовий" чоловік скриню забирати в церковного, бо дівчина з весілля втекла до нього з криками: — "Забери, бо втоплюся". То ми думали, що знов облава, хто куди бачив — тікав. Такого шелесту наробили...

— Ой люди добрі, рятуйте!

Та ніби горить десь? В хаті темно, а стіни біліють.

— Побіжу, подивлюся, — не витримує вже Омеляниха. Оце в них щоночі таке?

Ні, не може влжати й Мар'яна. Біло і м'яко постелено — та невлежно. Хапає на себе щось у пітьмі й біжить.

Таки горить. Ясно з усіх боків горить на другій вулиці хата, навколо неї бігає жінка, а німці її відганяють. Люди стоять, дивляться — й ніхто не йде рятувати. Чому ж ніхто хоч відра води не лине?

— Ану, сунься! Не бачиш? Кругом стоять гицлі з нагаями й не пускають, луплять того, хто поткнеться. Це ж вони й підпалили. Кругом солом'яних віхтів понакладали.

— Ой, хата! Ой, я ж на неї тяжко робила! Ой, я ж її два роки ставила! Ой, ще ж не висохла! Ой, новісінька!

То це німці навмисне палять? Та за що?

Жінка бігає, лементує, а хата горить. Та за що? За що бідній жінці з хати свічку зробили?

— Бо сховала дівку. Сина віддала до червоної армії, а ще дочка зосталася, то мати не дає. От вони й показують, що за це є...

А Господи! Куди ж це Мар'яна сховалася від набору до Німеччини? І чи сховалася вона? Та тут же — клекотить.

XI.

— А може й, справді, буде Україна? — запитливо дивиться вихудлий за ці дні МIRON на Льолю.

— Да какая там Україна? — щиро глузує Льоля, до якої знов повернулася її рівновага, як тільки побачила вона в дверях МIRONА.

МIRONА не було три дні. І вже не надіялася його бачити.

Три дні тому, раненько, ще не вставали, постукав до них якийсь хлопчина. — Чи тут живе кербуд? — Встань, до тебе прийшли! — Просьте вас зараз зайти на десять хвилин до контори. — Та хоч поснідай! — Я зараз вернусь.

Мирон ні в обід не повернувся, ні ввечорі, ані другого дня. Льоля весь час на ногах: бігає, шукає, невже заарештували? Певно, це так вони заарештовують. Льоля почорніла, осунулася й нічого ніде не добила, вже до всього найстрашнішого приготувалася. А він ось з'явився і розповідає дивні речі. Оце перше, що він сказав:

— А знаєш? Україна таки буде!

Він що? Збожеволів? Тут голова пухне від думок, а він із своєю Україною розносився. Хтось пронюхав, що в льоху радіо? Якесь собака донесла, що Мирон був членом партії? Чи може, що в них електрика є? То ж так уже затуляємось, ніде ніякої смужки! Вже Льоля все передумала. Вже ждала, що от і за нею прийдуть.

А Мирон того нічого не слухає, своє торочить.

— Я ці три дні просидів у одній камері з попереднім головою міста, Багазієм. Три дні тільки про Україну й чув. Він же ні про що більше не говорить, тільки про Україну. Сам худий, як скелет, очі блищать і коли каже: "Ось побачите, Україна буде!" — то не можна йому не повірити. Він доводив мені це історично, математично, політично, як я з ним не сперечався. А може й справді Україна буде?

— От, дурак! Якийсь учитель з Подолу сказав, а він уже й повірив! — не може надивуватися такій легковірності завжди скептичного Мирона Льоля.

— Ти не уявляєш, що там у тюрмі діється, — хоче Мирон хоч трохи передати Льолі того, чим він надихався за ці дні. — Вся тюрма разом співає, разом у стіни грюкає, разом Гітлера лає. Як вони його тільки не називають там. Влаштовують голодівки. Там такий бойовий дух, що як хоч день побудеш, то не можеш не повірити.

Якби ти тільки почула того Багазія! Він здібен мертвого надихати своєю вірою. А може й справді буде?..

Може Миронові важко розстатися з цією вірою? Все ж і він молодим хлопцем ішов за Україну битися, то не його вина, що довелося надягти комсомольського ремня через плече та відслужувати все життя за щастя не бути розстріляним. Може він і в льоху для неї відсиджувався, як тікали більшовики? Яких то тільки "може" не ворухиться в голові, але всі вони похлихо утікають від холодних Льолиних слів:

— Буде, як рак свисне! Будуть скоро наші. Вже скоро почнеться перелом.

Мирон невтямно розкрив очі. А вона ж звідки це знає?

— На базарі всі ціни страшно підскочили. Нічого не можна купити. Грошей не беруть. Баби говорять...

Тепер розреготався Мирон.

— Всі, чи одна?

— Що? — не зрозуміла Льоля.

— Німці он під Сталінградом, не сьогодні — завтра він упаде, як Севастопіль, як і всі інші міста, а вона слухає бабів. Ми завойовані не менше, як на п'ятнадцять років...

Видно зразу, що три дні в тюрмі сидів. А тут година мине — і вже все не те, що

було. Румунія вже не воює. Маляри покинули фронт. Є розпорядження по селах, що скоро йтиме якась велика армія, — щоб ніхто нічого не давав їм їсти й не приймав наніч, замикався, бо маляри будуть грабувати. Італійців більшовики беруть у полон і не мучать, як німці наших, а добре нагодують та й пускають, і тепер вони також кидають фронт. Німці вже скоро побіжать... Молотов у Берліні, договориється про мир із Німеччиною й війну проти Англії...

— Е, це ще мені агентство ОБС! — зневажливо махнув рукою на всі ці вісті Мирон. — Ти мені скажи, коли це в нашому домі заарештували якусь Ступину. Мене три дні допитували про неї, а я нічого не міг сказати. У моїх подвірних книгах ніколи ніякої Валентини Ступиної не було.

— Тільки й всього? — з полегшенням підстрибнув радісний Льолин вигук. — Оце й усе? А я тут ламаю голову на всі боки. Чого я тільки не передумала! А про це й забула. Ти знаєш, за що тебе взяли? Ти пам'ятаєш, як до мами прийшла якась Галинина приятелька, а по п'ятах за нею гестапо?

Та так, було таке, але звідки ж він може знати, що то й була Ступина?

— Мало кого щодня арештують? Що ти, — доктор?

І справді, це такий незначний випадок у безперервному потоці інших зникнень, арештів, наборів, що дивно навіть... Заради цього тримати аж три дні в тюрмі невинну людину?

— Певно, якась малохольна, пішла в перші дні зареєструвалася, що партійна, а тепер їх усіх виловлюють, — заспокоїлася Льоля. — Ще й других підводить. Хай не буде дурна!

XII.

— Коли ревуть гармати, музи мовчать, — авторитетно прорік редактор "Нового Українського Слова", напевно гадаючи, що він надзвичайно оригінально висловився. Мар'яна ж подумала, що ці стерті п'ятаки вже давно вийшли з обігу.

Вона тримає в руках відкинуту свою статтю про невмирущість трипільських традицій в українському селі, скручує її рурочкою, пережидуючи, поки редактор відбуде телефон. В голові їй в'яжеться, як би дошкульніше вчитати цьому плазунові. То про якихось десяторядних німецьких вчених у газеті повно, то треба припадати ниць перед величчю німецької культури, а тут маленької статті про багатотисячолітню тяглість і велич української культури не можна надрукувати? Несучасно? Про все славетне українське — несучасно.

Мар'яна озирається навколо. Оце в такий курник на горище загнала вже німецька фірма цю газетку? А що там, у просторах і світлих кабінетах двох нижніх поверхів? Напевно "Последніє Ізвєстія". Ще за цих півгодини не почула Мар'яна у цьому курнику жадного українського слова. Дівиця якась сидить у сусідній комірчині курника і демонстративно-принципово чеше "па-русскі", а редактор мусить наломуватися в шанобливому практикуванні "єдінонеделімської". Справді, не варт бруднитися в такому "українським слові".

Тим часом редактор, почувши в телефон, хто з ним говорить, шанобливо підвівся із

стілця, на обличчі розповзлася підлабузницька посмішка. Він вигнув по-льокайському стан, от-от зігнеться щось підносити своєму панові. Можна подумати, що перед ним високопоставлена особа, а то тільки — телефонна слухавка.

Їйбогу, для цього спектаклю варто було прийти.

Потішався і ждав кінця інсценівки ще один чоловік, він щойно зайшов із малюнком до редакційного курника. Мабуть, мистець, судячи по елегантному жестові зап'ястя. Він усміхався стягнутими в гарну різьбу устами до карикатури Сталіна, що тримав у руці.

Напевно думав те саме, що й Мар'яна.

— Скажіть, будь ласка, — діждавшись кінця телефону, запитала Мар'яна. — Скажіть, чи то правда, що українська газета буде вже виходити лише двічі на тиждень мініатюрним форматом, як якийсь районний листок? Зате "Дойче Україніше Цайтунг" виходитиме великим форматом щодня на вісім сторінок і з ілюстраціями? Таке я чула.

Слухняний наймит ствердив головою.

— Це пояснюється тим, що нема паперу, це тимчасові труднощі.

— Хіба тільки тому, що нема паперу? — сміючись очима й поводячи плечима, витягуючи шию, наче їй заважає комір, питає юнак.

— А чим же другим? — строго подивився на нього редактор. — Ви, пане Шепеличу, не слухайте шептунів. Папір можна дістати з Фінляндії, але це перевантажить усю залізницю, що сполучає Німеччину із Францією. В Німеччині є сила паперу, всі німецькі журнали виходять на прекрасному папері, так що папір є. Але сюди доставити його тепер не можна. "Дойче Україніше Цайтунг" виходить тепер на чотирьох і шістьох сторінках, бо не вистачає паперу, а ви слухаєте там усяких шептунів і щось собі друге думаєте! Ви еті штучкі бросьте, пане Шепеличу!

Бідний молодий чоловік витягав свою шию з незручностей комірка, вислухуючи цю палку й мудру промову. Нарешті, не дослухавши, почав виправдуватися,

— Що я таке сказав? Я нічого не сказав!

— Німці показують зразки саможертви, а ви...

Ех, якби це на місці цього Шепелича та Олег! Цей напевно відрубав би зараз:

"Душа українського інтелігента — клоака, куди плюють різні завойовники".

Одначе, Шепелич! Може це брат Андріїв? Яка дивовижна схожість. Тільки цей говорить російською мовою.

Мар'яні вже нема чого тут робити, вона виходить, але її дуже вразив цей молодий чоловік. Вона поволі йде сходами, нарешті, пан Шепелич наздоганяє.

— Вибачайте я з таким дурним запитанням... — Чи ви не маєте брата Андрія? Він казав, що в нього дуже багато братів.

Юнак не вважає це питання таким дуже дурним, Андрюша — його дядько. В діда було дванадцять синів.

Так, Мар'яна знає дуже добре про їх сім'ю. Тато Андріїв, дід цього панича, — трамвайний кондуктор, брати Андрієві — робітники. Щоліта — в гості до села Шепеличів, сільської рідні... Де ж тепер Андрій? На провінції десть?

— О, ні! Він на Далекому Сході, інженером на цукроварні працює.

Так то наші люди розбрєдаються. Нема їм місця на наших цукроварнях? Вже його діти — сибіряки...

— Ну, а чого ви...

Мар'яна зам'ялася. Так з першого разу й сповідати хлопця? Але Андрій — це шматочок юнацтва, запашна казочка про журавля й чаплю. В тій казочці стільки було задушевного, Мар'яна не раз була повірницею його прикростей. Не раз його викидали з вузу, не раз сам мусів кидати та ставати трамвайним кондуктором, поки довчився.

Мар'яну облягли спогади, вона дивиться на молодого денді з вродженими аристократичними рухами і впізнає в них Андрія. І якби ж то вона тоді знала, що то — родинне, вроджене, а не запозичене десь у графських домах, у балетних школах? Якби ж то не підозрювала в тому "либедському матросові" манірного копіювання з когось. Бо це її й вабило, ця тонкість, і відвертало, бо де ж, — думала вона собі, — де ж у робітничому середовищі візьметься така витончена зграбність, як не змавпована? А воно, виявляється, он що! В цих Шепеличів вроджене, неусвідомлене... За це ж його з політехнікуму викидали, не вірили, що він київський пролетар.

Якби знала Мар'яна! Смішні, запізнїлі жалї!

— А чого ви... чому ви лише російською мовою розмовляєте? Ви ж українець! Я дуже дружна була з Андрїєм, він може й про вас що оповїдав...

Молодий чоловік заскочений.

— Я не розумію вас. А що, вже по-російському говорити заборонено?

— Та я ж знаю, що ваша рідна мова — українська. Ваш дід ніколи й не вмів говорити інакше, як по-українському, Мені це Андрій якось казав.

— Ми ж не в селі живемо, а в місті. Чому ж ми по-сільському маємо говорити? — став уже на ноги молодий Шепелич.

От і ще одна загублена душа. Оце такий він, наш робітничий Київ? Вірніше, молоде покоління того робітничого Києва? Для нього вже Україна лише в селі, йому в місті ніхто її не показав.

Мар'яна втрачає всякий інтерес до юнака. Це довго говорити. Юнак не винен, йому з найменших років у школі, в кіні, в книжці товкли про героїв Александра Невського, Мініна і Пожарського, Суворова. Своєї національної героїки він не знає, історії його вчили брехливої. Де ж у нього візьметься національна гордість? Національне почуття, як музикальна вродженість. Його треба розвивати, вправляти, шліфувати. Це дається поколіннями, загальною атмосферою. Як голос, воно може й пропасти, його можна фальшиво поставити, зірвати...

Що могла йому сказати Мар'яна, крім оцього:

— І ви собі, напевно, думаєте: "От, якась шовіністка причепилася". А росіяни дуже дбають про культуру своєї мови, не так, як ми. Зрештою, говоріть собі, як хочете, я тільки дуже здивована.

І видно, сьогодні Мар'яні тільки й роботи, що лічити загублені душі.

От іде ще одна широким коридором колишньої "Советской України" — квітуча,

завжди повна успіхів і чарівности Галина Полтавченко. Вона вже, бач, пройшла "націоналістичну еру", тепер робить кар'єру у "Останніх Вісностях," вже знов забула українську мову, бо "тепер же небезпечно". Чи ця хоч має якісь переконання? Вона й сама не знає. Переконання її перевертанські.

— Привітайте мене! — скричала ще здалека Галина. — Я цими днями виїжджаю в Берлін, стенографісткою міністерства пропаганди! Чи могло мені ще рік тому снитися таке щастя? Побачити Європу, Берлін!

— Не знаю тільки, чи ви заїдете туди, куди думаєте, — не втрималася Мар'яна. — Он деякі добровільно поїхали і, замість міністерства, попали за дроти. Хтось мені розказував, що дочка Штепи за його чорну роботу удостоїлася бути покоївкою. Студентка.

— Це я вам розказувала. Але я цього не боюсь. У мене є друг, одна впливова особа. В мене у Ляйпцігу дядя — фабрикант. Бабушка ж моя була німкеня. У мене всі документи є.

— Що, що?

Котре це вже перевтілення? Сьоме, либонь?

Гідна презирства ця перевертанка, але чомусь Мар'яна не каже їй гірких істин, колючих правд. За її людяність? Не знати, як називається те "щось" у Галини, яке прикрашує її, хоч би що. Вона навіть не дуже складна інтелектуально, а от...

— Я думала перед виїздом спеціально зайти до вас, — каже Галина. — Ви чули, що з Валею?

— Страшно давно її не бачила... Хто це з вами вітається?

Мимо якраз проходить чоловік, один із тих, що не розбереш: військовий, чи ні. Галина відповідає люб'язно. Він відходить вже далі, тоді Галина каже:

— Це з пропаганди райхскомісаряту. Це він якраз набирає стенографісток до Берліну.

— Німець?

— Здається. Але добре й українською говорить. А що?

"Це ж той, що питався колись за Васанту. Цікаво, нащо вона йому? Треба буде їй сказати... Як це я досі цього не зробила?" — дивується з себе Мар'яна, а вголос каже:

— Я його там бачила. Ну, то як же там Валя? Де вона тепер? Чому її не видно?

— Її, мабуть, уже розстріляли.

Що за нісенітниця? Васанта? Це якась брехня! Мар'яна не хоче цих слів всерйоз прийняти.

Галина також не повірила б, якби їй розказав це хтось. Але ж вона сама бачила, власними очима. Галина розповідає дивовижну історію, як її якась таємна сила потягла зайти, як потрапила у засідку, як перебула ніч у гестапо, як вранці виводили Вальку з підвалу, — поламану, чорну від синяків, з розпатланим волоссям, із безумним поглядом.

— Тягнуть її, вона падає, а двоє підганяють, підштовхують за плечі: "Знаєм ми ету красавицу! Всю єю біографію! Ну, живеє!"

Туманами обволікається дальша оповідь, Мар'яна чує і ще раз чує: "Знаєм ми ету красавицу! Всю єю біографію! Ну, живеє!" І ще раз, і ще раз встає образ поламаної, замученої, з божевільними очима. Боже, коли це було? Вже з місяць, вже тоді було холодно, а вона всю ніч на цементовій підлозі в одній кофточці... Вона ж, якщо не розстріляли її, не витримає тих мук...

Мар'яна впірнає в атмосферу цих мук, зосереджених у божевільному погляді. То ж відблиски цього погляду світили вже давно в її очах, ця трагедія Васантина. Це, що місяць тому відбулося, колись, будучи ще майбутнім, уже дивно позначило її.

— І що вона таке робила? — крізь той туман чує Мар'яна. — Мій знайомий, дуже впливовий німець, навіть боїться питати. Дуже вже вони страшно з нею поводитися.

Ах, Мар'яна добре знає! Не знає деталей, але чи довго догадуватися? Це ж загублена душа. Це ж та, про кого вони вдвох пісню Олеся співали: "Гукайте їх, вони десь заблудились!" Васанта заблудилась. Її треба було гукати, кругом неї якісь тумани повисли, й не могла вона знайти дороги.

... І хоч вони давно з дороги збились,
Хоч небо хмарами над ними залягло, —
Ще сонце не зайшло...

А для Васанти зайшло... Зайшло воно дуже давно, тому й борсалася, тому й кидалася в житті, тому шукала забуття. Не знайшла в любовних утіхах, шукала в мучеництві. Чи знайшла в мучеництві? І за що, за що вона мучениця? За яку батьківщину?

Яке все незначне зробилося у світі! Васанта згинула! І не знає Мар'яна, що її більше прибило. Чи ця вістка, чи ця загадка? Чому Васанта стала жертвою на славу більшовизму, коли усе її життя цей більшовизм притоптав? Хто її затруїв? Чому ми повинні нести ще ці жертви духові?

І коли Галина прощалася, що Мар'яна не помітила? І коли Мар'яна вийшла на вулицю?

Тільки й лишилося від Васанти, що оці пекучі слова: "Знаєм ми ету красавицу, всю єю біографію, ну, живеє!".. Це може ті самі, що послали її? То ж кажуть, що де гестапо, там є й енкаведе.

XIII.

Від залізної брукхти, до "аллес фюр ґешенк", — така Максимова кар'єра за німців. За те ж на головному тракті, не треба ні газет, ні радіо. На розі Хрещатика й Шевченківського бульвару в крамничку з усякими елегантними дрібничками заходять і генерали, і солдати, і ті, що на фронт, і ті, що з фронту. І ще деякі.

Рішучо, Максим найбільш за всіх виграв, не пропало марно знайомство в полоні. Хоч обіцяної тоді української держави так і не чути, зате Чагир допоміг узяти дозвіл на цю захисну від усяких німеччин крамницю. Правда, сам він мало коли заходить, а як заскочить, то хай хоч один хто буде в крамниці, він тільки німецькою говорить.

Не всі такі законспіровані, як цей українець у німецькій формі. Солдати з фронту, ті прямо кажуть, що "аллес іст капут", що вже війна "ферлорен", все через того осла, не

послухав у свій час Бравхіча. Вони, оце вертаючись, не впізнають українського населення. Воно все дивиться вовком. А зустрічало колись із радістю. Не зробили з населення друга! Що ці наці тут нарobili? Геть усіх комісаріятчиків! Прибрати звідси їх, а завести військове керівництво!

На доказ того, що нарobili тут "жовтляки", приходить із своїм шефом "переговорщиця" — купувати найдорожчі парфуми. Компенсація за порубаний ніс. Ніс уже трохи загоївся, але краса його зникла ще тоді, як по дорозі до Черкас українські партизани кинули на машину пляшку з бензолом, машина зайнялася, партизани вбили шефа й шофера, а їй тільки порубали носа. Ще щастя. Он під Бородянкою шефові відрубали голову, а перекладачку вбили.

Інколи так розговоришся із фронтовиком і він тобі розкаже, що німців є чотири гатунки. Найкращий ґатунок — на фронті кладе голови, другий — це ті, що лишилися вдома, третій — партійні в райху. А оце сюди на Україну ґебітскомісарами посилають найгірше шумовиння, сміття деморалізоване. Воно розвалює, зводить нанівець всі перемоги вермахту. — Ну, а що ж вермахт казав, що за два тижні тут буде український уряд? А там під фронтом і тепер населення вірить в український уряд. — Ми теж так думали, так нам пояснювали. Переміг Еріх Кох, той що тепер пише пихаті фрази про східній простір та глузує з мрій емігрантів-націоналістів.

Заходить і той, що колись вони обмінялися подарунками. Приносить раз листа від дружини. Дружина пише: "Нарешті моя мрія здійснилася, я маю служницю. Тільки не знаю, що з нею робити. Вона інженер-хемік, зодягнена краще, ніж я, і цілими днями сидить та плаче. Я пішла до арбайтсамту запитати, як із нею поводитися, мені відповіли: "Як хочете, так і поведьтєсь, вона — наша цивільнополонена".

Гм... Максим знає таку, що п'ятьма мовами володіє, а сидить за дротами в таборі. Вона сама вже просилася: "Використайте мене за фахом, я буду корисна". А їй відказали це саме.

Заглядає часом за "ґешенками"-новинами й режисер Віктор Прудіус, що сидить тихо й не вилазить на поверхню. Він каже, що грає тепер ролю обивателя. Ще другий із ним актор, який за ці двадцять три роки, здається, раз ізняв маску, написав "Україна живе", а тепер знов її наглухо вдягнув. Поет Аркадій Відомий тримається абсолютно лояльно, аристократично замкнено, до "Нової Української Смердюхи" руба відмовився дати хоч рядок, а за це його негайно "наділили" орденом Леніна. Знайшлися знавці, які запевняють, що Аркадій Відомий дістав орден Леніна в більшовиків, а тому — "геть червоного запродавця із брудними руками від святої української справи". Як на те, ніякого ніколи ордена він не мав, але чи то важливо? От якби він плазував, писав оди "З нами Бог і Гітлер" чи "За що ми дякуєм тобі, Німеччино!", тоді загорнув би всю належну йому пошану, хоч би й ордена мав.

Аркадій мовчав. Максим хоча догадувався, але ніколи до кінця не міг збагнути цього майстра. Чи він уже шкодує, що пішов на розрив із советами? Там його оголосили націоналістом і зрадником українського народу, а тут зробили більшовиком і також запродавцем. Чи ту раз зняту маску вважає за помилку, чи так воно й потрібно було в

його лінії життя?

Як же здивував він раз Максима, звичного вже до його маски, коли зайшли разом: Аркадій, Роман. Та вони, здається, давно знаються? Вони — на "ти". Якесь спільне минуле? Але з розмови не розбереш — друзі це, чи вороги. Жадна тема в них не пішла на згоду.

— Я дивуюся, як могли всі ви кадити Сталінові, як могли ви гнути перед ним спину. І не знайшлося нікого в вас, хто б його підстрелив?

— А я дивуюся, як ти можеш ходити в цій катівській уніформі, — відказував Аркадій, — як ти не вб'єш Гітлера?

— Я — що інше. Форми боротьби вимагають...

Аркадій тільки мугикнув.

— Бо якби маси не були збольшевізовані, то не було б тепер УССР. Хотіли землі та волі, — то й маєте: і землю, і волю...

Аркадій щось хоче сказати. Чи ж обоє вони не з тієї самої маси? Чого ж це так Роман з погордою говорить про ту масу, з якої постали всі ті різновидності, про які оце сваряться? Де це він набрався такої "ментальности", що обплює все рідне, як воно не піняво шовіністичне? Цього мало — називати Драгоманова нашим найбільшим ворогом, деклямувати про лицарський дух нашої давнини, а треба ще мати в собі героїчність, щоб разом із своїм народом усю його біду потягти.

— Ну, добре, маса — смерди й гречкосії. Ми, що zostалися з нею, — запроданці, за ласощами потяглися. Та ми ж хоч щось зробили за ці двадцять років, ну, хоч би таке трошки, як ліквідували неписьменність. А чим маєте ви, лицарі, похвалитися?

Роман навіть дивується з такої сліпоти Аркадієвої.

— А нове покоління полум'яних, до зубів озброєних національною ідеєю борців за Україну! Це ж — золотий наш цвіт! Які виховані, які веселі в товаристві, як жартують... Коли ж треба, то з радісною усмішкою йдуть на смерть...

— Шкода, що такі золоті хлопці та йдуть з радістю на смерть за таку куцу ідею...

— Що ж тут ми застали? Комсомольців, рабів...

— І зрештою, як прийшов час діяти, то ваші золоті хлопці влаштували в Житомирі гаракірі? Дивне лицарство. Не служити народові, а панувати над ним збиралися ви, як під брамою столиці побилися за владу.

— Куля, що здогнала зрадника, свята!

— Ох! Забагато на себе берете. Як почнете так розкидатися кулями, то не буде над ким панувати. От того ж то вас і не прийняла теперішня Україна, що ви з чужими гаслами прийшли.

— Як маса несвідома, то треба її вчити!

— Тут уже вчені й без вас чверть століття...

Диво, що вони так рубають одне одному, а це не заважає їм раз-у-раз сходитися в Максима для таких взаємокомпліментів. Тільки шкода, що заважають відвідувачі. Роман зараз німецькою мовою питає, що коштує ця статуетка, а Аркадій, — чи не беруть тут на комісію книжок.

А Максим на все те дивиться й питає себе, як це воно так? З одного тіста, в одному полку воювали, а такі різні особистості виліпили ці двадцять років. Вони, мабуть, далі розійшлися, ніж оте нове покоління, виховане в національних ідеях, розійшлося з нашим доростом, Максим бачив їх раз, цих галицьких молодих хлопців, як був на селі.

Їхали ці хлопці великою німецькою машиною, з німецькими документами, в німецьких військових уніформах. В машині везли якісь великі паки. Купалися в річці біля села й перегукувалися між собою, а сільські хлопчаки сиділи на березі, на них дивилися й уголос обмірковували такий феномен. — Диви, німці, а говорять по-нашому! — Це, мабуть, українці! — Якраз, українці! Це, мабуть, ті, що німцям з...ці підтирають... — У річці піднявся регіт. Ну, й вліпили! А ми їм веземо нашу літературу! — реготалися молоді галичани й тут же вирішили, що їхні паки освідомлювальної націоналістичної літератури треба знищити. Так і зробили. Паки в полі спалили, а самі повернули машину назад. Де тепер ті хлопці? На Волині в партизанці? Там же тепер цілі райони охоплені повстаннями, кажуть, там щоночі горить, німці цілі села випаляють разом із людьми. Чи в карпатських горах? Чи може оце вони Максимовій клієнтці в ближчих підкиївських лісах носа розрубали?

XIV.

Львівська 27, колись скромна школа, тепер збірний пункт для наловлених до Німеччини, стала центром київського многотрудного життя. Щодня під залізними штахетами стоять юрби родичів, що поприносили своїм зовленим (чи то на базарній облаві, чи то на вулиці, чи то на роботі, чи то в хаті на ліжку) — вузлик із одежею, слово потіхи, таємну пораду, надію на визволення. Щодня тяглися туди, оточені поліцаями, жертви Німеччини. Щодня з-за ґратів визирали спіймані незлочинці, громадяни Києва.

Секрети, як викрутитися від Німеччини, валяються просто на вулиці, їх можна почути біля кожної групки.

— Я собі купила за тисячу карбованців довідку, що в мене венерична хвороба і тепер тільки покажу на комісії, мене відразу й пускають, — хвалиться молоденька дівчина.

— А як медогляд? Це ж зразу виявиться. Я знаю кращий спосіб: викликати на руках екзему.

— Та й не позбутися її? Дякую!

— Краще екзема, ніж до Німеччини. Я знаю таких, що спеціально заражувалися ще й страшнішою хворобою.

— Он, кажуть, на трикотажній фабриці викидалися з третього поверху. Їх підбирали, перев'язували й садили у поїзд.

— Але ніхто не має, як у мене. Аналіза сечі, — гордо на всю вулицю оповіщає якась щаслива. — У мене багато просять мою сечу. Бо ці довідки про заразні хвороби також нічого доброго. Я знала одну... Повісили, як почули, що вона має венеричну хворобу. А всіх туберкульозних, взагалі мають знищити, як знищили хроніків та тих, що були в Кирилівській божевільні.

— Де б украсти дитину? — мрійно питає та, що боїться екземи. Тепер дуже поширена крадіж дітей. Фабрикують документи, що дитина їхня, й так рятуються.

— Та он у дитячих яслах візьміть. Тепер багато так роблять. Візьмете трьохрічного, а запишете як немовля.

— А я вам ще краще пораджу. Дайте безногій пашпорта, хай піде за вас. Побачать, що без ноги, й поставлять штамп "звільнений" у вашому документі...

Ускладнювалася винахідливість арбайтсамту, але зростала й народня творчість. Сьогодні ж арбайтсамт усіх пришпилив дуже простим оголошенням. Всім жінкам міста Києва з'явитися в такі то дні за абеткою. От! Хвороба, не хвороба, діти, не діти, — йди на комісію. Німці своїх теж не милують, ось у них чоловіків усіх на фронт, а скрізь ставлять жінок. Німецька гуска стає директором банку, шефом арбайтсамту, залізничним кондуктором. Можуть і київські жінки на німецькі заводи піти, кувати перемогу. І вже зразу хай беруть із собою речі, бо вже з комісії під вартою відведуть на медогляд і сьогодні ж виїзд. Як скінчать із жінками, почнеться набір чоловіків.

На Некрасовській біля штахетів стоять юрби. Із страхом дивляться на ту фіртку, де стоять поліцаї, куди легко зайти, але не знати, чи вийдеш на волю. Час-від-часу відчиняються ворота й зо сто новоспечених арештанток, оточені поліцаями, йдуть за ґрати Львівської 27. Там — поверховий огляд, ніякої уваги на різні довідки й негайний виїзд.

Мар'яна в день своєї літери достойно приготувалася. Убралася в чорну сукню, намалювала синяки під очима — і стала, як мара. На своє серце вона сьогодні надіється, як на кам'яну гору. Проковтнула чотири таблетки пірамідону і наробила собі цигарок із чаю. Серце калатало божевільно, як увіходила в залізну фіртку, але Мар'яна певна, що зараз і вийде, то воно зовсім не від страху.

Дарма, дарма! Кат у спідниці, німкеня з арбайтсамту, навіть не глянула на Мар'янин маскарад та довідку про хворість, а сказала: "Он у ті двері". За дверима були вже такі самі, доходило до сотні.

Невже й медогляд такий буде? Мар'яна ладна викурити десять чаєвих цигарок відразу, аби допомогло. Страшніше, як, справді, вони не оглядають.

І вже вечір. Чи курити тепер, чи може сьогодні ні, бо на завтра нічого не лишиться. Мар'яна настільки заклопотана, що навіть не плаче, як інші.

Ах, дурна, дурна, що пішла! Так не одна себе лає. Бо дійшли й до них через ґрати новини.

Перша — скасували набір. Але вони вже, все одно, попалися.

Друга — Київ евакуюється.

Третя — біженці з Вітебська. На Гомель поїзди не ходять.

Четверта — райхскомісаріят забирає своїх на фронт, відділи ліквідує. Вже скоро німці побіжать!

Ну, а вона попалася!

Підлога в школі засмічена, запльована тими тисячами, що були тут попереду. Отака підлога повинна служити новим ясирним за м'яку постіль. Не то лягти, — гидко

п'ять хвилин постояти.

Хтось виходив на подвір'я шукав своїх за ґратами, а хто — чого іншого. Никає й Мар'яна. Чоловік на волі, — потішає жінку за ґратами, та плаче. Молодиця з мелясниками підійшла, подивилася.

— Дайте, я вам щось скажу! Не заважайте, — до чоловіка. — Відійдіть, я по ділу.

Пошептались. Голосніше:

— Щось із'їжте й старайтесь рвати. Зараз назад відішлють...

Пішла Мар'яна далі вздовж. І скрізь ґрати, скрізь угорі в чотири ряди дроти. І скрізь вартові стоять. Поліцаям тут не довіряють, стоять зелені уніформи.

Один із них, аж у кутку подвір'я, має розвагу. Ця частина подвір'я припирає до глухих безвіконних стін. От у цьому саме місці стоїть вартовий-німець, задер голову догори й регочеться до нестями. Регіт і веселощі не зловтішні. Причина сміху така комічна!

Вона думала утікти! А тепер висить, зачеплена спідницею за колючий дріт, — і ні сюди, ні туди. Веселі часом бувають варти, з розвагами.

Ну, Мар'яно, нема чого тут більше шукати. Іди в готель "Нова Європа", там тобі приготоване належне місце.

Але Мар'яна все ж шукає. І тут, як і по інших великих будинках, каналізація й водогін попсовані, скрізь пустка й мерзота. Треба шукати.

Хоч смеркає, Мар'яна никає по закамарках, забрела в якийсь підвал... їйбогу, їй видалося, що туди пішли дві жінки, може й вони того самого шукають? А їх тут уже нема. Мар'яна витерла сірника. Нікого. Де ж ті дві сірі тіні?

Порожній підвал, нічогісінько, тільки напіврозчинений люк каналізації. Мар'яна присвітила знов, вогник ввела в отвір. Вогник захитався на залізних щаблях і притаєній моторошній тиші.

— Куди ведуть ці щаблі? — запитала пошепки темряву.

Перелякана тиша не обзивається. Але сірник горить, вже опік пальця, вже згасає. Там є повітря.

Мар'яна спустила ногу на перший щабель і спробувала: чи не вломиться?

XV.

На старокиївській горі, там, де колись стояв золотовусий, срібноголовий Перун серед богів, кумирів та ідолів докняжої Русі, жалібно плаче, скрипить і стогне монументальний будинок-велетень.

Біла півкругла озія постала перед очима зчудованих киян два-три роки тому і хоч з лівого берега Дніпра видавалася, поруч із граціозним летом до неба Андріївської церкви, скучним старосвітським комодом, — тут у місті велетенська півкругла простота його, убрана іонійською колонадою, домінувала над площею, над садами та будинками минулих епох. Око всякого ще здалека мусіло чогось звертатися до цього будинка, що здавався ніби й невеликим, а одначе, під колоною його людина ставала мурашкою.

Загадково стояв цей будинок з осені 1941-го року, повитий легендою, знехтуваний німецькими комендатурами, замкнений. Тільки послали полонених повикидати через

вікна поверхів майно ЦК КП(б)У. Все те гнило, мокло, валялося, поки добрі люди не порозбирали на паливо. А він чомусь не вибухав. Під колонами підкладені міни ще тоді, як він будувався, і оце вже й зима, літо, осінь минули, а він не вибухає.

Здивовані такою ледачою поведінкою замінованих колон, німці вирішили йому допомогти. Як не знизу, то зверху, то зсередини, а зруйнувати треба. Шкода тільки стало ощадним та акуратним німцям матеріялу. Все ж на будинок ЦК КП(б)У пішло щонайліпше. Нагнали полонених і почали здирати все, що можна вивезти. Бемське скло з вікон, мармури із стін, ручки й завіси з дверей, віконні рами й двері, паркети — все те потрібне й у Німеччині. А колони так і стоять, не вибухають!

І вже, видно, доходить красеневі цьому кінець, бо жалібно пищить і стогне. Здирають уже покрівлю, залізні листи ридають на всю площу. Бо він же — дитина праці мільйонів українського народу і от, як не спалили червоні партизани за прикладом палацу Верховної Ради, то німці розібрали.

Стогне будинок, сумують колони над рабською працею полонених. А цих же людей мріяли вони зустрічати, як делегатів, у великий день всенароднього свята української самостійної держави.

Такий у цьому руйнуванні глузд, як і у всьому. Німці вже й самі не вірять, що довго втримаються. То хоч ручки від дверей пограбувати. Вже все одно, виходу нема. На Кавказі оточено велику німецьку армію. Під Сталінградом мадяри та італійці покинули фронт. То хоч дошкулити їм за зраду. Це вже котрий місяць тягнуться вони жалюгідними валками через Україну зі сходу на захід та все бічними найгіршими дорогами. Німці проганяють з великих шляхів, про залізницю нема й мови. Населенню заборонено приймати їх наніч, їсти давати. Так і бредуть в люті морози, там і сплять під відкритим небом, де їх ніч застане. І хоч на великих дорогах, через Київ, безперервно котяться великі білі автовагони, зливаючись із безбережним засніженим сходом, — виходу німцям, однаково, вже нема.

То хоч людей якомога більше наловити. Вже й повісток не присилають, а просто оточують підприємства, установи й з роботи забирають, без жадних комісій. Над кожним висить цей чорний страх. Чогось утікають, як від смертної кари, від цієї Німеччини.

Кажуть, що одного ранку на Львівській 27 знайшли лише клунки, а наловлених — нікогісінько. Як то воно могло статися, про те найдокладніше розказала б Мар'яна, але, хіба, колись. Той люк, та рура вивели її аж за місто і вона та ще дві сірі тіні вилізли всі у бруді та глині на якісь городи за Куренівкою. Але раділи, але тішились! Там уже в рурі й пересиділи, а як сіріло, то одна по одній вислизнули й подалися додому.

Мар'яна — просто в ліжку. А поліцаї по п'ятах, та пашпорта хотіли відібрати. То для них ніяке виправдання, що вона не може з ліжка підвестися. Де лікарський бюлетень? І аж от коли здався подарунок старенької Омелянихи. Вони прийшли за пашпортом, а вона їм півлітра самогону в зуби. Сама ж накурилась чаєм і районного лікаря викликала. Лікар вислухав і виписав бюлетень — три дні лежати в ліжку. І от цей бюлетень охороняє її раз-у-раз, як зашептана молитва. Навіть поліцаї перед ним

безсилі. Хворих на серце Німеччина не потребує. Ну, що ж, іншого виходу в Мар'яни нема, сховатися ніде. Інші ховаються під перину, а в Мар'яни й перини нема. Може ця старокиївська гора заховає її в свої бганки?

Мар'яна минає стогін і плач білокам'яного велетня, з надією поглядає на яри, що збігають на Поділ. Може вона у ці бганки загорнеться?

Мар'яна обманулася. Вона думала, що як забереться в старий, дерев'яний будинок на Гоголівській, то вже ніхто її не рушить. Будинок старий, непоказний. Так от, потрібен він фольксдойчам на дрова. Однаково, рано чи пізно, все це порохно буде знесене, а замість — сади-парки веселитимуть німецьке око. Все одно, на Куренівку скоро всіх переселять. Київ повним ходом перетворюється на німецьке місто, ото ж Мар'яна й бігає та шукає, де б її вже не рушили, де й поліція вже не знайшла б. Вона, ласкава, щодня приходить довідуватися, чи виздоровіла вже Мар'яна.

Новий клопіт відсунув на задній плян навіть калейдоскопічний вихор подій, а де вже їй впізнавати ще на вулиці людей? От іде їй назустріч якийсь сивий дід, так само спиняється біля стогнучого велетня, всміхається до Мар'яни. Вона нерішучо чекає: чого цей дід хоче від неї?

І, вирішивши, що це не до неї, проходить мимо.

— Почекайте, не тікайте так швидко! — спинив таки її сивий дід. — Та невже ж не впізнали?

Глянула другий раз Мар'яна й перелякалася. Та це ж не якийсь сивий дід, а Семен Кучерявий. Що з ним сталося? Як це він умудрився обрости сивою бородою?

— Коли ж це ми з вами востаннє бачилися? Чи не тоді, як здуру образилися, що не для нас трамвай? От були наївні!

Втім, Мар'яна пригадує. Ще раз бачилися, заходив, мали зустрітися, жінку його... То нема чого й питати, чого він посивів. Де ж був він цей час?

— На Чернігівщині. Ледве з душею втік. Там у церквах людей палять, то я за дітей — та сюди. Там же, що не село, то повішані, постріляні... Десь червоні партизани накоять, а вони приходять та село палять. В тому селі Козарі, де я близько жив, з села в 3600 душ залишилося всього одинадцять чоловік. Все село спалене, а випустили тільки старосту. Він тепер божевільний, ходить по згарищах та шукає свою родину. А я жив недалеко на хуторі, то як почали підпалювати Козарі, — усе кинув, тільки дітей забрав та пішки якось висотався звідти.

Кучерявий все те каже, наче відганяє привиддя. А втім, він щасливий. Той хутір також спалили, а хто не втік, тих перестріляли.

Усе в вогні, всі ми на вулкані. Що з нього зробилося, з цього Кучерявого!

— Ну, а що ж тут робити, то я й сам не знаю. Добре, що ще зустрів одного високопоставленого земляка. От, до речі, вже рік, як він хоче вас бачити.

— Мене?

— Саме вас. Ото ж він надіявся через мене познайомитися, та я так нагло поїхав. Ви, напевно ж, знаєте, про моє нещастя з жінкою? Ну, ото ж... А тепер знову питався.

Дуже дивно. Мар'яна знов заінтригована. То нехай приїде.

— Тільки... Я оце день-два ще поживу на старому місці, а то не знаю ще, куди переберуся. Мене четвертий раз виселяють, а котрий раз ловлять до Німеччини. То я вже хочу таке знайти, щоб... Хіба до неба звестися?

Кучерявий умовляється, як то зустрітися, йде вже, а Мар'яна довгим поглядом проважає сивого діда. Боже! Цей стогін листового заліза, цей образ чернігівського села...

XVI.

Ми всі — сліпці. Бредемо в майбутнє навпомацки. Зрячі тільки в минуле. Хоч би інтуїцією мацати вірні шляхи!

Смокче її невдоволення, щодалі, то все більше обплутує воно Мар'яну. І яке ж убоге життя створила вона сама собі власними руками! У цім захованім куточку з міщанським затишком. Хатина й канапа. Картопля й дрова. Меляса й мерзлі буряки та всяка інша гидота. І все це зветься господарством, а щоб не думати про нього, краще якнайшвидше заснути.

А загалом, безпросвітня пільма. О сьомій вже спати, світла нема. Вставати аж о сьомій. Жити, як загнана миша? Ані писнути? От умудрилася: уникнути всього сміливого, гострого, тяжкого. Заради чого? Треба тікати!

Куди? В село? Чи в німецькі покоївки?

Мар'яні вже набрид цей міщанський добробут, захищений Гнатовою довідкою із Будинку Вчених. Їй хочеться втікати від нього безвісти. Та куди? Куди, коли ми всі кріпаки!

А далі? Як бути далі? Коптити небо? Без надбань духових, без буреломів душевних?

Краще сконати десь, ніж так... із копійчаними інтересами. Мар'яна не проти самообмежень, але от — зворотний бік цих обмежень. Втягнулася в копійчані інтереси: принести на плечах двадцять кілограмів картоплі, бо трамваю нема, пшона продати, купити сироватки — і ніяких катаклізмів, катастроф. Копійка вся розрахована, злидні навчають все переносити і... дріб'язковішати.

Нема того становища безвиході, що штовхає на відчайдушні вчинки.

Мар'яна навіть не знає, яке сьогодні число. Дні втратили дату. Світ у цій провінції — здалека. А Мар'яна все ще думає, що попереду складне, різноманітне життя.

Що є причиною цього жалюгідного рослинного існування і чи не можна вирватися з трясовини, яка засмоктала Мар'яну аж по самі вуха? Невже ж Мар'яна хоче дожитись до старости, такої ж мерзеної, як і життя?

Ну, гаразд, Київ, оця закутана в нього, — провінція. А що ж — кипучий центр? Уфа? Чи може за дротами в німецькому фабричному таборі? Чи може, як Галина, в берлінському міністерстві пропаганди? Оце такі ті можливості, за якими Мар'яна не побігла, а забралася в нірку, як миша, і от не може вже стерпіти свого щастя.

Може Васанта найкраще зробила: пішла в першу лінію вогню, згоріла.

Це так завжди: опановує гризуча, смоктлива нудьга, коли нема небезпек і рішучих поворотів. Так і тепер, Коли вона не кидає всіх сил душі на боротьбу за себе, хоч і яку безталанну, — вона нудить світом. Застигає в непорушності, в безвіллі, в келії...

Усе в огні, людина живе в кошмарах, аж мозок ціпеніє, — поза келією. Поза келією все бурує. Ще вчора тільки чутки: під Сталінградом оточено півмільйонову німецьку армію; німці очистили Кубань і Кавказ; три російські армії в Польщі з'єдналися з партизанами, п'ятдесятитисячна советська армія перейшла старий кордон; США щойно вступили в війну... Ще вчора тільки чутки, а сьогодні вже на базарі ходять італійці, продають усе, що мають. Рушницю за сто карбованців і в додачу підбиту білим хутром шинелю за буханку хліба.

— Де дорога на Італію? Я пух-пух мало-мало... Я — італьяшка!

Це ті всі, що покинули фронт під Сталінградом, бо почули від червоних, що в Італії вже революція і без них ділять землю. Яка, справді, одноманітна військова агітація! Всі режими однаково солдатам брешуть, але солдати, — ще дивніше, — всім вірять. Тим часом, "італьяшки" спродують із себе все, навіть білизну, навіть чоботи, щоб встигнути добігти, поки не поділили всієї землі без них.

Мадяри ще й досі тягнуться бічними дорогами, — коні поморені, голодні, самі ледве живі. Але нема щасливіших за них. Вони раді, що вирвалися з того пекла; все там полишали, раді все перетерпіти — аби додому.

Та як побачив Київ евакуйованих із Полтави, із Харкова, як побачив дванадцять ешелонів поранених на вокзалі, як побачив валки селян із Орловщини, Смоленщини, — кожен питає: що то буде? Одна тільки Мар'яна відчуває смоктливе незадоволення, з якого нема ніякісінького виходу, цей напад старої своєї нудьги. Їй ще виру треба!

У вир, у вир мені! — так щодня собі каже.

Здається, наче в Льодовому океані крижана гора наскакує, намирає на другу, обоє ламаються, стискають дрібніші брили, розбиваються вщент, — а Мар'яна в своїй нірці нудьгує й витягає ногу з засмоктування обивательщиною.

І от у ці дні прийшла сама до Мар'яни в хату нагода шубовстнути в вир. Саме попід вікнами повзла безконечна мадярська валка, залишаючи кінські трупи, як зайшов до Мар'яни один, їй знаний, чоловік. Кучерявий йому дав Мар'янину адресу.

Мар'яна від свого пшона й сироватки перенеслася раптом у високі орнаментовані залі Райхскомісаряту Україна, що в будинку штабу київської воєнної округи на Банковій. Там же вона бачила цього чоловіка у воєнній німецькій уніформі, може гестапівській? Це ж він їй казав: "За місяць всі до Німеччини поїдете!"?

Що ж він хоче тепер від неї?

— Я, здається, вас і знаю... — здивовано-непевно додав він. — Дуже шкодую, що ми тоді як слід не познайомилися.

Мар'яна, що так пристрасно кликала на себе вир, от пару хвилин тому, Мар'яна затялася. Ще не знає, що то скаже далі гість, а вже застібнулася в інстинкт самоохорони.

— Кучерявий? Він казав мені, що хоче мене бачити один високопоставлений знайомий. Не думала я, що ви до мене аж додому...

І замовкла.

Гість без передмов. Вражіння, що заскочив на хвилину.

— Я вже питав вас про одну нашу спільну знайому, Вассу, на прізвище Чагир. Чи могли б ви мені допомогти натрапити на її слід? Півтора року шукаю її й десь от-от близько нитка обривається...

— Та вона ж уже розстріляна! — мало не крикнула Мар'яна, але спам'яталася. А може й Васанта вийшла каналізаційною трубою за місто, як Мар'яна колись? А цей кат переодягнувся й прийшов її іспитувати.

Мар'яна затялася. Ти й не натрапиш на її слід, бо вона тепер — Валентина Ступина, або може й ще якесь інше прізвище має. Хтозна, чи ти гестапо, чи ти енкаведе? Хтозна, чи ти не той, котрий показує, кого хапати? Хтозна, чи ти не той Калашніков, що їздить у білий день по Києву в німецькій машині та з німецькими перепустками?

Мар'яна затялася.

Ні, нічого вона не має про Чагир сказати нового, як те, що вже раз казала.

— І ніколи такої не зустрічали?

— Ні... — все скупіше, все неохочіше цідить Мар'яна, всім своїм виглядом показуючи нехіль до гостя.

— Шкода, — зідхає гість, — шкода, що я не прийшов із паном Кучерявим, ви були б може одвертіші.

До неї хоч вогню клади! А Роман має лише десять хвилин. За ним стежать! Ця вічна стежа!

— А не знаєте кого, хто з нею знайомий і щось би про неї сказав?

Чорта з два! — думає Мар'яна. — Галина в Берліні, пише: "Я очень горжусь, сама княгиня Мещерская водить меня по портним". Чорта з два! Ніхто тебе не наведе на слід, гестапівський катюго, може ж Васанта десь таки врятувалася!

— Ні, не знаю!

Десять хвилин дуже короткі, гостя вже нема. А Мар'яна питає себе: "Може оце й черкнулася об мене страшна катастрофа та буря?" А вона знов умудрилася пройти стороною. Щоб потім казати собі: "у вир, у вир мені!"

Ну, вже відкладати, лінуватися нема коли. Сьогодні вже треба зібрати докупи й систематизувати свої думки, про книгу, що давно зветься в Мар'яни "Пречиста", бо узавтра може не буде коли.

XVII.

Але Льоля артистка!

Мирон зчудовано вертить у руках записку й ніяк не може добрати виразу на своєму лиці. Здуріла баба! Тут земля горить під ногами, Харків угробився, в Києві паніка, вже пора щось думати, — а їй заманулося показувати свої примхи.

Щойно він вернувся з ворохом новин. У трьох мешканнях Миронового домоуправління гестапо знайшло радіо, до смерті побили людей. Звідки відомо про Харків, коли офіційно ніде не оголошено? — Та це ж на очах у всіх! Школи зайняті під шпиталі та евакопункти, забиті втікачами із Харкова, із Кавказу, через Київ їдуть ешелони з пораненими, евакуйовані з Полтавської області, на Лівобережжі горять села... Дитині видно, що то воно діється. А в Києві що робиться! Ціни на базарі

підскачили втрое, всі купують, ніхто грошей не хоче, Вже голова міста здав справи — Київ на військовому становищі. З Липок виселяють усіх, там буде військо, а Київ стане другим Сталінградом. На мешканнях розквартирують німців. У гаражі згоріло сто машин, — хтось кинув запалювальну бомбу цієї ночі. Отакі новини — і ось маєш! Мирон вертить у руках цю записку і не знає, як її зрозуміти.

Ще вчора ж вони радилися, як розширити льох, що робити. Чи не пора вже в партизани? Багато поліцаїв, знає Мирон, уже пішли. Льоля казала, що й вона піде. Тим часом вирішили в льоху викопати глибше і всадити туди обковану залізом скриню, бо хтозна, що з Києвом буде. От і думав Мирон цю роботу почати, бо тут день важить, а на столі застав записку.

"Прощай! Їду добровільно до Німеччини. Льоля."

Льоля — до Німеччини! Ха! Вона ж її боїться смертельно! Вчора збиралася в партизани, ховалася, хоронилася, ненавиділа. Ну, чи не здуріла баба? Приревнувала ні з того, ні з сього Мирона і от... Знає, що без неї з льохом нічого не зробиться.

Мирон ані хвилини не вірить цій комедії, — але де може бути Льоля? Де вона могла сховатися? Цікаво, як довго вона витримає? Тут уже весь Київ ладнається до евакуації, а баба сказала на старості літ. Скільки зраджували одне одного й нічого, аж тепер надумалася. Побачила, що він прийняв у контору домоуправи біляву секретарку, і хоче йому заграти на нервах.

Мирон курить із досади, вертить у руках записку, в другій кімнаті ридає за мамою Женя, — і раптом зміяста посмішка заграла йому біля уст. Так він же перехитрує її! Вона далеко не втекла. Але як прийде він отак просто до тещі, Льоля ще хтозна скільки гратиме йому на нервах.

В руках у нього ключ. Ключів домоуправа має не одну в'язку. Як комедія, то комедія.

Мирон заходить, прикритий сутінками, чорним ходом до тещиноного мешкання. Відмикає двері так тихо, що й сам не чує скрипу. В кухні темно, тихо, сюди долітає кожне слово з кімнати.

Яка трагічна записка — і який безжурний сміх у тій кімнаті! Дорога Льолічка захоплена політикою, аґенство ОБС на повному ході, ще й цікавий співрозмовець. Отець Помазанов із своїми новинами, з села щойно. І Мирон щось новеньке ще почує. Пасажирський рух уже припинено? Він цього не знав.

— Вчепився я до якогось ешелону з Кіровограду, — офіцери й солдати всі п'яні й обкакані... "Нам виходу вже нема, — кажуть. — Сам Гітлер на фронті".

Льоля з тещею повторюють вже відомі новини. Всі вже про це голосно говорять. Слідом за Кубанню, Кавказом, Ростовом ось уже й Луганське здали, фронт за сорок кілометрів по цей бік Харкова, харківський німецький воєнний штаб розмістився на Олександрівській у Києві. З Курську є німці, там бої... — Ну, це старе.

— Бо самі німці винні! Вони як побачили на Кавказі ту красу, то кинулися на курортах вилежуватися, дороги проводити, щоб їм було добре їздити, а Сталінград здали на мадярів та італійців. — Помазанов розказує так авторитетно, наче сам там

був.

— А чули? — Льоля пригадала сенсацію. — Оце позавчора удосвіта німці виламали ворота біля дому голови міста й заарештували його, його брата, всю сім'ю, навіть з малими дітьми... Оце то авторитет створюють вони своєму прислужникові.

Це старе. Мирон знає вже більше. Голову міста випустили, брата розстріляли.

— Що воно за історія?

— В німців усе можливе...

— Я тільки одне молю Бога, — коли б уже німці собі зламали карка, — чує ще Мирон. Це Льоля, що "добровільно зголосилася до Німеччини". — Якби можна було, я перейшла б фронт. Аж тепер ми зрозуміли, як нам було добре. Шкодую, що не виїхала. У нас тільки собак вішають.

— Та часом німці вже кращі, як наші гицлі-поліцаї!

Чує Мирон і тещин голос, — А хто їх такими робить?

Мирон знає. Інструкція: унеможливити життя. Щоб пам'ятали рай за німців. Але він ще не подає голосу. Хай політикують. Ще й анекдоту якусь ось почує. Як Помазанов став попом, то й анекдоти в нього богомільні.

—... І от Гітлер молиться: "Божественне Провидіння! Я в тебе вірю і мій народ арійський. І просимо: поможи знищити більшовицького варвара!" В цей самий час, під натиском митрополита Сергія, молиться Сталін так: "Боже великий! Я і мій народ не віримо в тебе, але як ти допоможеш мені знищити фашистського варвара, то я накажу своєму народові увірувати в тебе й ходити до церкви". Чує ці дві молитви Черчіль через радіо й додає свою третю: "Боже премудрий! Я і мій нарід завжди в тебе вірили і нічого в тебе не просимо, тільки одне: почуй молитву їх обох і дай їм те, чого вони в тебе просять".

Можливо, що настала та хвилина, коли треба ввійти Миронові і в цім загальнім сміхові розтопити гнів Льолин. Але теща в цю хвилину пригадує он що:

— А я чула, що в Росії вже новий уряд. Увійшли туди Сталін, Молотов, Жданов, митрополит Сергій, Мілюков і Керенський.

— То що це? Вже не ССРСР, а Росія?

Помазанов вражений, а Льоля, здається, перехристилася.

— Ну, слава Богу! Наші прідут, хотя би скорее!

— Ой, не дай Боже! — перелякалася теща. — Це ж нам біда буде!

— Разве русские нам врагі? Родние братья ідут!

Стара, справді, не знає сама, як воно краще. І ці заливають сала за шкуру, вже нема сили терпіти, і тих боїться, бо що вони їм скажуть? Мирон — кербуд, служить німцям, он одного барахла настягав... По головці не поглядять... Але Льоля, дочка, каже:

— Я терпеть не магу етіх українцеві Хотя я по паспорту і значусь українка, но востітана в русском духе. А українцев ненавижу. Хітриє! Ради чужому горю і готови утопіть одін другово в ложке води...

Мирон відчув, що оце ж якраз і наступив той момент. Він навально розчиняє з кухні

двері, падає Льолі до ніг, на коліна.

— Прости! Прости! Це вже востаннє! Що ти зробила?

І почав плакати справжніми сльозами, цілувати їй руки, припадати до ніг. Льоля оторопіла, злякалася... а потім усе зрозуміла. Такого тріумфу, при людях, вона таки не чекала. Гордо й щасливо світяться її очі.

Вони обоє чудесно зіграли свої ролі. І так, удаючи, що вірять одне одному, вони дружно, ще сьогодні ввечорі, взяли до свого льошу.

XVIII.

В одній загорожі рохкають ситі свині, що мандрують у нову Європу, а в другій, вдихаючи свинячі запахи, сидять на соломі зайці-пасажири. Сидять і трусяться, щоб боронь, Боже, не побачили їх німці. І Мар'яні трапилося велике щастя: уместитися в свинячому вагоні, доїхати до Києва.

Замість виру, поїхала Мар'яна на село. Нічого не діялося ще такого в світі. Весь той крутіж із фронтом, утікачами, мадярами й італійцями раптом пересівся, мадяри й італійці перейшли, Харків німці відібрали назад, евакопункти потроху розтавали, ціни, що підскочили втриє, одного дня вернулися до своєї вихідної точки, а Мар'яна побачила, що варто, хоч і з небезпеками, а таки знов добратися до Володарки. Сільський житній хліб, як тістечко, а того просяно-каштанового пайкового й при голоді їсти не можна. Коротше, добратися до села ще якось добралася, але з села як виїхати, треба добре ламати голову. Помогли свині, що німці випомповують із України. Провідники свиней за півлітра добирають ще собі пасажирів.

Коли провідникам дуже вже хочеться випити, вони починають розсувати двері вагону й визирати. О, йде вже німецький поліцай! Зараз побачить вас і скине. Ховайтеся!

Тоді котресь із пасажирів довго порпається в своєму мішку і витягає півлітра. Поліцай щасливо "минає" вагон і тут знову вселяється добродушний настрій, навіть пісню затягають: "Та була колись розкіш-воля..." Східний простір пристосовується до всіх умов, навіть до свинячого вагону. Пристосувався східний простір і до колгоспів, що їх німці ніяк не хочуть розпускати, замилювані безкраїми колгоспними ланами. То колись було, що за колосок та й у тюрму, тепер кожен має змогу, крім положеної від німців пайки ячменю, принести собі ще й мішечок посліду, з якого виходять дуже білі паляниці, а доносити німцям ніхто не піде.

Під цей акомпаніамент (розмови, пісня, цокотіння колес та рохкання свиней) дуже добре в'яжуться думки.

"Східний простір"! Нарешті, вже всі починають розуміти, що це не образ, не метафора, а буквально. Постава завойовника ясна. Все, що завойоване, його. Не проринки йде мова, воно й так його, нащо продавати, купувати щось? А раз моє, то я вільний зробити все, що захочу з моїми завойованими людьми, простором, худобою, надрами. Ніякого народу, що заселяє цей простір, я не хочу під увагу брати.

Більшовицькі гасла хоч манили тим, що бракувало нам. В новій Європі навіть і гасел нема. Теперішні ідеї, якщо їх так можна назвати, не окрилюють, не поривають у

далечінь, не відкривають обріїв. "Україна — житниця Європи". "Українці, їдьте до сонячної Німеччини, там вас чекає гарний харч і добре ставлення." "Новий порядок у Європі проти варварського більшовизму".

Що це воно таке?

"Аристократизм духа й крові, протиставлений черні!" "Провидіння", що увесь час допомагає Гітлерові! "Освіта шкідлива для народу!" Що це воно таке? Це щось не те, що "освіту — в широкі маси, бібліотеки — всенародне добро"? Це щось не те, що "висока техніка — на службу народів"? Як воно, взагалі, все плутано!

В СРСР — манили раєм майбутнього, сьогодні ж "труднощі". В "новій Європі" техніка, й добробут не перешкоджають приниженню людської гідності, а гасла не ведуть нікуди. Скажімо, й за советів вербували на тяжкі роботи в суворих умовах, деє на Заполяр'ї, в Сибіру. Там бараки без усяких вигод, волосся примерзає до стіни... Але це обставлялося, як героїзм. Уявімо, що матеріальні умови в Німеччині не гірші, а може й ліпші, але це — справжній ясир, ганебний, огидний. Отже, як? "Людина — не людина", чи "людина — герой"?

В світлі цих проблем національна лихоманка — якась дрібниця. Треба перше вирішити: людина — щось нижче за людину, чи людина — герой? Плеяда народів, сузір'я, де кожен має своє саяво, — ось гарно, ось серце вабить. І я хочу мати своє саяво. Там я буду і людина, і герой.

Ні, національні почуття не лихоманка, то тільки наші вороги так нам тумана пускали, щоб користатися з нього. Тільки національною дорогою вийдемо ми в світові простори.

Але які хисткі вони, ці ідеї, як світло каганця! Кожну з них можна повернути в який хочеш бік. Національна — "моя нація найкраща, найвища, найправовіша в світі". От і згасла приваба ідеї, бо з-за неї визирають ікла канібала. Вселюдська — "будь насамперед людиною, а національність твоя не грає ролі". От і зів'яла квітка нації, випарився аромат, смішне це почуття... ще й облають чухраїнцем.

А тим часом — б'ють, вішають, палять, беруть у рабство, полонених винищують, заводять нову касту — фольксдойчів, забирають житло, світла не дають, годують злочинно-шкідливим хлібом, діти ростуть невчені, поліцаїв поробили грабіжниками. "Нова Європа, в якій ви дістанете належне місце". Хіба не тверда, чесна правда?

От у свинячому вагоні зайцем. Таке місце?

А ми у відповідь — всі сили на те, щоб не заглушала нас кропива, щоб дзвоном гула українська думка, щоб побитий морозом цвіт таки дав плоди. І такі, які може зродити наш ґрунт, а не силою прищеплені... Це ми повинні робити, а не копати окопи, не носити цеглу, не бути за служку в німецької крамарки. Мусимо виконати цю нашу історичну місію, хоч би що довелося перетерпіти.

Мар'яна наче стала, нарешті, твердою ногою на землю. Скільки разів вона коло цього товклася, прикута безвихіддю і почуттям своєї непотрібності, — і ось уперше їй так коротко, незатьмарено явилася мета. У свинячому вагоні. По один бік рохкають свині, по другий провідники й пасажири кружляють уже котрого півлітра.

— Дай, Боже!

— Дай, Боже... щоб це минулось, а старе не вернулось.

Це формула Омелянихи вже стала приказкою?

Чого доброго, ще й до Мар'яни дійде черга відкуплятися від примарного поліцая. І який же, справді, примітив проходить перед очима! Ось уже тиждень кругом неї сало, самогон. Ніякі такі думки про аромату національного, про місію, про побитий цвіт, який хоче таки зав'язати плоди, їм і в голову не можуть прийти.

Ні, міське життя складніше, цікавіше, різноманітніше й глибше! В місті й боротьба проти всіх сил, що хочуть загнuzдати українську стихію, безмірно складніша. А тут тільки й чуєш: як грабують німці та скільки люди утаїли, розібрали, поховали... Чи вони чогось хочуть, як уже в них є щодня "півлітри"?

А чого ж оця найважливіша думка, кредо, що весь час мучила Мар'яну ненародженістю в слово, чому саме тут зринула вона? У місті, "цікавішому й змістовнішому", не дійшла до того, хоч відчувала, що саме так треба думати. А щотільки торкнулася до сільської первісності й примітиву, до цієї ситої бездумності, — став ясний їй шлях до рятунку. Своє місце і роля. Ситуація вимагає великої внутрішньої сили, он Олег не витримав, піддався, а тепер пише, як його на німецькому ринку рабів продавав арбайтсамт баверові, бавер у зуби заглядав, як коневі, і мацав м'язи.

Бо Мар'яна нігілізму не приймає. Всезаперечення це однаково, що відсутність атмосфери, і це ствердження повинно бути сьогодні, як у цих веселих невмирущих володарів східнього простору. Бо оті самотність, плач, думки про смерть — не розквашені Мар'янині почування, а песимізм епохи, молодих сил, що вийшли на кін, а їх притиснула безпотрібність українського культурного розвитку. Німці це тільки оголили й довели до віртуозної ясності.

Так і з Васантою. Вона відсунула ствердження в майбутнє, а в теперішньому зневірилася. Тільки її песимізм ускладнений ще й інтимними моментами, але головне — безпотрібність. А посковзнулася — не знайшла підпори, лише нехить і осуд тих, що її штовхали...

Та не може вона думати про Васанту. І хто ж, хто винен, що вона не побачила одного лиця в усіх подобах: в гайдамаках Шевченкових, в петлюрівських хлопцях, у колгоспних трактористах, в галицькій молоді, одержимій ідеєю здобуття Україні державности, і в цих великих оптимістах у свинячій загородці? І хто ж винен, що Васанта пропала? Вона ж повинна була процвісти після того, як мороз нас побив, корінь же ось не гине. А вона віддала свою снагу, свою волю на чортибатька-знащо...

І що ясніший їй борг перед оцією найновішою генерацією Шевченкових гайдамак, яка вислала їх обох учитися і творити культурні українські цінності, то темніша стає Васантина загадка.

XIX.

Якби не білоголова вчителька Богданович, то тільки й спостерігав би, як гонять людність у ясир вулицями Києва та як носять діти хоробрим німецьким воякам валізи з вокзалу за шматок хліба. Вчителі ніколи не спускають прапора. Якби не вони, то

вгинали б шию у ярмо та й годі. Вже й так на Хрещатику і в Липках нема нашого духу, самий закордонний.

Марія Павлівна може й смішно, й жебонливо виглядає, але вона скрізь є. Добився таки Гнат Загнибіда Будинку Вчених. Чотирнадцять секцій засновано, а Марія Павлівна, здається, в половині з них. Які збори, які наради, засідання — і її біла голова там.

Оце останнього часу пожвавішало в Будинку Вчених, з'явилися нові люди, припливла хвиля зі сходу, із евакуйованих міст. І одну доповідь Марія Павлівна прогавила непростенно. Та власне що, мабуть, прощенно, інакше не могла. Того дня вона бігала по всьому місті, шукала, де б примістити Оксану Артемівну до лікарні. І ніде не взяли.

Оксана Артемівна збожеволіла. Не витримала. Одного сина втратила в полоні. Чотири місяці вона оббивала пороги, щоб випустили сина. Вже й у Рівному була два рази, — і нічого не могла добитися. Нарешті, добилася, приїхала, сина випустили з табору полонених. Але треба було пройти чотири метри від дротів, а там уже мати чекала. І він не зміг. Упав, а ззаду німець пристрелив. У матері на очах.

Втратила вона й другого сина, Юрка. Всю надію. В Миргороді заснували вчителі якусь школу, щоб трохи врятувати молодь від Німеччини. Німці дозвіл дали, а за два місяці нагло оточили школу й зразу там же комісія, на машини... Хлопці з другого поверху стрибали — утікали. Юрко вікном утік у село, а там десь у околиці партизани забили німця й німецького собаку. Німці оточили село, загнали всю молодь у школу й школу висадили в повітря. Там і Юрко згинув.

Оксана Артемівна збожеволіла. Привезли її добрі люди до Києва, думали десь примістити, — і ніхто не бере. Божевільних німці розстрілюють, труять.

Прогавивши у свій час доповідь, Марія Павлівна тепер ходить по евакопунктах, шукає якогось Павла Бадьюра. Цей Бадьюра — харків'янин, лише весною 1941-го року повернувся із заслання, і ото ж його доповідь не вдалося Марії Павлівні почути. Спогади про науковців, мистців та письменників, яких доводилося йому бачити на засланні. А потрібно це їй зовсім не з простої цікавості. Може коли зустрічав її чоловіка, може що чув про нього?

В евакопунктах на соломі, на своїх клунках сидять, сплять, їдять безхатні люди. В першу хвилину Марія Павлівна вжахнулася. А потім звикла. Це може й нам так доведеться поневірятися, треба звикати. До такої от великої кошари, де люди туляться купками, тут же й гостей приймають. Гості можуть одночасно оглядати всі "окремі кімнати".

Боже! Он та молоденька, ще дівчина наче, з довгими русими косами. Як же вона в такі морози свою крихітку везла? І за хвилину Марія Павлівна знає вже цілу історію. Не з Полтави і не з Харкова, а з Кавказу повних п'ятдесят днів, січень і лютий місяці їхала молоденька мати з тримісячним Миколою на відкритій платформі. Сама ще не знає, що коло дитини треба. Мусіла сушити пелюшки під пахвою, навіть переполоскати не було як. Бо де? На платформі? В розбитому вокзалі? В залізничних будках? І невже оцей

стручечок буде колись дорослою людиною? Таке мале, — і вже герой.

— Та герой... — відказує молода мати. — Це якесь щастя, що витримав таку дорогу. Одного разу був уже задихнувся, та, спасибі, врятував один німець. Тако було, що від морозу загорнула я його в усі мої лахи. Дивлюся, а воно вже задихається, і нема де розгорнути, бо кипить мороз. Ми тоді з чоловіком покинули наш вагон і пішли шукати коліями, в темноті, цілими верствами якоїсь теплої хати. Натрапили на станційну контору, в конторі груба топиться й німець сидить біля столу. Він тільки глянув на нас, на дитину, — одним махом згорнув усе з столу на підлогу, всі папери й мапи. Ми на столі розгорнули свої лахи. Микольцо вже не дихав, посинів. Але від печі йде теплий дух, бачимо, наш Микольцо почав всміхатися. Дивлюсь я на того німця, — а він плаче...

— Та й між ними є добрі люди. Хіба раз я бачила, як німець-військовий допомагає, підпирає нужденну каламашку під гору...

Марія Павлівна вже має обов'язок, ні, купу обов'язків. Принести, переказати, розшукати... Організувати кухню для малят, молока дістати. Людей порозбирати, не будуть же вони сидіти на цих огидних евакопунктах.

Ні, довго тут ніхто не збирається бути. Вже як їхати, то до Львова. Трьохмісячний Микольцо має багато завзяття, з Кавказу думає аж до Карпат доїхати. А може й до Піренеїв? Докотимосся, а там побачимо. У океан плигнемо, а таки не здамося. Зате інші, ті вже відразу здають. Якби тут яку кімнату дали. Спочити. З Мерефи бігли до Полтави пішки, встигли захопити із собою тільки ковдри, на саночках притягли. А все так і лишилося. Ще не встигли зачинити ворота, як уже юрба кинулася грабувати.

Але де ж той Бадьора? Щось дуже багато розказують про нього цікавого. Був він у числі тих одинадцятьох тисяч харків'ян, яких червоні вивели за місто й розстріляли. Він відразу впав поранений та якимось вибрався звідти. Перейшов фронт і дістався сюди.

Ясно, всіх дуже цікавить, що роблять більшовики, як заходять.

В Харкові спочатку повилазили якісь типи, повдягали червоні пов'язки й почалися вбивства, грабунки. Прийшли червоні — вони, ніби як партизани, передали владу. Це, мабуть, ті, що ховалися, як відступала півтора року тому армія. Ну, а потім всім, хто працював у будь-якій установі, ставлять на пашпорті штамп "враг народа", всім, кого застали в Харкові, поставили штамп "пребивал на вражеской території". Скрізь порозвішували скриньки, щоб доносили одне на одного. Перекладачів, агрономів, учителів на місці розстрілюють. Всіх чоловіків — на фронт, на передові позиції, жінок — на роботи.

Таким чином, ще Бадьори не бачила Марія Павлівна, а багато чого довідалася, як потовклася по евакопунктах.

Та він часто буває в Будинку Вчених, Марія Павлівна напевно його бачила. — Який же він із себе? — Такий неголений, руда щетина, пальто наопашки. Як побачите перший раз, то подумаете, що якийсь бродяга. А зрештою, хочете його побачити, — прийдіть на концерт "Думки".

Хоч Київ все більше й більше набирає фронтових рис, хоч і перекочувалися через

нього евакуйовані, цілі виселені села, війська різноплеменні, хоча в установах все більше й більше лунав той таки "руській язык", як і в "доброе старое время", хоча червоно-чорносотенне міщанство й підняло голову, бо німці його люблять, — але на концертах "Думки" так завжди повно, що більше людей стоїть, ніж сидить. Коли не дозволено ввечорі, — люди сходяться удень, у неділю. Як до церкви. Українці йдуть до своєї Мекки — рідної пісні. Хочете побачити Бадьюру, — прийдіть на концерт. Хочете побачити, як роздають німці ордени своїм прислужникам, — прийдіть на концерт. І голова одної районової управи, Гнат Загнибіда, також дістав — за чесну й віддану службу Великонімеччині.

XX.

Особливо удосвіта. Удосвіта прокидається Мар'яна з готовими, ясновидючими думками. Без дармовисів і позлотиць встає гола суть дійсности. Все бурує.

Надходить реванш червоних. Штормові вали докочуються окрайцями мереживної білої піни до ніг Києва. І нема Києву іншого виходу, як ці штормові вали на собі перенести ще раз. І нема нікого в Києві, хто б не обмірковував свого місця, — от уже, справді, здійснюється теза, що аполітичних людей, взагалі, нема на світі.

Настрої найрізноманітніші. Одні сумують, що мають виїжджати, це ті, що працювали у німців чи поробились німцями. І за більшовиків було їм незгірше, а тепер — з торбою. Другі мають сидіти на місці, але нераді повороту червоних, бо всі вони, "визволителі", однакові... Третіх подряпали пазурі орла-визволителя, але — нема дурних ще раз дожидати чорного ворона. Всі вони однакові, ці "визволителі"... Четверті — радіють. Рідня може повернеться і, взагалі, — то ж свої, русськіє, родние братья. Це ті, що за націоналістів найбільше кричали про своє українство. П'яті чогось танцюють, хоч виховувалися по льохах та шафах два роки тому й перші розповідали, які то німці прекрасні. Тепер вони з усього кплять, настрої у них чудесний. Вже скоро побіжать німці, прийдуть наші. А в цьому певні всі.

Кожен вирішує, де його місце, що він буде казати, як вернеться радянська влада. Кожен готується, — чи я де не завинив проти червоних? Найцікавіше у всьому строкатому фільмі перетворення міста на фронт — оці чутки, як відбувається перехід міста з рук у руки, що діється в зайнятих більшовиками містах. Це ж і тут так буде, як у Харкові!

Мар'яна вже цього не побачить, хіба тільки в цьому світанковому ясновидінні. Мар'яна нічого не вирішує, воно вже давно вирішено, ще тоді на пароплаві "Шевченко". Тоді вже були ці слова: "як не на схід, то може доведеться на захід". Тепер воно йде так, як вирішено було свідомо в муках тієї хвилини. Що принесе ще їй та хвилина, крім уже пережитого, Мар'яна не знає, але найгіршого, тієї советської нудьги, вона вже не зазнає.

І хіба тільки нудьга їй загрожує? Ну, скажімо, не так воно відбуватиметься, як малюють, бо ж люди мусіли десь працювати, якось рятуватися від німецької заглади, нищити чаєвими папіросами серце, тікати, ховатися... Ну, скажімо, не можна всіх масово оголосити "ворогами народу", — але ж місце те їй буде яке? Була безправна усе

життя, а тепер ще й таврована. То краще бути рабом на чужині, ніж у себе на батьківщині парією. Як Мар'яна має батьківщину, то хоче мати й усі права батьківщини.

Вирішення є, але треба ще виправдати себе у власних очах. От не приймає „нової Європи" і назад у ярмо нудьги не хоче лізти. А як із гаслом: "що Україні, що Києву, те й мені"? Тепер разом із тими, які привітали "нову Європу"?

Чи винна вона? Як ніде нема такого ладу, в якому Мар'яна мала б змогу прославити Пречисту. Мусить же вона втілити думки свого всього життя у слово. Як удома не можна, то треба йти в світі. Бо українська Пречиста, що просвічує нам із віків і не дає загинути, має просяяти на весь світ.

І збагачена досвідом "нової Європи" та войовничого націоналізму, Мар'яна ще й ще раз у тиші світанку робить перегляд своїм улюбленим ідеям. Ще далеко не закінчила його, але напрям і суть твердо засіли в ній. Крах колишніх думок? Ні, розвій.

Бо от до чого додумалася Мар'яна: кожний добробут не без плям чужої крові. "Хто працює, той не їсть" — от дійсність. А "хто не працює, той не їсть" — то мрії. Насправді ж, хто не працює, той обжирається.

Це нагадує ліс. Під дикою цілиною, чудовою гармонією життя, криється драма за драмою. Тільки пір'ячко, тільки недогрижене крильце каже, що тут діється. Одне одного їсть, — або ж гине. В людському середовищі тільки буквально людоджерства нема, а все решта — по-лісовому.

Отже, Мар'яна стає фашисткою й песимісткою?

Покищо, певна: хто добре живе, — мабуть, шахрай.

А з цього виходить знову ж: для будь-якої ролі в цій лісовій драмі не варто себе зберігати. Себе зберігати — вічний компроміс із тим, чого душа не приймає. Ніяких компромісів! І нема вже коли чекати, відкладати на "кращі часи". Все життя Мар'янине — гірші часи і в цих гірших часах треба робити, що любо, а не що вимагає компроміс.

Песимізм приводить до оптимізму. Бо як знайдеш виправдання свого існування, то знайдеш радість його. Хай же, — поки вони воюють, — Мар'яна сьогодні ще попрацює. Вона двигне те несучасне, яке їй забороняють усі штаповані приписи обов'язкових ідеологій. Про втрачену людську шляхетність і як її вернути. Про сильну особистість, але не хижацьку. Хай вони руйнують, а Мар'яна шукатиме, як творити. Боже, це така маленька темка з її великого комплексу, може на п'ять-шість сторінок, а всі ті роки бібліотеки неначе нічого ще не додали.

Може вже сьогодні треба спакуватися? Що ж, спакуватися і до праці.

І не жаль їй за цією затишною ніркою, міщанським добробутом. Не мала його, тепер зазнала, як то з "меблями". І з полегшенням собі обіцяє: більш ніколи вже не матиму. Експурсія у власне затишне мешкання скінчилася — і хвалити Бога!

Проте, Мар'яна й не кається. Та хоч раз у житті треба було й таку експурсію зробити. Ось же готується до експурсії в "лісову драму" на захід від Києва.

Лічені дні, лічені хвилини. Батіг втікаючого безповоротно часу. І нема як відкладати в майбутнє, бо майбутнього може й не буде.

За такою роботою й застав її нежданий гість. Постукано й увійшов... Левко Береговий. Людина, яка її колись так тяжко зранила, сама того не хотючи. Людина, про яку вона багато, дуже багато років не згадувала. Чи втих той біль? Чи байдуже їй бачити? Чи гнівається на нього?

Так, байдуже, але душа замкнена на грубі засуви. Та м'яка одвертість ніжної Левкової душі не знайде шпари в засувах. Мар'яна мляво, в міру люб'язно всміхається, коли Левко каже:

— Почув, що ви тут у Києві й захотілося мені на вас подивитися... Ви зовсім-зовсім та сама, не змінилися.

Ну, і зайво...

Левко вгадує цю неясну думку.

— Це ніколи не згасає... не кидає. Бачити вас.

Та Мар'яна тільки мляво всміхається, вислухує ту незамкнену від неї щирість. І він також не змінився. Нерішучо-лагідний. Розповідає (їй розповідає!), що розгубився з Ніною. Мабуть, вже ніколи не побачаться. Купив пару коней і воза, їхав слідом за фронтом аж до Елісти, її шукати.

Як же це так, що Ніна евакуювалася, а він ні?

— Жінка — член партії.

— Ах, я пригадую...

— А я... я, як завжди, глибоко безпартійний. От працюю собі в одній провінційній селекційній станції.

— Досвідна робота?

— Ні, аналізую пробірки... Така собі робота, аби...

Ще існують якісь досвідні станції? Мар'яна дивується.

— Німцям дуже сподобалося. Вони, як побачили наші безмежні колгоспні лани, то аж губами прицмокували. Для вигляду розпустили в деяких селах колгоспи, а все так і лишилося: колгоспи, радгоспи, МТС, всі дослідні станції. Ми підпорядковані голосіївському інституту...

— Ці й ті — однакові, тільки ті діють із ефектом уповільненої дії, а ці намірилися зліквідувати нас, поки закінчиться війна.

Мар'яна не помічає, як уже душа її відгомонує. Їй хочеться вголос казати свої світанкові думки про "лісову драму". Війна, як думала вона одного світанку, — та ж "лісова драма", тільки люди, підлягаючи цьому таємному, періодичному закономірному знищенню, знищують одне одного не для себе, а для когось. Той "хтось", кому дістаються вигоди війни, хижак...

Для Мар'яни світ ділиться не на класи, не на нації, не на партії, а на хижаків і нехижаків.

Однаке, що за глуха ворожість постає, як і колись, у Мар'яні до Левка, до цієї невизначеності його? Левко вважає, що так, світ побудований на хижацтві.

— А не на постійній самовіддачі? Адже ж і релігія з того виникла, що відбувалася постійна виміна жертви між людиною й її богом, постійна самовіддача. Але нам усе

припадає роля жертви.

Левко почуває на собі ці невігоди ролі жертви, він признається:

— Справді, за більшовиків я почував себе увесь час у дорозі. Все здавалося, що це тільки тимчасове. Незручно, ноги затекли, ніяк випростатись. Усе в одній позі, тобі наказаній, ледве тримаєшся— але все десь там жевріє думка: от минеться дорога і почнеться справжнє життя.

— Та й, здається, знов у того незручного воза, що все сковає, треба сідати? І так їхати, без волі поворухнутися? Я вже не хочу.

— І з німцями ж також огидно! Ось я йшов біля опери і бачив, як два німецькі офіцери застрілили людину. Так, ні за що, ні про що, серед білого дня... Безглуздо це все!

Отже, можна критикувати, бачити безглуздя, але не поворухнутися. Ні туди, ні сюди, сам не може сказати, куди.

— Буду чекати жінки. Я до неї звик уже, зжилися якимось...

Скільки їх є таких, — чесних, талановитих, сумлінних, восковоподатливих українських м'якушок! Все критикують, — і ні проти чого не повстають!

Який у інтимному, такий і в суспільному цей Левко. Ні, навіяння його ніжної душі не має сили. Або ти будь друг, або ворог. Він же, якби постала Україна, був би найцінніший робітник, відданий, бо це його стихія. А прийдуть знов її фальсифікувати, — сумлінно буде на те працювати, хоч із душі верне.

І тому Мар'яна не запрошує заходити ще. Вона холодно прощається, коли Левко вже надивився на неї й збирається йти.

Нема такого, як вона хоче, не треба ніякого. Ніжних від великої сили хоче бачити, а не таких, яких ніжність придатна лише на ролю жертви. Хіба вкласти іронію в пісню, що оце прийшла їй на думку:

Ой, жалю, мій жалю,
Великий печалю,
Наїхали гості
З далекого краю.
Наїхали гості,
Та й засіли місце,
Приїхав миленький,
Немає де сісти.
Розсуньтєся, гості,
По всенькій лавці,
Нехай посідають
Давніші коханці...
XXI.

Треба бути дияволом, щоб у цих умовах щось робити. Гнат хоч і не диявол, але намагається ним бути.

Коли в кожному селі шибениця, в самому лише Бородянському районі по сто

п'ятдесят чоловік висять, між ними жінки та діти, а всі, що підлягають вивозу до Німеччини, в партизанах, коли через Київ тягнуться безконечні валки зловлених, плывуть на захід ті білі машини, що плвли торік на схід, коли біженці заливають Київ, а вночі з постелі забирають людей і просто в вагон садять, коли в Житомирі великий советський десант, а на Поліссі — українські партизани, коли з Німеччини прийшов розпачливий лист від капелі бандуристів, що вона сидить у концтаборі, замість відбувати гастролі, коли гебітскомісар розбирає школу, щоб будувати собі з тієї цегли віллу на березі Дніпра, — Гнат ладен стати тричі дияволом, В цьому клекоті треба ворушитися.

І Гнат намагався. Скільки разів приходив до тих полохливих самозванців в управі, щоб якось організувати ті рештки культурних сил, що ще не поздыхали з голоду, не забрані до Німеччини. "Тепер не час... Треба почекати..." — важно мимрив той пуппе, Мурзученко. Напевно боявся, щоб його не запідозрили німці в "крайньому націоналізмові", понятті, що більше виглядало б виплодом більшовицької термінології, аніж фашистської. Отже, все був не час, все кришилося в зародку об тупоголову установу "пропаганда абтайлюнг".

Аж — як тривога, то й до Бога. Харків здали, а в Києві прикликав той столяр із пропаганди Мурзученка й загадав скликати київські культурні сили. Для цієї урочистості Мурзученко напик мелясників і наварив кави. Дісталось кому чи ні, але столяр із пропаганди жер-жер, ще й у папірчик-загорнув собі та сховав у кишеню. Тоді почав так організовувати київські культурні сили:

— Чи є тут серед вас письменники, але письменники справжні, бо не той письменник, хто написав до газети десять рядків. Хто з вас пише романи? Піднести руки.

- Вірші?
- Новелі?
- Пісні?
- Наукові статті?

Руки підносилися чи й ні, бо таки мало прийшло. І столяр закінчив свою промову словами:

— Я не буду вам казати, чого я вас скликав, а прийдіть у наступну суботу.

Перекладачка те переказувала московською мовою, а Мурзученко також підтримав цей добрий тон. Московською мовою він дивується:

— Я дивуюся: чого наші люди такі інертні? Чого ви не напишете чогось антибільшовицького?

Але нічого йому не допомгло. Як не старався Мурзученко перед шефом "пропаганда абтайлюнг", — столяр із мелясниками в кишені покликав Мурзученка до окремої кімнати й накричав на нього. Чому ці українці нічого не роблять?

— Не хочуть працювати, нездатні, а ви навіть не вмієте їх зібрати!

Справді! Лід під ногами тріснув, німці топляться, а українські культурні діячі чомусь не пишуть нічого антибільшовицького, не рятують свастичного орла.

Отже, після такої спроби, сам Гнат, намагаючись бути дияволом, після ліквідації його районної управи, узявся організувати київські культурні сили. Диявольські здібності мають бути вжиті на те, щоб під виглядом видачі гнилої картоплі та згірлого пшона, під виглядом опрацювання тем для штабу Розенберга, — щоб відбувалися цікаві доповіді, наради та щоб зустрічалися десь люди, обмінювалися думками.

Гнат ще цікавий побачити, яке то враження справить на Мар'яну Бадьора. Цю несподіванку готує він для неї в "День української культури". Павло Бадьора поїхав до Вінниці на розкопи замучених більшовиками жертв, але вже десь скоро повернеться і в цей день невідмінно буде, бо багато дуже вимагають повторення його цікавих спогадів про Соловки.

"День української культури"? Справді, що безнадійніше на фронті, то буйнішим цвітом розквітає українське культурне життя в стінах Будинку Вчених. Навіть видавництво обіцяють. Навіть журнал. Зараз би все німці дали, навіть бити людей перестали. Навіть вільний довіз продуктів до Києва. І або взавтра, як відсунеться фронт на схід, відберуть усе, розчавлять залізною лапою, або капут і німцям, і їхнім щедротам українській культурі.

Але в вогні й полум'ї живеш, — хоч день виграти, й то перемога. Що буде взавтра? Вже ніхто не питає. І так два роки: то воно відляже, то знову нависне над Києвом. А тому Гнат старається якнайкраще увійти в свою роль, бо вже іншого виходу нема, як стати дияволом.

Що ж, із дияволами їхніми ж методами. Багато різних тлумачень викликає вбивство цивільної особи двома німецькими офіцерами біля опери серед білого дня. Німецьке безглуздя — каже обиватель, і добре, що так каже. Крім Гната і ще кількох небагатьох, нехай ніхто й не знає, що ті два німецькі офіцери — не німецькі офіцери, тільки перебрані наші хлопці, яким доручено було згладити провокатора. Провокатор став відомий тоді, як упав розстріляний брат голови міста. Тільки один чоловік міг донести на розстріляного, бо ніхто, крім нього, не був зв'язковим для побачення двох незнаних собі людей — київського й приїжджого членів організації. Провокатора треба було згладити. І кілька умів придумали таку диявольську штуку.

Два наші хлопці, що служать при німецькому війську у Львові та говорять досконало німецькою мовою, взяли відпустку на два тижні, перебрані офіцерами, приїхали до Києва і прослідкували біля опери провокатора, маючи його фотографію. "Офіцери" зробили своє і поїхали, а тут усі ламають голову, чому і за що німці свавільно заанапастили на вулиці серед білого дня людину...

XXII.

Це ж якби не війна, то ніколи не було б таких цікавих зустрічей, таких бенкетів інтелектуального єднання. Але мистці, де б вони не були, — на сході чи заході, — вони мають спільну мову, ніякі збручі не ділили їх ніколи.

Два режисери, один західної театральної школи, другий радянської, воєнною хуртовиною кинуті одне одному в обійми, закохалися. Ніколи не чули вони один про одного, — а стільки в них спільного, душу пориваючого, проймаючого серце й мозок.

Десь колись думалося на самоті, а як однаково! Режисер радянської школи, Віктор, щасливіший. Він мав змогу спробувати свої сили, втілити набуте вміння, хай неповно, у дію. Він має власні постанови. Режисер західної школи, Авенір, не мав де розгорнутися. Ті знання, той талант, та воля творити, розбилися об загумінок кресів. До Варшави не хотів іти й згубити свою українську душу, а український загумінок Польщі не дав розмаху його летові. Розводив бджоли й сад на Волині, та вдивлений був у державне життя на Великій Україні. За ті мрії тяжко покутував: мав тавро радянофіла.

Любов їх почалася з нелюбови до советської фальсифікації. Задивлений у омріяну далечінь, прекрасно оформлену для закордону, Авенір із розмахом ударився об зворотний бік, цвяховану дошку, на якій із фасаду красувалися чудові гасла. Почавши з приходом червоних на Волинь завідувачем відділу освіти, він дуже швидко кінчив кар'єру "ворогом народу".

І як ці люди, ці мистці підсоветські ще можуть проростати цвітом творчості крізь псевдоукраїнський попіл, зберегти свою українську субстанцію, — не може надивуватися Авенір. Адже ж Віктор, як і Авенір, готовий стати попліч до державного творчого життя, а це бажання їх росло в казематах чужих держав. їм обом потрібно своєї держави, щоб здійснити себе. Обоє вони мають нерозмотані кокони задумів. Обом їм тісно в рямцях ідеологій, обмежених чужим диктатом, — і хтозна, кому тісніше. Вікторові, який не мав права глянути, що робиться в світі, який мусів на замовлення партії репіжити, а не виношуване в серці творити, чи Авенірові, який давно виріс із провінціальних смаків, а мусів до них пристосовуватися, або ж бути зайвим, неприйнятним. Обом їм треба столиці. З них обох упали лахи обмеженості і знайшли вони один у одному друга для осуду глупоти, задвірків, провінції, вчорашнього дня.

Не всім треба знати, що ще було в них спільне. І "радянофіл", і "підсоветський" не прийняли фашизму. їм миле гасло "дружба народів", хоч і яке воно затьмарене та запльоване. Плюють на нього всі, — і наші рідні націоналісти, й щодня совети. Очищене від фальсифікацій та наклепів, воно — дороговказ. Про те не говориться, але кожен раз воно підказує. Своя держава у дружбі з іншими народами, а не в різанині з ними. Кордони держав мистцям явно заважають.

Чи це можливо? Коли ж усі ті народи, з якими хочеш бути в дружбі, перегризають тобі горло.

От на цю тему й говорять вони, ідучи Володимирською вулицею влітку 1943 року, проходячи мимо Золотої Брами, повз Богданового пам'ятника із двозначно піднесеною булавою на північ. Віктор, Авенір, і ще третій майстер — мистець слова, Аркадій. Авенір пробився крізь заслони перепусток та заборон до Києва, щоб зустрітись із своєю любов'ю та побачити омріяний Київ. А Аркадій запросив їх до опери.

Три індивідуальності, три гострі уми, три складні життєві шляхи в боротьбі за вияв себе. І третій такий самий, того ж хоче — своєї держави. Він за неї боровся замолоду із зброєю, а як зброя зламалася, — словом майстра великого калібру, або ж мовчанням. Цього шлях ще тяжчий, бо тяжко бути не собою і водночас собою. Тепер Аркадій маску зняв.

— Я часто думаю над Пушкіном, — признається Аркадій. — Раніш я заперечував, але може й мають рацію націоналісти, що кажуть зняти з полиць бібліотек на деякий час Пушкіна. Бо справді, кожен москаль хоче загипнотизувати світ, що більшої сили, як Росія, нема, що велич російської культури приголомшлива, неперевершена, що все інше — в тіні Пушкіна... Це тактика світового імперіяліста — прославляти своє й темнити все інше.

Авенір заперечує. Це — меч, на два кінці гострий. Червива та ідея, яку можна побити її ж логікою. Заборонити? Знищити? Побити? Ми ж протестуємо, коли це на нашій шкурі практикується.

Якраз перед цим Авенір розповідав друзям, як саме на нашій шкурі виписується, що робиться на Волині. Там — щоночі обрії заяскравлені пожежами, німці палять нещадно села, разом із людністю, підкорюють населення десяткуванням, заборонами, виловлюванням у ясир. Там — у відповідь на це — стихійна партизанка, є цілі райони із своєю українською владою і в стані війни з німецькою владою. Дороги в лісах — із просіками на півкілометра в глибину лісу, бо німці бояться нападів української повстанчої армії. Може чули про отамана Бульбу, що засів у волинських лісах? Село за селом, цілі райони — то лише згарища, лише комини стирчать до неба, а всі — в лісі. Поїдьте на Волинь, та й побачите там, що виписується на нашій шкурі,

— Ви забуваєте, — на тлі цього образу Волині іронічно зауважує Віктор, — ви забуваєте, що тепер доба цезаризму. Треба поспішати за модою, як хочемо бути.

— В українців є одна вічна тема: бути чи не бути. Здається, ще ніхто не дав відповіді на неї, хоч кожен має свою.

Одначе, вони підходять. Три майстри до київської опери можуть зайти так само, якби й до опер столиць світу. Костюм одного пошитий у Варшаві, другого — в Москві, третього — в Києві. Але прагнення їх одне. Яку відповідь має кожен із них на одвічне питання, — чому ми не маємо своєї держави, хоч усе в нас, як у людей? — так і не встигли сказати.

Запрошує до опери, власне, не Аркадій, а його старий бойовий товариш, Роман, Ось він уже стоїть в рожевих проміннях передзахідного сонця, в німецькій формі, і чекає добірне товариство, з яким не соромно показатися хоч у якій пишній залі. Квитки у нього в руках, дістав спеціально в партер, у четвертий ряд. Початок за п'ять хвилин, варто поспішити.

Але при вході трапляється непередбачена затримка. Поліцаєві з бляхою на ланцюгу не досить квитків, він жадає "авсвайсу". Роман уже в залі, але він вертається, — що сталося? Це — його друзі, ось його "авсвайс", він — працівник райхскомісаріату. Це — його гості. — Ні, поліцай невмолитий. Ненімцям входити заборонено. Навіть актор, якщо він сьогодні не грає, не має права зайти. Це — німецький театр. Так, так, хоча й українські артисти грають, хоч опера йде в українській мові, але театр німецький. Тільки для німців.

— Битись не будемо, — цідить стримано Аркадій, патрицій і аристократ. — Ми забули, що ми не маємо свого театру.

Майстрі, що мали власні книжки, власні постави, знаходили ще слова жарту, ба їдкого гумору, що так не вдався їм сьогодні вечір.

Але вечір мусить удатися! Не часто є тепер можливість зустрітися. Що, якби вони так гуртом завернули до Аркадія на склянку воєнного чаю? Це ж коли то ще буде така нагода!

— Я — з охотою, тим більше, що може вже скоро й поїду.

Аркадій із хвилину дивиться,

— Можу вас заспокоїти. Я хотів їхати до Львова, — перепустку дістати неможливо, поїзди цивільних не возять. Поїзди переповнені фронтовими пораненими.

Ох, і засидівся ж Авенір! Що ж тепер?

— Тепер маємо нагоду продовжити нашу дискусію, — робить невеличку закрутку в розмові Віктор. — Ще й краще. Так хтозна чи був би час. Маже узавтра вже й утікати доведеться?

— О, ще не скоро, — безпечно відказує Аркадій, — Тоді само покаже... У Харкові он молили, щоб узiali на поїзд, а потім гучномовці три дні кричали, що є вагони, хто хоче виїхати. Німців навіть під час провалу не кидає організованість.

— Абсолютно! Я весною читав у газеті такі одвертості: "Хто б не збирав урожай, а сіяти треба". І якось тихо, без криків, понукання, соцзмагання, організовано й швидко все засіяне. Якби то вони ще політики були такі, як організатори. А то от... У свій театр не маємо права...

— Їхнього політика, Еріха Коха, на Волині наші хлопці раз зловили. Роздягли, дали селянську подерту свиту, солом'яного бриля, онучі, постолі — та й пустили пішки.

— Я б сказав, — вияв української прекраснoдушної ментальности. Безперечно, його треба було знищити, хоч би за ті волинські згарища...

Хто це сказав позад них?

— Ледве догнав вас, — продовжує Роман. — Хай уже німці самі слухають ту оперу.

Авенір не впізнає Романа. Що за маскарад? І коли це він встиг з військового перебратися на цивільного?

— Нехай вас не дивує ця метаморфоза, — зловив погляд Авеніра Аркадій. — Так часом треба. Хоч він — мій заклятий супротивник. Ми з ним, як зустрінемось, то тільки гриземось.

Гумор усе прибував. Заради гостя запеклі друзі не підносили своїх суперечок, хоч воно кожную хвилину вибухало, бо така вже незрозуміла ця епоха, що кожен по-своєму прагне її розшифрувати. А вона загадкою стоїть. І все впирається у думку: чому? Чому ми, — такі багаті, такі талановиті, такі численні, уміємо битися, — чому несемо ярмо?

Вже в хаті один каже: народ несвідомий. Другий, навпаки: інтелігенція в сімнадцятому році була не на висоті, пішла слідом російських революційних рухів. Третій каже: любимо сваритися.

Але це ще в студентстві кожен із них чув. Може хтось що новіше придумав? Може ця розгадка, трохи поетична, що скаже?

— Не вміємо вмирати! — каже Аркадій.

О, вже тепер Віктор рішучо запротестував. Умирати ми вміємо, тільки якби то знали, за що!

— Я знаю двох жінок, що вміли вмерти, але безглуздо. Одна, ваша добра знайома, — звернувся він до Романа, — Олена Теліга умерла так гідно, що дай, Боже, кожному тієї хоробрости. Але ж ця мужня смерть, ця страта палкої, яскраво талановитої особистости, — свідчення провалу нашого, всіх нас.

Роман поворухнувся щось заперечувати, але Віктор ще не закінчив.

— Бо ми сваримося, ділимося на партії й відлами, — чия зверху. Сталін діє пляново. Заплянував здати Україну, понищити, побити все, — є, знищено. А ми думали, що то — безсильність советської армії. Ми думали, що гасло нищити — жест відчаю. Ні, то коштом України війна. Отже, більшовики знищили раз, німці, тут хазяюючи, другий раз, а тепер от третій раз перекочується фронт. У німців є така крилата фраза: "Від усіх міст та сіл України застається умовне поняття".

Все це правда. Дуже легко так воювати, не жаліючи України. Тільки невже ж це так по-диявольському передбачено?

— Я думаю, що так. Цікава подробиця, яку, мабуть, не всі знають. В перші дні війни з усіх бібліотек зникла книжка "Гітлер проти ССРСР". Вилучено. Заборонено. Та в чім річ? Чи щоб не викликати симпатій до Гітлера? Та книжка й не могла викликати, тільки ненависть, бо в ній викладено цю програму, яка сьогодні на наших шкурах виписується. Ні, Сталінові не вигідно було, щоб ми знали, він хотів, щоб таки зазнала Україна загладу від Гітлера... Щоб скривавилася, знесиліла, лягла прахом... А ми...

— Ви б помовчали хвилину, літаки... — перебив його Роман, що дуже, може найуважніше, слухав. — Ну, а ми?

— Ми наплодили патріотиків і фашистиків на закордонний лад. Націоналісти повели не дуже розумну політику, зарозуміло не знаючи обставин, себе вважали найсвідомішими, а нас, що пройшли советську школу, збільшовизованими. Так не розібравшись, пригорнули шумовиння. От і дурна загибель... За що? Донцов свою вихованку, екзальтовану поетку, послав вовкові в пащу...

Роман слухав уважно. Хтозна, чи він уже обіцяв собі покропити й Віктора, як колись покропив одного юначка з білявою чуприною? Чи може яка друга думка варилася в його голові? Чи згоден він, що:

— Німці провалилися скандально, але ще більше ви. Це ж був ваш іспит. І ви мусіли його скласти. Щоб от тепер партизанкою керував не політрук, як воно часто, здається, є. Що ж, ви тільки себе вважаєте єдиними носіями національної ідеї, ви не знаєте, як до того колгоспника, тракториста-комсомольця...

Що ще хотів сказати Віктор, невідомо, бо в цю хвилину струснулися стіни. Вибух десь. Бомбардування? Звідки? Напевно, десь знову міни, це буває тепер часто. Одначе, не вадить довідатися.

— Совстський літак скинув на оперу бомбу. В партер. Якраз перед сценою, там, де ми мали сьогодні сидіти, — вернувся з розвідки Аркадій. — Поранені, убиті.

— То, виходить, ми врятувалися від смерти? — дивиться на всіх Авенір.

— Це була б ще дурніша смерть, ніж та, що ви говорите, — спокійно всміхнувся Роман. І наче нічого не трапилося, попросив Віктора продовжувати. Яку другу безглузду смерть має на увазі він?

— А друга... А друга ще безглуздіша... Хоч вона не менше хоробро загинула — за більшовицьку Україну. Наше щире золото, наш золотий фонд. За що? Зрештою, Васанта Чагир...

— Васанта Чагир? — зблід Роман і встав. — Чи ви не помилилися? — То — моя сестра у других, яку я шукаю два роки...

Бомба упала в оперу, а вони, замість бути там трупами, тут сидять, спокійно розмовляють. Але здається, що бомба та в цю хвилину розірвалася тут. Роман поранено кричить:

— Хто вам сказав? Це неправда!

— Заспокойтеся!

Що з ним сталося? Всі схвильовані. Всі занадто відчують, що впірнули в якусь трагічну фугу. Заспокойтеся, Романе!

Але Роман не може. Він сідає, він устає, він домагається. Хто може напевно знати щось про Васанту? Гаразд, узавтра Віктор зведе.

— В Будинку Вчених узавтра буде "День української культури". Моя одна приятелька...

— На ім'я? Мар'яна Вересоч? Ах, та, — зневажливо скривився Роман, може навіть і полегшено. — Та сіра обивателька? Вона нічого не знає...

— Якраз то така, що хоче вмирати, але хоче бачити, за що, — заступився Віктор за свою давню симпатію. Вам вона може й нічого не скаже, але коли познайомлю вас я...

Роман сів, похитнувся. Мов п'яний. Мов хто по тім'ї вдарив. Аркадій поклав свою руку на його.

— Не варт було йти сьогодні з опери, щоб почути таке про Вассу, — похмуро-безжиттєво сказав Роман, чомусь до Авеніра.

XXIII.

Цікава зустріч не відбулася. Павло Бадьора і Гнат Загнибіда даремно виглядали на святі української культури Мар'яну. Вона чомусь не прийшла і це змішало карти Загнибіді. Він думав зробити Мар'яні несподіванку. Колись там у Пущі так мрійно, так захоплено згадувала вона про друга юнацтва. Хотілося побачити сценку, як зустрічаються люди, потовчені життям. Павло Бадьора, розуміється, цікавиться ще й другою приятелькою, Васантою. Коротка відповідь, що загинула, його не задовольняє. Треба побачити Мар'яну.

Ніхто в залі не може сказати, чому вона не прийшла. Хіба Марія Павлівна з німбом білого волосся круг голови. Вони десь в однім районі живуть, Мар'яна не раз казала, що захоплена старою вчителькою.

Павло Бадьора також захоплений, їхня дружба почалася ще весною, почалася вона з біографії Марії Павлівни. Бо їй розказувати про чоловіка на засланні, це розказувати про шлях революціонера, про студентські роки за царату, надії, захват революцією й

наступну реакцію, Марія Павлівна, вірна поплічниця свого чоловіка в ділах і поглядах, не змінила своїх переконань і віри в соціалізм. Чоловік за це на засланні. А її врятувала тоді від заслання мала дитина. Дитини вона вже не має.

Бадьора не розпитує. Від Загнибіди він дуже добре знає про мовчазну трагедію цієї дивної старої жінки з молодими очима. Ніхто не почув від неї скарги. Вона так виховала дочку.

Бадьора їй нічого не міг сказати про чоловіка. Не зустрічав. Зате розповів про себе. Зробили його бунтарем самі ж. Був комсомольцем, вірив, що Україна процвіте лише за радянської влади. Був фанатиком, поборником. Життя розбило одну ілюзію за другою і він побачив: або ставати й собі на шлях брехні, або йти в коло "ворогів народу". Працював на хлібозаготівлях і за це засудили, — зле "щупав" хліб. Він перший раз утік із заслання, зібрав тих самих, у кого "щупав", і цілий рік не давав спокійно спати райпарткомом та облпарткомом... поки не опинився знову в концтаборі на Соловках. Провал ідейної сторони комсомолу в серці комсомольця — така коротка історія. Це може бути ходячим типом, оце "поправіння", і тим більше цікаво йому зустрічати стару когорту незламних революціонерів, що вірні все життя своїм переконанням. Він сам такий. Він і тепер переконаний, що найкраща дорога України в майбутнє — ради, тільки змести цей паразитарний, чужий апарат смоктунів, щоб були ці ради незфальшовані, наші українські.

Бадьора охоче приймає запрошення Марії Павлівни — йти до неї ночувати. Він ці кілька місяців не знати де валявся. Був у Вінниці, бачив ті страшні розкопи, замордованих українських людей. Був на селах, у районах, де німці бояться показати носа.

— Ви тут сидите в місті й нічого не знаєте. А на селі — в одному кінці села поліція, в другому партизани. Які? А ніхто не знає. Раптом — перестрілка, всі біжать у ліс. Раптом — міст зірваний. Німці бояться самі партизан, а посилають українську поліцію. Ті поки зберуться, то вже й слід партизан прохолов. Тільки розписки, що в млині такому то, в масловиробні такій то забрано того й того стільки то. Наженуть німці людей, зроблять нового моста, а на ранок він уже знов висаджений.

Справді, як послухаєш бувальця на селі, то кругом Києва вже все охоплене партизанкою, об'єднаною, як регулярна армія. Ніхто вже там на набір до Німеччини не йде. Позаарештовували старост. На Бородянку поїзди не ходять. На Фастів, Білу Церкву висаджені поїзди. В Ірпіні, вже зовсім під Києвом, партизани. Ще коли то говорили, що там і в Житомирі висадився великий десант. А ми тут у Києві ще й культурою займаємось...

— Але чийого толку ті партизани? — вже котрий раз питає Марія Павлівна.

— Та вся ж молодь із села у лісі. Наша, українська. Ну, а керує...красний командір. А чого ж я знов до Києва вернувся? — рвучким поворотом запитав Бадьора. — Людям так уже осточортіло, що їм однаково, хто керує. От тепер і треба комусь цю зненависть до німців організувати... — і знову рвучкий поворот. — Мабуть, треба пробиватися на Волинь до Бульби... Бо тут знову доведеться з політруками звести знайомство.

Втішного мало. Але Україна знову стала об'єктом змагань таких величезних військових потуг, що їй без своєї армії, моторизованих частин, авіації, танків — тільки "приєднуватися", "допомагати". Вічна історія. Активній Павловій натурі все це рішучо не до смаку. Але де вихід? Невигіднішої ситуації не можна собі уявити. І все ж щось робити треба.

— А як би могло бути, коли б... — мріє вголос Павло, — коли б те все, що здавалося в полон, повіривши казкам націоналістів, коли б узяло та відразу перевернулося на українську армію...

Вони вже на вулиці Дикій. Зразу за двома-трьома великими будинками — внутрішні сади, городи, ярі, ще й навіть гаї. У Марії Павлівни є навіть коза. Є грядка городу. У яру. Там — груша, бузина кругом росте. Не Київ, а якийсь забутий хутірець.

— Хаїм Гітлер! Хай здохне! — привітала їх у хаті якась дивна жінка, піднісши руку римським звичаєм догори з відкритою долонею.

— Не звертайте уваги, я забула вас попередити! — зовсім голосно, мов про неprisутню, сказала Марія Павлівна. — Це божевільна. Вона нічого не чує, що б ми не говорили. Вона весь час бачить своїх синів. Одного на очах пристрелили німці, а другого загнали в школу й висадили її. Там вісімнадцять сіл спалили й вимордували...

— О, а я думала, що ти привела мені Юрка! — розчаровано казала божевільна, придивляючись до рудої щетини гостя. — Ви не бачили Юрка? Він скочив з другого поверху. Він зараз прийде!

— Він прийде, Оксано Артемівно, не турбуйтеся, — запевнила божевільну Марія Павлівна. — А ви роздягайтеся.

— Чому ж вона у вас? Не в лікарні? — бентежиться Бадьора.

Жест руки Марії Павлівни безнадійний. Ніхто не бере. А якби й узяли, то для того, щоб струїти.

— Ось треба було б перевірити свої хвороби, то... Скажи, що в тебе туберкульоза... Якогось дня прийдуть, заберуть і знищать. Ще, дякувати, Мар'яна трохи допомагає. Вона ж і тепер поїхала на село, щоб чогось нам привезти.

Бадьора наважується спитати. Як же так, у таких страшнім жити й бути такою енергійною? Де сила береться? Адже ж і в неї дочку...

Марія Павлівна ясно всміхається.

— А ви думаєте, що й я не була б така, — очима на божевільну, — якби не забивала собі памороки роботою? То ж мій порятунок. Я не маю права бути кволою. Особливо, коли почуєш одвертості німців. Ми не сміємо занепадати. Коли уявиш собі ту майбутню Європу, де всі носитимуть одну рабську на фабриці виготовлену уніформу, різниця для кожного народу буде тільки в кольорі, ніхто не матиме права сам собі пошити, а між нами лише німці в цивільному; коли згадаю, що більшовики виводили молодь за місто й розстрілювали, то, справді, іншого виходу нема, як...

— Хаїм Гітлер! Хай здохне! Не їжте цих зелених черевиків, то буде картина...

Божевільна бачила якісь незв'язані між собою обривки... Бадьорі здавалося, що перед ним поламана скрипка. Була колись гармонійна людина, а тепер — безладні

шматки. Вона весь час бачить пожежу, вогонь, дроти...

— Тікай! Де ти? Скачи через вогонь! Держись! Не падай... Хаїм Гітлер! Хай здохне!

— Це її Юрко з товаришами так переробили "Гайль Гітлер". Ї чого ми такі бідні, чого страх і нещастя все життя наше переплів? І чого ця молодь наша нічого кращого не знає? Наші вороги валяться й тріщать, — а з програми знищити нас не збиваються. Одначе! Чому досі нема Мар'яни?

Справді. Обіцяла ж бути,

— Я її пам'ятаю такою, як вона була в шістнадцять років. А тепер не уявляю навіть, — каже Бадьора.

— Цікава людина. Тільки дуже дивачна. Тут отаке кругом хурделить, все гине, бійня, все стає сторч, кожен тремтить, — а вона мріє. Подумайте! Приходить раз до мене з надзвичайно важливим запитанням: чи не сказала б я їй, яку моя мама носила керсетку? Оксамитними зубцями оздоблену, чи кривулястою тасьмою? Я її почала соромити, а вона каже, що це надзвичайно важливо для сьогоднішнього дня.

Що воно за гуркіт? Чи не бомбардування знов десь? То ж недавно оце упала бомба в оперу, друга на Деміївці, третя на Подолі... Може й тепер?

— Може це вже фронт близько? Я бачив сьогодні втікачів з Кременчуга, — трохи занепокоєний Бадьора.

— Ні! — не вірить ані хвилини закореніла киянка, Марія Павлівна. — Базари ломляться від усього, ціни йдуть на спад.

Кияни мають барометр, на нього вони покладаються цілком безпечно. Кругом партизанка, цілі райони з якоюсь іншою владою, в оперу падають бомби, гуркіт гармат щовечора — все те нікого не бентежить, коли базар процвітає.

— Хаїм Гітлер! Хай здохне! — прокинулася з тяжкого забуття хора. Вона ніби слухала, ніби дрімала.

Ну, і Мар'яна все ж цього вечора не прийшла.

XXIV.

Поїзд часом ставав на полі, поліцаї випускали замкнених у товарняках дівчат і вели їх у яр, до вітру. Окремо — хлопців. Тоді знову заганяли в товарні вагони й засували наглухо двері.

От яким способом вертається Мар'яна до Києва, везучи в клунку цибулю, квасолу, житній хліб і мак. Десять цьому всьому зрадіє Марія Павлівна, що взяла під свій догляд нещасну Оксану Артемівну. Вартість поїзду — півлітра самогону поліцаєві, а за другого півлітра пустили її в той вагон, що не замикається, у якому їдуть самі поліцаї та ще якісь молодіці й чоловіки,

В цьому вагоні повно вантажів. Муку добре видно в мішках, позашиваних циганською голкою, а що самогону й сала не бракує теж, то це написано на лицах. Як то тільки все це (і всі ми) з поїзду вислизне, щоб не половила німецька жандармерія та не пограбувала на станції? Як відбувається таїнство, що всі ці мішки другого дня стоять уже на базарах і перепродуються, — Мар'яні ніхто не каже. Факт фактом: щобільше йде транспортів із рабами, із свиньми, збіжжям, курми, худобою, цукром, то й ціни на

базарі нижчі. Транспорти ці й для київських ринків везуть немало.

Київ звик висіти над безоднею цих два роки, звик до думки про моторошний завтрішній день. А він моторошний, з якого боку на нього не глянь, чи з західного, чи східного. Але те буде ще колись, а сьогодні Київ вертається до своєї безпечности. Вже навіть згадали, що є пляж. І як це аж два роки, два чудових літа, не бути й разу на Дніпрі? Нехай офіційний пляж тільки для німців, — є багато ще кращих пісків, берегів, заток.

Події страшні, овіяні гарячим подихом політичних і фронтових ситуацій, а Мар'яна, сидючи серед поліцаїв та спекулянтів, обіцяє собі день, коли вона збіжить з Подолу і сяде в якусь моторку. І вона втягнулася в це шалене колесо, найстрашніші події миготять усі разом, не встигають навіть уже вразити, заслонюються все новими, — і все це обгорнуте тяжкими клопотами про насущний. Людина стає просто байдужа, як ось ці дві байдужі репліки поліцаїв побіч: "Он на тому хуторі німець забив жінку й чоловіка, залилося двоє дітей. Не хотіла давати кабана". — "А в нас знову кругом управи понавішували людей. Партизани забили німця..."

Цікаво, чи відбувся сьогодні "День української культури"? Мар'яна навмисне на цей час зникла із Києва. Гидко. Може й треба, але гидко з німецького дозволу святкувати такий день. Мар'яна не політик, може якраз це й має значення: коли німці валяться, хоч день вирвати. Все одно, й цього не буде, тих доповідей вільного слова.

І хоч утікла, а цікаво їй, як то воно пройшло, які доповіді були, чи інтересні? Чим дишуть? Марія Павлівна розкаже.

Що її тримає, цю Марію Павлівну? Який негамовний струмінь енергії? Вічно освітлене усмішкою лице. З першого разу, як зустріла її в Гната, то й заплонила Мар'яну вічна молодість цієї революціонерки. Якраз Олег тоді виїжджав до Німеччини, зломлений, занепалий. І якби оця старенька, жебонлива вчителька не попалася випадково на дорозі й не піддала духу одним своїм виглядом, — хтозна, може й Мар'яна з відчаю слідом за Олегом поїхала б... Та й писала б, що працює чотирнадцять годин на добу, коровам хвосту зав'язує. А ще ж Мар'яна не знала тоді, що Марія Павлівна втратила дочку. От де гарт! Може вона одна тільки й не стала розбитим кораблем з того покоління, що відходить. З інших самі клепки залишилися.

Прикро тільки, що в одному пункті не співчуває вона, в найдорожчому Мар'яні. Це коли Мар'яна починає розвивати їй свої улюблені ідеї. Насміхається. Лає за несучасність. Жаль! Чомусь Мар'яна вважала, що вона з філософським умом. Жаль. Нема в ній повію історії, розмаху часу. А чи винна Мар'яна, що її кровно обходить докопатися — хто її предки?

Вона — живий згусток минувшини, вічність у моменті. Це Мар'яна знає. Але якої минувшини? Хто дав Мар'яні життя? Простий споконвічний нарід, з якого вікінги-князі брали данину і вклали презирливе значення у почесне кількатисячолітнє слово шумер, або смерд, бо той у поті працював на ту данину. Так і слово українець може колись означатиме "нижчий", "смердючий" тут, у дітей якихось "великонімців", навчених у тих вчителів, що напродукує німецький педагогічний інститут, відкритий на території

Десятинної церкви? Навчать їх там про культурну місію германської раси. Міти й легенди німецького виробу вони вважатимуть за свої, пишатимуться ними, вигукуватимуть: "О, Адольф Гітлер, ясноволосий лицар!" А німецького тут на новій Україні (що зватиметься якимось інакше) буде хіба кілька імен, бо всі ті власники лятифундій, обдаровані німецькі ветерани війни, потонуть у місцевій стихії і діти їх будуть такі ж закохані в Україну (інакша назва), як і ми, а слово українець буде, тільки означатиме воно "покидьок".

Як Гітлера проженуть, а вернеться Сталін, — десь уже правнуки сучасників вчитимуть у історії України про найбільшого добродія України, Сталіна, який перебудував її на новий соціальний лад, який врятував їх предків від Гітлерової загибелі. В очах четвертого покоління виросте він у генія добра, а нащадки тих українських мільйонів, яких він скатував голодом та по засланнях, матимуть у серці до нього подяку, як ми до вікінгів-князів, оборонців від "поганих".

А може цей князівський патріотизм "Слова о полку Ігоревім" — лише ремінісценція панівної верхівки, якогось княжого брата, що не мав "стола" та й пішов у ченці? А Мар'яна до верхівки цієї аж ніяк непричетна. А вона — прямий нащадок, може й не шумера, як почуває найбільш себе, а от тих кочових веж печенізьких-половецьких. Може оті кам'яні баби — портрети її найрідніших дідів і бабів? І чого ж вони зайди-наїзники, коли аж пам'ятники собі воздвигали на насидженій землі? Ті полишали монастирі й літописи, ці ж по собі іншу пам'ятку лишили: могили із статуями, а що ми не вміємо їх розшифрувати...

Мар'яна прийняла на час припущення, що саме кам'яні баби — її предки. І завзято напалася на тогочасних ворогів її предків. Так само тоді, як і сьогодні, величезну данину приганяли купці-дружинники з українських сіл, хуторів та степів; і навіть майже те саме, що тепер, тільки нині мед замінили цукром, а вугілля тоді ще не було відоме. Війни їх були змаганням за "столи" — ключі до багатих джерел постачання товару для купецької торгівлі. Щось на зразок змагання Гітлера із Сталіном. І до воєн цих Мар'янині предки непричетні, тільки вже як вибивалися з-під княжої ласкавої руки які села й не хотіли платити данини (читай: продналогу чи контингенту), тоді починалися княжі походи. Може то вони звалися походами на печенігів? А смердові цей княжий патріотизм був чужим-чужісінький, з нього аби менше брали. Він знав, що й так братимуть — чи половецькі чи руські князі...

— Аби шия, а ярмо буде... — підтверджують Мар'янині думки молодиці, що говорять зовсім про своє й гадки не мають, у які нетрі забралася оця мовчазна міська людина.

Та ті чудні, нікому неприйнятні, навіть широкомислящій Марії Павлівні, думки не хочуть покидати Мар'яну. Ну, добре, а чого це все якісь варяги, якісь визволителі, якісь чужі верхівки? Смерд сам не був вершителем своєї долі? Та чому ні? А формула "не хочемо ні хлопа, ні пана, а хочемо, щоб усі були вільні козаки", — чи це не вияв його дозрілості, вистояності? Коли за свою сімохтисячолітню історію велетень був яких тисячу-дві років збірником різноплеменних наверхствовань, то що таке ще якихось

триста років у житті велетня? Але автохтон хоче вже розправити свої могутні крила, без непроханих опікунів показати, що може визріти під життєдайним українським сонцем.

Вирвавшись на волю із штампів казенних ідеологій, думки Мар'янині вже розбрикалися й не хотять по-рабському підпорядковуватися нікому.

"Малороссія на юге Росії"... "младший брат"... "хорообрі лицарі руські, князі-вікінги"... "германське походження українців від готів..." — Ні і ні! Не включати себе в жаден із цих відлितих штампів, бачити правду. Для Мар'яни, громадянки тисячоліть, що веде свій початок... від кого? Яка правда? Несправедливо ж буде, коли вона почуватиме себе нащадком лише половців-печенігів, може ж таки трохи й вікінгів. Вірніше, одні предки мої робили лихо другим? І кого ж зневажати, кого шанувати? Двох душ не може бути.

— І хто на тому мужикові хоче, той на ньому їде! — знову рефреном доходить до неї народня мудрість. А в Мар'яні знову прокинулася нова гама нікому неприйнятних думок.

Тепер він зветься мужиком. Той, що мав одну назву з своїм богом — туром. Той, що корінням вріс у землю, іменовану тепер Україною. Мінялися тільки домішки до нього, хто тільки хотів, той на ньому їхав, а він усе пережив. Він — океан, справді, скільки не відливай, скільки не вливай, він залишається собою. Приходили не одні завойовники і десь зчезли безслідно, а смерд дійшов до нас і зветься тепер мужиком. Збагачений тільки всім тим, що осіло й розчинилося в ньому.

Отже, це ясно. Мар'яна продовжує вічність смерда. Та нащо вона про це думає?

От і не знає. Почуває в собі велику душевну силу, купаючись у цих впоперек і навскіс ідучих думках, поглядаючи на цих поліцаїв, молодичь та дядьків навколо, що й не знають, які вони родовиті.

А та Марія Павлівна каже, що все це — несучасне. Та це ж найпотрібніше саме тепер, коли нас хочуть винищити, як тасманійців винищила біла раса. Марія Павлівна каже, що коли земля горить під ногами, зовсім нецікаво, як вдягалися на Україні наші бабки: оксамитні трикутники оздоблювали керсетки, чи що інше. Їй нецікаво, хоч і як тлумачила їй Мар'яна, що в цій оздобі трикутничками вбачає вона глибоку традицію, з доісторичних трипільських часів. — Кому тепер ваше трипілля потрібне, ось ви краще скажіть, як цю лиху годину витримати, щоб не загинути.

Боже! Та яка ж доба в нашій історії співзвучніша з нашою, як не пізньюотрипільська? Так само, як і тепер, була то доба струсів, катаклізмів, перебудови всіх умовних понять, у нас нині званих державою, мистецтвом, мораллю, релігійним обрядом, шлюбними нормами. Так само, як і тепер, тоді відбувався розпад старих тканин і народження нових — у насильстві й крові.

Вчорашній світ відійшов, ми — на його руїнах. Але чи прийшов уже новий? Тільки чутливі душі його прочувають, за ним тужать. Старі закони перестають діяти. Люди кидаються від одної скрайньої ідеології до другої. Шукають. Соціалізм? Комунізм? Монархія? Демократія? Фашизм?

Приходить якийсь новий, відмінний лад, у всьому-всьому, а ти, людино, стоїш і питаєш із тривою: чи те, що має бути, вже остаточний розлам людського виду на хижака й жертву, чи, нарешті, перемога найбільшого винаходу людства, дару людству від Пречистої?

Мар'яні трудно це окреслити словом. Вона про нього думає все життя, кожен раз називає інакше: то казкою, то цілістю, то любов'ю, то Богом, то Україною, то доброю щедротою. І знову їй допомагають уривки чужих розмов.

— Люди добрі тоді, коли тобі лихо. "Ой, Боже мій, як мені вас шкода!" А само думає: "Отак тобі й треба, аби не мені". Коли ж тобі десь щось трохи вдалося, — зараз із усіх боків вороги. "А чого це? А як це?" Заздрість, дошукування...

От! Це саме те, чого Мар'яні в цю мить треба. Це ж сучасне переоформлення старої думки: "Друзі спізнаються в біді". Те було. Тепер: "В біді кожен тобі співчуває, а от нехай порадіє твоїм щастям!" Цього не буває.

Навіть переживати радість другого ми нездібні, вона викликає лише нашу заздрість?

Вже давно Мар'яна над цим негарним почуттям думає. Скільки раз сама переживає, бо вона в цій людській "лісовій драмі" кожен раз — жертва. А тим часом у ньому лежить першоджерело справедливості і свідомість втраченої однаковості, однакового права на благо.

Оце недавно казала собі Мар'яна: щоб жити, одна істота мусить їсти другу. Щось тут не в'яжеться. То, щоб жити, Великонімецьчина мусить жерти Україну? Все в порядку? І це єдиний закон життя? Хижацтво?

Ні, на щастя, є ще й другий. Постійної самовіддачі. Адже ж "лісова драма", з якої весь час бере взірець Мар'яна, це і хижацтво, й самовіддача водночас. Первісні люди це знали і створили релігію, філософію свого часу, постійного взаємовіддання, взаєможертви. Ця релігія спільноти природи й людини, рівності, однакової божеськості, цілком вкладена в тотемізм, у віру: я й те, що я їм, і те, що їсть мене, — рідня, бо ми одне одному себе віддаємо. Оце віддавання, жертва найсвятіша церемоніяльна відправа всіх релігій. Коли люди вже настільки відокремилися від Бога, що почали або низько кланятися, або насміхатися й заперечувати його існування, Бог сам віддав себе в жертву і небагато від людей жадав за це: щоб тільки любили своїх ближніх, як самих себе. Цієї поступки люди не прийняли, вони її просто не помітили. З релігії залишили собі обряд, а нема ні одного, щоб любив ближнього, як самого себе. Про самовіддачу ніхто й не думає!

І знову людина зависла над безоднею. Чи впаде в неї й загине, чи злетить на крилах, що виростуть із нових вартостей? Ці вартості у тім невловнім слові, що кожен раз інакше називається. Те слово протилежне хижацтву, воно дало все, що створило людство, і тримає, і веде все далше й далше в майбутнє. Воно, те, не хоче здаватися, вмирати. І хоч розщеплення женеться все далі, — те скріплює роз'юшене суспільство. Знайшли вихід наші предки, коли струхлявіли всі їх норми, чого ж ми не можемо знайти? Нам нема чого протиставити хижацтву?

Мусить щось бути протиставлене, а Мар'яна не може протиставити самовіддачу, бо хижак її відразу й зжере, ще й дякуватиме Провидінню, що було до нього милостиве. Ні, не може бути моєї самовіддачі, найкраще буде, коли хижакова шкура висітиме на сонці, як він сам себе виключив із гурту рівних, із зв'язку поколінь і вселюдства...

Вагони, мішки, поліцаї, люди раптом перестали бути екзотичною декорацією до Мар'яниних химериків. Ще ніякого руху, лише ледве помітне хвилювання, а Мар'яну вже вибило із трибу, вона цілком включилася в настрій юрби. І серед людей, і на безлюдді водночас сміливіше мислиш, маєш увесь світ. Але, справді, вже проскочили Київ пасажирський, доходить поїзд до Києва-Другого товарного. Ну, як же це будуть відбуватися таїнства? Що робитимуть усі, те й Мар'яна. До вечора ще далеко, ще може навіть встигне вона захопити шматок "Дня української культури".

Та щось усі сидять у вагонах. Сидить і Мар'яна. Вже й смеркає, а поліцаї не поспішають. Перше треба вивантажити мішки з добром, а це, можливо аж глибокої ночі.

І аж удосвіта, коли вже впоралися, поліцаї вивели наловлених рабів із замкнених вагонів, поставили в ряди, між ними й спекулянтів, і Мар'яну також. Отож з усіх боків оточили, рушниці пристрашуюче понавішували на себе, так повели, Навіть німецька жандармерія не порушила цієї ідилії.

XXV.

Гнат Загнибіда догнав Мар'яну саме тоді, як вона доходила бульваром Шевченка до Галицького базару, — і почав її лаяти. Чому вона не була на "Дні української культури"? Її чекали. Хотіли бачити... Де вона пропадає?

— Я оце вчора приїхала із села, — відповіла вона. — Разом із наловленими на роботу.

І Мар'яна з захопленням розповідає про свої походеньки. Страшно, дуже страшно було йти в рядах під рушницями, — але ж подумати, до чого винахідливі ці спекулянти! Неймовірно, але дійсне все те, що вона розказує.

Гнат усьому цьому неймовірному вірить. Він ще вчора повірив, коли прибився гість із Львова таким самим дивом і в тому самому транспорті. Він має особливі завдання, про які навіть Гнат не знає. Гість оце в нього в хаті перебуває, а Гнат із найвеселішою міною вертається з Райхскомісаріату Україна, де досхочу накокетувався із секретарками.

— Може проведеш мене трохи? — питається Мар'яна. — Розкажеш, що було на тому "Дні культури"... Я оце йду на базар, треба купити черевики. Ці ось розлазяться, а як треба буде виїжджати, то не буде в чому...

— Скільки ж то треба на черевики?

— Та я думаю, карбованців із чотириста. Ось несу торбинку маку — зажену, а ще є в мене пляшка олії.

— Зайди до мене, я тобі видам, допомоги карбованців двісті, — каже Гнат і вже хоче їй сказати про Бадьюру, як його покликано.

Біля обочини пішоходу стоїть автомашини і Гнат чує своє прізвище. Він підходить і за хвилину, махнувши рукою Мар'яні, сідає в авто. Мар'яна пішла далі — що там

Гнатові до неї й її черевиків, коли він має он таких знайомих із автом...

Гнат же тим часом опинився в товаристві двох опікунів у гестапівській уніформі. Вони його спеціально чекали... Хто ця жінка, що йшла з ним? — Так собі, одна знайома... — Хто вона така? Що робить? Як прізвище?

І Гнат мусить відповідати. Це — одна науковка, просила допомоги. Він, коли привели його в кабінет, мусить на все, що питають, відповідати, із найсміливішою і найвеселішою міною. Чи знаєте ви того й іншого? — Та знаю! — А Романа Чагира знаєте? — Чому ні? Ось і сьогодні бачив. — Якої ви думки про нього? — Чого ж? Хороший хлопець. — А ми ось маємо відомості, що він провадить підпільну антинімецьку роботу. — Хто, він? Ну, ні, я цьому аж ніяк не можу повірити! — з найсильнішим здивуванням вигукує Гнат. — Я мав із ним справи не раз і завжди — тільки найбільша лояльність до німецької влади....— Гнат хвилину подумав, наче ще раз передумуючи можливу нелояльність Романа Чагира, перебрав усі з ним зустрічі, — і ще раз, із переконанням у голосі, протягнув: — Ні-і-і! Це абсолютно виключене...

Орденоносний Гнат Загнибіда сміливо й вільно дивиться у вічі двом опікунам. Головне — сміливо. Він прогулявся автом до своїх друзів, із якими часто випиває із примовкою "прост!", яким вряди-годи робить незначні, але пікантні "гешенки", — і довір'я до нього не може в них похитнутися ні на мить. Підроблені документи, продуктові картки для нелегально проживаючих у Києві, підпільна література, перетримування гостей із Львова, що прибули із спеціальними завданнями, — ніколи в житті й діяльності недавнього голови районної управи, а тепер директора Будинку Вчених, не існували... Про якісь підпільні націоналістичні організації в Києві — не чув ніколи. Хіба ж не на долоні його життя? Ось боліє вченими, їх трохи підтримує, ось виступав із доповіддю у "День української культури" про потребу боротися із більшовизмом...

І опікуни держать його чотири години, багато дружніх розмов переплигло за цей час, а Гнат стає усе сміливішим, усе певнішим себе. Нічорта вони не знають! Гість із Львова може спокійно ще цю ніч ночувати в нього.

XXVI.

Вікна в Мирона й Льолі затемнені так, що жадна щілинка не викаже електрики. Вона крадена, у всіх сусідів — мікроскопічні комбінації каганця й гасової лампочки.

І ніхто не сказав би, дивлячись на ці чорні вікна, як то летіть через вінця життя за ними. Льоля від якогось часу полюбила гостей і добірні вечери. Хоч би маленьку ілюзію... "Як то нам було колись добре, а ми не знали"... Миронові справи блискучі, більшовики ще не прийшли, а німцям не до того тепер, щоб псувати радість буття київського кербуда.

Проте, тут нема нікого, хто був би задоволений і хотів спинити хвилину. Незадоволений навіть піп Помазанов, який ось, на загальну заздрість товариства, розповідає, як то йому в селі, мов святому, баби голову змивають та в чисту постіль кладуть. Із обуренням він розказує:

— На їхній мові я сказав їм проповідь. "Люди добрі, тут серед вас є пройдисвіт, так

гоніть його, самосвята. Розступіться, дайте йому дорогу, хай вийде із церкви. Чого він тут каламутить народ?" А он не їдьот. "Вон атсюдова, чтоб і духу твоего тут не било". — "Та чого ви так, батюшко?" — "Разгаварівать не хачу!" — "Та, благочинний, я ж нічого!" — "Я — священник, а ти — свинья! Вон атсюдава!"

Деякі тут згадують Помазанова, як він, завзятий активіст, бігав нещодавно технологом випікання хліба на завод, як не раз бився із своєю жінкою і називав її вуличними словами. Але успіхи теперішнього благочинного затьмарюють спогади. От і про обід ніколи не турбується, його годує все село, кличуть навипередки, несуть усе до хати, він ще й додому возить даровані блага. Зовсім не вигідно жінці в селі появлятися,

— Ну, й повезло ж вам! — радіє Льолина мама, а в перекладі на мову спогадів: "Це Помазанов! Ви подумайте! І везе ж такому! Він не має права й попом бути, ви спитайте, чи вінчався він із своєю жінкою? Вона ж комсомолка!"

Але на селі всі вважають його за неземну, ангелоподібну святу людину. Він із кожним, навіть із дитиною, говорить тихо, лагідно, побожно, з такою елементарною усмішкою на устах. Правильний піп!

Ну, ви подумайте! Це — Помазанов! Кішку сокирою зарубав. І везе ж таким!

"Правильний піп" не помічає заздрости, він бачить тільки співчуття і подив на лицях,

— Я до ніх умею браться. Приїду в село. "Яка церква?" — "Та українська!" — "А чому не слав'янська, як з дідів-прадідів?" — "Та хтозна, тут зібралася кучка та й... Нема кому взятися..." — "Нічого, я ось до них візьмуся!"

Далі йде повість, як то він брався. Насамперед, переобрав церковного старосту. А старий староста не віддає ключів від церкви. Благочинний Помазанов до районної управи приходить уже в рясі. Голова районної управи борониться: "Ми хочемо національної церкви". Аванпост совєтської підпільної влади в рясі все ж чуває під ногами твердий ґрунт. "Церковь атделена ат ґасударства, ми в політику не мешаемся, молимся і тільки. А еслі ви хатіте національної церкви, так пайдіте к немцам і прасіте їх. Я думал, что ґалава вам дана для мислі, а не для інова чево та!" Однодумців він знаходить у поліції. Поліція поїхала відбирати ключі в старости національної церкви з такими словами: "Поїдемо, відберемо, ще й наб'ємо!"

Піп чуває себе твердо, перспективно. Якраз надходить час висловити те, чого не наважувалися раніш.

— Да какая там мова? "Самопер попер до мордописні". Хами! Ненавіжу їх, нічево нет хуже, как українци! Слава Богу, уже скоро придут наші, покажут ім українцев!

— І дійствітельно! Что ім прі царе надо било? Хлеб, сало било, і учіться ані маґлі, только не хотелі...

Забули, як переховувалися в льохах та вичікували зміни влади, а всі ж певні були, що то буде український уряд. Сам навіть Мирон забув свій афоризм про "тупоголового бандита, грузинського нальотчика, дурака набитого" і каже:

— Сталін? Це ж голова! Геніяльна людина, нет, ви не смейтесь! Більшовики наступають тому, що сам Сталін приїхав на фронт.

Льох ще не відіграв до кінця своєї ролі. Настрій у затишній, залитій світлом електрики і заповненій достатком, кімнаті диктується з льоху, з тієї скриньки, за яку вішають німці, та підправляється вістками про партизанку навколо Києва. Що за партизанка, яка, — ще ніхто не каже, але Помазанов чув: у сусідньому селі прийшли до священика, навантажили на підводі все, що було, з хати. Він просить хоч що-небудь залишити, а вони кажуть: "Лишаємо ж тобі хреста й рясу, — чого ж тобі ще треба?"

Тому деяким дисонансом звучать слова:

— Ах, ти Сталінгітлер!

Це Льолина мама піймала кота, що заліз у ринку з холодцем. Щоб загладити дотеп, який став явно неблагонадійним, хоч ще буквально вчора було якраз до місця обох лаяти, мати каже:

— Ви ще не бачили такого кота, як у нас. Як розхвилюється, то ми йому даємо пити валер'янку. А як зачує советського літака, то зараз біжить у окоп-"щілину".

Льоля встановлює рівновагу, порушену невдалим маминим дотепом.

— Хто відгадає загадку? Гітлер добився успіху за півтора року, а Сталін старався двадцять три роки і не міг добитися?

— Якого?

— Відгадайте!

Відгадують навипередки.

— Не стало черг.

— На що? На той страшний хліб? В Ленінграді спеціальна комісія працює над вивченням того хліба, що дають німці Києву. Худобу хазяїн тим не годує, чим годують столицю України німці. Он на базарі помер якийсь старий. Думали, з голоду. А розтин тіла показав, що в нього всі стінки шлунку були обкладені остюками й просяною лускою...

— Гітлер найкраща доярка Советського Союзу.

Цим разом вгадає Максим, який із цікавістю помовкує. Хоч він і вважається майже женихом молоденької Жені, тільки в такому інтимнім товаристві за чаркою вперше. Можливо, що своїм хомоневіруючим скептицизмом він і якраз підходить до товариства. Тут також нічим не захоплюються, лають усе, все бачать з вивороту. Проте, Максим також не вгадав. Це старе. Це було модне перед війною, коли ми виконували договір із Німеччиною й гатили йому все, що було в нас найкраще. Хіба забракували що німецькі експерти, то вже в наших порожніх крамницях з'являлося. Видоїв тоді Гітлер СРСР по-стахановському. Ну, але це старе.

— Ніхто не вгадає?

— Я! Гітлер винищив найбільше людей.

Шістнадцятилітня Женя також цікавиться політикою. Не диво, як увесь час треба труситися, щоб не потрапити до Німеччини, хоч батько й кербуд.

Уже не згоден Максим.

— А вінницькі розкопи? А голод?

— Я щось не вірю у вінницькі розкопи. То — німецька пропаганда, — кривиться

Льоля.

— Як? Та стільки людей бачили усе те! Труп, зотлілу одержу, родичів, що впізнавали своїх...

— Ну, що ж! Були вороги народу, от і розстріляні, — майже холодно каже Лльоля. Мабуть, це помилка — запросити Максима на вечерю,

Максим ще почуває на собі єдину благодать німецького лихоліття, свободу думки, він питає:

— Та й чого ж це так багато ворогів народу, тільки в одній Вінниці, самих селян десять тисяч? Це ж — народня влада.

— Прийдуть більшовики, — будуть робити інші розкопи.

І Лльоля забула, що вона виглядала німців, як Бога. Навпаки, вона твердо пам'ятає, де закопала Миронів партквиток. Втім, для відчипного, вона додає:

— Всі вони однакові.

Максим зрозумів, що можна обстоювати свою думку й не впадати в разючий дисонанс.

— В ту яму не потрапив кожен із нас тільки випадково.

А про себе додав:

"Такі дамочки найстрашніші. Чи їм хоч Росія, більшовики милі? Патріоти... своєї власної шкіри. Скільки вони беруть за кожного "ворога народу"?"

Але Максим не дивується матері. Та ось і ця, Женья чорноока, вже молодше покоління, і вона пискає:

— Терпеть не магу українського язика! Я умею, но не нравітся. Как-то грубо виходіт...

— Що ж то за українська інтелігенція, яка своєї не вживає, а говорить чужою мовою? — спитався отак Максим.

— Чужой? Русские нам чужіе? Разве немцы нам бліже? — задерикувато цвікає Женья. Вона тільки не каже: "вам бліже".

Ні, не прийдеться Максимові й тут одружитися!

— Ну, гаспада, хто ж відгадає загадку, — приводить всіх до пам'яті Лльолина мама.

Аж замовкли на хвилину. Аж почули гудіння. Літаки, чи що?

Пес підняв голову, наставив вуха. Кинувся до дверей, пробує відчинити їх лапою. Кіт Сталінгітлер настуручився і готується вискочити в двері, як відчинять,

— Літаки! Советські літаки...

— Світло!

— Спокійно! Я йду подивитися, — гостинно закомандував Мирон. — Я зараз!

— Я також... Я також...

Кімната наповнюється щораз більшим гудінням, аж стіни дрижать, про який там спокій може бути мова? В темряві, нати́каючись одне на одного, на розставлені стільці, висипалися надвір. Небо, що звечора було засіяне зорями, тепер затяглося хмарами. Повітря наповнене гудінням, не чути власного слова.

Небо дихає тисячоритмово, реве, а очі всіх приковані до незвичайного світила. Над

Києвом спалахнуло кругле нічне сонце, а з нього висоталося ще чотири. І всі п'ять апокаліптичних страховищ так розвиднили все, так зловісно, що люди тікають від самого нього — в коридори, бодай у сінечка, аби не бачило воно нас.

В ревіння незчисленних моторів почало напливати інше, повітря не могло вже вмістити стільки свисту, грому, гуркоту, вибухів, брязкоту скла, тріску розвернутих будинків, — не потовпиться це ні в уяві, ні в стихії природи. Повітря шукає виходу, забиває дух, не знати, чи тікати... куди тікати? Чи є рятунок у цім пеклі на землі? Ті "щілини", що копали два роки тому, позаростали давно, позасувалися, ні разу не вживані для такої мети, як сьогодні. І як до них бігти, коли хвилі гуркоту сунуть одна за другою. Отак, кого де застало, там і бігали — по подвір'ях, у садочках, у коридорах, у підвали і з підвалів назад.

Рівно дві години, від дев'ятої до одинадцятої, без перерви сипалися на Київ рідні бомби. Може син-пілот натискав ногою бомбову педаль, а думав про матір, на яку та бомба впаде? А потім непотовплене в повітрі раптом ущухло, раптом стало тихо і темно, — тільки заграви натомість розцвілися і криваво відсвічували на захмареному, похмуро-осінньому, щойно згвалтованому небі.

Це був якраз слухний момент, Мирон відгадав загадку.

— Я знав, тільки хотів побачити, чи хто з вас угадає. Отже, Гітлер за півтора року примусив нас полюбити радянську владу, а Сталін старався двадцять три роки й нічого в нього не виходило...

У відповідь на це Максим, ще користаючись останніми, мабуть, можливостями вільного слова, заспівав пісню радянського пілота:

— "Любімий город может спать спокойно"... Як вам здається, це ж не менш, як тисяча літаків висипала свої бомби на Київ?

— Ну, слава Богу, вже недовго, — помолився Помазанов. — Підемо до хати, чи як? Як не обсипалася штукатурка в ваш холодець, то перекурім его дело, запйом?

XXVII.

— Оце все, що я знаю про кінець Васанти, половецької княжни Чагрович, — скінчила Мар'яна. — А тепер...

Вона встала й стілець загрозливо гримнув по підлозі.

— А тепер я хочу знати: котрий з вас двох її загубив?

Встав і Павло Бадьора. Пройшов до вікна і сперся об підвіконня, так і не скидаючи свого наопашки пальта.

Роман Чагир скидав і знову одягав, скидав і знову одягав білу шкіряну рукавичку. Сонце надвечір'я, ледве торкнувшись рудої Павлової щетини на щоці, переломлювалося в шкельцях пенсне та на срібних відзнаках німецької уніформи. Пенсне Романові явно заважало, він його скинув.

Комусь із них двох треба відповісти на руба поставлене питання. Офіцер і бродяга чекають.

Блискучий офіцер остаточно зірвав білу рукавичку, вона відлетіла геть аж у темний куток. Він теж устав, долоня лягла на стіл, хруснуло щойно покладене там пенсне.

— Це я маю запитати у цього комсомольця з Розкішної. Нащо ти збільшовизував мені сестру? Ти був певний, що мене вбили червоні собаки? Але я прийшов...

Питання це ще страшніше, ніж попереднє, Павло мусить відповідати. Як це так, що його учениця політграмоти загинула в підвалах гестапо за більшовицьку ідею, а він, той, що вклав їй у душу цю ідею, той, що з червоними собаками ловив в ім'я цієї ідеї Романа, — ходить по світі, стоїть тут віч-на-віч? Мертві встають із гробу, щоб помститися.

Павло скрипнув зубами.

— І ти — мене питаєш?

— Я питаю.

— І ти смієш мене питати, у цій німецькій шкурі, Юдо? Іди, помагай вішати, ловити твоїх родичів, палити села. Іди, наводь німців на Україну!

— Я служу Україні, не смієш! — зблід Роман, аж губи побіліли.

Павло регочеться злісно, довго.

— Хто, ти? У берлінській кав'ярні? А п'ятнадцять років заслання! П'ятнадцять років покути за юнацьку віру це не мрії про вигадану за німецькі гроші, уявну Україну. П'ятнадцять років поправляє нас сувора страшна каторга і вчить. А ти тільки по п'ятах німецької армії прийшов і уявив себе героєм, революціонером!

— Мовчи, большевицька собако! Подивись на руки, он кров українська на них...

— Ха-ха! А хто ж розстрілює на Донбасі українських робітників? Прийшли годувати нас запліснявілими консервами з фашистсько-шовіністичного падла?

— Мовчи, зраднику!

— Хто зрадник?

Відстань між ворогами зменшувалася, вони зближались, притягнуті один до одного магнетом страшної зненависти.

— Ви обоє страшні! — прикрикнула на них Мар'яна. — Я вас зовсім-зовсім не про те питаю. Я питаю про людську душу, хто душу її вбив? А ви знову із своєю дурнуватою політикою. Киньте ножі!

Ножі були в очах. Від Мар'яниного окрику офіцер і бродяга розійшлися. Бродяга знову оперся ліктем об підвіконня, офіцер знову сів. Темрява запливала в кімнату, всі троє навіть забули, що треба хоч каганця засвітити.

Гудіння за вікном щоразу збільшувалося. Поки кидалися ножами фашист і більшовик, — вони нічого не чули. В цю хвилину, як Мар'яна кінчала —

— ... чому цю селянську дівчину такий відчай проймав? Чому три рази накладала вона на себе руки?.. — кімнату залило моторошне фантастичне світло.

І ніхто з них трьох, збомбардованих щойно, не помічав того нічного сонця, хоч воно в усі закутки зазірало, відкрило в кутку білу рукавичку... в усі закутки навіть душі людської. Ніхто не помічав пекла в небі й на землі. Мар'яна, що так довго себе питала про Васантину загадку, не могла ні бачити, ні чути нічого, крім своїх "чому". Вона в цім пекельнім світлі ракет бачила пом'яту, розбиту Васантину постать, виведену з підвалу, безумні очі в синяках, розкуйовджене чорне волосся... Трагічна мучениця. З юних літ

трагічна.

— Вона назвала мене раз зрадницею. За що ж вона, за яку батьківщину, прийняла муки? За ілюзію? Коли ж вона увірувала в неї, як ми разом росли, разом шукали майбутньої України? І я, що так добре її знаю, у вас питаю. І ви повинні мені відповісти. Хтось із вас винен.

Вороги мовчали.

— Ви засліплені, — почекавши даремно відповіді, сказала знову Мар'яна. — От може зараз упаде сюди бомба, і доля, сам Господь, покаже, хто винен. Чи ви не хочете, щоб я говорила далі? Чи може утікаймо, ховаймося?

— Ні, ти мусиш усе, що маєш, сказати, — заступив їй дорогу Роман. Він не помічав уже, що й Мар'яні говорить "ти".

— То гаразд! — блиснула вона очима в його бік. — Пам'ятайте, ви просили мене говорити. Чого ти ховаєш своє обличчя, Павле? Сідай, ось твоє місце,

Павло покірно сів за столом третій.

— Васанта мучениця. Мучениця, насамперед, своєї надвередженої психіки. І хоч я була близька, дуже близька, я думала, що вона — я, я — вона, але причини цього душевного каліцтва так і не знаю.

Брязнули жалібно шибки, посипалася з стін штукатурка.

— Може ми зійдемо вже вниз? — знову перебила себе Мар'яна,

— Ні, говори! — рішучо притиснув Павло.

Але говорити в грюкоті важко, треба кричати. І Мар'яна кричала:

— Що це за туга... не туга, а відчай душі проймав її раз-у-раз? Вона, така швидкоприйнятлива, така гостра розумом, — гинула від зневіри в себе. Тоді вона відходила від життя. І...

Тут Мар'яна задумалася. Павза, насичена вибухами й туркотами цієї диявольської ночі, ставала нестерпна.

— Говори! — наказав похмуро Роман.

— І я не знаю... Невже тільки з юнацької невіри в свої інтелектуальні здібності? А може... — Мар'яна вагається, однак перемогла себе. — Одверто, так одверто! Треба вже це сказати вам, — її першим коханцям, — що їх у неї не бракувало ніколи. Кращих, поганших, розумних і дурних, лисих, товстих, юнаків і стариганів... І якби вона хотіла заміж... Боже мій! В дев'ятнадцять років вона труїлася, а як же тоді закоханий був у неї наречений!

— Хто?

— Це неважно. Вона з ним не одружилася.

— Говори!

Ракета згасла. Стало тихо, чути тільки тривожні голоси внизу на вулиці.

— Я часто думаю, — все тихше й тихше Мар'яна, — Ця профанація нам даного божеського квітування плоті не проходить безслідно для душі. Легковажність, неперебірливість, любовний спорт йдуть у парі з розтлінням душі. Вона мені сказала раз, що вона влаштовується, — це про кохання була в нас мова.

Щораз тихше й тихше говорить Мар'яна.

— Може вона найперша бачила те розтління і це її ясновидіння оберталось невірою в себе? Я часто думаю: чому, нащо є прагнення до чогось вищого, коли нема здійснення? Чи не це її трагедія? А те, вище, могло тільки з наших національних пуп'янків, — хочете, назвіть їх традицією, — розвинутися. І воно убите. Ви мене чуєте?.. Ті намагання відібрати собі життя... сексуальна нестійкість... А розум те реєструє й засуджує, і всі від матерів, від глибини віків закони те засуджують. І каже сама душа до себе: "Нічого з мене не буде!" А як не буде, то треба виходити з життя. Тоді — знову цей небезпечний любовний спорт і знову незаповнення, бо вища духово була за тих, якими вона менджувала...

Мар'яна крикнула:

— Хто її надвередив? Хто зламав це ніжне стебло?

Стало тихо, моторошно тихо. Із тиші випливають...

... розкошанські сади, перелази, левади, криві тіністі вулички. Пісня з ярів:

Ой, дівчино, повна рожо,

Чи сватати можна?

Козаченьку, барвіночку,

Хоч у неділочку...

Прогімназія, вечірка, вальс, веранда, летючий білий метелик, струнка легенька чотирнадцятилітня Васанта. Безупинна посмішка від вуха до вуха, літня ніч, дурман жасміну... І любила вона цю пісню.

Ой, не можна, козаченьку,

До осені ждати,

Трапляються добрі люди,

Віддасть мене мати...

А як не дасть мене мати,

Віддасть мене батько,

Буде тобі, козаченьку,

Та й за мною жалко...

Одна й та ж візія, мелодія цієї розкошанської розложистої пісні, стоять в уяві їм обом...

— І він наважився зламати юний цвіт, а потім ще й насміятися з дівчини в парубоцькій компанії? — сказав ні до кого, сам до себе, Павло.

— Таку горду? — вжахнулася Мар'яна.

— А вона з помсти показала мій портрет твоїм насланим червоним гицлям? — гостро і саме до Павла звернувся Роман.

Мар'яна скипіла:

— Це неправда! Вона до кінця днів своїх зберегла тонку шляхетність і непам'ять зла. Була покалічена, суперечлива, з середини її ламало, все висміяти хотіла. Все негувала. Типова нігілістка, а нігілісти не стверджують, тільки заперечують усе. Така була вона останніми роками. Мала багато неприємного, — але ніколи не була підла!

— А чого вона показала мене на фотографії? А нікого ж не було в хаті, тільки вона, а вони ж зірвали й питали її, котрий я, а вона показала. Фото забрали, й ловили мене, й зловили... Чого? — гірко, так наче була це сама Васанта, питав Мар'яну Роман. — Я ж її для цього шукав: спитати, як вона могла? Хто навчив її? Він?

— Вона була дуже правдива. То не з підлоти. Вона все життя мала цю рану. Пам'ятаю, раз я жартувала, про вас обох згадувала, а вона розгнівалася, мало не розридалася. "Ця Мар'яна любить побабратися пальцями в чужій душі..." — так сказала.

І хоч уже більше ні до кого не має питань Мар'яна, — виправдується Роман.

— І я проти неї підлоти не вчинив Я ж мріяв... хотів побратися... я ж думав... ми в парі все життя пройдемо. Так вона повіялася ось із цим, розкошанським комсомольцем. Спиною до мене!

Павло бравурно скинув з одного рамена своє пальто й презирливо скосив очі на Романа.

— Яке убозство в білих рукавичках! Був парубком, — і закордони не навчили... "Повіялася"! До такої тонкої, ніжної дівчини, — таке слово!

Павло не захотів більш навіть говорити з Романом, до Мар'яни звернувся.

— Хіба він знає, що то — запашна юнацька дружба? Так, я вчив її комсомольських істин, бо й сам у них вірив. Але дівоча честь?..

От тепер знайшов він і для Романа слово:

— Ото ж тому зневірилась вона в твоїй честі, навік відвернулася вона від твоїх ідей. І тепер, аж тепер, зрозумів я, чому була вона така легкодуха...

— Ах, не кажіть цього слова! — перелякалася, зблідла Мар'яна. — Може ж вона серед нас є, тут зараз? Це ж слово призвело її раз напиться голівок від сірників, розмочених у склянці води. Невинна фраза нашого вчителя: "Де то наша легкодуха Чагир?" Боже, як зажурила її ця фраза! Як вона занепала в безодні відчаю! Який лункий резонанс у душі! Більший, ніж тоді, коли вона вже сама себе назвала страшним одним словом...

Може душа Васанти тут між ними? Вже сіріє, вже блиски від пожеж бліднуть, а недоговореного до кінця ще так багато! Вони, здається, не помітили, що перетривали бомбардування. Чи то важливо, коли троє втратили таку душу?

— Чому ви називаєте її сестрою? Я всю її родину знала. Там братів не було.

— Але наш рід великий. Був куток самих Чагірів. Тепер уже нікого не знайшов, Я — двоюрідний брат.

Запала мовчанка.

Вже не треба Мар'яні ні суддею, ні прокурором бути. Остання ланка, яку шукала, ось. Більше загадок у Васанті нема. Це ж і є те, незнане досі. Роман таки брат, а старі люди кажуть, що братові з сестрою кохатися гріх, з того добра не вийде. Ті парубоцькі грашки братові, ось що надвередило юну душу сестри. Духова спадщина морального кодексу, традиція, десь у глибині тисячоліть створена, дужча за нігілізм. Вона незримо ніколи не перестає діяти, береже наше осереддя, — або ж людина гине. Васанта

боронилася, щоб не зламатися, як могла, але й нігілізм не допоміг. Шукала мучеництва. Вона його шукала!

Перед Мар'яною сидить один убивця Васанти.

— А ти? — обернулася зненацька до Павла. — А ти? Звів юнацьку душу на манівці заперечень і глуму, вона порвала з духовим світом нашої... як хочете, називайте національною романтикою... і сама загинула, ще раніш. Розрив із національним чуттям — духова безплідність. Вона повірила тобі, вона заблудилася й не чула, як ми її гукали. Тепер ти обернув меч проти юнацьких мрій. Вона чесніша. Хоч комусь, хоч чомусь хотіла бути вірною до скону.

Павло вже не може тримати на плечах пальта, воно сповзає. Неправда!

— Юнацьким мріям я не зрадив. Ніколи їм не зраджую. Я обернув меч проти спалювання їх, проти реакції...

— Ні, неправда! Бо навчаючи її комсомольських істин, собі лишав вихід, шпару, сам утік з їх мурованих стін. Її ж так навчив, що замкнув на все життя в цих "істинах". Вона ж одному тобі повірила, ти ж — найперший її вчитель, юної палкої, вразливої душі. Чому ж...

Мар'яна не договорила. Перед нею сидить і другий убійник Васантиної душі.

XXVIII.

Кінорежисер сприймає, власне, фотогенічність цього грандіозного видовища.

Здається йому, що він сам висить у тих ракетах, на небі, а не на балконі четвертого поверху, — над Подолом, над горішнім Києвом. Вдень навіть не побачиш так рельєфно кожного листочка на дереві, кожного відтінку цих листків, кожную складку на подільських зелених і червономідяних дахах, як тепер. Контрактовий дім з різючо білими колонами, закрут площі, кольори й орнаменти будинків, посталих у красі новонародження... Над цим усім — темносиня оксамитна смуга неба, перехід у ясніші тони синяви...

Чи пощастить йому коли в житті створити картину з такими багатими кадрами? Якщо відірватися ногою від рідного ґрунту, — навряд. Напевно — ні. Це ж тільки у великій державі з необмеженими ресурсами, без кордонів на кожному кроці, можливий розмах культурних починань і здійснень.

В режисерові прокинувся майстер, він вбирав очима, здійсмав на плівку своєї пам'яті, як не міг кіноапаратом. Про якийсь страх не могло бути й мови. Тільки як тиск повітря від недалекого вибуху вкинув Віктора в кімнату, стало йому від такого освітлення інтер'єру моторошно. Вікна також із брязкотом та рамами влетіли в середину мешкання і ненароком побачив режисер на рукаві своєму кров.

Часу Вікторові нема. Якщо вже десь близько тут впало, то більше не впаде. Часу нема, він чимось обмотує руку й біжить на горище. На дах. Чує, як знизу, з підвір'я кличуть його хатні, і не чує.

Аж там обійняв зором усі можливі далини і прикипів оком до мосту на Дніпрі. Там серіями-зграями падають бомби, все перевертається, все кипить. Мости задирають до неба ребра, а літаки новими й новими хвилями прибувають та все більше й більше

розцвічують Київ жар-квітками.

І що там не говорять Роман із Авеніром, як не мріє Аркадій про розцвіт національної України, а таки в малій державі нема тих можливостей, що в колосі — Советському Союзу. Он у Львові все мікроскопічне, на філантропії, на приватній власності оперте. Такі й наслідки. А ці донцовські вихованці, що мав щастя побачити на початку, — не було в них державного розмаху. Замість всенароднього, б'ючого культурного життя, підпертого державним бюджетом, гасло: "Все на самоокупності, це вам не в советах". За параваном "самоокупності" культурних осередків — безшабашна спекуляція різних жучків, і нажива, і конкуренція...

Режисер двома способами — зоровим і розсудливим — обіймає оком хвилину. Надходить година зважитися на рішучий крок і може не сьогодні — узавтра вирушати в світи. І що ж, розпрощатися з мистецтвом, з фахом? Як переможуть німці, — вони нас усіх у концентраках винищать. Як переможуть більшовики...

Мороз пройшов по шкурі режисерові. Це вже друге анонімне, друковане на машинці, попередження дістає він. Перше, коли вбито було композитора Ревуцького. "Таке чекає всіх зрадників соціалістичної батьківщини". Тоді Віктор негайно ж відійшов, не показувався ніде, здав справи в відділі мистецтв — і здається вчасно. Заарештували німці керівників відділів, головним чином, місцевих діячів, в минулому членів партії, і як кажуть, розстріляли. Так, наприклад, першим пішов Михайло Івашко. Земля за ним запалася.

Цими днями дістав Віктор таку, на тій самій машинці писану, цидулку: "Сидіти на місці. Волос із вашої голови не впаде. Утічете — на дні моря знайдемо".

Ракети згасли. Збаламутивши гураганом бомб і моторових свистовітрів тиху ніч, літаки відлетіли. Залишили розгубленість, переляк і відчай, розвернуті будинки, засипані у підвалах сотні людей і людські нутроші на гіллях дерев.

Колись Мар'яна йому казала: "Ми обережно граємося з істиною і коханням. Такий і ви". Так, це він. Мусить розв'язати сьогодні, зараз, руба. Ї де він чи ні? Він ще ніколи не поставив усієї карти, як зробили вже інші, як зробив Аркадій. Ніколи він ще не захопився чимось до кінця, до самовіддання, як виходить це в Авеніра.

Авенір умовляє, переконує, що їхати неминуче треба. Неповна людина, як вона знає тільки усміхнене обличчя життя, а ніколи не бачила скривленої його гримаси. Неповний майстер. Нема мистецтва, де думка замкнена.

Так, так і так! Але...

Але де і коли поставить він картину щойнопережиту? З чим вернувся ось цей Роман через двадцять років, з яким багажем за душею? Коли "у вагоні директорія, під вагоном територія", то й того не зробиш, що зробиш "на нашій, не своїй землі". Адже цей Роман на очах змінився, бо доторкнувся ногою рідного ґрунту, силу з нього вбрав, дійсність його думками водить, а не виплоди емігрантської фантазії. Та й то... раз-у-раз на ножі береться з колишнім бойовим другом, Аркадієм.

Може єдиний з нас усіх найближче підходить до сплаву всіх ідеологій, витворених в різних окупаціях, — цей Авенір. У всіх інших якось так — найпередовіша думка

перетворюється в зачерствілий штамп і його вже годі змінити. А Авенірова жива, чуйна думка й крізь штампи бачить здорове та здібне до росту. І не обдурить його найсвятіша наліпка, коли під нею червоточина... І, сам вихованець заходу, не фетишизує зовнішньої форми, не боїться "невипрасуваних" людей без краватки, не лякає його епітет "збольшевизовані"... Тільки з ним можна говорити про уряд плянети Землі — бо кордони держав мистцеві заваджають і не дають розмаху, — та й не боятися перекручень твоєї думки... І він же здібен, визнавши себе українським дон Кіхотом, вигукнути: "Хай так! Волю бути дон Кіхотом і за це вмирати!"

Зі сходу — розкладаюча сила, асимілююча. З заходу — всезнищуюча. Чи є снага опертися цим обом? Чи є рація? Скільки раз чув і Віктор, — нема жадної, бо це дві страшні потуги. Але втрату народньої душі, як вона йде в горнило чужої культури, — чи можна знести це? І миритися? Українське тільки до того часу, поки воно фольклор, вишивка (навіть німці його не бояться й дозволяють), а що складніше, те вже набирає рис чужоземних приходьків. Адже ж і вино, як його розбавляти, то хай як настояне, перестає бути тим, що воно було. В СРСР дозволено тільки український примітив, як якусь екзотику у всесоюзній культурі. Але всякий складніший прояв чисто українського характеру, розглядається, як націоналізм.

Захід обходиться без цих димових заслон. Ніякої культури. Сійте, орить, носіть молоко на пункти, копайте городи. Хапайтеся за "гемізе", бо й це можемо видерти. А узавтра — всіх у Бабин Яр.

Серед цих двох хижаків, справді, лишається, хіба, роля дон Кіхота, і Авенір її воліє, А от Віктор... не може зважитися.

Віктор із мукою згадує слова однієї незначної ніби особи, звичайної собі бібліотекарки. Тепер ці слова пророчі. "Ми за два роки вернемось!" За два роки. Вони запланували віддати Україну рівно на два роки на поталу німцям, а тепер вернуться. І не вони злочинці, а Віктор буде ворогом народу, німецьким запроданцем, буржуазним націоналістом, фашистом, — що був завідувачем відділу культури і мистецтв два тижні в міській управі. Як же може він зостатися?

Ця свинська війна вся пішла коштом України. Україну зруйнували до тла. На Україні провадив Сталін свої скитські методи: палити, нищити, оголювати місцевість. Україна прийняла перший удар, а армії утікли, Україна стане потім винна в "зраді"! Тепер українці — "фашисти"! Чи мав право Сталін саме терени України віддати на поталу, чи не зобов'язаний був їх боронити? А то наче на глум, на легку забаву кинув її, а потім ще й усю вину перекидає на неї.

Ця розв'язка надходить. І ніхто не знає, що думає собі цей дивак із перев'язаною рукою на даху, споглядаючи далекі й близькі заграви та вдивляючись у перші спалахи ще захованого за обріями сонця.

XXIX.

Уже полудень, а Оксана Артемівна ще й досі маєстатично сидить у кріслі, мов жива. Її не розірвало на шматки, не ушкодило жадною дряпиною, але вона мертва. Забило повітрям, коли відпала стіна. Так і сидить, на диво всім, спокійна, задумана,

урочиста.

— Яка чудова смерть! — не витерпіла Мар'яна. — Здається, що вона й є та щаслива, яких нема, може, серед нас, живих. Одні бояться смерті. Інші самі її шукають. Гляньте на Оксану Артемівну, — скільки даремних переживань має людина.

— Було зовсім не так! — зідхнула Марія Павлівна. — Я, як почалося, силою тягла її надвір, а вона сміялася. "О, чуєш? Вже мої хлопці за мною на моторах прилетіли! Хаїм Гітлер!" І не могла я її зрушити з місця, переконати. Покинула її на волю Божу, а сама пересиділа бомбардування в "щілині". Кругом свистіло, шиби десь близько бряжчали, повітря вкидало нас у яму назад, як ми висовувались. А ще нема гірше, як хтось ойкає... Тоді здається, що оця бомба, оцей свист — зараз на тебе...

Що ж тепер робити? Треба якось поховати Оксану Артемівну.

— Може я побіжу в Будинок Учених?

— В який? ~ здивувалася Марія Павлівна.

— Що, розбитий?

— А ви того не знаєте? Вже німці ліквідували.

Та й як? Учора й видавництво, й журнал, і "День культури", а сьогодні... Заболіло німцям, що українські вчені і в таких умовах працюють?

— Ну, добре, а там же бібліотека, якісь фонди, майно... Це куди?

— Бібліотеку передано вже в інститут краєзнавства, це є таке кладовище бібліотек з різних екссузів. Ну, а решта... до якогось комітету взаємодопомоги.

От! Що не налагодиться трохи, — німці негайно ліквідують. Вже валяться, а й тепер бояться української самоорганізації.

— Що ж ми самі зробимо, баби?

Марія Павлівна вирішує:

— Будемо чекати на загальний похорон. Адже ж після минулого бомбардування був загальноміський похід на кладовище.

Але це довго. Ще з тиждень вигрібатимуть з-під руїн, а тут, може не сьогодні — узавтра, вже треба... Вже в багатьох установах дано наказ бути готовими до евакуації. В деяких вже й машини наготові стоять...

— Та хіба ви не бачите вночі блисків? Це ж уже десь близько...

— Е! — не вірить Марія Павлівна. — Нічого ще страшного. Ще все сидить, базари ломляться від продуктів, фольксдойчі ще сидять.

— Але кажуть, що Харків от-от здадуть...

— Е, так то Харків. Ще міська управа працює. Я ще думаю ось перебратися.

Та й Мар'яні ж треба. Бомба впала на брук і каміння з бруку порозбивало вікна, залетіло в кімнату і геть чисто все потрощило. Стіна розкололася від струсу...

— І ви збомбардовані?

— Ну, а що ж? Перший раз як бомбили, то наче не було так, як цим разом. Он, кажуть, Слобідка Микільська чисто вся розбита. На Дарниці вісімсот жертв, усе побито. Коло мадярського шпиталю на Маріїно-Благовіщенській усі будинки побиті, витягають задушених і побитих з підвалів. А цікаво в однім домі на Жилянській. Бомба

пройшла два поверхи, запалила, а сама впала у ванну з водою і згасла. На Чоколовці сім'я тікала, вибігла на двір і всіх повітрям вбило. Лежать на подвір'ї, двері й вікна навстежень, усе ціле. На базарі повно м'яса: в Святошині й Борщагівці побито багато корів. Аеродром згорів і склад боєприпасів десь там же. До Поста-Волинського колії порвані. Біля Боярки в селі гуляла молодь перед виїздом до Німеччини. Бомба впала — сорок побитих. Будинок спеціалістів, отой шостиповерховий, на Брест-Литовському шосе, що недавно німці зайняли, — пробитий до бомбосховища. Всі, що там сиділи, загинули. Кажуть, не тільки Київ, усі міста збомбардовані. А що ж... Моя хата чим краща?

— Я таке чула, що більшовики запропонували німцям до п'ятнадцятого Київ здати. Як не здадуть, то більшовики будуть руйнувати.

А це що, не руйнування?

Сидять вони втрюх із мертвою й оглядають неозорне поле румовищ. А в цю мить так виразно, так радісно-мирно закувала зозуля. Наче на глум.

XXX.

На київському вокзалі така ж величезна кількість німецького війська, як і два роки тому при вступові німців у Київ. Тільки одна невеличка різниця: тоді вступали блискучі, виголені, веселі, рум'яні, з фотоапаратом кожний, на моторах, сяючі красою, чисті... а тепер — чорні, брудні, поранені на землі просто лежать, злі, не хочуть одне одного бачити. Нема змоги їх усіх відправити, так валяються на вокзалі.

Таким самим безперервним потоком, як і два роки тому, плывуть автомашини, танки, гармати — тільки вже на захід. Всіма дорогами й от уже два тижні. Їдуть і незчисленні валки, обози, тягнуть за возами корови, в возах свині, кури, збіжжя... ну, та все, що тільки можна було захопити на Лівобережжі. Там і так при відступі всі села палять, то не варто лишати трофеїв. Все це захаращує всі центральні й бічні дороги, відстає, пристає. Між німцями й людністю йде натуральний обмін. Німці потребують шнапсу, а збувають за це муку, цукор, сало.

— Ми пропали! — звідусіль чуєш. — Нам тепер кінець буде.

А другі вже спокійні.

— Ми — спасени! Русськіє — наші родніє братья!

У білий день видно навколо Києва чорні стовпи димів, горить Лівобережжя, похоронні свічки ставлять німці віковичній мрії про східній простір, а Гнат знову будує українську культуру. В Комітеті Допомоги Вченим, що дозволили знов німці, замість Будинку Вчених, розробляє широкі пляни роботи, вертаються розмови про видавництво, призначено на весь тиждень цікаві, неповторні доповіді.

Що ж, Гнат будує. Цілий день приходять люди — про нові перспективи дізнатися, а при нагоді — як то буде з виїздом? Чи думає що Гнат? Он уже всі установи готові — може до них можна приєднатися? Яюсь же Вукопспілка, яюсь же Цукроцентраля, он театр яюсь...

Який саме театр? Їх є аж два. Один київський, а другий харківський. Один під київською управою, а другий під німецькою пропагандою. І, звичайно, сваряться, одні

одних називають зрадниками. То який саме театр?

Ну, може міська управа за нас потурбується? Як вона ще існує...

Робимо, що можемо. Вже виготовлено списки, будьте готові, скажемо, куди з'явитися. Ще ніяких розпоряджень нема про евакуацію, будьте спокійні, разом поїдемо.

Найбільше хвилюються Щука і Щучка. Вся їхня далекосяжна політика разом із одою до Гітлера промахнулася, з високих претенсій на роль президента Академії Наук, з'їхала на роль розподілювача гарбузів, яких німцям не шкода давати в пайку видатним культурним силам Києва. Ці мусять перші виїхати, хоч вони найбільше ж певні в німецькій силі.

Та подивіться, що робиться в місті! Вже все вантажиться, коло кожного кращого будинку стоять машини, вимітаються фірмачі, райхсдойчі. Ви тільки гляньте, що вони забирають, яке барахло! Не тільки меблі, а навіть поламані табуретки, навіть кошики на папір-відкидьки, навіть діряві умивальники...

А сьогодні ж відкриття Володимирського собору!

І, взагалі, німці Києва не здадуть. Тут буде другий Сталінград. Інша річ, що виїхати треба, бо й так не сьогодні — завтра виселять усіх чисто.

По всьому видко, що не здадуть. Особливо, як рознеслася чутка, що вже Лубні здані, що Ромодан у червоних. Базар відразу переставив свій цінник на тисячі. Узавтра вже нічого не буде, ніхто грошей не схоче. Т'адже ж певно, дими на Лівобережжі щоразу ближче й ближче підходять до Києва, а військові з'єднання котяться через Київ, як розпечена лява. Зловісно стало.

Київ тремтить. Уночі блиски, гуркіт гармат, вже смерком стріляють тих, хто по вулиці йде. Кожен, як може, вдень і вночі готується до ще одного судного дня.

І хто мудріше робить? Той, хто збирається в дорогу, чи той, хто не рухається з місця?

Київ тремтить.

XXXI.

І все ж таки Максим прийшов попрощатися з чорноокою Женею.

В подвір'ї кипить. Кілька родин "німецької народности" вантажаться на машини, на возики. Дано наказ їм — за три дні виїхати. Тільки хитрощі людські безмежні. Чоловік їде, а жінка його виряджає і чує Максим наївно-цинічне:

— Що буде, те буде! Шкода квартири. Та я й не фольксдойч. У мене ще комсомольський квиток зберігся.

Це говориться голосно, щоб усе подвір'я чуло. Вже в права й силу знову входить партквиток.

Кипить робота і в Мирона. Усі гуртом, уже не ховаючись від сусідів, а з советським патріотизмом копають льох. Залізна скриня таки мусить бути всаджена туди. Фронт має бути по Дніпро. Може всіх виженуть, може все згорить, а що сховають у залізній скрині, те буде ціле.

— Прийшов попрощатися! — привітався Максим. — О, я бачу, ви думаете ще сто

років жити!

— І ви їдете?

Мирон радить все ж не їхати нікуди.

— Подумайте ще. Краще буде вам, як зостанетеся.

Максим всміхається. Та він же й не їде нікуди, крім на село. Куди їхати? По що? Але й у Києві страшно залишатися.

— Не їдьте тільки поїздом, — навчає Мирон. — Дуже бомбардують поїзди. Партизани прив'язують канати до ніг волам і до рейок. Як їде поїзд, то воли розганяють у два боки і вагони перевертаються

— Тут будуть ще з собаками виганяти людей, — також лякає Максим. — В Києві буде такий бій, що навряд, чи хто живий залишиться.

— Ну, що новенького? — з нудьовитою інтонацією питає Мирон, міняючи тему. Він ще хоче новенького.

— Наче нічого такого, — в тон йому Максим, — Евакуація Харкова, це ви вже давно знаєте, Ромодан...

— Ну, то що? Це собі Харків евакуюється. До нас ще далеко...

— Але ж фронт уже під Київ підсувається...

— Все може бути...

— Ага, от ще чув, що Молотова й Сталіна вже нема.

Мирон робить міну, ніби він надзвичайно здивований. Максим йому розказує, власне, те, що почув десять хвилин тому від Жені, поки Мирон працював у поті чола в льоху. Докладно: в більшовиків дві течії, у німців теж — надзвичайне засідання райхстагу і мали скинути Гітлера, путч... Та Гітлер не захотів, убив когось там на засіданні... Женя розказувала те, що батько її говорив.

Мирон все це слухає, з новин дивується й підтакує:

— Може бути... Треба вже щось подумати...

Головне ж, вразила Максима та недоумкувата щирість, з якою Мирон слухав ці "новини".

І справді. Тепер уже знов одне одному не вірить, не знаєш, хто свій, а хто чужий. Свобода слова утікає, вступає в права советська конституція.

Максим прощається, подає на всяк випадок свою сільську адресу.

XXXII.

Здається, уже всі.

Вже гаснуть зорі, розвидняється. Те, що було нічною пітьмою, щораз більше видається деревами, вулицею, будинками, подвір'ям, вантажною машиною. В світанковій ілюзорності шли з будинку виносять клунки, паки, валізки і все це подають у машину. Одна тільки Марія Павлівна прибула з маленьким вузликом, вибралася у світи вона зовсім в порожні.

— Скільки нас є? — озирнувся Загнубіда навколо і почав лічити. — Ще маємо заїхати за... Сідайте, панове, нема часу, до схід сонця мусимо бути вже за містом.

Марія Павлівна шукає очима й не знаходить Мар'яни. Невже вона залишається?

Багато таких, що вдають виїзд із думкою залишитися. А може вона їде поїздом? Чекайте, он щось таке тюпає...

Задихаючись під важким наплечником, біжить, справді, Мар'яна. Боже! Ще дві хвилини — і вже б не застала.

— Де ви були? — Та ще звечора під театром Заньковецької, дощ пішов, сила людей, німці нікого сховатися не впустили, хоч би від дощу... Спасибі, якісь люди пустили наніч... Чи візьмете? Чи буде місце? — Ну, сідайте, сідайте!

А це хто?

Хоч яка неприємна від бігу Мар'яна, хоч які зрадливі ілюзорні імлі, але впізнала вона... Роман Чагир також з ними? Він стоїть біля шофера й дає якісь папери. Роман і Бадьора в одній машині?

Павло Бадьора із своєю рудою, небритою щетиною і в пальті бравурно наопашки уже в машині. Поруч нього якийсь елегант закордонного вигляду, у темносиньому вбранні і з маленькою валізочкою. Це, мабуть, якийсь знайомий Аркадія Відомого. Цей знехтував фаворами та почесними советськими, вигукнув у перші дні війни "Україна живе", — а тепер теж тут. І родина. Якісь незнайомі. І ці допотопні Шука із Щучкою? Ну, й ковчег!

Машина вже фурчить. Ні, Роман Чагир не сідає. Він прощається з усіма, Гнат Загнибіда дякує йому за якусь допомогу, Бадьора теж тисне руку Романові й каже: "Зустрінемося в Карпатах". Котрий же це з них змінився?

Шофер виїхав пустельними вулицями на Шевченківський бульвар, на Галицький базар і там влився в потік інших машин. Гнав машину так, наче втікав із цього приреченого Києва.

— Що ви робите? — нагрімав на нього Гнат Загнибіда. — Ми ж маємо ще заїхати за режисером.

З Галицького базару, захаращеного машинами в один бік, важче виплутатися, але переляканий шофер, що вчора приїхав з далекої Волині і з незвички втрапив у вир київської моторошної атмосфери, мусить це зробити.

Що таке? Біля дому, де живе Віктор, жадного руху. Що то означає? Гнат Загнибіда зіскакує, вганяється вихором у мешкання. Режисер обіцяв, по-можливості, сам звечора прибути. А тепер за ним ще заїжджай!

Віктор лежить у ліжку, весь забинтований. Нещастя! Ішов учора, задумався, — і збила німецька машина. Зламана нога. Режисер не може навіть жадним членом поворухнути. От таке нещастя! Що тепер буде? Більшовики прийдуть — розстріляють. Повісять на першому ліхтарі.

Режисер жалібно дивиться на Гната, нога, вставлена в лубок, безсило простягнута на ліжку, поруч клопочеться-плаче дружина. Все це наче навмисне складається. — Яке право мали ви потрапити під машину? — Лікарі кажуть, що...

Загнибіда не має часу на щось конкретніше, як співчуття, Не брати ж, справді, хорого на машину, місця просто нема. Він похапцем прощається, радить, із ким зв'язатися, якщо хорому буде хоч трошки краще, зможе хоч сісти, а фронт ще не

наблизиться, — і біжить.

— Не їде! Зламав ногу! — чують ті, що в машині.

— Чи ж справді? — не повірив хтось, здається таки, Мар'яна, Чи це не обережна гра Вікторова? На цей раз із істинами.

— Ну, та я сам бачив!

— Я мушу зайти! — заніс ногу, щоб вискочити, темносиній елегант.

— Нікуди ви, Авеніре, не підете! — нагримав Загнибіда. — Ми й так уже згаяли годину. А ще маємо заїхати...

Вже не почули за ким. З Житомирської звернули на Софіївську. Час уже, справді, не ранній. На вулицях товчуться люди і так дивляться на їхню машину, як Мар'яна два роки тому на інші.

На Софіївській знову Загнибіда вискочив, а потім почали виносити багажі. Страшно дивитися, де ж це воно в їх машині має поміститися? А як вийшов Максим, то вже й очам своїм Мар'яна не повірила. Максим, — Хома-невіруючий, малорос і хахол, — Максим виїжджає! І він з ними?

— А що ж, чекати, поки прийдуть по твою душу "старші брати"? Один мій знайомий був заарештований тільки за те, що зав'язував шнурка на черевіку. Ішов раз, шнурок розв'язався, чоловік зайшов у якесь парадне, зав'язав і пішов. Через рік його заарештовують, на слідстві обвинувачують у шпіонажі на користь Польщі. — Де? Коли? Що? — А от, — тоді й тоді він був у польському консульстві. — І показують фото, як він виходить із дверей. — Та він навіть не знав, що то за будинок, він навіть забув за той свій шнурок на черевіку. І от не стало чоловіка. Так і я: два роки зав'язував шнурка, треба їхати. Ні, нема дурних zostаватися.

Поки вмістили Максимову крамницю, поки на ній повмощувалися, — вже й десята година. Але тепер, принаймні, всі. Якби й хотів хто, то нема куди взяти. Семен Кучерявий зустрівся, але він, знову ж, не той дурний.

— Нема дурних! — весело відповідає він на запитання, чи виїжджає. — Вже мені визволителі осточортіли. Сиджу вдома й нікуди не рипаюсь.

— То рушаймо! Поганяйте до бульвару Шевченка...

До бульвару не доїхали. Мабуть, від Максимових багажів, — щось осіло, тріснуло. Як стали серед руїн Хрещатика, то далі — аніруш!

— Ми з Києва сьогодні не виберемося! Хоч би до станції як, та вже б на поїзд... — Поїзди бомблять червоні, не знаєте? І партизани зривають рейки, обстрілюють... — А як нашу машину почнуть обстрілювати? — Жінки, приготуйте білі хустинки, якби що, — будете махати... — Українські партизани нас не зачеплять...

А тим часом стоять вони в Києві серед руїн і машина не хоче везти. Що робити?

Та папери, що дав Роман, мають чудодійну силу. Якась проїжджа німецька машина підчепила Гнатів ковчег і потягла на буксирі назад туди, звідки виїхали. Хтозна й куди, у якесь подвір'я, під якусь фабрику. Та це ж — Шулявка! І знов стій, чекай, поки відремонтує фабрика зіпсуту частину, та й дивись на змінений за цю ніч, охоплений панікою, похмурий Київ. Здається, він весь посипаний попелом із тих сіл, що горять

навколо нього. І небо синє, і сонце світить, і погода прекрасна, — а чогось так довкола зловісно-похмуро,

А вчора ж у цей час Мар'яна сиділа на Володимирській горі під пам'ятником і дивилася на бездонне синє небо, на блакить Дніпра, порожній білий пляж в ногах у Задніпрянщини. Курилися стовпи димів Лівобережжя, але в тім безмежжі вони не закривали всієї блакиті краєвиду. Поруч сиділи два гульвіси й забавлялися тим, що лічили літаки над головою. Що двадцять хвилин зграйки блискучих трикутників летіли на схід. Що двадцять хвилин вони поверталися, — о, диви, вже вертається менше!

— З Володимирської гори через Костельну зійшла вона на Хрещатик і ще й, так наче не прощалася з цими всіма рідними місцями, думала: "Цій долині руїн тепер більше підходить старовинна назва — Хрещатий Яр. Ось як добре видно тепер давній історичний шлях від Софії до Лаври — Софіївська вулиця перетинає навхрест Хрещатий Яр і переходить у Інститутську...

Невже це було в цей самий час учора?

І здається їй, що сьогоднішнє — ілюзія, сон, злуда. Реальність, жива й невитравна дійсність — вчорашня днина. ТО — та жива істина, що дає сили до існування, а ЦЕ — сновидіння. Бо чи ж може бути, щоб уже більш не ходила цими вулицями, не стояла над Дніпром на київських кручах? Не розчинялася більше у безмежних блакитях? Ні, це вигадка стомленої кошмарами психіки. Ні, узавтра й позавтрім, і до кінця днів своїх не розлучиться із цим повітрям, з цією сполукою міста, природи, України. Неуявне життя без Києва, без свідомості, що можна з нього на деякий час виїхати, але завжди, коли захочеш, — повернутися.

Ні, виїжджає вона тільки на деякий час. Це гра уяви — оця машина, оці зібрані тут люди, а серед них чомусь і вона. Чи ці Щука і Щучка, оці заморожені з-перед сімнадцятого року личинки, що ожили, що дико накидаються на все за ці роки зроджене, здійснене та реальне, й думають, що вони дуже гарно пахнуть, — чи вони здібні відповісти, якими шляхами встане нова Україна з руїн? Чи Марія Павлівна, цей чудовий, незборний уламок вчорашньої боротьби, але не сьогоднішня сила? Чи Гнат? Він добрий організатор, але діє інстинктивно, — і він не знає. Чи Максим, який ні в що не вірить, а сам нічого позитивного не підкаже? Чи цей Аркадій з маскою патриція й невідомими нікому думками? Чи той Віктор, що все життя обережно грається з істинами? Чи цей Бадьора з радянським інтернаціоналізмом, тільки без Сталіна і... без наших, закорінених в тисячовіках, традицій? Чи той Роман із войовничим націоналізмом, тільки без опертя на живий ґрунт сьогоднішньої реальної України, що в ім'я фальшивого націоналістичного безґрунтя ладен знищити таку Україну, як сьогодні?

Хоч їде в безвість, хоч падає в безодню і не знає, чи вилетить на той бік і що там, але Мар'яна карбує, карбує свій крок. Кидає Київ і хоче знати, в ім'я чого. Кожен із них хоче переробити Україну, підтягнути під свій уявний стандарт, а не вийти з її справжніх сил і життєдайних соків.

Може вони навіть належать і до партій, може й кожен по-своєму щось позитивне

робить, але Мар'яна хоче партії вольових і добрих. Не м'якушок, не вишкірених, не продуктів різних окупацій. І чи знайде вона таких у світах?

Деталь ремонтується тягуче довго, Гнат десь відбігає, — забув печатки взяти, пригодяться. Може й Мар'яна могла б іще заскочити додому, вона навіть хоче злазити з машини. Та Максим її попереджає, він злазить з машини й вітається. З ким же це?

О, Боже, вже не злізе вона, не поворухнеться. Не хоче, щоб впізнав. Вона його добре впізнала — Мирона. Полисів, уста так само хитро, з невловимою усмішкою, стягнуті. Звабливо-відворотний Мирон — останнє враження з Києва. Яке, справді, мінливе життя! Тепер вона його не хоче бачити, нічого там звабливого нема, самі обгризки. Як то може за стільки років людина змінитися. Типовий київський обиватель. Чого він від Максима хоче? Умовляє zostаватися. А Максим щось там бреше. Він — на село. Мирон пішов. Хвалити Бога!

Ну, Київ лишається для Мирона, для Левка. Ще Януш повернеться. А Мар'яна навіть уже не поворухнеться спустити з машини ногу. Нікуди вона не піде. А як машина утіче без неї?

Краще в безодню, у найгіршу туманність, ніж знову вертатися до нудоти, що вибрала вона з усього, їй доступного в Києві. Як стерпіти життя, де знаєш наперед кожен день і годину, де нема жадної гри творчих сил? Де все наперед заплановане, вирішене, де неспроможен скинути тиск із себе і в знак протесту йдеш у нудьгу. Де загинула Васанта.

Краще бути лицарем нездійсненої мрії, краще бути очорненим несправедливо "фашистським запроданцем", — це ж усі вони огулом у цій машині під таким ярликом, — ніж ковтати й давитися жуйкою есесерської фабрики-кухні.

І згадується Мар'яні сон, а може не сновидіння, тільки ясновидіння. В якомусь німецькому місті вона йде і те місто все розвалене, як Хрещатик. Мертві вулиці, перериті глибокими ровами, повними води. Перескакувати треба з каменю на камінь, а десь кладкою непевною перейти, — і от уже нема виходу-переходу. І відчиняється фіртка, і стара бабуся каже: "Сюди йди!" Мар'яна йде, проходить зелений живопліт-корндор, а виходить не в німецьке місто, тільки на площу перед Софією, проти Богданового пам'ятника, йде повз маслинові гаї й радіє, що кругом неї знову звичний Київ. Та входить вона у просторі залі, а там — блискучий з'їзд, у президії сидить Йосип Сталін і курить люльку. Олександр Корнійчук показує рукою на президію й каже до Мар'яни: "Йди он туди, до столу президії. Вийди й промов перед усім з'їздом тільки два слова: "Я — винна!". — Що за наклеп? — виривається Мар'яна, але той ще не скінчив. — "Будеш мати навік славу, пошану й розкішне життя, тільки вийди й скажи ці два слова". — "Ні! — відказує Мар'яна. — Ні, хоч би довелося мені бути найгіршою рабою, як Німеччина переможе, хоч може бомба мене розірве на шматки, хоч не знаю, що несе темне майбутнє, якщо Німеччина завалиться, — більша честь мені ваша ганьба й прокльон, ніж ваша слава. Ви — винні! Ні обіцяні розкоші, ні німецький жах, ні безодня невідомого не спинять мене йти-пробиватися у безвість, бо тут — задуха!.."

Дуже шкода, що Мар'яна не може пригадати, як же закінчилося. Якийсь чоловік

сидить під полицями книжок, з рухами владними, наче командує арміями, левина сива шевелюра, голова відкинута назад, сірий відкритий погляд. Чоловік цей — купець. Чому купець? І що за образ, — в житті ніколи такого не зустрічала. Дивиться на Мар'яну, й не помічає...

Сни, кажуть, часом мрія. Та вже Мар'яна не розглядається за втіленням її. Вона занадто багато хоче, занадто вибаглива й виможиста зробилася. Всі перед тією вимогою — не ті.

Алмаз — продукт тиснення високих атмосфер на кам'яне вугілля. От Мар'яна хоче такого алмазу. Але чи час на ці думки, коли фуга кипить і нуртує катастрофально?

— Я ж міг би ще зайти до Віктора, — каже темносиній закордонний пан із жалем, що впадає в розпач. — Поки нема кордону, — всміхається слідом за цим сам до себе, до своїх думок, до задушевних мрій і прагнень.

— Нічого, ми їх змемо знов, — заспокоює контраст до закордонної елегантії, Павло Бадьора. — Ми ще повернемось.

І з інтересом спостерігає їх Мар'яна. Вони, такі різні, такий пан і такий бродяга, закручують однакову козячу ніжку з махорки, потягають синій димок і так розмовляють, наче не на Максимовій крамниці "Все для подарунку" сидять, а в фотелях фешенебельного клубу.

Мар'яна спочатку тільки приглядається, потім прислухається, не помітила, як уже намагається вловити кожне слово з їх розмови. Авенір трохи всміхається Павловій запальності. По Бадьориному виходило, що ось тільки в Карпати — і уже покажемо й німцям, і більшовикам.

— Наївності! Авіяція, танки все таки в них, а не в українському підпіллі.

Одначе, це не перешкоджає їм. Бадьора, так само, як і Віктор колись, знаходить у Авенірові одностудця. Ну, що ж, Авенір вилікуваний радянофіл, а Бадьора вилікуваний комсомолець. Щодалі, вони все більше проймаються взаємодовір'ям — сибірський урка і парижанин-великопан.

Та цей вишуканий джентлмен — мистець! Мистець життя. До Мар'яни долітає фраза: "Яке не страшне життя, а в нього треба врізуватися". Це ж той девіз, який їм усім сьогодні потрібен, який може всіх їх, усіх різних, об'єднати. І Мар'яні подобається цей гострий критицизм без неґації, це вміння схоплювати суть і відразу синтезувати. Це щось зовсім не те, що вже ми бачили. Ми уявляли, що всі вони по той бік кордону такі, як вийшли у двадцятому році, а й там он які різновидності розвинулися! І він також, як деякі, воліє бути дон Кіхотом і за те вмирати... А Мар'яна думала... Її збила зовнішня вишліфованість, якій вона, побачивши закордонців, почала чомусь не довіряти. Яка щаслива сполука зовнішньої й внутрішньої культури, яка широта...

— Ну, панове, вже зараз їдемо... В місті розліплене оголошення: протягом двох днів населення мусить вийти з міста, за три кілометри від Дніпра, — прибіг захеканий Гнат. — Треба вибиратися, кожна хвилина дорога, тоді не виплутаємось,

Як? Усі? — Жадна душа не сміє залишитися в місті за демаркаційною лінією: Лук'янівський базар, Галицький базар, Караваївська вулиця... А чи готова частина? —

Та готова. — Швидше, швидше...

— Я артист українській, — як сніг на голову, впало. — Візьміть і мене, Бога ради!

Біля машини стоїть Мар'янин колишній сусіда, Рейнгардт, із сльозливими очима. Мав він виїхати разом з фольксдойчами, там одні приобіцяли його взяти, а як прийшлося, — не було куди, два вагони повні речей... Ради Бога! Я ж — українській артист!

—Та куди? — питає Загнибіда. — Нема місця!

— Лишайтеся! — заспокоює Мар'яна. — Скажете, що ви артист російської драми, вам нічого не буде.

— Заспокоєний порадами, Рейнгардт склав свої зморшки в улесливу професійну посмішку й на прощання навіть помахав капелюхом. Все одно, треба буде кидати мешкання, а він зовсім і не думав їхати, він так просто спитав, за інерцією просить, думав, може підвезуть десь за Київ... А їхати? Ні, він любить Росію, в Києві виріс, любить "українські песні і сало"...

—Тепер, якщо нічого не трапиться, може якось виїдемо. Поганяйте! З Богом! — десь попереду біля шофера каже Гнат.

Машина увілллася в потік, у один із цих чотирьох рядів машин, що шалено женуться в напрямку Святошина.

Увісні, без почуття, що назавжди із Києва, у тополеву безвість вирушає Мар'яна, у нікуди. Але... яке не страшне майбутнє, а треба в нього вриватися.

Все далше й далше втікає назад заворожений страхом, похмурий Київ, — до свого неминучого завтра.

Кінець

1946-1949.